

GL SANS 891.22
HAR

125588
LBSNAA

राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी
Academy of Administration
मसरी
MUSSOORIE

पुस्तकालय
LIBRARY

अवाप्ति संख्या
Accession No.

14602 125588

वर्ग संख्या/
Class No.

SANS

891.22

पुस्तक संख्या
Book No.

हृष्टे HAR

THE
NÂGÂNANDA
OF
S'RÎ HARSHA-DEVA

EDITED

*'With an exhaustive Introduction, a new Sanskrit Comm.,
Various Readings, a literal English Translation,
'copious Notes and useful Appendices,*

BY

M. R. KA'LE, B. A.,

*Author of 'A Higher Sanskrit Grammar,'
'Sâhityasârasaṅgraha,'
'A Smaller Sanskrit Grammar,' &c., &c.*

FIRST EDITION

PUBLISHED BY
THE STANDARD PUBLISHING CO.,
GIRGAUM, BOMBAY.

1919.

Price Rs. 3.

Printed by

Chintaman Sakharam Deole, at the BOMBAY VAIBHAV PRESS,
Servants of India Society's Building, Sandhurst Road,

Girgaum, Bombay;

and

Published by

V. P. Tendulkar, Proprietor, The Standard Publishing Company,
at Veerchand Deepchand House, Behind Girgaum Post Office,
Bombay No. 4.

All Rights Reserved by M. R. Kâle.

P R E F A C E.

—:o:—

This edition of the *Nâgânanda* has been prepared with a view to supply the want of a Students' Edition of the play, meeting all the requirements of the modern University student, as none of the existing editions seems to be adapted specially to that purpose. I have taken care to make the book useful to the general reader as well. A sufficiently exhaustive new commentary in Sanskrit has been written, to which I should like to draw special attention. As in other works of mine, no pains have been spared to make the Introduction and other parts of this work really helpful to students. Any suggestions, however, for further improvement, will be gratefully accepted. I must record my thanks for the help received from the editions of Jîvânanda Vidyâsagara, Sundardás Sâstri of Punjab, and especially from the one recently published in the Trivandrum Sanskrit Series, in writing out the commentary, and from that of Messrs. Brahme and Paranjpe in various ways. Lastly I am obliged to a friend of mine who assisted me in the correction of proofs and in the preparation of a portion of the work.

Bombay, June 1919.

M. R. KALE.

INTRODUCTION.

I THE SANSKRIT DRAMA.¹

We shall begin with a brief outline of the general structure and arrangement of the Sanskrit Drama, without a knowledge of which the technical remarks on the construction of the present play here as well as those made in the Notes will not be intelligible to the general reader.² Poetry in Sanskrit, from its inherent nature as apart from its intrinsic merit, is divided into two kinds—दृश्य ‘what is capable of being seen or exhibited,’ and अश्य ‘what can only be heard or chanted.’ The Drama falls under the first division. ‘Rúpaka’ is the general term in Sanskrit for all dramatic compositions, which also comprises a subordinate class called *Uparúpaka*. The Rúpaka,³ which has *Rasa* or sentiment for its substratum, is divided into ten classes, viz., नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः । द्यायांगसमवकारौ वीश्यद्वंहासुगा इति ॥ Of the Uparúpkas or minor dramas there are eighteen species, the most important of which are *Nátikas* such as the Ratnávalî, the Viddhas’álabhañjikâ, &c., *Trotakas* such as the Vikramorvas’íya, and *Sattakas* such as the Karpúramañjarî,—all differing very little from the general features of a *Nátaka*.

Having thus disposed of the divisions into which the whole of the scenic art is capable of falling, we turn to the

1 The first two sections are taken, either *verbatim* or in an abbreviated form, from our Ed. of the S’ákuntala.

2 The information given here is mainly culled from the Das’arúpa. The minor particulars not noticed here will be found in my Sáhityasárasamgraha (Nir. Ed.).

3 अवस्थानुकृतिर्नाट्यं रूपं दृश्यतयोच्यते । रूपकं तत्समावेशाद्वशधैव रसाश्रयम् । D.-R.; रूप्यतेऽभिनयैर्यत्र वस्तु तद्वृपकं विदुः । नाटकाद्वैर्दशविधम् । *Nátya* is another and perhaps a wider term for the Drama or the Dramatic Art, and is so called because it represents the different situations in (the scenes presented by) life. The sage Bharata is the founder of the science of Music and Dramaturgy, and his work is styled the *Nátya-S’âstra*. *Nátya* is also called *Rúpa* inasmuch as it has *drisyatâ* or the capability of being seen, and *Rúpaka* inasmuch as its subject-matter is represented by actors assuming particular characters.

principle of division among the *Rûpakas* themselves, which is threefold;¹—(1) वस्तु or the Plot of the play, (2) नेता or the Hero, (3) and रस or the Sentiment. These three are the essential constituents, nay, the very life-blood, of every dramatic piece. Each of these we shall proceed to deal with succinctly in its order.

• I VASTU OR THE PLOT.

Vastu is primarily of two kinds; आधिकारिक or Principal, and प्रासङ्गिक or Accessory. The Principal is that which relates to the chief characters or the persons concerned with the essential interest of the piece, and pervades the whole arrangement. The Accessory is that which appears in furtherance of the main topic and is concerned with characters other than the Hero or the Heroine. This latter is of two kinds, *viz.*, *Patâkâ* and *Prakarî*. *Patâkâ* or ‘Banner’ is an episode by which the progress of the plot is illustrated, furthered or hindered (so as to give additional interest to it). It is of considerable length and sometimes extends to the very end of a play. The *Prakarî* is also an episodic incident, of limited duration and minor importance, one in which the principal characters take no part. Besides these two, there are three other elements requisite for the development of the plot. These are बीज or the seed, बिन्दु or the drop, and कार्य or the final issue. *Bija* is the circumstance leading to the ultimate end briefly stated, which, as the plot develops, bears multifarious results,² and which is, as it were, the seed of the plot. *Bindu*³ is what cements a break in the plot caused by the introduction of some other incident. *Kârya* is the final object of the plot which being attained the whole is finished. These five are technically called *Arthaprakrîtis* (अर्थप्रकृतयः).

The *Vastu*, which is thus divided into five classes, may again be divided into three classes according to the source of its derivation. It may be borrowed from history or tradition, or it may be fictitious, or mixed, *i. e.*, partly drawn from history and partly the creation of the poet's fancy. A *Nâṭaka* belongs to the first class, a *Prakaraṇa* to the second.

1 वस्तु नेता रसस्तेषां भेदकः ।

2 स्वल्पेऽद्विष्टस्तु तद्देहुत्तर्वीजं विस्तायनेकधा ।

3 अवान्तरार्थविच्छेदे ब्रिन्दुरच्छेदकारणम् ।

As regards its development a dramatic plot has five stages or conditions called *Avasthâs*. They are (1) अरम् beginning or setting on foot of the enterprise, (2) यत्न effort, (3) प्राप्त्याशा prospect of success, (4) नियतासि certain attainment through the removal of obstacles, and (5) फलागम obtaining of the desired object. While these five stages are in progress there must be some links to connect them with the principal and subordinate parts of the main action (the episodes and incidents). These are called the *Samdhis*. They are five in number, answering to the five *Arthaprakrîtis*, each of which they join with its corresponding stage, viz., सुख, प्रतिसुख, गर्भ. अवमर्श and निर्वहण (also called उपसंहृति or उपसंहार). Thus *Mukhasamdhi* is the combination of the *Bîja* and *A'rambha*, i. e., wherein the seed is sown, so to speak, with all its *Rasas*. In the *Pratimukha* there is the means (*yatna*) to the chief end as originally implied by the *Bîja* in the *Mukha*, which herein sprouts up. In the *Garbha* there is attainment and non-attainment of the desired end implying a further sprouting up of the original *Bîja*. There are impediments, but the main plot gains ground under resistance. The *Avamarshasamdhi* is that in which the seed attains a more luxuriant growth than in the *Garbha*, being accompanied by *Niyatâpti* of the end, but whose final result is postponed further off by fresh impediments of various sorts, (as in the *S'âkuntala*, the King's forgetting *S'âkuntalâ* after marriage owing to *Durvâsas'* curse). The *Nirvahaṇa* or Consummation is the harmonious combination of all the aforesaid parts in the final dénouement.

The subject-matter, whether historical, fictitious or mixed, is, from its inherent nature, capable of a twofold division. It is divided into (1) सूच्य deserving to be suggested or implied only, as being of a dry and otherwise unfit character, and (2) हृष्यश्रव्य fit to be represented and heard, as being highly sentimental and pleasing. The suggestions or implications are made in five ways—विष्कम्बभूलिकाङ्कास्याङ्कावतारप्रवेशके:। (1) For *Vishkambha* see Notes, Act I. (2) *Chûlikâ* is the suggestion of some incident from behind the scenes (नेपश्ये). (3) An अङ्कास्य¹ is one wherein is suggested by the actors at the time of their departure the connexion between the Act finished and the one to be commenced, which otherwise would look disconnected; as the speech of *Kâmandaki* and others at the end of the 3rd

1 अङ्कान्तपात्रैरङ्कास्य छिन्नाङ्कास्यार्थसूचनात्।

Act of the Mâl.-Mâd. (4) अङ्कावतार¹ consists in implanting the seed of the subject-matter of an Act in the previous Act before it has drawn to its close, so that the Act following is a continuation of the one preceding; e. g., the sixth Act of the Sâkuntala, the germ of which is cast at the end of the fifth Act. Mâlav II. and Mâl.-Mâd. II. are other instances. (5) A प्रवेशक or Introducer is one which being interposed between any two Acts, suggests like the Vishkambhaka some past or future event to show the connexion between the parts of the story through the conversation of *low* characters. It can never introduce the first Act. According to Jagaddhara the language in a Praves'aka is generally S'auraseni or any similar dialect, as opposed to the Sanskrit found in a S'uddhavishkambhaka.

The subject-matter is further divided into three kinds—सर्वभाव्यं or प्रकाशं, अभाव्यं or स्वगतं, and नियन्तभाव्यम्. The terms are explanatory of themselves. The last is of two kinds, जननितकं and अपवारितकं (which are explained in the Notes). Independent of these divisions there is one called आकाशभाषित (आकाशं), or 'speech from the void.'

2 NETA' OR THE HERO.

The Hero is required to be modest, decorous, comely, munificent, civil, of sweet address, eloquent, sprung from a noble family, &c.² Heroes are mentioned to be of four kinds, viz., धीरोदात्त, धीरलित, धीरशान्त and धीरोद्भृत. Dhîrodâtta or the Hero of sublime qualities, is one who is magnanimous, patient, not given to boasting, self-possessed, of firm resolve, whose high spirit is concealed, and who is true to his engagements. It is not necessary to deal with the other classes of Heroes here. Each of these Heroes may be of one or other of four sorts. He may be दक्षिण or 'gallant,' i. e., equally devoted to many women though principally

1 अङ्कावतारस्त्वङ्कान्ते पातोऽङ्कस्याविभागतः। The distinction, however, between an Añkasya and an Añkâvatâra is considered by some as merely imaginary. Vis'vanâtha actually supplants the latter by Añkamukha, which he defines as that where in one Act the substance of all the other Acts is suggested.

2 नेता विनीतो मधुरस्त्यागो दक्षः प्रियंवदः। रक्तलोकः शुचिर्वाग्मी रूढवंशः स्थिरो युवा ॥ बुद्धयुत्साहसृतिपञ्चाकलामानसमन्वितः। शूरो दृढश्व तेजस्वी शास्त्रचक्षुश्च धार्मिकः। भैरवेश्वतुर्धा ललितशान्तोदात्तोद्भैरव्यम् ॥

attached to one; or शठ 'sly', i.e., one who being attached to one lady covertly acts in a way unpleasant to her; or he may be धृष्ट 'bold', openly making his professions to another; and not ashamed even when reproached; or, lastly, he may be अनुद्गल 'favourable,' devoted to one Heroine only. The धर्मोदाता hero has eight manly qualities—शोभा, विलास, माधुर्य, गाम्भीर्य, धैर्य तेजस्, लालित्य, and औदार्य.

Among the Assistants of the Hero, the principal one is the पीठमर्द, the hero of the Patáká or episode, clever in discourse, devoted to his master, and a little inferior to him in qualities. Next comes the Vidúshaka, his constant companion, whose business consists in the repartees of wit, in helping his friend in his love-intrigues, and thus assisting in the general *dénouement* of the play. The third, and of equal rank with the Vidúshaka, is the Viṭa who knows one art only and is thereby useful to the Hero. The Hero thus equipped may still take into his service ministers of state and ministers of religion, ascetics, allies, &c., as well as eunuchs, mutes, barbarians (*Yavanas*) &c. Sometimes there may be a Rival-hero call प्रतिनायक who is avaricious, bold, impetuous, criminal and of evil conduct.

The Nâyikâ or the Heroine, who must be possessed of qualities similar to those of the Hero, is of three kinds.¹ She may be the wife of the Hero (*स्वीया*) as Sítâ in the Uttar.; or one belonging to another (अन्या or परकीया); or a common woman (*सामान्या* or *साधारणस्त्री*) as Vasantasenâ in the Mîrich. The परकीया (so called because she is in the power of her guardian), may be a maiden or the wife of another. But the latter must not be introduced as the Heroine in a play.² The maiden's love, however, better helps the *Rasa* and is therefore the most favourite theme with many Sanskrit poets. Further divisions and subdivisions of the *Nâyikâ* are not introduced here as they have very little to do with the construction of the drama. For her assistant the Heroine may

1 स्वान्या साधारणस्त्रीति तद्वृणा नार्यिका त्रिधा।

2 अन्यस्त्री कन्यकोढा च नान्योदाङ्गिरसे कर्त्तित्। 'We may observe however, to the honour of the Hindu Drama, that the *Parakîyâ* or she who is the wife of another person is never to be made the object of dramatic intrigue; a prohibition that would have sadly cooled the imagination, and curbed the wit, of Dryden and Congreve.' Wilson: Select Specimens &c. Vol. I. p. 45.

have a सखी, दासी, धात्री, and others, possessing qualities corresponding to those of the friends of the Hero.

3 RASA OR THE SENTIMENT.

Rasa is that lasting impression or feeling produced to his overwhelming delight in a man of poetic susceptibility by the proper action of the *Vibhāvas* and the *Anubhāvas*, as well as the *Sāttvikabhāvas* and the *Vyabhichāribhāvas*.¹ *Bhāva* (भाव) or 'Feeling' is the complete pervasion of the heart by any emotion—whether of pleasure or of pain, arising from the object under sight. *Vibhāva* (विभाव) or an 'Excitant' is that which being perceived nourishes the main sentiment. It is divided into, *Ālambana*, that which is, as it were, the support or substratum of the *Rasa*—the person or thing with reference to whom or which a sentiment arises—such as the Hero or the Heroine; and *Uddīpana*, or what excites or enhances (adds to the development of) the sentiment, such as the moon, the beauties of the vernal season &c., beauty, decorations &c. of the principal characters, in the case of *Sringāra*. *Anubhāva* is the outward manifestation of the internal feeling through the eyes, face &c. The *Sāttvika* or natural *bhāvas* are a subdivision of the *Anubhāvas*. They are usually mentioned as eight in number—स्तम्भप्रलयरोमाश्चाः स्वेदो वैवर्ण्यवैपश्च। अशुद्धैस्वर्यमित्यष्टौ॥ The *Vyabhichārins* or the Accessories are those *bhāvas* which are not strictly confined to any *Rasa*, but, appearing and disappearing, like waves in the ocean, they serve as feeders to the prevailing sentiment and strengthen it in different ways. *Sthāyi bhāva*² (स्थायी भाव) or the Permanent Sentiment of a composition is one—the ocean melting all salt in water—which, not being interrupted by any sentiment contrary or akin to its nature occurring at intervals, converts all of them into its own nature. Now a *Rasa* would prove contrary to another if the आश्रय or substratum of both were the same. But as अङ्गी (principal) and अङ्ग (subordinate) a *Ras* may be mixed with one or more of others.

1 विभावैरनुभावैश्च सात्त्वकैर्वर्यभिचारिभिः । आनीयमानः स्वाद्यत्वं स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥ सुखदुःखादिकैर्भावैर्भावस्तद्वावभावनम् । ज्ञायमानतया तत्र विभावो भावपोषक्त् ॥ आलम्बनोदीपनत्वप्रभेदेन स च द्विधा । अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः ॥

2 विरुद्धैरविरुद्धैर्भावैर्विच्छिद्यते न यः । आत्मभावं नयत्यन्यान्स स्थायी लबणाकरः ॥

There are eight Sthāyī bhāvas, रति, हास, शोक, क्रोध, उत्साह, भय, जुगृहसा and विस्मय--on which are based respectively the eight sentiments, शङ्कार the Erotic, हास्य the Comic, करुण the Pathetic, गैंद्र the Furious, वीर the Heroic, भयानक the Terrible, बीभत्स the Loathsome, and अद्भुत the Marvellous. There is a ninth sentiment, that of शान्ति the Quietistic, having शम (tranquillity) for its Sthāyī bhāva. But it is not suited to dramatic purposes and rarely occurs as a main sentiment in a drama. Of these eight sentiments शङ्कार and हास्य, वीर and अद्भुत, बीभत्स and भयानक, and गैंद्र and करुण, are akin to each other as they proceed from the same condition of the mind. As शङ्कार or Erotic is generally the prevailing sentiment in Sanskrit plays, we will say something about it here. शङ्कार is mainly divided into विपलभ्य or Love-in-Separation, and संभोग or Love-in-Union. The *Dasarūpa* subdivides the former into two kinds, अयोग the Non-consummation of marriage, and विप्रयोग the Separation of the lovers deep in love (after marriage). विपलभ्य, which arises from the dependent position of one or the other of the parties or through distance or through the intervention of adverse fate, has ten stages, आभिलाष, चिन्ता &c. mentioned in the com.; चिन्ता occurs through मान, प्रवास or some such cause. मान, jealous anger, arises from a breach in the duties of love (प्रणयभङ्ग) and may be on both sides (rarely, however, the *Nāyaka* is *māni*). This मान has several varieties, such as इच्छामान, आनुमानिकमान &c. It is capable of being dispelled in six ways—साम्रा भेदेन दानेन नत्युपेक्षारसान्तरैः, and is called गुरु, लघु or मध्यम according to the greatness or the smallness of the effort required to make the *Nāyikā* give it up. संभोग is when the two lovers are in the enjoyment of each other's company, engaged in looking at each other, kissing each other &c.

4 GENERAL CONDUCT OF THE NĀTAKA.

Every dramatic piece opens with a Prelude or Prologue (प्रस्तावना) which is itself introduced by what is called the *Nāndī*. This *Nāndī* according to some must suggest the gist of the whole plot. The *Sūtradhāra* may sometimes retire after the recital of the *Nāndī*, in which case another actor called स्थापक (for, he establishes as it were the topic of the play) takes his place. In the Prelude, which may begin with a brief allusion to the poet's literary attainments, his genealogy &c., the *Sūtradhāra* or the *Sthāpaka* suggests the subject in the form of

the Bija, or by a simple beginning, or by naming the character about to enter, as in the Sâkuntala. He must please the audience with sweet songs descriptive of some season and couched in the Bhâratî Vritti. The प्रस्तावना is of two kinds—(1) प्रश्नचना as in the Ratnâvalî, and (2) आमुख in which the Sûtradhâra holds conversation with the actress or his assistants bearing on the subject to be introduced. This latter is of three kinds, of which one is प्रयोगातिशय. When the entry of a character is directly indicated by the Sûtradhâra saying 'Here he enters,' that is Prayogâtis'aya.

The Prelude being over the piece is commenced, being hereafter arranged and exhibited in the manner indicated in the three foregoing Sections. The whole matter should be well determined and divided into Acts and Scenes. A Nâtaka may consist of from five to ten Acts. The Hero should be Dhîrodâtta. The prevailing sentiment should be शङ्कार or दीर्घ (or sometimes करुण), others being introduced as conducive to its development. Nothing should be introduced in the play which either misbeseems the Hero or is discordant with the main sentiment. An Act must not be tiresomely long, should be full of *Rasa* and introduced by *Vishkambhaka* &c. according to necessity. Its close is marked by the exit of all characters. Such incidents as journeys, massacres, wars, &c., should not be represented in a play; they may only be indicated. The death of the Hero must never be exhibited. This accounts for the somewhat monotonous character of Sanskrit plays and the absence of Tragedies in Sanskrit.¹ The play should end, as it began, with a benediction or prayer, called the Bharata-vâkyâ, which is repeated by the principal personages, and contains an

1 Wilson observes—They (the Hindu plays) never offer a calamitous conclusion, which, as Johnson remarks, was enough to constitute a Tragedy in Shakespeare's days; and although they propose to excite all the emotions of the human breast, terror and pity included, they never effect this object by leaving a painful impression upon the mind of the spectator. The Hindus in fact have no Tragedy..... The absence of a tragic catastrophe in the Hindu dramas is not merely an unconscious omission; such catastrophe is prohibited by a positive rule. The conduct of what may be termed the classical drama of the Hindus is exemplary and dignified. Nor is its moral purport neglected; and one of their writers declares, in an illustration familiar to ancient and modern poetry, that the chief end of the Theatre is to disguise by the insidious sweet, the unpalatable, but salutary bitter, of the cup.

expression of their wishes for general prosperity and happiness. The Unity of interest or action must be maintained throughout. As regards the language to be used in a piece, the Hero and the higher characters speak in classical Sankrit, while females and the minor characters speak in the different Prákrit dialects.

The student will see from the foregoing sketch, that the characteristic peculiarities of the Indian Drama are mainly three—(1) its peculiar structure; (2) the absence of the distinction between Comedy and Tragedy; and (3) the diversity of language to be spoken by the characters. The above-mentioned general characteristics of a Nâtaka belong with certain modifications to the other divisions of the Rûpaka as well.

II THE POET.

The chronology of Sanskrit literature has been a perplexing problem to scholars and antiquarians, and it is no unusual experience for the serious student to have to face confusing statements and many-sided arguments before he can reach a safe conclusion about even the most famous of Sanskrit authors or their works. The authorship of the three plays, the Priyadars'ikâ, the Ratnâvalî and the Nâgânanda, has not escaped the common fate, and has provided the speculative critic with a most convenient dumping ground for all kinds of fanciful theories. There are some who doubt, in the first place, whether all the three dramas were written by the same person, and are inclined to differentiate between the author of the Nâgânanda, and that of the Priyadars'ikâ and the Ratnâvalî. Some have believed that Bâṇabhatta, the author of the Kâdambarî and the Harshacharita, wrote the Ratnâvalî also; while others have put forth with insistence the claims of Dhâvaka or Bhâsa. Tradition, however, has been constant in ascribing the authorship of all these three plays to King S'rî-Harsha, or Harsha-Deva, of Kanouj. Scholars have generally accepted this view, and it is one with which, it might be stated at the outset, we are in entire agreement. But questions have been raised about the identity of this Harsha, since it is another common feature of all similar inquiries that they are hampered by a plurality of Sanskrit writers¹ bearing the same, or similar,

1 Compare in this connexion the existence of a number of poets bearing the names Kâlidâsa, Dandin, Râjas'ekhara, and many others.

names and titles. And even at last, opinion has been rife that the royal personage was merely a patron, the real author of the plays being some poet at his court, who wrote them and presented them to the public as those of his distinguished benefactor.

It is not easy to unravel this entanglement without clearing the ground before us by examining if there is any internal evidence leading up to any definite statement. Happily we are here on a firmer basis than in the case of other poets and writers who have not deigned to vouchsafe any information about themselves. The *Prastāvanā* of the Nágánanda (pp. 3-4) reads—

सूत्रधारः ॥ अलमतिविस्तरेण । अद्याहं इन्द्रोत्सवे सबहुमानं आकार्यं नानादिग्देशागतेन राज्ञः श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मोपजीविना राजसमूहेन उक्तः । यथा अस्मस्त्वामिना श्रीहर्षदेवेन अपूर्ववस्तुरचनालंकृतं विद्याधरजातकप्रतिनिबद्धं नागानन्दं नाम नाटकं कृतं अस्माभिः श्रोत्रपरंपरया श्रुतं न तु प्रयोगतो दृष्टम् । तत् तस्यैव राज्ञः सकलजनहृदयाह्नादिनः बहुमानात् अस्मासु चानुप्रहृष्टद्यथा यथावत्प्रयोगेण त्वया नाटयितव्यमिति । श्रीहर्षो निषुणः कविः etc.

From this it is clear that, since the time when the play was originally composed, it has been received as the work of King Shri-Harsh (or merely Shri-Harsh, if we omit the regal title *Deva*). And this is corroborated by similar Prologues in the two sister-dramas—

(1) सूत्रधारः ॥ (परिकम्य ।) अद्याहं वसन्तोत्सवे सबहुमानमाहृय नानादिग्देशागतेन राज्ञः श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मोपजीविना राजसमूहेन उक्तः । यथा अस्मस्त्वामिना श्रीहर्षदेवेन अपूर्ववस्तुरचनालंकृता प्रियदर्शिका नाम नाटिका कृता इत्यस्माभिः श्रोत्रपरंपरया श्रुता न तु प्रयोगतो दृष्टा । तत् तस्यैव राज्ञः सर्वजनहृदयाह्नादिनः बहुमानात् अस्मासु चानुप्रहृष्टद्यथा यथावत्प्रयोगेण त्वया नाटयितव्या इति । श्रीहर्षो निषुणः कविः etc.

—From the *Priyadarśikā*, Act I.

(2) सूत्रधारः ॥ अलमतिप्रसङ्गेन । अद्याहं वसन्तोत्सवे सबहुमानमाहृय नानादिग्देशागतेन राज्ञः श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मोपजीविना राजसमूहेन उक्तः । यथा या असौ अस्मस्त्वामिना श्रीहर्षदेवेन अपूर्ववस्तुरचनालंकृता रत्नावली नाम नाटिका कृता इत्यस्माभिः श्रोत्रपरंपरया श्रुता न च प्रयोगतो दृष्टा । तत् तस्यैव राज्ञः सकलजनहृदयाह्नादिनः बहुमानात् अस्मासु चानुप्रहृष्टद्यथा यथावत्प्रयोगेण त्वया नाटयितव्या इति । श्रीहर्षो निषुणः कविः etc.

—From the *Ratnāvalī*, Act I.

Indeed, as would be apparent on comparison, the three Prologues are almost identical in their wording, and none of the theorists has yet directly challenged their genuineness, or

the truth of the information therein conveyed, viz., that the King-Poet S'rî-Harsha composed the three dramas. Our first task, therefore, is directed towards discovering and fixing the identity of this S'rî-Harsha.

There are three¹ well-known S'rî-Harshas known to ancient Indian history. One is the author of the famous नैषधीयचरित महाकाव्य in 22 cantos, who also wrote अर्णववर्णन, खण्डनखण्डखाय, गौडोवर्णकुलप्रशस्ति, छद्मप्रशस्ति, नवसाहस्राङ्कचरित, विजयप्रशस्ति, शिवशक्तिसिद्धि, and स्पैर्यविचारण. All these works he mentions in the concluding stanzas of the several cantos of the Naishadhiyacharita, where he describes himself as the son of हीर and मामल्लदेवी. In one place² he describes himself, again, as receiving certain favours at the hands of his patron, the King of Kânyakubja. This is assuredly not the author of the Nâgânanda who is a King with a “पादपञ्चोपजीवी राजसमूह.” This fact alone is sufficient to disprove the supposed identity of the two. Moreover, the author of the Naishadhiyacharita, if he had written any or all of these three plays, would certainly have glorified himself by including their names, too, in the list which he so persistently presses on our notice. It should be noted, again, that the Naishadhiyacharita is a work of the 12th century,³ and is never quoted in the earlier works on Indian rhetoric; while Dhanika, the commentator of the Das'arûpa, writing at the end of the 10th century, quotes⁴ frequently from all the three plays. The author of the N.-Ch. could not then, evidently, have written them.

Another Harsha was the ruler of Kashmir between 1113 and 1125 A. D., and to him Prof. Wilson attributed the Ratnâvalî in the early days of Sanskrit scholarship. Here certainly we have a *King* Harsha, but the discovery of the existence of the quotations in Dhanika's commentary has laid this theory finally to rest, and it is now forgotten.

1 There are some minor authors who bore this name (e. g., a S'rî-Harsha who wrote a commentary on the *Gitagovinda*); but they are evidently modern, and none of them was a *King*.

2 ताम्बूलद्रुयमासनं च लभते यः कान्यकुबजेभरात् N.-Ch. XXII. 155.

3 See Pandit S'ivadatta's Ed. of the poem (Nirñayasâgara Press 1894), Introduction p. 9.

4 See the English translation of the Das'arûpa in the Columbia Univ. Indo-Iranian Series (New York, 1912), Introduction p. xxxvi.

There then remains the King S'rî-Harsha, better known as Harshavardhana, of Kanouj, originally of Thânésar, who must have been the author of these plays, and to whom scholars, both Indian and western, agree in ascribing them.

The reign of S'rî Harsha or Harshavardhana, from 606 to 647 A. D., was one of the brightest epochs in the history of ancient India. It would be beside our scope to give here a detailed account¹ of his political career, which the student may read in V. A. Smith's *Early History of India* (3rd ed. 1914), pp. 335-359. Harsha was the younger son of Prabhâ-karavardhana, the Râjâ of Thânésar, and he acceded to the throne on the death of his elder brother, Râjyavardhana. He had a sister named Râjyas'rî. His empire extended over the whole of the basin of the Ganges (including Nepal), from the Himâlaya to the Narmadâ, besides Mâlwâ, Gujarat and Saurâshtra (the modern Kathiawar). Harsha died without leaving an heir; and on his death the throne was usurped by one of his ministers. Harsha was known as चक्रवर्तिश्रीहर्ष, or Harsha the Paramount Sovereign. He earned the title for himself by his extensive conquests, and during the forty years of his rule he devoted his energy to the efficient administration of his wide dominions. Education was developed, and literature and learning flourished under government patronage. Two of the most famous poets at his court were Bâhuabhaṭṭa, the author of the Kâdambarî, and Mayûra, who composed the Sûryas'ataka. The King himself was a writer of considerable merit. As Mr. Smith says, "Besides a grammatical work, three extant Sanskrit plays and sundry compositions in verse are ascribed to his pen; and there is no reason for hesitating to believe that he had at least a large share in their composition; *for royal authors were not uncommon in ancient India.*²" Taken by itself the reign of

1 The standard account in Sanskrit is the *Harsha-Charita* of Bâna. The account given by Pârkhî Shâstri in his Marathi Essay on श्रीहर्ष (1911) and the scholarly Introduction in Gujrâthî prefixed by Mr. K. H. Dhruva to his Guj. transl. of the Priyadarśikâ (2nd ed. 1917) are also very helpful, and may be consulted with advantage.

2 E. g., S'ûdraka, Vis'âkhabadatta, Bhoja, Yas'ovarman, and others. (The Italics in the quotation above are ours).

Harsha can be compared to that of the great Mogul emperor Akbar, in the universal prosperity of the people, in the efficiency of the administration, and in the encouragement given to learning and the fine arts. Harsha's autograph has been preserved on an inscription, and those interested might examine it at p. 342 of Mr. Smith's *History*. King Harsha was strongly inclined towards the quietistic teachings of Buddhism, and during the latter years of his life he lived like a devotee. Rest-houses (*dharmaśālās*), religious establishments, and benevolent institutions on the model of those of As'oka were founded throughout his kingdom. Mr. Dhruba conjectures that the Nāgānanda must have been composed in 623 A. D.; for nearly thirteen centuries, therefore, the plays have continued to enjoy an extensive popularity, and have furnished rhetoricians and literary critics with models and illustrations for their canons.

Coming now to the various conflicting theories, we do not think there is any ground for urging that the same hand that wrote the Priy. and the Ratn. could not have written the Nāgānanda, so that it is necessary to provide the Nāgānanda with a different authorship. This argument seems to have been based on the general similarity of the subject-matter of the first two plays, and the totally distinct theme of the Nāgānanda. That is a very slender reed to relies upon; for nothing can prevent an author from choosing widely different subjects for his works, if he is so pleased. And in the plays themselves there are abundant traces and points of resemblance that can leave no doubt as to their all having emanated from the same hand. There are, in the beginning, the प्रस्तावना॑s, which agree almost literally with one another; and the भरतवाक्य॑s at the end have also the same ring of similarity. Many words, sentences and idioms, are common to all the plays, and these we have quoted in the Notes wherever they occur. Many verses are similar in sentiment or in phraseology (cf. the verse व्यक्तिर्यजनधर्मतुना &c. which occurs in the Priy. and in the Nāg. also). The प्रवेशक in Ratn. II. resembles the corresponding one in Nāg. II. Apart from the resemblance in words, incidents and ideas, the general simplicity of style, setting and characterization are almost uniform in the three plays, and the reader can hardly remain unconvinced that these plays were composed by the

same author, however dissimilar the subject¹ of the Nâgânanda may be from that of the two other plays.

It has been contended with great force and display of ingenuity, that King Harshavardhana did not himself write these plays, but some poet at his court did it for him, and put his patron's name instead of his own; and this contention rests on a sentence in the Kâvyaprakâs'a of Mammata (Uch. I.)—“ श्रीहर्षदेवधावकादीनामिव धनम् । ”. Earning money is stated there to be one of the objects in composing a literary work; and as an instance the case of धावक getting money from श्रीहर्ष is pointed out. The commentator Uddyotakâra explains—“ धावकः कविः । स हि श्रीहर्षनाम्ना रत्नावलीं कृत्वा वहु धनं लब्धवानिति प्रसिद्धम् । ”; and he is followed in this by some other commentators. In some MSS. of the Kâvyaprakâs'a is found a variant, धाणादीनामिव धनम् for धावकादीनामिव धनम्, and this caught the imagination of the late Dr. Hall, who was the first to attribute the Ratnâvalî to Bâna. As it is, the whole of this argument turns upon the explanations of the *commentators* of the Kâvyaprakâs'a, whom we need not implicitly follow; for there is another and a more natural interpretation of the passage in question, *viz.*, that Dhâvaka and other poets got wealth from their (royal) patrons as a reward and as a mark of appreciation—and it is not necessary to suppose that authorships were *transferred* to the patrons in consideration of such gifts. Sensitive and honourable patrons themselves would fight shy of such wholesale transfers.

But, apart from that, there is no evidence whatever, internal or external, to believe Bâna to have written the Ratnâvalî, as his style, as seen in his prose works, is completely removed from that of the dramas. The former is highly ornate and elaborate, the latter is simple and plain. Moreover, why Bâna should have sold the dramas only, and retained the Kâdambarî, which would have brought him a princely sum of money, would be a puzzle; again, Bâna was in sufficiently opulent circumstances, quite beyond the necessity which would drive an impecunious author to bargain for the sale of his

1 As it is well known that Harsha showed a leaning towards Buddhism towards the end of his reign, we can easily suppose that the Priy. and the Ratn. were his earlier works, while the Nâg. marks the beginning of the Buddhistic tenour of his thought-development.

works including their authorship. Dr. Hall also argued that the presence of the verse द्विपादन्यस्मादपि etc. both in the Ratnāvalī and the Harshacharita proved Bāṇa's authorship of the former. But *no such verse exists in the Harshacharita*, and the learned doctor led scholars to follow a wild-goose chase for a time, till the theory was abandoned as both hasty and unsound. It was reserved for an enterprising scholar of South India, Mr. Nārāyan Shāstrī, to pursue¹ the seemingly obscure reference to धावक in the Kāvyaaprakāśa passage, and to deduce some very ingenious theories about the authorship of these plays. The learned scholar's conclusions and arguments, if they are proved to be correct, would disturb the chronology of many authors and make it necessary to revise and rewrite the early history of Kāvya literature; but for reasons shortly to be stated, we must say we are unable to concur in Mr. Shāstrī's conclusions. Mr. Shāstrī identifies धावक with the famous poet भास, who is eulogized by Kālidāsa, and thirteen of whose dramas have been recently discovered; he also identifies the हृष of the Preludes of these plays with a certain king Vikramāditya whom he places between 552 and 457 B. C.; and he ascribes the authorship of our plays to Bhāsa, a court-poet of this S'rī Harsha-Vikramāditya, thus carrying back the age of the plays by some ten centuries or so !

This edifice of conjecture and theory is based on a quotation given by Mr. Shāstrī from the ऋविमर्श of राजशेखर, which runs as follows :—

भासा रामिलसोमिलो वररुचिः श्रीसाहसाङ्कः कवि—
मण्ठो भारविकालिदासतरलाः स्फन्दः सुबन्धुश्च यः ।
दण्डा वाणिद्वाकरौ गणपतिः कान्तश्च रत्नाकरः
सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य सर्वेऽपि ते ॥
कारणं तु कवित्वस्य न संपन्नकुलीनता ।
धावकाऽपि हि यद्वासः कवीनामयिमोऽभवत् ॥
आदौ भासेन रचिता नाटिका प्रियदर्शिका ।
निरीर्ष्यस्य रसज्ञस्य कस्य न प्रियदर्शना ॥
तस्य रत्नावली नूनं रत्नमालेव राजते ।
दशरूपककामिन्या वक्षस्यत्यन्तशोभना ॥
नागानन्दं समालोक्य यस्य श्रीहर्षविक्रमः ।
अमन्दानन्दभरितः स्वसभ्यमकरोत्कविम् ॥

1 In his introductory Essay on 'S'rī-Harsha, the Dramatist' (pp. 72) prefixed to an Edition of the Nāgānanda (Madras, no date).

उदाज्जराधवं नूनमुदात्तसगुम्फितम् ।
 श्रद्धीक्ष्य भवभूत्याद्याः प्रणिन्युनार्ककानि वै ॥
 शोकपर्यवसानाऽह्य नवाङ्गा किरणावली ।
 माकन्दस्येव कस्यात्र प्रददाति न निर्वृतिम् ॥
 भासनाटकचक्रेऽपि च्छकेः क्षिपे परीक्षितुम् ।
 स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभूत्र पावकः ॥

Dhāvaka, *lit.* ‘a washerman’, was a title by which, no doubt, Bhāsa was known, as it is said he was a washerman by profession. But since Bhāsa preceded Kālidāsa,¹ the श्रीहर्षविक्रम in the quotation above cannot be identified with the king Harshavardhana of the seventh century, and hence Mr. Shāstrī discovered an earlier Harsha, from a verse of the Rājataranginī.² Mr. Shāstrī further argued, from the similarity in idiom and ideas between the Priyadarśikā and the Mālavikāgnimitra, that the former play of Bhāsa must have served as a model for Kālidāsa’s work. The latest supporter of the theory of Bhāsa’s authorship of the plays is Prof. S. M. Paranje³ of Poona.

It is not possible so easily to brush aside the quotation given by Mr. Shāstrī. But the manner in which it was originally offered is highly suspicious, and creates in our mind grave doubts whether such a work as कविविमर्श, from which those verses are cited, actually exists. And till that work comes to light, no inquiry can be profitably conducted to enable us to form a conclusion directly on the strength of this statement ascribed to Rājas’ekhara. Because, when Pandit R. V. Krishnamachariar, the learned editor of the Priyadarśikā in the Vani Vilas Sanskrit Series (Srirangam, 1906) challenged Mr. Shāstrī to produce the source of his information, the latter wrote back in reply that he borrowed the quotation from *a friend of his*,⁴ and thus the whole thing, apparently based on hearsay, came to almost nothing. And therefore it becomes necessary to suspend judgment on other

1 Kālidāsa mentions Bhāsa in the Prologue to his Mālavikāgnimitra.

2 तत्रनेहस्युजयिन्या श्रीमान्हर्षापराभिधः । एकच्छब्रश्वकर्ती विक्रमावित्य इत्यमृत् ॥ Rājat. III. 125.

3 In an article in Marathi in the monthly *Chitramaya Jagat* for December 1915.

4 See p. xxvii. of the Sanskrit Bhūmikā of the Priyadarśikā, Vani Vilas Edition.

questions arising out of the quoted verses. Prof. Paranjpe, fully conscious of the weakness of Mr. Shâstrî's position which was thus rendered quite untenable, passes over that point and tries to argue independently that Bhâsa was the real author of the Nâgânanda. He has picked up similar ideas¹ and grammatical and literary peculiarities,² from the published writings of Bhâsa and the two plays Nâgânanda and Priyadarśikâ; and relying on them he endeavours to show that the same hand must have produced all the plays. We must say with reference to this attempt that the learned critic has relied too much on a generous imagination, and he is prejudiced as he starts with a declared purpose to be on the look-out for similar ideas. If we are to apply the same argument, almost any classical work in Sanskrit can be shown to be written by almost any famous poet, as there is bound to be some similarity, more or less, everywhere. Similarity of ideas is to a certain extent common in all works having similar themes; very frequently it arises out of the fact that the works owe their composition to a common source, as in the case of the Pañchatantra and the Hitopades'a; still more frequently it arises when an author, who is acquainted with the works of his predecessors, deliberately imitates them or unconsciously repeats the ideas and words with which he is familiar. Thus the works of Kâlidâsa are abundantly beset with phrases, constructions, similes and ideas from Vâlmîki's Râmâyana. But who will venture to assert that Kâlidâsa had a hand in the composition of the Râmâyana or *vice versa*? In fact, Prof. Paranjpe has stepped beyond the limits which a cautious critic must always set to such an argument. There is not a shred of evidence to deny King Harshavardhana's authorship of the Nâgânanda. Granting that all those resemblances set forth by Mr. Paranjpe, and many more, do occur, we can at the best argue that Harshavardhana must have read and admired the plays of Bhâsa. To jump at any other conclusion

1 E. g., the worship of Agastya; the extreme heat of the s'arad season; the idea of कन्यका हि निर्देषदर्शना भवति (Nâg. p. 17), similar to that of कन्यकादर्शनं निर्देषमिति कृत्वा (Bhâsa's Pratijñâ-Yaugandharâyana); the affection of the Heroines for trees and plants; the attempt at suicide by hanging; and some others.

2 The most common of these is the recurrence of the phrase आपस्ताक्, which Prof. Paranjpe compares to समानय जलं at Nâg. p. 118 (variant given in our foot-notes).

would be unsafe and is most certainly unwarranted. For in the first place there is the question of style. Bhāsa's style is comparatively crude and his language more easily flowing; it must have evidently belonged to an earlier date than the polished refinement of Harsha's works, whose style resembles much more that of Kālidāsa. Next it might be urged, though it lacks confirmation, that Harsha might have written these plays on the model of, and as revised or modified versions of, those of his predecessor, Bhāsa, in the same way in which Sūdraka wrote his *Mṛichchhakaṭika* on the basis of Bhāsa's *Chārudatta*. But for this we must wait till more plays of Bhāsa come to light, including his *versions* of Nāg., Priy. and Ratn., if at all he wrote these. But the most convincing testimony, to our mind, to prove that King Harsha of Kanouj wrote the Nāgānanda in the seventh century, is afforded by the Chinese traveller-pilgrim I Tsing,¹ with which for the present we can safely conclude this inquiry into the genesis of our play. He writes:—"King S'īlāditya² versified the story of the Bodhisattva Jīmūtavāhana who surrendered himself in place of a Nāga. This version was set to music; he had it performed by a band, accompanied by dancing and acting, and thus popularized it in his time."

Before we can afford to run after the *mṛigatrishtnikā* of Mr. Shāstrī's *Kavivimars'a*, we shall have to dispose of this clear statement of I Tsing.

III THE PLAY.

(1) *The story of the Nāgānanda.*

The Nāgānanda or "The joy of the Serpents", is a drama in five Acts, and it relates how a certain Vidyādhara Prince, Jīmūtavāhana, sacrificed his own life to save that of a Nāga, and incidentally became the saviour of the whole Nāga race. In order that the student may fully understand the various points to be discussed in the subsequent sections it is necessary that he should be acquainted with the outline of the plot, which is developed in detail as follows:—

Act I. After two benedictory stanzas (*Nāndī*) where Buddha is invoked, the Sūtradhāra enters, and in the Prelude makes known

1 English Tr. by Takakusu, p. 163.

2 This was one of the titles of King Harshavardhana.

to the audience that the play which he is asked to stage is King Śrī-Harsha's *Nāgānanda*. Then enters the Hero of the piece, Prince Jimūtavāhana of the Vidyādhara, with his companion, the Court-fool, Vidūshaka. Jimūtavāhana, with high ideals of filial duty, has left the kingdom over which he was ruling, and is serving his aged parents in the forest. The Vidūshaka in a practical mood relates how the kingdom stood in danger of being seized by Mataṅga, a prince who was Jimūtavāhana's rival and enemy. But the Hero is indifferent to that. He is on his way to the Malaya mountain to search for a suitable hermitage as residence for his parents. Going there he discovers a temple of Gaurī with a damsel (the Heroine) playing upon a lute before the Goddess. She is accompanied by a maid (Chetī) as attendant. It comes out in their conversation that she, in a dream, had a boon promised to her by Gaurī that she would be sought in marriage by the chief of the Vidyādhara. Jimūtavāhana interrupts this conversation and the two young persons fall in love with each other, though they are unaware of each other's name or history. The entry of an ascetic sent to call the damsel back home is utilized to make known to the audience that the girl was a Siddha Princess named Malayavatī, sister of Mitrāvasu and daughter of Vis'vāvasu, and that Mitrāvasu and his father were anxious to bring about her marriage with Jimūtavāhana.

Act II. By means of a Praves'aka the love-sick condition of Malayavatī is made known during the conversation of two maid-servants. Malayavatī herself then appears and is waited upon by the Chetī, who is busily applying cooling remedies to the heated body of her mistress. To the same place comes the love-affected Jimūtavāhana with the Vidūshaka, and, while the girls remain concealed, he draws a picture of his beloved lady to serve as partial comfort to his tortured heart in whiling away the dull hours. There then enters Mitrāvasu, who with his father's consent and at his initiative, offers his sister Malayavatī to Jimūtavāhana to be his wedded wife. But, as Jimūta does not yet know that the girl who had won his heart at the temple was this same Malayavatī, he is lukewarm over this offer and has almost refused it, when the Vidūshaka intervenes and postpones a decisive reply at that moment by adroitly referring Mitrāvasu to the parents of Jimūtavāhana. This satisfies Mitrāvasu, who accordingly departs to call upon Jimūtavāhana's father. But Malayavatī, who was a hidden witness of this scene, and who on her part did not know that it was she herself whom Jimūtavāhana really loved, believes that his heart is captured by some other maiden. In a fit of insane despondency she sends away her maid on some excuse, and tries to kill herself by slipping a noose round her neck. But the maid, who suspected something wrong, had not actually left the neighbourhood, and is

thus able to come back in the nick of time to cry out loudly for help. That brings Jimútavâhana to the rescue. The lovers recognize each other, and Jimútavâhana knows that it was Malayavatî herself to whom he was attached. Everyone is happy at this coincidence and there remains now no impediment to their coming wedding.

Act III. The marriage is celebrated with great festive pomp, and one of the incidents during these festivities provides amusement on the stage. The Vidûshaka has been mistaken for his sweetheart by some gallant (*Vita*) connected with the royal household, and some enlivening dialogue follows, wherein the Vidûshaka is made the butt of copious ridicule and fun. Then the married couple enters and in their presence another practical joke is played upon the unlucky Vidûshaka whose face is painted black by the Cheti, whereat every one laughs. Further conversation is cut short by the entrance of Mitrâvasu who informs the Hero that his old enemy, Mataṅga, has seized the kingdom (of Jimútavâhana), at which Jimútavâhana shows complete unconcern. He rather welcomes the loss; he has always regarded the kingdom as a great worry, and being philosophically inclined, he tries to dissuade from his purpose Mitrâvasu, who was very keen on starting forth on a military offensive against the aggressor.

Act IV. This Act discovers the Hero accompanied by Mitrâvasu walking along the sea-shore and meditating upon the virtues of a residence in the woods, which has, in his opinion, only one drawback, viz., that it does not afford one an opportunity to serve his fellow-creatures. Jimútavâhana is burning with a desire of benevolence and self-sacrifice and an opportunity unexpectedly presents itself. He with Mitrâvasu comes across great heaps of bones bleached white, which for a time he mistakes for cloud-clad peaks of the Malayas. Mitrâvasu relates that the bones belong to Nâgas, whom their natural enemy, Garuḍa, had devoured. By an arrangement which the Nâga-King, Vâsuki, had made with Garuḍa, every day one Nâga was offered as food to the latter, who on his part was to remain content with that daily ration, and not to embark upon any wholesale destruction of the Nâgas as he was hitherto wont to do. This story sets Jimútavâhana thinking, and he conceives the idea of saving the life of at least *one* Nâga by offering himself in his place to the King of birds. Mitrâvasu then leaves the Hero, who, now alone in that locality, comes upon Sâṅkhachûḍa, the Nâga whose turn it was that day to become Garuḍa's food. His mother, who accompanies him, is bewailing her threatened bereavement. Jimútavâhana wants to save her son, and offers to wear on his person the red garments which were specially meant to mark off the victim intended for Garuḍa. But Sâṅkhachûḍa himself is not a mean soul, and he promptly declines to save his own life

by allowing Jimútavâhana to stand as his substitute. He leaves the place to make his obeisance to the god दक्षिणगोकर्ण. While Jimútavâhana is in a fix as to how he should achieve his object, a pair of red garments happens to be brought to him; they were those which he, as a son-in-law, was to receive from his father-in-law for ten days, as part of the nuptial observances. Jimútavâhana welcomes the accident which thus provides him with garments similar to those of Garuḍa's victims, and with them on his body he intends to pass himself off as a genuine Nâga sent that day for being Garuḍa's food. He puts them on, mounts the slab of slaughter and easily succeeds in deceiving Garuḍa, who pounces upon him and carries him away.

Act V. In the meanwhile the prolonged absence of Jimútavâhana causes anxiety to Vis'vâasu, who sends his door-keeper to Jim.'s parents to see if he is there. The arrival of the door-keeper for inquiry makes Jimútavâhana's parents and wife uneasy, and while they are discussing what could have made him tarry so long, a crest-jewel, besmeared with blood, falls upon Jimútaketu's feet; and while they are conjecturing as to whom it could belong to, S'ankhachûḍa enters, who, having saluted दक्षिणगोकर्ण, comes back only in time to see the Hero being borne off by Garuḍa. From him all know how Jimútavâhana nobly sacrificed himself for the sake of S'ankhachûḍa, who holds out for their comfort a slender hope that Garuḍa may discover his mistake before it is too late, and may release Jimútavâhana. As a matter of fact, Garuḍa, when he begins his meal, finds that that day's victim was not of the usual kind, but of an entirely different cast; instead of being frightened and dead-alive, he was rather glorying in his fate, and was calmly bearing all his wounds and cuts. Here S'ankhachûḍa, entering, explains the apparent mystery and how and why Jimútavâhana happened to occupy his (S'ankhachûḍa's) place. The parents of the Hero also come there. Garuḍa is struck with deep anguish at his own mistake, and betrays a growing admiration for the brave and noble spirit in which the Hero offered to die unflinchingly in order to save the life of another. Jimútavâhana's life is ebbing fast; and Garuḍa promises him that though hitherto he was steeped in ignorance he would in future abstain from killing the Nâgas. The scene is rapidly growing in the intensity of its pathos when a casual mention of अमृत (nectar) puts Garuḍa in mind of the right remedy. At once he goes and requests Indra to pour down from the heavens a shower of nectar, which is done; the Goddess Gaurî revives Jimútavâhana and the nectar makes the colossal mass of white bones suddenly spring into life and all the Nâgas who had been killed till then begin to live again. The goddess Gaurî, also confers upon him the Supreme

Sovereignty (चक्रवित्त्व) of the Vidyâdhara; Mataṅga is subdued ; everyone is happy; and the play ends with the customary *Bharata-vâkyâ* praying for peace, prosperity and universal contentment.

(2) *The Sources of the Plot.*

Very few play-writers in Sanskrit have troubled themselves to invent entirely original plots for their compositions. Most of them have been content to borrow the outlines from mythological or legendary sources, and Harsha was no exception to the rule. The plot of every one of his three plays is borrowed. In its Prelude, the Nâgânanda is expressly stated to have been founded on a Buddhistic 'Birth story' (Jâtaka) of a Vidyâdhara (विद्याधरजातकपतिनिष्ठुं नागानन्दं नाम नाटकं—p. 3). This particular story is not to be found in the extant collection of the Jâtakas; but it was one of the tales included in the *Brihatkathâ*, a gigantic collection of fables by one Guṇâdhyâ. This work, which dates from the first century A. D., was written in the *Paisâchî*¹ language; it is unfortunately not now extant in the original; but we have two excellent abstracts of it in Sanskrit, both compiled in the eleventh century, the *Brihatkathâmañjarî* of Kshemendra and the *Kathâsaritsâgara* of Somadeva. In both of these works we have the story of the Vidyâdhara-jâtaka, which formed the basis of the Nâgânanda. The author of the play had either the original Jâtaka before him or borrowed it from the *Brihatkathâ*; we have no means of ascertaining the fact on this point.

In each of the two Sanskrit Compilations the story of Jimûtvâhana occurs twice (*Brihatkathâm.* IV. 1. 36–109 and IX. 2. 766–935; *Kathâs.* XXII. and XC.). The first recension merely glances at the first part of the story, and gives in detail only those incidents which are related in the last two Acts of the drama, with some other matter which has nothing to do with the play; while the second (i. e., *Brihatkathâm.* IX. and *Kathâs.* XC.) is fuller and very closely resembles the story as developed in all the five Acts. We quote from the *Kathâsaritsâgara*²—

1 "A term applied to a number of low Prâkrit dialects spoken by the most ignorant and degraded classes."—Macdonell.

2 We have not thought it necessary to quote the version in the *Brihatkathâmañjarî*, which is comparatively shorter and more condensed. The curious student may consult it in the *Kâvya-mâla* ed. (1901) of that work.

अस्तीह हिमवान्नाम नगेन्द्रः सर्वरत्नभूः ।
यो गौरीगङ्ग्योस्तुल्यः प्रभवो हरकान्तयोः ॥ ३ ॥

1 In the original this forms one of the 25 stories of the Collection which has become famous in Hindu fable literature under the title of वेतालपञ्चविंशति. In Jambhaladatta's recension of it (Calcutta, 1873) it is briefly given in crude prose as follows:—

अस्ति नर्मदातीरे धर्मपुरनामधेयं नगरम् । तत्र जीमूलवाहनो नाम राजा वश्व । स राजाऽमास्यसहितः सुखासीन आस्ते । इत्येवं काले एका छी करुण-स्वरेण रोदिति । कन्दनं शुत्वा राजा प्रतीहारमादिवेश । प्रतीहार का रोदिति गत्वा विचारय । ततो गत्वा वदति । मातः का त्वं कथं वा रोदिषि । सा ब्रूते नागमाता-ऽहम् । पुत्र ममाणु पुत्रा गरुडेन खादिताः । एष एकः पुत्रो विद्यते । एतं द्वेषिभावेन खादितुं स्पृहयति तेनाहं कन्दानि । ततः प्रतीहारो गत्वा राजानं ज्ञापयामास । देव शङ्कुनाम्नो नागस्य माताऽसौ रोदिति । तस्या अष्टौ पुत्रा गरुडेन खादिताः । एक एव पुत्रो विद्यते तमापि वैरिभावेन खादितुं स्पृहयति । भविष्यत्पुत्रशोकमधि-गम्यति । तच्छुत्वा राजा वदति । प्रतीहार गत्वा तां ज्ञापयाहं तस्याः पुत्ररक्षा करिष्यामीति । किं तु गरुडस्यागमनकालं समधिगम्य मां नेष्यति । तच्छुत्वा प्रती-हारी गत्वा नागमातरमबवीत् । नागमातस्तव पुत्रं राजा रक्षिष्यति । किं तु गरुडागमनकाले ज्ञापयिष्यसि । इत्युक्त्वा चलितः । अथ तया गरुडागमनकाले नीतो राजा परमधार्मिको जीमूलवाहनस्तस्मै गरुडाय स्वदेहसुपृष्ठकितवान् । ततो महूडो नृपते: पार्श्वमेकमखादयत् । अनन्तरं पार्श्वपरिवर्तनमाचर्या-परपार्श्वमपनीय वदति पापिष्ठेन मया खादितः (?) । अथ राजोवाच । महाशय खगेश्वरैतत्पाश्वमपि सुखेन खादित्वा निजस्थानं सर्पतु भवान् । तच्छुत्वा सहसा वितर्क्य गरुडो विस्मितोऽचिन्तयत् । कोऽयं महायशाः पापिष्ठेन मया खादितः । अन्ये तावन्महर्षेनेन प्राणास्यजन्स्ययं च खाद्यमानोऽपि प्रसन्न एतद्वचनं वदति । विशेषतो यज्ञोपवीतधारी दृश्यते । तस्माद्वावधं छतवानस्मि । इति विचिन्त्य गरुडस्तमबवीत् । भो महासन्च किं ब्राह्मणो भवान् । राजा वदति । नाहं विग्रः । संदेहं विमुच्य भवान्मां खादतु । गरुडो वदति । किं क्षत्रियोऽपि । तच्छुत्वा राजा तृष्णीं स्थितः । गरुडः पुनस्तमबवीत् । भो महासन्च । भवतो वर्णः समधिगतः किं तु निजनाम पापिष्ठं मां ज्ञापय । निर्बन्धातिशयेन राजा ब्रूते । पक्षिराज जीमूलवाहननृपतिरहम् । गरुडो वदति । अहं तावन्नागान्खादामि । तद्वाच्यन्तमात्मानं खादयति । इति पृष्ठो ब्रूते । खगेश्वर शङ्कुचूडस्य मातुरष्टो पुत्रा भवता खादिता एक एव पुत्रोऽविष्टः । तमपि खादितुं स्पृहयति भवानिति सा रोदिति । तदहं प्रतिज्ञातस्तस्य रक्षार्थमात्मशरीरमुपनीतवान् । तच्छुत्वा दुःखितो शूत्वा पातालं प्रविश्यासृतमानीय गरुडो जीमूलवाहनस्य शरीरं संपूर्णं कर्तुमुद्यतोऽ-भवत् । तदा राजा वहति । भोः पक्षिराज यद्येवं स्यात्तदा॒ऽष्टौ नागपुत्राजीवयाप्रतः । पश्चायद्युक्तं तदाचरिष्यति भवान् । एतेन वचनेन गरुडः प्रीतो शूत्वा तान्सर्वाजीव-यित्वा पश्चायन्तुपर्ति जीवयति स्म । ततः सा नागमाता नवपुत्रसहिता सुपीता निर्भया तत्रैव स्थिता । जीमूलवाहनोऽपि स्वालयमाजगम ॥ [Story 23].

शूरासंस्पृष्टपृष्ठश्च यो मध्ये कुलभूताम् ।
 अभिमानोऽन्तः सत्यं गीयते भुवनत्रये ॥ ४ ॥
 तस्यास्ति सानुन्यन्वर्थं तत्काव्यनपुरं पुरम् ।
 न्यासीकृतमिवार्केण रशिष्वन्दं विभाति यत् ॥ ५ ॥
 जीमूतकेतुरित्यासीत्स्मिन्पुरवरे पुरा ।
 विद्याधरेश्वरः श्रीमान्मेराविव शतकतुः ॥ ६ ॥
 तस्यासीस्वगृहोद्याने कल्पवृक्षोऽन्वयागतः ।
 यथार्थेनामा प्रथितो यो मनोरथदायकः ॥ ७ ॥
 तं प्रार्थ्यं देवतात्मानं स राजा तत्प्रसादतः ।
 प्राप जातिस्मरं पुत्रं बोधिसत्त्वांशसंभवम् ॥ ८ ॥
 दानवीरं महासत्त्वं सर्वभूतानुकम्पिनम् ।
 छुरशुश्रूषणपरं नाम्ना जीमूतवाहनम् ॥ ९ ॥
 संप्राप्तयोवनं तं च यौवराज्येऽभिषिक्तवान् ।
 तनयं प्रेरितः सद्दिस्तद्गौः सचिवैश्च सः ॥ १० ॥
 यौवराज्यस्थितश्वैष जातु जीमूतवाहनः ।
 हितैषिभिरुपागत्य जगदे पितृमन्त्रभिः ॥ ११ ॥
 देव कल्पतरुयोऽयमस्ति वः सर्वकामदः ।
 अधृष्यः सर्वभूतानां सैष पूज्यः सदा तव ॥ १२ ॥
 नास्मिन्सति हि शकोऽपि बाधेतास्मान्कुतोऽपरः ।
 एतच्छृङ्ख्या स जीमूतवाहनोऽन्तरचिन्तयत् ॥ १३ ॥
 अहो बतेद्वशामिमं संप्राप्यामरपादपम् ।
 नासादितं किमप्यस्मात्पूर्वेनस्तादृशं कलम् ॥ १४ ॥
 केवलं कैश्चिदप्यर्थैरथितैः कृपणोचितैः ।
 आत्मा चैष महात्मा च नीतौ द्वावपि लाघवम् ॥ १५ ॥
 तदहं साधयिष्यामि काममस्मान्मनोगतम् ।
 इति निश्चिदत्य स ययौ महासत्त्वोऽन्तिकं पितुः ॥ १६ ॥
 तत्र संविहिताद्वैषशुश्रूषापरितोषितम् ।
 सुखासीनं तमेकान्ते पितरं स व्यजिहापत् ॥ १७ ॥
 तात त्वमेव जानासि यदेतस्मिन्भवाम्बुधौ ।
 आशरीरमिदं सर्वं वीचिविभ्रमचञ्चलम् ॥ १८ ॥
 विशेषेणाचिरस्थायिप्रकाशप्रविलायिनी ।
 संध्या वियुच्च लक्ष्मीश्च दृष्टा कुत्र कदा स्थिरा ॥ १९ ॥
 पकः परोपकारस्तु संसारेऽस्मिन्नश्वरः ।
 यो धर्मयशासी मूते युगान्तशतसाक्षिणी ॥ २० ॥

तत्तात क्षणिकेष्वेषु भोगेष्वस्माभिरीद्धशः ।
 एष कल्पतरुः कस्य कृते मोघोऽभिरक्ष्यते ॥ २१ ॥
 यैवा मम ममेत्येवमाग्रहेणैष रक्षितः ।
 पूर्वेस्ते कुत्र कुत्रायं तेषां कश्चैष कोऽस्य वा ॥ २२ ॥
 तस्मात्परोपकारैकफलसिद्धौ त्वदाङ्गया ।
 तातैनं विनियुज्ञेऽहं कामदं कल्पपादपम् ॥ २३ ॥
 एवमस्त्वति पित्रा च दत्तानुज्ञोऽथ तेन सः ।
 जीमूतवाहनो गत्वा कल्पद्रुममुवाच तम् ॥ २४ ॥
 अभीष्टाः पूरिताः कामाः पूर्वेषां देव नस्त्वया ।
 तन्ममैकमिमं काममनन्यं परिपूरय ॥ २५ ॥
 अदरिद्रां यथा पृथग्नीमिमां इक्ष्ये तथा कुरु ।
 भद्रं ते ब्रज दत्तोऽसि लोकायार्थार्थिने मया ॥ २६ ॥
 इत्युक्तवति जीमूतवाहने रचिताअलौ ।
 त्यक्तस्त्वयैष यातोऽस्मीत्युद्भूद्वाक्तरोस्ततः ॥ २७ ॥
 क्षणाच्चोत्पत्य स दिवं कल्पवृक्षस्तथा वसु ।
 ववर्ष भुवि नैवासीत्कोऽप्यस्यां दुर्गतो यथा ॥ २८ ॥
 ततस्तस्य तया तीव्रसर्वसत्त्वानुकम्पया ।
 जीमूतवाहनस्यात्र त्रैलोक्ये पप्रथे यज्ञः ॥ २९ ॥
 तेन तद्वोत्रजाः सर्वे मात्सर्यादिसहिष्णवः ।
 तं लोकसात्कृतार्तिष्ठकल्पवृक्षविनाकृतम् ॥ ३० ॥
 जेयं सपितृकं मत्वा संभूय कृतनिश्चयाः ।
 युद्धाय समनहान्त तद्राज्यापजिहीर्षया ॥ ३१ ॥
 तदद्वृष्टा प्राह पितरं स्वं स जीमूतवाहनः ।
 तात कस्यापरस्यास्ति शक्तिस्त्वयि धृतायुधे ॥ ३२ ॥
 किं त्वस्य पापकस्यार्थं शरीरस्य विनाशिनः ।
 हत्वा बन्धूवकृपणो राज्यं को नाम वाञ्छति ॥ ३३ ॥
 तत्किं राज्येन नः कायं गत्वा ऽन्यत्र कचिदृपम् ।
 धर्ममेव चरिष्यामो लोकद्वयसुखावहम् ॥ ३४ ॥
 मोदन्तां कृपणा एते दायादा राज्यलोकुपाः ।
 इत्युक्तवन्तं जीमूतकेतुस्तं स पिताऽब्रवीत् ॥ ३५ ॥
 अहं स्वदर्थमिच्छामि राज्यं पुत्रं त्वमेव चेत् ।
 तज्जहासि कृपाविष्टस्तन्मे वृद्धस्य तेन किम् ॥ ३६ ॥
 एवं कृताभ्यनुज्ञेन पित्रा मात्रा च सोऽन्वितः ।
 मलयाद्विमगास्यकराज्यो जीमूतवाहनः ॥ ३७ ॥

तत्र चन्दनसंछमवहचिरकन्दरे ।
 शुश्रूषमाणः पितरं स तस्थौ कलिपताश्रमः ॥ ३८ ॥
 मित्रं चास्यात्र संपेदे मित्रावसुरिति श्रुतः ।
 विश्वावसोः सुनः सिद्धराजस्यैतचिवासिनः ॥ ३९ ॥
 एकदा चात्र स भ्राम्यन्विवेशोपवनस्थितम् ।
 द्रष्टुमायतनं देवया गोर्या जीमूतवाहनः ॥ ४० ॥
 तत्रोपवीण्यन्तीं च ददर्श वरकन्यकाम् ।
 सखीजनान्वितां शैलतनयाराधनोयताम् ॥ ४१ ॥
 आकर्ण्यमानसंगीतमञ्जुबीणारवां मृगैः ।
 दृष्टलोचनलावण्यलज्जैरिव निश्चलैः ॥ ४२ ॥
 दधता तारकं कृष्णमर्जुनेन स्वचक्षुषा ।
 पाण्डवीयामिव च मूँ कर्णमूलं विविक्षतीम् ॥ ४३ ॥
 परस्परविमर्देन मुखेन्दोरिव दर्शनम् ।
 अनृपाविव वाऽच्छन्ती बिभ्रतीं संमुखी स्तनी ॥ ४४ ॥
 धातुर्घटयतो मुष्टिग्रहेणेव निपीडिते ।
 वलीमग्नाङ्गलीमुद्रे मध्ये क्षाममनोरमाम् ॥ ४५ ॥
 दृष्ट्या च तथा सद्यः सोऽभूजीमूतवाहनः ।
 तन्या मुषितचित्तोऽन्तर्दृष्टिमार्गप्रविष्ट्या ॥ ४६ ॥
 साऽपि तं शूषितोद्यानं दृष्टेऽकण्ठाविकारदम् ।
 कामाङ्गदाहवैराग्यादूनं मधुमिवाश्रितम् ॥ ४७ ॥
 तथाऽनुरागविवशा भेजे कन्या विहस्तनाम् ।
 यथा सखीव वीणाऽस्या व्याकुलालापतां ययौ ॥ ४८ ॥
 ततः स प्रवृच्छ सखीं तस्या जीमूतवाहनः ।
 किं धन्यं नाम सख्यास्ते को वंशोऽलंकृतोऽनया ॥ ४९ ॥
 तच्छृन्त्वा सा सखी प्राह नाम्ना मलयवत्यसौ ।
 मित्रावसुस्वसा सिद्धराजविश्वावसोः सुता ॥ ५० ॥
 पृवमुक्त्वा सहृदया सा तं जीमूतवाहनम् ।
 नामान्वयौ च दृष्टाऽस्य मुनिषुत्रं सहागतम् ॥ ५१ ॥
 तां ब्रवीति स्म मलयवर्ती स्मितमिताक्षरम् ।
 सखि विद्याधरेन्द्रस्य नास्यातिथर्य करोचि किम् ॥ ५२ ॥
 जगत्पूज्योऽतिथिर्हेष प्राप्त इत्युदिते तथा ।
 साऽभूद्विद्याधरसुता दूष्णीं लज्जानतानना ॥ ५३ ॥
 लज्जावतीयं मत्तोऽर्चा गृहतामिति वादिनी ।
 यक्षाऽथ तत्सखी तस्मै साधयां मालामुपानयत् ॥ ५४ ॥

स चादायैव जीमूतवाहनः प्रेमनिर्भरः ।
 कण्ठे मलयवत्यास्तां मालां तस्याः समर्पयत् ॥ ५५ ॥
 साऽपि तिर्यक्प्रसूतया पश्यन्ती स्निग्धया दृशा ।
 नीलोत्पलमर्यां मालामिव तस्मिष्यवेशयत् ॥ ५६ ॥
 इत्यन्योन्यकृताशब्दस्वयंवरविशेषयोः ।
 तयोरेत्य जगदैका चेटी तां सिद्धकन्यकाम् ॥ ५७ ॥
 जननी राजपुत्रि त्वां स्मरत्यागच्छ माचिरम् ।
 तच्छृत्वाऽकृष्य कामेषुकीलितामिव कृच्छ्रतः ॥ ५८ ॥
 सोत्कां प्रियमुखाददृष्टिं कथंचित्सा ययौ गृहम् ।
 जीमूतवाहनोऽप्यागानद्रूतात्मा स्वमाश्रमम् ॥ ५९ ॥
 साऽथ स्वां जननीं दृष्टा प्राणेशविरहातुरा ।
 गत्वा मलयवत्याक्षु पपात शयनीयके ॥ ६० ॥
 अथान्तर्गतकामाग्निधूमेनेवाविलेखणा ।
 अश्रुधाराः प्रमुञ्चन्ती संतापकथिताङ्का ॥ ६१ ॥
 सखीभिश्वन्दनैर्लिपा वीजिता चाद्विजनीदलैः ।
 रतिं न भेजे शयने नाङ्के सख्या न भूतले ॥ ६२ ॥
 गतेऽथ वासरे क्रापि रक्तया सह संधयया ।
 हसत्प्राचीमुखं चन्द्रे समाक्रम्य च चुम्बति ॥ ६३ ॥
 स्मरेण प्रेर्यमाणाऽपि दूतीसंप्रेषणादि सा ।
 लज्जया नाशकत्कर्तुं जीवितस्पृहयोजिता ॥ ६४ ॥
 निनाय च निशामिन्दुविषमामद्विजनीव तःम् ।
 बद्धमोहालिपटले हृदि संकोचमेत्य सा ॥ ६५ ॥
 तावच्च तद्वियोगार्तः सोऽपि जीमूतवाहनः ।
 शयनस्थोऽपि पतितो हस्ते कुसुमधन्वनः ॥ ६६ ॥
 चूतनोद्दिच्चरागोऽपि प्रोन्मिषत्पाण्डुरच्छविः ।
 हीमूकोऽपि वदन्पीडां कामजामनयज्ञिशाम् ॥ ६७ ॥
 प्रातश्चात्युत्सुको भूयस्तद्वौर्यायतनं ययौ ।
 यत्र हृष्टाऽभवत्तेन सा सिद्धाधिपुत्रिका ॥ ६८ ॥
 तत्र तेन स मित्रेण मुनिपुत्रेण पृष्ठतः ।
 आगस्याश्वास्यते यावन्मदनानलविह्वलः ॥ ६९ ॥
 तावत्तत्रैव साऽप्यागाज्ञिर्गत्यैकैव निर्जने ।
 एतमलयवत्यात्मत्यागाय विरहारहा ॥ ७० ॥
 अलक्षयन्ती कान्तं स्वं पादपान्तरितं च सा ।
 उदशुलोचना बाला देवीं गौरीं व्यजिङ्गपत् ॥ ७१ ॥

स्वन्दकत्या देवि संवृत्तो नास्मिञ्चन्मनि चेन्मम ।
 जीमूतवाहनो भर्ता तद्युपात्सोऽन्यजन्मनि ॥ ७२ ॥
 इत्युक्त्वा रचयामास स्वीकृतीदेण तत्क्षणम् ।
 अशोकतरुशाखायां पाशं सा गिरिजाग्रतः ॥ ७३ ॥
 हा नाथ विश्वविश्वातकरुणेनापि न त्वया ।
 कथमस्मि परित्राता देव जीमूतवाहन ॥ ७४ ॥
 एवमुक्त्वा गले यावत्ता तं पाशं नियच्छति ।
 उच्चार दिवस्तावन्द्रारती देव्युदीरिता ॥ ७५ ॥
 पुत्रि मा साहसं कार्षीश्वकवर्ती पतिस्तव ।
 विद्याधरेन्द्रो जीमूतवाहनो हि भविष्यति ॥ ७६ ॥
 इत्युक्तवत्यां देव्यां स श्रुत्वैव मवयस्य रुः ।
 जीमूतवाहनो हृष्टां प्रियामुपजगाम ताम् ॥ ७७ ॥
 सैष देव्यो वरः पश्य वितीर्णः सत्य एव ते ।
 इति जल्पति बालां तां तनिमत्रे मुनिपुत्रके ॥ ७८ ॥
 जीमूतवाहनस्तन्द्वुद्वन्न्यणयपेशलम् ।
 स्वहस्तेनैव तं तस्याः कण्ठात्प्रशमणानयत् ॥ ७९ ॥
 ततोऽकस्मात्सुधावर्षमिव मन्वानयोस्तयोः ।
 भुवं मलयवत्यां च लिखन्यां हीतया दृशा ॥ ८० ॥
 चिन्वानाऽगत्य सहसा सखी हृष्टा जगाद् ताम् ।
 सखि कल्याणिनी दिष्टच्चा वर्धसेऽभीष्टसिद्धितः ॥ ८१ ॥
 अद्यैव हि महाराजस्तव विश्वावसुः पिता ।
 कुमारमित्रावसुना विज्ञापः संनिधौ मम ॥ ८२ ॥
 इहागतो जगन्मान्यस्तात कल्पतरुप्रदः ।
 विद्याधरेन्द्रतनयो योऽयं जीमूतवाहनः ॥ ८३ ॥
 अतिथित्वात्स नः पूज्यो वरश्वान्यो न ताह्वशः ।
 तस्मान्मलयवत्याऽसौ कन्यारत्नेन पूज्यनाम् ॥ ८४ ॥
 तथेति श्रद्धिते राजा भ्राता मित्रावसुः स ते ।
 तादृथ्येन महाभागस्यास्याश्रमपदं गतः ॥ ८५ ॥
 जाने सद्यश्व भावी ते विवाहस्तस्वमन्दिरम् ।
 आय।हि यातु चैषोऽपि महाभागः स्वमास्पदम् ॥ ८६ ॥
 इत्युक्ता सा तया सर्वा राजपुत्री शनैस्ततः ।
 ययौ सहर्षा सोत्का च मुवर्हुलितकन्धरा ॥ ८७ ॥

^१ This pun is used in the play वर एव त एव देव्या दत्तः (p. 20).

जीमूतंवाहनोऽप्याशु गत्वा स्वाश्रममागतात् ।
 मित्रावसीर्थाभीष्टं कार्यं श्रुत्वाऽभिनन्य च ॥ ८८ ॥
 जातिस्मरः समाचर्ष्यौ तस्मै स्वं पूर्वजन्म सः ।
 यत्र मित्रं स तस्यार्सीत्सा च भार्येव तत्स्वसा ॥ ८९ ॥
 ततो मित्रावसुः प्रीतस्तत्पित्रोः परितुष्यतोः ।
 आवेद्य गत्वा पितरौ कृतार्थः स्वावनन्दयत् ॥ ९० ॥
 निनाय च तदैव स्वान्गृहाङ्गीमूतवाहनम् ।
 चक्रे चोत्सवसंभारं स्वसिद्ध्युचितवैभवम् ॥ ९१ ॥
 तस्मिन्नेव च धन्येऽहि तस्य विद्याधरप्रभोः ।
 स्वसुर्मलयवत्याश्व विवाहं समपादयत् ॥ ९२ ॥
 ततो नवोढया साकं तया जीमूतवाहनः ।
 तस्थी मलयवत्या स तत्र सिद्धमनोरथः ॥ ९३ ॥
 एकदा कौतुकाचात्र स मित्रावसुना सह ।
 मलयाद्वौ भ्रमज्ञब्धेवेलावनसुपेयिवान् ॥ ९४ ॥
 तत्रास्थिराशीन्सुबहून्दृष्टा मित्रावसुं स तम् ।
 केषमेतेऽस्थिसंघाताः प्राणिनामिति पृष्ठवान् ॥ ९५ ॥
 ततो मित्रावसुः इयालस्तं कारुणिकमब्रवीत् ।
 शृणु वृत्तान्तमत्रेमं संक्षेपाद्वर्णयामि ते ॥ ९६ ॥
 नागमाता पुरा कद्गविनतां ताक्षर्यमातरम् ।
 निनाय किल दास्यत्वं सव्याजपणनिर्जिताम् ॥ ९७ ॥
 तेन वैरेण गरुडस्तामुन्मोच्यापि मातरम् ।
 बली भक्षयितुं नागान्कद्गुपुत्रान्प्रचक्रमे ॥ ९८ ॥
 सदा प्रविश्य पातालं सोऽथ कांश्चिज्जघास तान् ।
 कांश्चिन्ममर्द केचित्तु स्वर्यं त्रासाद्विषेदिरे ॥ ९९ ॥
 तदृष्टैकपदे सर्वक्षयमाशङ्क्य नागराद् ।
 वासुकिः प्रार्थनापूर्वं ताक्षर्यस्य समयं व्यधात् ॥ १०० ॥
 एकमेकमहं नागमाहारार्थं खगेन्द्रं ते ।
 प्रस्थर्हं प्रेषयाम्यत्र पुलिने दक्षिणोदधेः ॥ १०१ ॥
 स्वया तु न प्रवेष्टव्यं पातालेऽस्मिन्कथंचन ।
 क्षो हि स्वार्थो विनष्टेषु नागेष्वेकपदे तव ॥ १०२ ॥
 इत्युक्ते नागराजेन समयं प्रत्यपद्यत ।
 स्वार्थदर्शी तथेत्येव गरुडो गुरुविक्रमः ॥ १०३ ॥
 तदाप्रभूति चैकैकं नागं भुङ्गे दिने दिने ।
 वासुकिप्रेषितं सोऽत्र खगेन्द्रः पुलिनेऽमृषेः ॥ १०४ ॥

अतस्तद्विषयमाणानां नागानामस्थिसंचयाः ।
 एतेऽत्र गिरिशूङ्गाभा वृद्धिं कालक्रमाद्वताः ॥ १०५ ॥
 हति मित्रावसोर्वक्त्रात्सान्तर्दुःखो निशम्य सः ।
 निजगाद् दयाधैर्यनिधिर्जीमूतवाहनः ॥ १०६ ॥
 शोच्यः स वासुकी राजा यः स्वहस्तेन विद्विषे ।
 उपहारीकरोति स्वाः प्रजाः कीर्त्तो दिने दिने ॥ १०७ ॥
 धूतानेनसहस्रः सज्जेकेनाप्याननेन सः ।
 मामादौ भुद्वश्व ताक्षर्येति भाषितुं नाशकत्कथम् ॥ १०८ ॥
 कर्थं चाभ्यर्थयामास निःसच्चः स्वकुलक्षयम् ।
 ताक्षर्यं नागाङ्गानाकन्दनित्याकर्णननिर्घृणः ॥ १०९ ॥
 ताक्षर्योऽपि काश्यपिर्वीरः कुण्डापिष्ठानपावनः ।
 ईदृशं कुरुते पापमहो भोहस्य गाढता ॥ ११० ॥
 इत्युक्त्वा स महासच्चो हृदि चक्रे मनोरथम् ।
 अप्यसारेण देहेन सारमत्रामुयामहम् ॥ १११ ॥
 एकस्याप्यद्य नागस्य कुर्यां जीवितरक्षणम् ।
 अबान्धवस्य भीतस्य दत्त्वाऽऽन्मानं गरुत्मते ॥ ११२ ॥
 हति संचिन्तयत्येव तस्मिकीमूतवाहने ।
 मित्रावसोः पितुः पार्श्वाभ्यक्षत्वाऽऽद्वानार्थमाययौ ॥ ११३ ॥
 ब्रज त्वमहमेष्यामि पश्चादिति ततश्च तम् ।
 मित्रावसुं स जीमूतवाहनो व्यसृजद्वहम् ॥ ११४ ॥
 गते तस्मिन्स चात्रैको वाञ्छिताथोऽनुखो भ्रमन् ।
 कृपालुरशृणोद्वारात्करुणं हृदितध्वनिम् ॥ ११५ ॥
 गत्वा ददर्श चौनुङ्गशिलातलसमीपगम् ।
 युवानमेकं पुरुषं दुःखितं सुन्दराकृतिम् ॥ ११६ ॥
 खुंसा राजभटेनेव त्यक्तमानीय तत्क्षणम् ।
 निवर्तयन्तं रुदर्तीं वृद्धां सानुनयं छियम् ॥ ११७ ॥
 कोऽयं स्यादिति यावच जिह्वासुः सोऽत्र तिष्ठति ।
 करुणाकुलितश्छज्जः शृण्वञ्जीमूतवाहनः ॥ ११८ ॥
 तावत्सा तत्र वृद्धा स्त्री दुःखभारातिपीडिता ।
 प्रावर्तत युवानं तं दृष्टा दृष्टाऽनुशोचितुम् ॥ ११९ ॥
 हा शङ्खचूड हा दुःखशतसंग्राम हा गुणिन् ।
 कुलैकतन्तो हा पुत्र क त्वां द्रक्ष्याम्यहं पुनः ॥ १२० ॥

१ Of. जिह्वासहस्रद्वितयस्य मध्ये etc. N&g. IV. 5.

२ Of. एकस्यापि फणभृतः प्राणरक्षां etc. p. 76.

वत्स त्वन्मुखचन्द्रेऽस्मिन्गतेऽस्तं स पिता तव ।
 शोकान्धकारपतिः कथं वृद्धो भविष्यति ॥ १२१ ॥
 अथर्करसंस्पशादिङ्गं दूयेत यत्व ।
 कथं शक्षयति तत्सोदुं ताक्षर्थभक्षणजां रुजम् ॥ १२२ ॥
 विस्तीर्णे नागलोकेऽपि धात्रा नागाधिषेन च ।
 लब्धस्त्वं किमभव्याया विचित्यैकसुतो मम ॥ १२३ ॥
 इति तां विलपन्तीं च स युवा तनयोऽब्रवीत् ।
 दुःखार्तमपि मामम्ब किं दुःखयसि हा भृशम् ॥ १२४ ॥
 निवर्तस्व गृहानेष प्रणामः पश्चिमस्तव ।
 इहागमनवेला हि भवेजातु गरुत्मतः ॥ १२५ ॥
 तच्छृत्वा हा हताऽस्मीह को मे पास्यति पुत्रकम् ।
 इति चक्रन्द सा वृद्धा दिक्षु क्षिपार्तलोचना ॥ १२६ ॥
 तावच्च बोधिसत्त्वांशः स तज्जीमूतवाहनः ।
 श्रुत्वा दृद्धा च कृपया गाढाकान्तो व्यचिन्तयत् ॥ १२७ ॥
 हन्तायं शङ्खचृदाख्यो नागो वासुकिना बत ।
 आहारहेतोस्ताक्षर्थस्य तपस्वी प्रेषितोऽधुना ॥ १२८ ॥
 इयं चैतस्य जननी स्नेहेनेहान्वगांगता ।
 एतदेकसुता वृद्धा दुःखदीनप्रलापिनी ॥ १२९ ॥
 तदेनमेकमातं चेद्देहेनैकान्तनाशिना ।
 रक्षामि नामुना नागं तन्मे धिग्जन्म निष्कलम् ॥ १३० ॥
 इत्यालोच्योपगम्यैव मुदा जीमूतवाहनः ।
 वृद्धामुवाच तां मातः पुत्रं रक्षाम्यहं तव ॥ १३१ ॥
 तच्छृत्वा भावितभया वृद्धा गृहणशक्तिनी ।
 संत्रस्ता ताक्षर्थ मां भुद्धक्षते जगाद् सा ॥ १३२ ॥
 शङ्खचृदस्ततोऽवादीज्ञैष ताक्षर्योऽम्ब मा ब्रसीः ।
 कायं चन्द्रे इवाङ्गादी क स ताक्षर्यो भयंकरः ॥ १३३ ॥
 इत्युक्ते शङ्खचृडेन प्राह जीमूतवाहनः ।
 विद्याधरोऽहमायातो रक्षितुं सुनम्ब ते ॥ १३४ ॥
 दास्यामि हि शरीरं स्वं वस्त्रच्छब्दं गरुत्मते ।
 क्षुधिताय प्रयाहि त्वमादायेतं सुतं गृदम् ॥ १३५ ॥
 तच्छृत्वा साऽब्रवीदृद्धा मैवं त्वं हाधिको मम ।
 उत्रो यस्येद्दशे काले कृपाऽस्मास्त्वियमीदृशी ॥ १३६ ॥

१ Of. विनतानन्दन खाद्य मास् p. 82. २ This would seem to support the reading सोमसौम्यो at IV. 13.

एतच्छृङ्खा स जीमूतवाहनः पुनरब्रवीत् ।
 न मे मनोरथस्यास्य भङ्गं कर्तुमिहार्थं ॥ १३७ ॥
 ग्रहादेवं ब्रुवाणं च शङ्खचूडो जगाद् तम् ।
 दार्शितैव महासत्त्वं त्वया सत्यं कृपालुता ॥ १३८ ॥
 न स्वहं त्वच्छुरीरेण रक्षामि स्वशरीरकम् ।
 रत्नव्ययेन पाषाणं को हि रक्षितुमहंति ॥ १३९ ॥
 मादृशैस्तु जगत्पूर्णं स्वात्ममात्रानुकम्पिभिः ।
 अनुकम्प्यं जगयेषां विरलास्ते भवादृशाः ॥ १४० ॥
 न चाहं मलिनीकर्तुं शङ्खणालकुलं शुचि ।
 कलङ्कं इव तीक्ष्णांशुबिम्बं शक्षयामि सन्मते ॥ १४१ ॥
 इति तं प्रतिषिध्यैव शङ्खचूडः स्वमातरम् ।
 जगादाम्बं निवर्त्तस्व कान्ताराद्गमादितः ॥ १४२ ॥
 न पद्यसि किमत्रैतज्ञागासूक्ष्मोक्षितम् ।
 कृतान्तलीलापर्यङ्करौद्रं वध्यशिलातलम् ॥ १४३ ॥
 अहं चाविधितटे गत्वा नत्वा गोकर्णमीश्वरम् ।
 आगच्छामि द्रुतं यावज्ञायाति गरुडोऽत्र सः ॥ १४४ ॥
 इत्युक्त्वा कृपणाक्रन्दां प्रणम्यापृच्छन्यं मातरम् ।
 स गोकर्णप्रणामार्थं शङ्खचूडो ययौ ततः ॥ १४५ ॥
 अस्मिश्चेदन्तरे प्राप्तस्ताक्षर्यः सिद्धो ममेप्सितः ।
 परार्थं इति जीमूतवाहनोऽप्यकरोङ्कृदि ॥ १४६ ॥
 तावच्चासन्नपक्षीन्द्रपक्षानिलचलांस्तस्तन् ।
 विलोक्यात्र स मा मेति निवारणपरानिव ॥ १४७ ॥
 मत्वा गरुडवेलां च प्रापां जीमूतवाहनः ।
 परार्थप्राणदो वध्यशिलामध्यारुरोह ताम् ॥ १४८ ॥
 पवनाधूर्णिते चावधौ स्फुरदत्तप्रभादृशा ।
 तं सत्त्वातिशयं तस्य पश्यतीत्र सविस्मयम् ॥ १४९ ॥
 आगन्त्याच्छादितनभा निपत्यैतच्छिलातलात् ।
 चञ्च्वा गरुत्मानाहत्यं महासत्त्वं जहार तम् ॥ १५० ॥
 श्रुतासुग्धारमुत्खातशिरोरत्नं च तं जवात् ।
 नीत्वा भक्षयितुं शृङ्गेः मलयाद्रेः प्रचक्रमे ॥ १५१ ॥
 एवमेव परार्थाय देहः स्यात्प्रतिजन्म मे ।
 मा भूतां स्वर्गमोक्षो तु परोपकृतिवर्जितौ ॥ १५२ ॥
 इति ताक्षर्याद्यमानस्य नस्यानुध्यायतस्तदा ।
 विद्याधरेन्दोरपतन्पुष्पवृष्टिर्भस्तलात् ॥ १५३ ॥

अत्रान्तरे स तद्रक्षधारास्त्रवाशिरोमणिः ।
 तस्या मलयवत्याश्च तत्पत्न्याः प्रापतत्पुरः ॥ १५४ ॥
 सा तद्दृष्टा परिज्ञाय चूडारत्नं सुविद्वच्छा ।
 अन्तिकस्था श्वशुरयोस्ताम्भां साश्वुरदर्शयत् ॥ १५५ ॥
 तौ च जायापती सूनोः शिरोरत्नं विलोक्य तद् ।
 किमेतदिति संभ्रान्तौ सहस्रैव बभूवतुः ॥ १५६ ॥
 ततः स विद्यानुध्यानादथावृत्तमवैत्य तद् ।
 राजा जीमूतकेतुः सा राज्ञी कनकवत्यपि ॥ १५७ ॥
 वध्वा मलयवत्या तौ प्रावर्तेतां सह द्रुतम् ।
 गन्तुं तत्रैव तौ यत्र ताक्षर्धजीमूतवाहनौ ॥ १५८ ॥
 तावत्स शङ्खचूडोऽत्र नवा गोकर्णमागतः ।
 ददर्श रुधिरादें तद्विग्नो वधवशिलातलम् ॥ १५९ ॥
 हा हतोऽस्मि महापापो भ्रुवं तेन महात्मना ।
 आत्मा गरुत्मते दत्तो मत्कृते सुकृपालुना ॥ १६० ॥
 तदन्विष्यामि नीतिः स क्षणेऽस्मिन्काहिवैरिणा ।
 मज्जेयं नायशःपद्मे जीवन्तं चेत्तमाप्नुयाम् ॥ १६१ ॥
 इत्युदश्रुवर्दन्सोऽय साधुर्दृष्टा निरन्तराम् ।
 पतितां भुवि तद्रक्षधारामनुसरन्ययौ ॥ १६२ ॥
 अत्रान्तरे भक्षयंस्तं दृष्टा जीमूतवाहनम् ।
 द्वृष्टं विरम्य गरुडश्चिन्तयामास तत्क्षणम् ॥ १६३ ॥
 अहो अपूर्वः कोऽप्येष भक्षयमाणोऽपि यो मया ।
 प्रहृष्यति महासत्त्वो न हु प्राणीर्वियुज्यते ॥ १६४ ॥
 विभूतिं लुतशेषे च गत्रे रोमाश्चकञ्चुकम् ।
 किं चोपेकारिणीवास्य मयि द्वाष्टेः प्रसीदति ॥ १६५ ॥
 तच्चैव नागः कोऽप्येष साधुः पृच्छामि नाइयमुम् ।
 इति ताक्षयं विमृश्यन्तं प्राह जीमूतवाहनः ॥ १६६ ॥
 पक्षीन्द्र किं निवृत्तोऽसि न हि मे मांसशोणितम् ।
 देहे नास्ति न चायापि परितृप्तोऽसि भुङ्क्ष्व तद् ॥ १६७ ॥
 एतच्चुदत्वाऽतिसाश्वर्यस्तं पप्रच्छ त स पक्षिराद् ।
 नागो नैवासि तद्वहि महात्मन्को भवनिति ॥ १६८ ॥
 नाग एवास्मि कोऽयं ते प्रश्नः प्रकृतमाचर ।
 प्रस्तुतार्थविरुद्धं हि कोऽभिदध्यादबालिशः ॥ १६९ ॥

१ दृष्टिर्मध्युपकारिणीव निपत्ति p. 106.

एवं प्रतिवदत्येव ताक्षर्यं जीमूतवाहने ।
 प्राप्तः स शङ्खचूडोऽत्र दूरादेवाभ्यभाषत ॥ १७० ॥
 मा मा कृथा महापापं साहसं विनतात्मज ।
 कोऽयं भ्रमस्ते न हेष नागो नागोऽहमेष ते ॥ १७१ ॥
 इत्युक्त्वा द्रुतमागत्वं मध्ये स्थित्वा तयोर्द्युयोः ।
 दृष्टा च ताक्षर्यं विभ्रान्तं शङ्खचूडोऽबवीत्पुनः ॥ १७२ ॥
 किं भ्राम्यसि फणाः किं मे जिह्वे द्वे^१ च न पश्यसि ।
 विद्याधरस्य किं चास्य सौम्यां पश्यसि नाकृतिम् ॥ १७३ ॥
 शङ्खचूडे वदत्येवं भार्या च पितरौ च तौ ।
 जीमूतवाहनस्यात्र सर्वे सत्वरमाययुः ॥ १७४ ॥
 विलुपाङ्गं च तं दृष्टा पितरौ तस्य तत्क्षणम् ।
 चक्रन्दतुस्तौ हा पुत्र हा हा जीमूतवाहन ॥ १७५ ॥
 हा काशणिक हा वत्स परार्थप्रतजीवित ।
 हा कथं वैनतेयेदमविमृश्य कृतं त्वया ॥ १७६ ॥
 एतच्छ्रुत्वैव ताक्षर्योऽत्र सोऽनुतसो व्यचिन्तयत् ।
 हा कथं बोधिसत्त्वांशः संमोहान्दक्षितो मया ॥ १७७ ॥
 जीमूतवाहनः सोऽयं परार्थप्राणदायकः ।
 यस्य भ्रमति कृत्स्नेऽस्मिन्नैलोक्ये कीर्तिघोषगा ॥ १७८ ॥
 तन्मे मृतेऽस्मिन्यापस्य प्राप्तमग्निप्रवेशनम् ।
 अधर्मविषद्वृक्षस्य पच्यते स्वादु किं फलम् ॥ १७९ ॥
 इति चिन्ताकुले ताक्षर्ये दृष्टा बन्धुक्षिपत्य सः ।
 ब्रणव्यथायां पञ्चत्वं प्राप जीमूतवाहनः ॥ १८० ॥
 ततो विलपतोस्तत्र तत्पित्रोः शोकदीनयोः ।
 उत्कुश्य मुहुरात्मानं शङ्खचूडे च निन्दति ॥ १८१ ॥
 भार्या मलयवत्यस्य नभो दृष्टाऽशुग्रहदम् ।
 पूर्वप्रसन्नां वरदामित्युपालभतामिकाम् ॥ १८२ ॥
 विद्याधराधिषो भाविचक्रवर्ती पतिस्तव ।
 भवितेत्यहमादिष्ठा देवि गौरि तदा त्वया ॥ १८३ ॥
 तन्मिथ्यावादिनी जाता त्वमप्यसि कथं गायि ।
 इत्युक्तवत्यां तस्यां सा गौरी प्रत्यक्षतामगत् ॥ १८४ ॥
 न मे मिथ्या वचः पुत्रीत्युक्त्वा सा स्वकमण्डलोः ।
 अमृतेनाशु जीमूतवाहनं सिञ्चाति स्म तम् ॥ १८५ ॥

तेन सोऽक्षतसर्वाङ्गः पूर्वाधिकतरशुतिः ।
 जीवन्सद्यः समुच्चस्थी कृती जीमूतवाहनः ॥ १८६ ॥
 उत्थितं प्रणतं तं च सर्वेषु प्रणमत्सु सा ।
 उवाच देवी तुष्टाऽस्मि देहदानेन तेऽमुना ॥ १८७ ॥
 तदेषा त्वाऽभिषिञ्चामि पुत्रात्मीयेन पाणिना ।
 विद्याधराणामाकल्पं चक्रवर्तिपदेऽधुना ॥ १८८ ॥
 एवं वदन्ती जीमूतवाहनं कलशाम्बुभिः ।
 तमस्यविश्वच्छर्वाणी पूजिता च तिरोदधे ॥ १८९ ॥
 निषेतुश्वात्र तत्कालं दिव्याः कुसुमवृष्टयः ।
 नदान्ति स्म च सानन्दं देवदुन्मुभयो दिवि ॥ १९० ॥
 अथोवाच स तं प्रहस्ताक्षर्यो जीमूतवाहनम् ।
 चक्रवर्तिन्नहं प्रीतः पुरुषातिशये त्वयि ॥ १९१ ॥
 अपूर्वोदारमतिना त्रिजगत्कौतुकावहम् ।
 ब्रह्माण्डभितिलिखितं येन चित्रमिदं कृतम् ॥ १९२ ॥
 तन्मां प्रशाधि मत्तश्च वृणुष्वाभीन्सितं वरम् ।
 इत्युक्तवन्तं गरुडं महासत्त्वो जगाद् सः ॥ १९३ ॥
 न भक्ष्याः सानुतापेन भूत्वा नागाः पुनस्त्वया ।
 तेऽप्यस्थिशेषा जीवन्तु ये त्वया पूर्वभक्षिताः ॥ १९४ ॥
 एवमस्तु न भोक्ष्येऽहं नागञ्जान्तमतः परम् ।
 प्राग्ये च भुक्तास्ते जीवन्त्विति ताक्षर्योऽप्युवाच सः ॥ १९५ ॥
 ततोऽस्थिशेषा येऽप्यासज्जागस्तपूर्वभक्षिताः ।
 तेऽपि सर्वे समुच्चस्थुस्तद्वामृतजीविताः ॥ १९६ ॥
 सुरैर्नगैर्मुनिगणैः सानन्दैर्मिलितैरथ ।
 स लोकत्रितया भिस्यामुवाह मलयाचलः ॥ १९७ ॥
 तत्कालं तं च जीमूतवाहनोदन्तमञ्जुतम् ।
 गौर्याः प्रसादाद्विविदुः सर्वे विद्याधरेश्वराः ॥ १९८ ॥
 आगत्य ते च चरणावनता हिमाद्रिं
 निन्दुः क्षणान्मुदितबन्धुं सुहन्त्सेमतम् ।
 ते पार्वतीस्वकरकृपमहाभिषेकं
 सचक्रवर्तिनमथ प्रतिष्ठुक्तताक्षर्यम् ॥ १९९ ॥
 तत्र स पित्रा मात्रा मित्रावहुना च मलयवत्या च ।
 निजगृहगतागतेन च संयुक्तः शङ्खचूडेन ॥ २०० ॥
 लोकोत्तरचरिताङ्गुतसिद्धां जीमूतवाहनः सुचिरम् ।
 अभजत रन्नोपचितां विद्याधरचक्रवर्तिधुरम् ॥ २०१ ॥

While the above extract is an admirable metrical summary of our plot, a close scrutiny will detect that it differs from the story of our play in a few respects. Thus, (1) the granting of the Kalpa-druma, which Somadeva relates in detail, is dismissed by the poet in a single line (इति॒ दत्तमनेत्रथा॑ धिक्फलः कल्पदुमोऽप्यधिने॑ I. 7); (2) in Somadeva's story Jímútaváhana learns the name and parentage of Malayavatí in their first meeting; in the play the poet skilfully postpones it; (3) in the Kathás. Malayavatí's attempt on her own life is prevented by Gaurí who then grants her the boon which in the play is represented to have been received in a dream (p. 19); in the play it is the Hero, and not Gaurí, who saves Malayavatí (p. 43); (4) the Vidúshaka is a new creation of the poet, and so are Viṭa and Cheta; in the Kathás. a मुनिषुक्र is mentioned as the companion of Jímútaváhana, after whom, no doubt, the Vidúshaka has been modelled; (5) the जातिस्मरत्व of the Hero (s'l. 89 above) is never mentioned by our poet; (6) the incident of the red garments is not in the Kathás.; (7) in the play Garuda of his own accord restores the dead Nágas to life; in the Kathás. this is done at the express request of Jímútaváhana.

It would be observed that in many points S'ri-Harsha's story is more artistically developed than Somadeva's and in this respect the play compares advantageously with the poem. But it would be risky to draw any conclusion from this, and argue that Harsha has improved upon his original. For, the original is *not* before us, but only Somadeva's paraphrase of it; and we do not know whether the Kathás. is a *literal* paraphrase of the Bríhatkathá. Very likely it is not, and Somadeva must himself have improved upon his original in a variety of ways, as his poem does not agree literally with that of Kshemendra. We have only to notice here one point. It has been repeatedly stated by some editors of the play that the name Mataṅga which occurs several times in the play is "nowhere found in the original." This is not correct and apparently, they did not take the trouble to read 'the original' before criticizing it. In the earlier of the two versions in the Kathás. (XXII.). Mataṅga is expressly mentioned as a hostile kinsman of Jimútaváhana (see note on p. 125). It is evident that our poet has followed his original, whatever it was, rather too slavishly¹ and we must on the

whole allow the justice of the criticism which denies him any originality in the creation of his plot. In this respect he is far inferior to many other writers whom he otherwise excels.

(3) *Time-Analysis of the play.*

The action of the Nâgânanda extends over a period of about one month.² The time is the autumnal or *S'arud* season, which comprises the months of Âśvina and Kârtika; cf. शरदातपजनितोऽयं संतापः (p. 27) and शरस्समयपण्डुभिः (p. 74). The action must be taken to begin early in the bright half of Âśvina, on the 4th or 5th day or thereabouts, so as to provide a शुक्रपक्ष intervening before कार्तिकशुक्रपतिपद, as will be shown presently. [It has been imagined by some editors that the action must begin on the इन्द्रोत्सव day (p. 3), i. e., on भाद्रपदशुक्रदाशी, because the play was actually acted that day, as is seen from the Sûtradhâra's statement in the Prelude. The reasoning seems to be altogether lame, since the action of the play need not at all correspond in time with the actual season when the play is staged—otherwise we shall be unable to present the Mîrichchhakaṭika at any time except in the rainy season !]

Act I. The parents of the Hero have been in the vicinity of the Malaya mountain for some days before the advent of the autumn. The real action of the play begins when the Hero, accompanied by his friend the Vidûshaka, while wandering in search of a suitable residence on mountain Malaya for his parents, happens to visit a temple of Gaurî, and catches sight of Malayavatî, daughter of the King of the Siddhas, and falls in love with her. This happens in the forenoon, and the Act occupies from two to three hours, as it closes at mid-day, when the sun is in the zenith; cf. मार्घ्यदिनसवनवेला अतिक्रमेत् (p. 22), मध्यमध्यासते नभस्तलस्य सहस्रदीधितिः (p. 25).

1 The student will notice, from our foot-notes to the extract, the almost *verbal* agreement of Somadeva's story with the play. Perhaps the author of the Kathâsaritsâgara was not unfamiliar with the Nâgânanda.

2 Prof. A. V. Williams Jackson overlooks the interval that must pass between Acts I. and II., and erroneously concludes that the action covers "three days, or possibly four." See his article in the *Journal of the American Oriental Society*, vol. 21 (1900).

Act II. An interval of more than two weeks lies between this Act and the last, and we have three clues indicating the necessity of allowing this period:—(1) The words of the boon conferred upon Malayavati by Gaurī (p. 19) are विद्याधरचक्रवर्ती अचिरेण ते पाणिग्रहणं निर्वर्तयिष्यति; the word अचिरेण has been used, and not अद्य, from which it would appear that some days at least must pass before the marriage. (2) The Hero describes himself, in his love-sick condition, as having passed many nights in thinking of his beloved; cf. नीताः किं न निशाः शशाङ्कधवलाः¹ (p. 34), and also, व्याते यच्च बहून्यनन्यमनसा नक्तदिनानि &c. (p. 59). (3) In Act I. Jimūtavāhana has been represented as choosing on *that* day a hermitage on the Malaya mountain (cf. इतो मलयपर्वतं गत्वा तस्मिन् निवासयोग्यं किञ्चिदाश्रमपदं निरूपय p. 9), which, as it turns out, was near the residence of Malayavati's father. But he had no personal acquaintance with her people till that day,² and some days are obviously required to justify her father's remark जीमूतवाहनः अस्माभिः इह आसन्नवासात्सुपरीक्षितः कृतो योग्यो वा: (p. 40).

The action of this Act begins at about 9 a. m.; for Malayavati is कुसुमावचयपरिश्रमानिःसहा³ (p. 27), and the plucking of flowers is generally done in the morning; again the Vidūshaka says to the Hero कस्मात्त्वं लघवेव गुरुजनं शुश्रषित्वा इहागतः (p. 35); the शुश्रषा, like the कुसुमावचय, must, therefore, have been finished in an hour or two at the most, which brings the beginning of the Act to about 9 a. m. It must have lasted for about three hours; the marriage is referred to as one to be performed that

1 The expression शशाङ्कधवलाः shows that a major portion of the interval must lie in the bright half (say, from the 4th to the full-moon day), and a minor portion in the dark half (from the 1st to the 6th), of the month of Āśvina, as shown above.

2 The sentence मित्रावसुः जीमूतवाहनं इहैव मलयपर्वते कापि वर्तमानं मलयवत्या वरहेतोः द्रष्टुं अद्य गतः in Act I. (p. 22) must refer to a preliminary general inquiry which Mitrāvasu was charged to make about the suitability of Jimūtavāhana as the husband for Malayavati; it does not mean, as understood by Prof. Jackson, *loc. cit.*, that he was sent to make the actual offer that day. The learned Professor has also misjudged in considering नीताः किं न निशाः as a “pining lover's exaggeration due to a highly-wrought imagination.”

3 This also shows that Mala. had been pining for some two weeks to be so emaciated as not to be able to bear the strain of such light work as collecting the flowers.

very day in this evening; cf. अद्यते मलयवत्या विवाहोत्सवस्य मङ्गलं संवृत्तं भविष्यति p. 47. The Act, therefore, must close at about mid-day or bathing-time (उद्वाहस्नानवेदा p. 48), since the preliminaries of the Hindu marriage-ceremony would require at least the whole of the afternoon, for the preparations etc.; the marriage-day was probably the आश्विनवद्यदशमी.

Act III. The marriage-festival is concluded प्रथमप्रहरे एव (p. 50), i. e., in the प्रथमप्रहर of the night of the same day on which the events of the last Act occur; the present Act begins the next day sometime about the noon, and ends just at sunset (संप्रति परिणतं अहः । अस्तं गच्छन् विवस्वाद् p. 70), covering a few hours. On the wedding-evening the festivities and merry-making were prolonged throughout the night, as is shown by the expressions रजनीविरह (p. 52) and विवाहजागरण (p. 64). As the Act ends distinctly at sunset, Viṭa's statement, in the beginning, that it is प्रभात (p. 50) when he enters, must not be understood literally; otherwise the action of this Act would have to last through one day, which is not possible. It appears to us that the word प्रभात is loosely used for *the day as it dawned for the merry-makers*, i. e., at about 10 A. M., since every one must have slept over the greater part of the morning and got up late; and we know this to be a fact, as the Vidūshaka is described as being seen निद्रायमाण (p. 64) owing to his having been awake at night.

Act IV. Orders have been issued to the chamberlain that he is to take रक्तांशुक्युगल्स to the newly-married couple for a period of ten days (दशरात्रं यावत् p. 71); and the Act begins on some one of these ten days after the marriage, probably on the day after the one on which Jīmūtavāhana left the bride's house. It is clear that Jīmūt. did not spend ten days at his father-in-law's as was customary for newly-married couples to do in those days; for the chamberlain states that the bride, and of course the bridegroom, have gone to their own home (मलयवती श्वशुरकुले वर्तते p. 72); if he had spent ten days, and then gone home, there was no necessity of carrying to him the रक्तांशुक्युगल्ज, which was to be done for *ten days only*. Hence we must conclude that he must have left on the *fifth day after the marriage* as laid down in the Āśvalāyana-Gṛihya-Sūtra (इष्टा सह वरो गच्छेत्स्वयुहं पञ्चमे दिने), probably because the Dipāvalī festival intervened; and thus we find the chamberlain going to him on the *sixth day after the wedding*, or on the

fifth day after the events of the last Act. Again, this day must have been¹ the कार्तिकशुक्रप्रतिपद्, referred to as दीपप्रतिपद् on p. 72 (where we have also a confirming reading अस्मिन्द्वसे प्रतिपद्वत्सवे in the Triv. Ed.) because it is then appropriate that Vis'vāvasu should be expecting his son-in-law at his house for dinner and giving him some presents etc. as is the custom, and hence Vis'vāvasu was anxious (p. 94) as Jīmūta did not return early. On the प्रतिपद् day the tide would be almost at its highest, which would no doubt induce Jīmūta to go to the sea-beach to witness it rising. The Act begins in the morning, and lasts for about two or three hours, being immediately connected with the next.

Act V. There is no interval between this Act and the last. In Act IV. S'ālikhachāda leaves for saluting गोकर्ण, which he does quickly (दक्षिणगोकर्ण त्वरितं प्रणाय p. 99), and his return is shown in this Act, which thus begins immediately after the events described in the last, and on the same day (कार्तिकशुक्रप्रतिपद्), probably some time just before noon. We thus see that the action of the whole drama must be taken to cover a period of nearly one month (from 25 to 28 days).

(4) Critical and General Remarks.

The Nāgānanda in its technical aspect will not be found to conform strictly to the minutiae of the numerous canons of ancient treatises on dramaturgy, although it follows their broad lines. It belongs to the class of Rūpakas called Nātaka, and is divided into five Acts. As regards the three requisites of a play, the वस्तु or Plot is प्रस्थात or historical, as the story of Jimutavāhana sacrificing his life to save that of a Nāga is borrowed from the legends current in the poet's time. (*Cf.* विद्याधरजातकप्रतिनिबद्धं p. 3.) The नेता or Hero is धीरोदात् (of sublime qualities—महासच्चोत्तिगम्भरः क्षमावानविकल्पनः । स्थिरो निघटाहंकारो धीरोदात्तो दृढव्रतः ॥ D.-R.)². The Heroine, Malayavati,

1 We think it could not have been the *amāvāsyā*, since the poet would not represent the goddess as crowning Jim. and granting boons (p. 124) on an inauspicious day.

2 It is interesting to note that Dhanika, the commentator of the Dāsaru'pa, has selected this play, from the whole range of Sanskrit plays, to provide an illustration of a *dhiroddatta* (*lit.* firm-minded and exalted) Hero, and has established his hero's claim to this title by a long discussion. From passages like तिष्ठन्माति वितुः पुरो etc. (p. 7) and विश्वेर्विधातुं शुभ्रां इति etc. (p. 5) which indicate the Hero's aversion to

belongs to the category of मुग्धा, who is defined as मुग्धानवदयःकामा रतो वामा सुदुः कुधि । There are no प्रतिनायकs or प्रतिनायिकास as in other plays. The prevailing रस or Sentiment is शान्त, with शूद्धार prominent in the first three Acts and serving as a feeder to it. There is an occasional infusion of करुण in the lamentations of the mothers of S'āṅkhachāda and Jimūtavāhana, हास्य in the witticisms of the Vidūshaka and in the practical jokes played upon him, and बीमत्स in चत्वचत्वप्रकृतौ (IV. 18); —which are all subordinate. The अर्थप्रकृतिस, the कार्यावस्थास, and the संहितास in this play have not been pointed out as they are rather obscure and not clearly demarcated.

As regards the *dénouement* and external setting, it will be seen that the play opens with the customary नान्दी. Then in the Prastāvana or Prelude the Sūtradhāra states the title of the play, name of the poet, and the time of its performance. There is a प्रवेशक in Act II. and a विष्कम्भक in Act IV. And finally the play ends with the usual Bharatavākyā. Thus far it falls in with the general arrangement of a Sanskrit play.

On a general survey of the piece it will be seen, at the outset, that the Nâgânanda occupies a peculiar position in the range of Sanskrit dramatic literature by reason of its subject-matter. It is written to point out a great moral, to eulogize the two noble principles in human life and conduct, viz., आहिंसा¹ and परोपकार,² and to illustrate their happy combination³

worldly pleasures or to the attainment of wordly greatness, some object that Jimu'ta. really belongs to the category of *dhīras'ānta* or 'calm' Heroes. For they contend that, औदात्य means supreme greatness and this depends primarily on a desire for conquest which is utterly absent in Jimu'tavāhana. But, says Dhanika, it is not proper to limit औदात्य to one kind of conquest only. Extraordinary power to show pity, to relieve another's distress &c. may also be called औदात्य; and Jimūtav. is really *dhīrodattā*, in spite of his great love of quietude, deep sympathy for distress, and spirit of self-denial; these things are subsidiary (पारिभाषिकत्वाद्वास्तथ) and his outstanding quality *udditattva* still remains supreme (जीमूतवाहनाविस्तु प्राणेरपि परार्थसंपादनात् विभवप्यतिशेषे इत्युदात्तमः ।). For details see D.—R. II. 4. The discussion is more technical than critical.

1 कथं प्राणिवधकौर्यमनुभुते । p. 68; प्राणाभिषाताद्विरम । p. 115.

2 परार्थ बद्धकक्षाणां लादूशामुद्धरः । p. 85; एकः श्लाघ्यो विवस्वान्परहितकरणायैव यस्य प्रयासः । p. 70.

3 अपि नाम शक्तुयामहं स्वशरीरदानदेकस्यापि कणभृतः प्राणरक्षा कर्तुम् । p. 76.

in the famous story of Jîmútavâhana, who, in order to save the life of another, offered his own instead. The poet has also shown how good actions always bring their reward, often much more than one's expectations; for while trying to save one life, the Hero succeeds in the end in saving the whole of the Nâga race. The principles of अहिंसा and परोपकार are the basis of the humanitarian philosophy of life and were adopted as their cardinal doctrines by the Buddhists, although they belonged to the Hindu¹ religion as well. We know that the author, King Harshavardhana, though originally a devotee of S'iva, came later under the influence of Buddhistic teachers, if indeed he was not actually converted himself. And it seems that the play was written by him to present a harmonious union of Brâhmanism and Buddhism in the actions of his Hero. The Buddhistic influence on the play is seen in the two-verses forming the Nândî; the story itself was taken from a Buddha-jâtaka (p. 3.); and especially significant are the words put in Garûda's mouth when he finds that in killing Jîmûtavâhana he has killed a great soul, nay, (p. 109) a "Bodhisattva" (Buddhist saint). The Brâhmanic deities Brahman, Vishnu, and S'iva are mentioned in the play (p. 53), as are also Indra, Kubera and Yama (p. 121). Harsha was no fanatic, though a firm believer in the doctrine of self-sacrifice. In the Madhuban copper-plate² he calls himself a परम माहेश्वर — "a great S'aiva"—but puts at the end the verse

कर्मणा मनसा वाचा कर्तव्यं प्राणिनां हितम् ।
हर्षेणैतत्समाख्यातं धर्माजंनमनुत्तमम् ॥

which reminds us of the teaching of the Nâgânanda. As, however, the author is stated to have shown his marked leaning towards Buddhism in the latter part of his life, it seems that the Nâgânanda was his last work. The Ratnâvalî must have preceded it, and the Priyadarśikâ, which is less finished, must have been his first attempt at dramatic composition.

In spite of its being chronologically the last creation of the author, the drama presents one or two serious faults of con-

1 For these have been enunciated in the Upanishads and stated as the highest doctrines of life in the Râmayana and the Mahâbhârata. Cf. also अहिंसा सत्यमकोऽधः etc. Bg. XVI. 2; भूयता पर्मसर्वत्वं भूत्वा चेवावधार्यताम् । परोपकारः पुण्याय पापाय परपृदिनम् ॥

2 In Prâchinalakhamâlâ No. II., Kâvyamâlâ Series. It is also given in Mr. Pârkhi Shâstri's Essay.

struction; but they are faults due to the twofold character of the subject-matter itself. There is no consistent development of the plot, and the unity of interest has not been kept up. The first three Acts of the play have little to do with the last two, and the whole looks like a sort of patch-work. It is true that in the first three Acts there are some hints here and there of the events to follow (*e.g.*, यज्ञास्तुनपि संस्यजेत्करुणया सत्त्वार्थमभ्युदयतः । p. 40); but the major part is devoted to the love-affair and the wedding; while the fourth introduces the real central episode, which is quite unconnected with the third. Perhaps the poet felt the necessity of first having the wedding got through; for that provides him with an important instrument of constructional necessity, we mean the *pair of red garments*. This provides a scene in Act III., when the Vidūshaka, clad in red, is mistaken for a woman, and in the last two Acts it is solely because of the red clothes that Garuda's mistake was possible, bringing about the desired catastrophe. We think it would have been better to postpone the wedding till the last Act, although that would have placed the poet under the necessity of inventing something in the place of the red garments.

The unity of place also has not been strictly observed. The scene of the play is laid on the Malaya mountains, now known as the Malabar Hills. In Act IV. is mentioned Gokarna, which is about thirty miles distant from the Malaya range. It would thus seem strange that Sāṅkhachūḍa could go to salute god Śiva at Gokarna and come back within the space of about fifteen minutes. It might be urged, of course, that Sāṅkhachūḍa, as a Nāga, could travel faster than ordinary mortals; but the real explanation seems to be that our poet was not very accurate in his geography—an inaccuracy which he shares with many other brother-dramatists. It need not be scanned too closely; otherwise the question would also arise,—why should भूतल be chosen as the victimizing ground of the Nāgas, who were admittedly denizens of पाताल, and how could a Nāga come to भूतल in one day? Poets, after all, do not care for such hair-splitting criticisms. They live and move in a world of their own (*Cf.* नियतिकृतनियमरहितां &c. K.-P. I. 1.). It is sufficient if they observe reasonable consistency.

We do not gather much information from the drama about the social customs of those times, about the condition

of the people etc. Belief in omens was quite common (स्फुरति किमदक्षिणेक्षण etc. p. 97), and palmistry was cultivated as a science (उर्णीषः स्फुट एष &c. p. 23). Music was practised with great proficiency (I. 12, 14). Drinking seems to have been a common feature of those times and of all merry-makings (Act III). A special custom was to carry red garments to the newly-wedded couple for ten days after the marriage. The Vidúshaka's Bráhmanism is ridiculed on the stage, but that does not show that Bráhmaṇas were looked down upon as a class; for the Vid. is often made a fool of in all Sanskrit dramas, and even here the fun has always been kept within proper limits.

The style of Harsha is simple and easy-flowing though polished, and vigorous in some places. It has not the grace or rhythm of Kálidása, but it is also remarkably free from the artificial ponderousness of latter-day Sanskrit. S'ri-Harsha evidently took Kálidása for his model, and many of his stanzas and sentences are reminiscent of Kálidása. Thus, एकतो गुरुवचनं अन्यतो दयितदर्शनसुखमिति.....(p. 24) reminds one of कृत्ययोर्भिर्जदेशत्वात् दैधीभवति मे मनः । S'ák. II. 18; Mitrávasu's feelings about the approaching wedding of his sister are just like those of Kañva sorrowing for the loss of S'akuntalâ; compare also न खलु न खलु मुग्धे... (p. 43) with न खलु न खलु बाणः... S'ák. I. 10, दृष्टा दृष्टिमधो... (p. 58) with व्याहृता प्रतिवचो न संदधे... Kum. VIII. 2, कृताज्ञलिना गरुडेन शिष्येणेव पर्युपास्यमानः (p. 112) with उपस्थितं प्राज्ञलिना विनीतेन गरुत्मता Ragh. X. 13. Many more instances have been pointed out in the Notes, which would make S'ri-Harsha's indebtedness to his great predecessor and exemplar abundantly clear. Bhavabhûti, coming after Harsha, seems to have followed the latter to some extent in his turn; compare निराधारं धैर्यं कमिव शरणं यातु विभवः etc. of Nág. V. 30 with Bhavabhûti's असारं संसारं पारमुषितरत्नं त्रिमुखं etc., Mál.-Mádh. V. 30; the Bharatavâkya of the Mál.-Mádh. seems to have been suggested by that of our play. Coming after Kálidása, Harsha has not quite escaped from the deterioration in style that is observable in post-Kálidâsian authors. Particularly, the exaggerations in stanzas like चक्रशङ्करवश्यालत् (IV. 18), तुल्याः संवर्तकाप्रैः... (IV. 22), कुर्वणो रुधिराद्वचक्षुकष्णैः... (V. 13), are far removed from anything one might read in Kálidása; they are more akin to those of Bhavabhûti, whose love of long compounds is also to be seen in a small way.

in some verses of the Nága. Puns like those on वर्णय् (p. 64) and चूडामणि (p. 101), double-meaning verses like प्रतिदिनमशून्यमहिना... (IV. 19) and intuitive suggestions like that in नागानां रक्षिता भाति..... (IV. 29) are also of very rare occurrence in Kálidásian poetry.

We have shown above that in the simplicity and perspicuity of style, Harsha would rank next to Kálidása, but above Bhavabhúti; the same, however, cannot be said of him as a dramatic artist, or master of language either. Viewed as the author of the Nágánanda, it might be urged for him, in the words of rhetorical critics, that

शङ्कारी चेत्कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् ।
स चेत्कविर्वितरागो नीरसं व्यक्तमेव तत् ॥¹

for it is evident that the combination of the two sentiments of love (शङ्कार) and tranquillity (शान्त) has somewhat spoiled the play and made it less interesting than the same author's Priyadars'iká and Ratnávalí. As the author of the three plays taken together, Hasha's position among Sanskrit men of letters is in the second class. He calls himself in modesty merely निपुणः कविः (I. 4); but Jayadeva, the author of the Prasannarághava, calls him the Delight of the poetical Muse (हर्षो हर्षः). It is possible that in his enthusiasm and love of alliteration he was led in conferring upon Harsha a position to which sober critics would demur. We on our part are content to endorse the poet's own estimate of his work, that he was a "skilful writer", a star of lesser brilliancy than Kálidása or Bhavabhúti, but certainly not below Bhatta Nárāyaṇa or Vis'ákhadatta in constructive art.

1 "S'ilāditya (i. e., Harsha) held a solemn distribution of his royal treasures every five years. The Chinese pilgrim Hicuen Thsang describes how... S'ilāditya brought forth the stores of his palace, and gave them always to Bráhmans and Buddhists, monks and heretics, without distinction. At the end of the festival he stripped off his jewels and royal raiment, banded them to the bystanders, and like Buddha of old, put on the rags of a beggar. By this ceremony the king commemorated the Great Renunciation of Buddha, and also practised the highest duty laid down by the Bráhmaṇas, namely, almsgiving."—W. W. Hunter (quoted by Mr. Párbhishástri).

(5) *The Principal Characters in the Play.***Jīmūtavāhana.**

In choosing Jīmūtavāhana as the Hero of the present play, the poet selected a character who had been reputed in legends for his benevolence and generosity. We know from contemporary history that these were the very qualities for which Harsha himself had become famous, and it is no wonder that 'like should draw like,' and that the character of Jīmūtavāhana should especially appeal to the King who in later life lived the life of a devotee after having given away all his wealth in public charity. There is no doubt also, as the pointed allusion to Bodhisattva on p. 109 shows, that the poet wanted to illustrate the main doctrine of Buddhism, viz. *Ahimsā*.

In dwelling upon the highest virtue of self-sacrifice, however, the poet has taken care not to draw an over-balanced, one-sided picture, but has shown his Hero as fully attentive to his immediate duties. He was a ruling prince, and had not neglected his kingly duties (न्याय्ये वर्तमनि योजिताः प्रकृतयः etc. p. 8). He was in person very handsome (स्वेणाप्रतिमः p. 40); he was accomplished in music, as is shown by his high technical knowledge in स्थानप्राप्त्या etc. (I. 12) and in व्यक्तिव्यञ्जनात्मातुना (I. 14); he could also paint perfectly (अप्रत्यक्षेऽप्येवं नाम स्वयं लिख्यत इत्यहो आश्वर्यम् p. 39). He was exceedingly devoted to his parents (*cf.* भक्त्या याति यदीत्थमेव etc. p. 6, तिष्ठन्भाति पितुः पुरो etc. p. 7.); both his father and his mother have feelingly acknowledged his supreme affection (चूडामणि चरणयोर्मम पातयता त्वया। लोकान्तरगतेनापि नोजिज्ञतो विनयकमः 11. p. 103, and यस्मै ते शुरुजनशुभ्रुषां वर्जयित्वाऽन्यस्तुखं न रोचते p. 104). It is only the highest call of filial duty, coupled with his intense affection for his parents, that made him leave off the kingdom at first (p. 7), and to be indifferent to it afterwards. He took greater pleasure in waiting upon his parents and ministering to their comfort than enjoying the pleasures of royalty himself or receiving homage from the tributary princes.

His picture as a lover is not so attractive. It is true that he was very courteous to ladies (*cf.* कदाचिद्दद्मनर्होऽयं श्री-जनो भविष्यति) as befitted his innate nobility of character. But unlike the heroes of Kālidāsa,—Dushyanta, Purūravas, Agni-mitra,—, he was not a hero seasoned in love-affairs, and Mala-yayatī was his first love, as is evident from a remark of the

Vidúshaka (दिष्टया चिरस्य तावत्कालस्य पतितः खल्वेष गोचरे मन्मथस्य p. 18). Possibly because of his philosophical mood, which treats passion as dross, he is not seen to be much of an ardent lover on the whole; the picture which the poet has drawn of his Hero as a lover in Act III. seems more conventional than real. However, some very pretty speeches are put in his mouth, which in grace and dignity are not unworthy of Kālidāsian heroes even. Cf. तनुरियं तरलायतलोचने etc. I. 16; कुम्हमपि विचेतुं यो न मन्ये समर्थः etc. II. 11; कण्ठे हारलतायोग्ये etc. II. 12; एतन्मुखं प्रियायाः शशिनं जित्वा etc. III. 11; एतत्ते भ्रूलतोऽज्ञासि etc. III. 11; स्मितपुष्पोदमोऽयं ते etc. III. 12; दिनकरकरामृष्टं etc. III. 13. But his real interest in life lay in sympathizing with distress, and hence the somewhat cold references to his wife as well as to his mother at IV. 23 and IV. 24.

So far as wordly wealth was concerned, it is sufficient to point out in praise of his personal generosity that he had given away in charity even the Kalpa-druma (p. 8), probably the most covetable material thing known to Hindu mythology. His philosophical tendency is best seen as reflected in his remarks on the uselessness of the human body (p. 6) and its insignificance (सर्वाशुचिनिधानस्य etc. p. 76.), and in the high regard in which he holds service rendered to others (एकः श्लाघ्यो विवस्वान्परहितकरणायैव यस्य प्रयासः । III. 18). His desire for benevolence is so great that he finds life in a forest, though praised by others, intolerable simply because it affords few or no opportunities of doing good to others (दोषोदेयमङ्गो वने दुष्प्रापार्थीनि यत् etc. p. 73). The magnanimity of his heart is so great and his sense of kingly duty so keen that he holds Vāsuki in contempt for not having offered his own body to Garuda to save his subjects. He would like to save a Nāga himself, at the price of his own life; for his body is solely of value in so far as it is of service to others (...आये नैनं यदि ततः कः शरीरेण मे गुणः । p. 82). His offer compels the admiration of Sāṅkhachāda (p. 84), and also of the gods, who shower flowers upon him (p. 92) in token of their respect and admiration. Finally, Garuda himself is won over by the way in which Jimīta, bravely suffered pain and torture and welcomed death. His first (p. 92) as well as last (p. 119) wish on this earth is,

संरक्षना पञ्चमय दुष्यं मयार्जितं यस्त्वशरीरदानात् ।
मध्ये भवे तेन भैमेषमेष दूयात्परार्थः खलु देहलाभः ॥

Well might the bereaved father lament—निराधारं धैर्यं कमिव शरणं
 यातु विनयः क्षमः क्षान्ति बोहुं क इह विरता दानपरता । हतं सत्यं सत्यं ब्रजतु
 कृष्णा काय करुणा जगत्कृत्स्ने शून्यं त्वयि तनय लोकान्तरगते ॥ V. 30—thus
 summing up all the virtues possessed by his son in a single
 श्लोका. The sympathy for a fellow-being in distress, and the
 ardent yearning to alleviate human suffering even at the
 sacrifice of one's life, have always been the distinguishing
 attributes of the great saints of all the religions of the world.
 Jimūtavāhana in this respect is on the same plane with Christ,
 with Buddha, and with other great souls. Current opinion as
 embodied in the stanza

कर्णसत्यं शिविर्मासं जीवं जीमूतवाहनः ।

ददौ दधीचिरस्थीनि नास्त्यदेयं महात्मनाम् ॥

has very appropriately placed Jimūtavāhana on a par with the
 unrivalled donors of the world, Karna, S'ibi and Dadhīchi.

S'āṅkhachūda.

S'āṅkhachūda, who appears only in the last two Acts, is a Nāga chosen by Vāsuki to be Garuda's victim on a certain day. His devotion to his master is shown by the readiness with which he accepts the command and by the anxiety he shows for its execution (Cf. नापि श्लाघ्या स्वामिनोऽनुष्टिताज्ञा p. 99). He is proud of the good name of his family which he would not tarnish by any mean act. (Cf. न खलु शङ्खचूडः शङ्खधवलं शङ्खपाल-
 कुलं मलिनीकरिष्यति p. 86). He is very devoted to his mother and his last wish is समुत्पत्त्यामहे मातर्यस्यां यस्यां गतो वयम् । तस्यां
 तस्यां प्रियसुते माता भूयास्त्वमेव नः ॥ (IV. 88.) When Jimūta, first makes his offer to save S'āṅkhachūda's life, the latter fully recognizes the nobleness of it; but, with equal nobility in himself, he declines to be thus saved, and his answer to Jimūta, is characteristically modest and grateful—जायन्ते च प्रियन्ते च
 माहरा: शुद्धजन्तवः । परार्थं चूडकक्षाणां त्वादशामुद्धवः कृतः ॥ (IV. 16). When he finds that Jimūta, has, after all, offered himself as his substitute, he is exceedingly vexed, as he did not like being saved in that way at the cost of another's life (दत्तवात्मानं रक्षितोऽन्येन शोच्यो हा धिक्कक्षुं वज्रितो वज्रितोऽस्मि V. 7). He follows the trail of Garuda, discovers him, and offers himself as his rightful prey. The degradation, which he felt would attach to him otherwise, would be so humiliating that no self-respecting person would willingly be a party to it. His remark to

Jîmûta. (स्वशरीरेण शरीरं ताक्षर्यात्परिरक्षतो मदीयमिदम् । युक्ते नेतुं भवतः पातालनलादपि तलं मास् ॥ V. 18) illustrates how a truly noble person places self-respect above every earthly consideration. It is hard to say what to admire most, the self-sacrifice of Jîmûtavâhana, or the exalted nobleness of a mind which declines to take advantage of the self-sacrifice of others; both are great, but perhaps S'aîkhachûda is greater. As the king says to the Vetâla who tells the story in the Kathâsaritsâgara Lambaka xc. 205, 206.

बहुजन्मसिद्धमेताच्चिं जीमूतवाहनस्य कियत् ।
श्लाघ्यः सः शङ्खचूडो मरणोत्तीर्णोऽपि यो रिप्ये ॥
अन्यपत्तात्मानं प्राप्य सुदूरं गताय ताक्षर्याय ।
पश्वाद्वावन्गत्वा स्वं देहमुपानयत्पसमभम् ॥

The Vidûshaka.

The Vidûshaka in this play is painted as a conventional picture. He appears as a companion of the Hero only in the first three Acts. Though he always accompanies his friend he does very little to forward the love-suit, a part which the Vid. performs admirably in some other plays,—in the Mâlav. for instance. He is as usual shown to be hungering for dainty meals (pp. 18, 24, 47), and boastful of his learning (p. 21), of which he has precious little (p. 57). Twice in the third Act he creates some amusement on the stage owing to the practical jokes played upon him; but he himself provides very little fun, and there are no witticisms to his credit in the whole of the play. Except when he successfully turns off Mitrâvasu's offer (p. 42) he shows little ingenuity; he is of no use in developing the action of the play and his character has thus become colourless. A critical audience would find little interest in him on the stage.

Malayavatî

The Heroine is shown to be a young princess, beautiful, accomplished, and sensible. Her character also happens to be drawn as a conventional necessity. That it fails to create much interest in us or to impress us as a picture of feminine virtue and noble love is perhaps owing to the fact that the poet has intended the sentiment of शुद्धार to be only subsidiary

to Karuna and has consequently compressed the love-element of the play into the first three Acts. In the fourth the Heroine does not appear at all, and in the fifth her presence serves no purpose whatever, except that of showing her love for her wedded husband. She is represented as falling in love with the Hero at the first sight; she is modest (p. 22 यदि कदाऽपि कोऽपि ताप्सः पेक्षने etc.) and obedient to the elders (यद्रुजन आज्ञाप्यति p. 24). Like Mālati she has just pride of her family, and her devotion to Gaurī is too deep to allow even her maid servant or herself to blame her for her apparent neglect. Her chief characteristic seems to be a great sensitiveness of feeling, as, on the bare knowledge that the Hero has postponed his consideration of the offer of marriage, she loses all hope and attempts to destroy herself (p. 43). The poet however, has here forced a situation upon her, instead of leading her up to it, the character of the Heroine consequently suffering not a little in strength. As if to compensate her for all this, the poet makes Gaurī call her one of the four best jewels given to Jīmūta by her (V. 37).

Important Abbreviations.

<i>Ak.</i> — <i>Amara</i> .—Amarakos'a.	<i>Mál.-Madh.</i> —Málatímádhava.*
<i>Amaru</i> .—Amarus'ataka.	<i>M.-S.</i> —Manusmṛiti.
<i>B. & P.</i> —Brahme and Paranjpe (Editors of the Nág.).	<i>Megh.</i> —Meghadūta. <i>Mṛich.</i> —Mṛichchhakaṭika.
<i>Bg.</i> —Bhagavadgītā.	<i>Mudrá.</i> —Mudrārākshasa.*
<i>Bhar.</i> —Bhartṛihari's S'atakas (N. and V.)* Also S'.	<i>M.-W.</i> —Monier-Williams. <i>Nág.</i> —Nágānanda.*
<i>Bhatti</i> .—Bhattikāvya. (I.-V.).*	<i>N.-Ch.</i> —Naishadhīyacharita.
<i>Bṛih.</i> — <i>S.</i> —Bṛihat-saṃhitā of Varāhamihira.	<i>Pāṇ.</i> —Pāṇini's Ashtādhyāyi. <i>Pāñcharā.</i> —Pañcharātra of Bhāṣa.*
<i>Bṛih. M.</i> —Brihatkathā Mañjarī.	<i>Priy.</i> —Priyatara's ikā.
<i>Bṛih.</i> — <i>Up.</i> —Bṛihadāraṇyako-- panishad.	<i>Pt.</i> —Pañchatantra.*
<i>Bud.</i> — <i>Ch.</i> —Buddhacharita.	<i>Ragh.</i> —Raghuvams'a. (I.-X.).
<i>Cf.</i> —Compare.	<i>Ram.</i> —Rámāyaṇa. of Válmīki.
<i>Ch.</i> —Chapter.	<i>Ratn.</i> —Ratnāvalī.
<i>Com.</i> —Commentary, Commentator.	<i>Rig.</i> — <i>V.</i> —Rig.—Veda. <i>Ritus.</i> —Ritusamhāra.*
<i>Dic.</i> —Dictionary.	<i>S.</i> —Sūtra.
<i>D.-K.</i> —Das'akumāracharita.*	<i>S'ák.</i> —S'ākuntala of Kālidāsa.*
<i>D.-R.</i> —Das'arūpa.	<i>Sāh. D.</i> —Sāhitya-Darpana.
<i>Gīt.</i> —Gītagovinda.	<i>S. K.</i> —Siddhānta-Kaumudī.
<i>H.-Ch.</i> —Harshacharita.	<i>Sar.</i> — <i>Kaṇṭhā.</i> —Sarasvatī— Kaṇṭhābharaṇa.
<i>H. S. Gr.</i> —Higher Sanskrit Grammar (by the Editor)	<i>S'is'.</i> —S'is'upälavadha.
<i>Hitop.</i> —Hitopades'a.*	<i>S'iv.</i> —S'ivarāma (Comm. on the Nág.).
<i>Kâd.</i> —Kâdambarī.*	<i>Subhā.</i> —Subhāṣita.
<i>Kathás.</i> —Kathāsaritsāgara.	<i>Svap.</i> —Svapnavāsavadatta of Bhāṣa.
<i>Kâv.</i> —Kâvyādars'a.	<i>S'v.</i> — <i>Up.</i> —S'vetāśvatara Upanishad.
<i>Kir.</i> —Kirātārjunīya. (I.-III.)*	<i>Up.</i> —Upanishad.
<i>K. P.</i> —Kâvya-prakās'a.	<i>Uttar.</i> —Uttararámacharita.*
<i>Kum.</i> —Kumārasambhava. (I.-VII.)*	<i>Vārt.</i> —Vārtika.
<i>L.-V.</i> —Lalitavistāra.	<i>Venī.</i> —Venīsamhāra.*
<i>Madhyam.</i> —Madhyamav- yāyoga of Bhāṣa.*	<i>Vikr.</i> —Vikramorvas'īya.*
<i>Mah.-Bh.</i> —Mahābhárata.	<i>Vikra.ch.</i> —Vikramāṅkadeva- charita.
<i>Mālav.</i> —Mālavikāgnimitra.*	
<i>Mallī.</i> —Mallinātha.	

Dramatis Personæ.

MALES.

सूत्रधारः—The stage-manager.

नायकः (जीमूतवाहनः)—The Hero, a Vidyádhara Prince.

विदूषकः (आचेयः)—A Bráhmaṇa, the Hero's companion and the court-wit.

तापसः (शाष्ठिङ्डल्यः)—An ascetic.

मित्रावसुः—Brother of the Heroine, son of the Siddha-King, Vis'vâvasu.

वैतालिकः—A bard attached to the court.

विटः (शेखरकः)—A courtier and a gallant.

चेटः—Another gallant, Viṭa's friend.

कञ्जुकी (वसुभद्रः)—The chamberlain.

प्रतीहारः (सुनन्दः)—The door-keeper.

शङ्खचूडः—A Nága.

किङ्करः—A servant of Vâsuki.

गहडः—The King of birds.

जीमूतकेतुः—The father of the Hero.

FEMALES.

नटी—The stage-manager's wife.

नायिका (मलयवती)—The Heroine, sister of Mitrávasu.

चेटी (चतुरिका)—An attendant-maid of the Heroine's.

चेटी (मनोहारिका)—Another attendant maid.

चेटी (नृवमालिका)—Another maid.

इङ्घा (p. 77)—The mother of S'ankhachâda.

दृङ्घा (p. 96)—The mother of Jîmútavâhana.

गौरी—The Goddess.

OTHER PERSONS MENTIONED.

मतकः A hostile Kinsman of the Hero.

कौशिकः A sage, the preceptor of S'ândilya.

विश्वावसुः—King of the Siddhas, father of Mitrávasu.

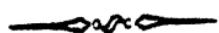
उग्यानपालिका (पलविका)—The royal gardener.

वासुकिः—The King of the Nágas.

SCENE.

The Málaya Mountains and the adjoining country.

मूर्मिका ।

यस्याश्वोरश्चिकुरनिकरो कर्णपूरो मयूरो

भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।

हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पञ्चबाणस्तु बाणः

केषां नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय ॥

—जयदेवस्य ।

इह खलु सकलविद्याकलाकलापादिपीठेऽस्मिन्भारते वर्षे निजयशःसुरभीकृत-
दिग्न्तरालाः प्रतिभाशालिनः परःशताः कवीश्वरा भासकालिदासादयः स्वकृत्या-
भरणैर्वर्गवधूं मण्डयन्ति स्म । तेषां च केचन प्रबन्धप्रमोदितरसिकमण्डलाः शब्द-
सर्गावर्जितोर्जितयशस्का विदग्धघुरीणाः प्रतापसंतापितारिचक्रा वक्षेष्वप्यार्जवमुत्पा-
दयन्तर्थकवर्तिनो राजानोऽभूवनित्यहो नवनवार्थ्यनिर्माणचातुरी विधेः । श्रीसर-
स्वत्योः ख्यातनिर्सर्गभिन्नाप्सदयोरप्येकसंस्थानं कस्य हि सहदयस्य चेतः कुत्हलितं
प्रमोदनिर्भरं वा न कुर्यात् । एतेषु श्रीमच्छूद्रकयशोर्वर्मभीमटभोजादिषु कविनृपेष्व-
ग्रेसरीभूतः श्रीहर्षाभिधः स्थानेश्वरेश्वरः चक्रवर्तिश्रीहर्षवर्धनाख्यया पुरावृत्तको-
विदैरुद्घुष्यमाणकीर्तिनृपतिरितख्योदाशशताद्वर्षेभ्यः प्राग्भारतभूमण्डलं प्रशाशास ।
यस्य च प्रियदर्शिका-रब्बावली-नागानन्द-समाख्यं रूपकत्रयमय यावद्रसि-
कान्तःकरणप्रहणेन आत्मनो निर्मातुर्यथार्थनामत्वं प्रख्यापयद्रसिकानां हर्षं संवर्धयशा-
टकनिबन्धेषु गुणानुकूल्याद्वारीवर्ति । यस्य चेभ्यस्य सभ्यो गद्यकविमूर्धन्यपदवी-
मारुडः कादम्बर्याः प्रणेता श्रीभट्टबाणः स्वस्वामिनः शूरस्य वदान्यस्य विकान्तस्यो-
दारचरितस्य चरितमाख्यायिकारूपेण सुलितपदबन्धं निबन्ध । सोऽयं चित्त-
चमत्कारी हर्षचरिताख्यो गद्यप्रबन्ध एव श्रीहर्षनृपतेरितवृत्तादिविज्ञाने प्रधानतया
सहायतां समुपगच्छति प्राचीनवार्ताविविदपूर्णामिति सुविदितमेव सुधियाम् ।
केचित्तु नव्यशिक्षिता नागानन्दादिरूपकप्रणेतृत्वं न श्रीहर्षवर्धननृपतेः किं तु कस्या-
प्यपरस्य तदनुजीविनः कवेरिति साप्रहं प्रत्यविष्टन्ते । तेष्वपि भिन्नभिन्नमतप्रणाल्या
महत्ती विप्रतिपत्तिः । केचिच्चयेऽविशतिसंख्यकरूपककृतः श्रीमतो भासस्य, अन्ये
हर्षवर्धनश्रितपष्ठितपारिषदानामेकतमस्य धावकस्य, अपरे चोपरिनिर्दिष्टगद्यगीर्वधू-
प्राणस्य श्रीबाणस्य, न कर्त्तव्यचिदपि तावच्छ्रीहर्षस्य त्रितयमिदं रूपकाणामिति नाना-
परंपरानुसरणशीला बम्बम्बमाणाः कष्टयन्ति चेतः विष्णानाम् । सोऽयं सर्वोऽप्यूहस-
स्थाहो न विश्वसनीयत्वकक्षामवगाहत इति सविस्तरं विमर्शितमन्यत्रास्माभिरिति
नानापरतरं प्रस्तूयते ।

श्रीमान्हर्षः सर्वत्र भासकालिदासादिमहाकव्युपदिष्टपथानुसरणपरः स्वकृतिषु वैदर्भमेव रीतिमवलम्बितवानिति स्फुटमेवावलोकयताम् । यां च रीतिं श्रीबिल्हणः इत्यमुपर्णयामास—“अनभ्रवृष्टिः श्रवणामृतस्य सरस्वतीविभ्रमजन्मभूमिः । वैदर्भरीतिः कृतिनामुदेति सौभाग्यलाभप्रतिभूः पदानाम्” इति । प्रसादश्लेष-माधुर्यादिकाव्यगुणैर्द्विगुणीकृतसरसत्वमस्य प्रबन्धत्रये सर्वतः समुलसतितराम् । पथे ह्यसमस्तपदप्रचुरप्रचाराद्ये च सरलायाः सुस्पष्टाया वाचो निबन्धनात्कविरयं भवभूत्यादिपक्षात्तनकव्यपेक्षया सुतरां संमानार्ह इति संमतमेव विपश्चिताम् ।

एतदीयरूपकत्रये परस्परगुणगणनकमेण रत्नावलीसमाख्या नाटिकैव शेखरीभूतायामुदिष्याह श्रीदामोदरगुप्तः—“राजति रत्नावलीरत्नम्” इति । तदपेक्षया प्रियदर्शिका न्यूनगुणाऽथ चैतदपेक्षातो नागानन्दं न्यूनगुणतरम् । एवमधराधरकमानुस्यूतमपि नागानन्दमस्य कवेः चरमैव कृतिः स्यादिति वस्तुस्वरूपात् सुव्यक्तमेव । अस्य च पश्चाङ्काः । अत्र नायको विद्याधरवंशतिलको जीमूतवाहनो धीरोदात्तः । नायिका सिद्धान्वयसंभवा मलयवती मुग्धा । रसथ प्रधानोऽन्तिमाङ्कद्वये दयावीरः । शान्ताङ्गुतश्यङ्गारबीभत्सा अङ्गानि । इतिवृत्तं चास्य बृहत्कथान्तर्भूतवेतालपञ्चविंशतौ जीमूतवाहनशङ्खचूडवृत्तान्तः । सोऽयं संक्षिप्तः कथासरित्सागरादुद्घृत्यान्यत्र निवेशितो द्रष्टव्यः कुतुहलिभिः । अस्मिन्नाटके वर्णितं कथावस्त्वङ्गानुकमेण विभक्तं सारांशतः सुलभावबोधायात्रोपनिबध्यते—

प्रथमाङ्के तावदादौ नान्दीपठनम् । ततः प्रस्तावनायां नाटकस्य कर्तृत्वाभिष्ठानागुपनिबद्धम् । ततो नायकविदूषकयोर्जीमूतवाहनात्रेययोः प्रवेशः । तत्रादौ गुरुचरणशूश्रूषातो निवृत्येच्छाभोगरमणीयं राजयसुखमनुभूयतामाधीयतां च मतङ्गादिप्रतिपक्षाणामुद्दरणे धीरिति ब्रुवन्तं विदूषकं प्रति मया कृतं यत्करणीयं शरीरतः प्रभृति सर्वं मया परार्थमेव परिकल्प्यत इत्युक्त्वा मलयपर्वतं गत्वाऽस्मशिवासयोग्यं किंविदाश्रमपदं निरूपयेति पित्राङ्गया जीमूतवाहनस्तत्रैव विदूषकेण सह प्रसिद्धिः । तत्र चोभौ गौर्या देवायतने दीणावादनव्यापृतां मलयवती ससर्वी दृष्टवन्तौ । पतितश्च तत्र गोचरे मन्मथस्य जीमूतवाहनः । अत्रान्तर आश्रमकुलपतिना मध्यदिनसवनवेलातिक्रममाशङ्क्य प्रेषितस्तापसो मलयवतीमाकारयितुं समुपागतः । अथ नायके सानुरागाऽपि सा गुरुजनाङ्गां बहु मन्वाना जीमूतवाहनं विलक्षं चोत्कण्ठितं च तत्रैवावसृज्य स्वाश्रमं प्रसिद्धिता ।

द्वितीयाङ्के प्रवेशके मदनसंतापबाधितशरीरा मलयवती चन्दनलतागृहे चन्द्रमणिशिलातलस्य सज्जीकरणाय सखीजनमादिष्टवतीत्याख्यातम् । अनन्तरं चन्दनलतागृहं प्रविष्टायास्तस्याः कुसुमायुधरुजोपवर्णिता । तत्र च जीमूतवाहनोऽपि सममनसिजतापः समागतः । मलयवती चापवारिता भूत्वा तस्य विदूषकेण सह संलापं शृण्वती तस्यौ । एतदन्तरे तस्या भ्राता मित्रावसुर्विवाहविधिना स्वसारं जीमूतवाहनाय प्रतिपादयितु-

मिच्छंस्तत्रैवागतः । किं तु यस्यां स पूर्वे बद्धानुरागस्तस्या नामधेयादिकम-
जानन् मित्रावसुभगिनीमन्यामेव कांचिद्योषितं संकल्पयन् जीमूतवाहनस्तप्रार्थना-
प्रत्याख्यानमेवाकरोत् । श्रुत्वा तु तद्विवशहृदया दुःखसंविग्ममानसा मलयवती
‘ किं ममैतेन दौर्भाग्यकलङ्कमलिनेन शरीरेण धारितेन ’ इत्युक्त्वाऽऽत्मानमशोक-
पादपे कण्ठे लतापाशेनोद्भव्य व्यापादयितुं प्राकमत । सख्याश्वास्या आर्तरबं श्रुत्वा
संसंग्रहमागत्य नायकः पाशमाक्षिप्य तां प्राणपारित्यागात्परावर्तयत् । अन्योन्यवृत्तान्तं
चाखिलं विज्ञाय निवृत्तगान्धर्वविवाहौ चोमौ जातौ । ततो मित्रावसुनिदेशानुवर्त्तिनौ
लौकिकविवाहोत्सवमङ्गलनिर्वर्तनार्थं सहर्षं प्रस्थितौ च ।

तृतीयाङ्के विवाहमङ्गलमहोत्सवेऽनुभूतापानकसुखयोर्धिट्चेष्योः प्रवेशे चेटीसाहा-
य्येन विटेन विदूषकस्य कोऽपि परिहासः कृतस्तत्रिदेशः । ततश्च नायकनायिकयोः
प्रवेशे पुनरप्यस्यैव मुखकालीकरणेनापरविधस्य परिहासस्योक्तिः । अनन्तरं मित्रा-
वसुरागत्य जीमूतवाहनाय राज्यं प्रतिपक्षेण मतङ्गेनाकान्तमिति कथयामास । परं
तच्छ्रुत्वा राज्यं क्षेशावहमिति मन्यमानः शमाधिष्ठानभूतो नायकस्तप्रत्यानयनार्थं
मतङ्गोच्छेदनाय कृतसंरम्भं मित्रावसुं याथार्थं प्रतिबोध्य स्थिरीचकार ।

चतुर्थाङ्के विष्कम्भके जामातुर्जीमूतवाहनस्य रक्तवासांसि समुपानयन्कञ्चुकी
वधूमात्रा तदन्तिकं प्रेषितः । स च जामाता मित्रावसुना सह समुद्रवेळां द्रष्टुं गत-
स्तत्र मलयाचलसानुकल्पान्नागानामस्थिसंघातानुपलक्ष्य मित्रावसुं तत्रिमित्तं प्रपच्छ ।
“ पुरा किल भुजंगमाननुदिनमनेकश आहारयन्वैनतेयः सकलनागलोकविनाशशङ्काना
नागराजेन वासुकिनाऽभिहितः । भो गरुत्मन्, त्वत्संत्रासात्प्रवन्ति सहस्रशो नागाङ्गानानां
गर्भाः पश्चत्वं चोपयान्ति शिशावः । एवं संततिविच्छेदोऽस्माकं भवतश्च स्वार्थहानिः । तदे-
कैकं नागमनुदिनं तेऽहं समुद्रतटस्थितस्यैव प्रेषयामीति । एवं कृतसमयस्य गरुत्मतो
भक्षयीभूतानां नागानामेतेऽस्थिसंघाताः । ” इति यथावृत्तं निवेदयामास मित्रावसुः ।
तत्रिशम्य समुपजातकरुणो नायकः “ अपि नामाहं शक्तुयां स्वशरीरदानादेकस्यापि
फणभृतः प्राणरक्षां कर्तुम् ” इति संभावयति स्म । ततस्तमेवोदेशं प्राप्तो गरुत्मते
वासुकिना प्रदत्तः प्राप्तवारः शङ्कचूडाख्यो नागः । विलपन्तीं तमनुगच्छन्तीं च तन्मातरं
विलोक्य जातानुकम्पो जीमूतवाहनस्तज्जीवितरक्षणार्थं वैनतेयाय स्वदेहमाहारयितुं
प्रदातुमैच्छत् । प्रत्युतैवं परजीवितव्ययेन निजप्राणरक्षणमयशस्करमिति शङ्कचूड हृद-
मनुजाय स्वप्राणोपहारात्पूर्वमदूरस्थितं भगवन्तं दक्षिणगोकर्णं ननुकामः प्रस्थितः ।
एतदन्तरे कञ्चुकिनोपनीतं रक्ताशुक्युगलं प्राप्य तद्वध्यचिह्नस्थाने परिधाय निजभो-
ज्यभूतभोगिग्रान्ति गरुडस्य जनयित्वा जीमूतवाहन आत्मानं तद्वध्यत्वेन ग्राहयामास ।

पञ्चमाङ्के गरुडेनोत्क्षिप्यमाणस्य जीमूतवाहनस्य चूडामणिरुटजाङ्कने भार्यया
वध्या च समं तिष्ठतस्तपितुर्जीमूतकेतोश्वरणयोर्निपतितस्तेषां मानसं साशङ्कं व्यदधात् ।
शङ्कचूडो गोकर्णं प्रणम्य यावत्प्रत्यागच्छति तावज्जीमूतवाहनं गरुडेनापनीतं
विज्ञाय तस्यैव रुधिरधारामनुसरजीमूतकेतुनिकटं प्राप्तः । सर्वेऽपि चैते विविमाः

संभूय गरुडपदवीमनुसक्षुः । अत्रान्तरे गरुडो जीमूतवाहनमाहारयितुमुक्तान्तस्तस्य
 धैर्यं महासत्त्वतां चावलोक्य यावद्विस्मित आसीक्तावच्छब्दखूडतत्रायातः सावेग-
 मुपसृत्य तस्य भ्रान्तिं निर्दिश्यात्मानमेव यथान्यायं तदाहार्यत्वेनोपढौकर्याच्छार ।
 एतदीयवृत्तान्तमालोच्य स्वस्याकृत्यं च विदित्वा गरुसान्महान्तं निवेदेमापन्नः ।
 “ उपदिश्यतां येनाहं मुच्येयास्मादेनसः ” इति तेन विज्ञापितो जीमूतवाहनः
 “ नित्यं प्राणाभिघातात्प्रतिविरम कुरु प्राश्नृतस्यानुतापं यत्नात्पुण्यप्रवाहं समुपचिन्तु
 दिशन्सर्वसत्त्वेष्वभीतिम् । ” इति रीत्या तमुपदिष्टवान् । गरुडोऽपि तद्विनादारभ्य
 सर्वप्राणिवधादात्मनो विरामं प्रतिज्ञे । अर्धखण्डितशरीरस्य विलुप्ताङ्गतादुकान्त-
 प्राणस्य नायकस्य प्रत्युज्जीवनार्थं स्वर्गलोकादमृतवृष्टिं पातयितुं प्रसिद्धिते तस्मिन्नार्थाः
 प्रसादेन जीमूतवाहनस्य प्रत्युज्जीवनं, तदनन्तरं चामूतवर्णेण सर्वेषामस्थिशेषाणामुर-
 गाणां जीवप्रतिप्रदानं, गौरीप्रसादेन नायकस्य मतङ्गादिप्रतिपक्षोपशान्त्या चक्कर्ति-
 पदप्राप्तिरिखेतानि समुपदर्शनान्ते भरतवाङ्येन चोपसंहृत्य कविप्रवरः श्रीमान्वर्ष इदं
 लोकोत्तरकरुणापूर्णहृदयस्य परार्थं प्रदत्तनिजदेहस्य महात्मनो जीमूतवाहनस्य चरितं
 समाप्तं नीतवान् ॥

अथ

नागानन्दम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयसि कामुन्मील्य चक्षुः क्षणं
पश्यानङ्गशरातुरं जनमिमं ब्रातापि नो रक्षसि ।
मिथ्या कारुणिकोऽसि निर्घृणतरस्त्वतः कुतोऽन्यः पुमा-
न्सेष्यं मारवधूभिरित्यभिहितो बुद्धो जिनः पातु वः ॥ १ ॥

यत्पदाभ्योजमाश्रित्य जडोपि सुमहान् क्षणात् ।
प्रकृष्टां धियमप्रोति स दत्तः शिवदोस्तु मे ॥
तत्कृपामवलम्ब्यैव नागानन्दाख्यनाटके ।
उत्सहे सरलां टीकां विधातुं न स्वगाटवात् ॥

अथ तत्रभवान् कविवरः श्रीहर्षदेवः काव्यस्य यशादिसम्पादनद्वारा श्रेयः—
साधनतां विभावयस्तत्रापि—न तज्ज्ञानं न तच्छिस्पं न सा विद्या न ताः कलाः ।
नासौ नयो न तत्कर्म नाटके यश दृश्यते ॥ इति दृश्यकाव्याङ्गभूतस्य नाटकस्यैव
महिमवर्णनात् नागानन्दं नाम नाटकं निर्मित्सुः—प्रत्याहारादिकान्यङ्गान्यस्य भूयांसि
यद्यपि । तथायबस्यं कर्तव्या नान्दी विश्वोपशान्तये ॥ इति वचनात्तदङ्गतया रङ्ग-
विश्वोपशान्तये—यत्राष्टभिर्द्वादशभिरष्टादशभिरेव वा । द्वाविशत्यापदेवापि सा नान्दी
परिकीर्तिता ॥ इति वचनानुरोधादादौ अष्टपदां मङ्गलस्वरूपां नान्दी रचयति—
ध्यानेत्यादिश्लोकद्वयेन । ध्यानेति । ध्यानं एकतानेन मनसा स्मरणं ध्यानमुच्यते ।
इत्युक्तलक्षणमेव व्याजः मिषं तमुपेत्याश्रित्य कां चिन्तयसि । ध्रुवं ध्यानमिषेण
त्वं कामपि प्रियां ध्यायस्तिष्ठसीति भावः । क्षणं चक्षुः उन्मील्य उद्धाव्य अनङ्ग-
शरातुरं नास्यङ्गमस्यासौ अनङ्गः कामः तस्य शराः । उन्मादनस्तापनश्च ज्ञोषणः
स्तम्भनस्तथा । संमोहनश्च कामस्य पञ्च वाणाः प्रकीर्तिताः ॥ इत्युक्ताः । तैः आतुरं
आर्तं इमं जनं अस्मानित्यर्थः । पश्य । नेत्रयोरनुन्मीलनादाहुः—ब्रातापि नो न
रक्षसि । अतः मिथ्या कारुणिकोसि । करुणा शीलमस्य कारुणिकः । शीलमिति ठङ् ।
त्वयि करुणा नास्तीत्यर्थः । त्वतः त्वद् अतिशयेन निर्घृणः निर्देयः निर्घृणतरः अन्यः
पुमान् कुतः । नास्ति कोपीत्यर्थः । मारप्रधाना वध्वः मारवध्वः कामिन्यः ।
मारपुच्य इति केचित् । मदनो मन्मथो मारः इत्यमरः । ताभिः इत्थमुक्तप्रकारेण
ईर्ष्येया सहितं यथा तथा सेष्यं सासूयं अभिहितः उक्तः बुद्धं ज्ञानमस्यास्तीति बुद्धः ।

अपि च ।

कामेनाकृष्णं चापं हतपदुपटहावलिभिर्मीरवीरै-

भ्रूभङ्गोत्कम्पजृम्भास्मितललितद्वैशा दिव्यनारीजनेन ।

सिद्धैः प्रहोत्तमाहौः पुलकितवपुषा विस्मयाद्वासवेन

ध्यायन्यो योगपीठादचलित इति वः पातु दृष्टो मुनीन्द्रः ॥ २ ॥

नान्यन्ते ।

ज्ञानी । अर्शादिभ्योऽत् । जिनः वः सामाजिकान् पातु । यद्वा जयति संसारं शत्रून् वा इति जिनः बुद्धः वः पातु इति योज्यम् । अत्र सत्यपि विकारेहतौ ध्यानान्न चलित इति गम्यमानत्वाद्विशेषोक्तिर्व्यङ्घ्या । सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिर्निंगथ्यते । इति लक्षणात् । बुद्धो जिन इति पुनरुत्तवदाभासोऽपि । तदुक्तम्—आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्यावभासनम् । पुनरुत्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः ॥ इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १ ॥ अष्टपदां नान्दी निर्वाहयन्नाह । कामेनेति । यः ध्यायन् ध्याननेष्टः न चलितः समाधेः चित्तैकाङ्ग्यान्न प्रच्युत इति विस्मयाद् दृष्टः । स मुनिषु इन्द्र इव मुनीन्द्रः बुद्धः वः पातु इत्यन्यथः । कैरित्याकाङ्ग्यामाह । चापमाकृष्णं कामेन । प्रहारार्थमवसरं प्रतीक्षमाणेन किंत्वलभमानेनातो विस्मयः इति भावः । हताः पटव उच्चैःशब्दायमानाः पटहा यैस्ते आवलगन्ति उद्धतं चरन्ति नृत्यन्ति वा तच्छीलाश्च । हताः पटवः पटहा यस्मिन्कर्मणि तथा वलिगन इति वा । तैः । मारवीरैः मारसहायैर्थवाइप्रभृतिभिर्दशभिः । भ्रुवोर्भङ्गः भ्रूभङ्गः । भ्रूभङ्गश्च उत्कम्पश्च जृम्भा च स्मितं च इत्येतैः शृङ्खारविकरैः ललिते । पाठान्तरे चलिते चञ्चले । दृशौ यस्य तेन । ललितवता इति पाठे—सुकुमारोङ्गविन्ध्यासो मसृणो ललितं भवेद् । इति तद्वता । अयं पाठः साधीयान् । दिवि भवो दिव्यः यो नारीजनस्तेन । प्रहं नम्रमुत्तमाङ्गं शिरः येषां तैः सिद्धैः देवयोनिविशेषैः । पुलकाः अस्य संजाताः तत्पुलकितं रोमाञ्चितं । तदस्य संजातमिति तारकादिभ्य इतच् । इति इतच् । वपुः यस्य तेन । अत्र सत्यपि विचलनकारणे न चलित इति विशेषोक्तिरलंकारः । एकस्य मुनीन्द्रस्यानेकघोलेखादुलेखालंकारोपि । तदुक्तं । काचिद्देहाद्वहीतृणां विषयाणां तथा क्वचित् । एकस्यानेकघोलेखो यः स उल्लेख इष्यते ॥ इति । स्वग्धरा वृत्तम् ॥ २ ॥ अत्र प्रथमपद्येन मलयवतीकृतं नायकस्य निर्भर्त्सनं द्वितीयपद्येन कामपाशबद्धस्यापि जीमूतवाहनस्य स्वप्राणव्ययेनापि ताक्ष्यात् शंखचूडरक्षणं विद्याधरपतिभिः कृता प्रणतिश्वेति मनाकार्यर्थः सूचितः ॥ नान्यन्ते इति । नन्दन्ति देवता अस्यात्स्मान्नान्दीति कीर्तिता । इति निरुक्तायाः—आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रयुज्यते । देवद्विजनूपादीनां तस्मान्नान्दीति कीर्तिता ॥ इत्युक्तलक्षणायाव नान्या अन्ते । नान्दी पठिलेत्यर्थः । सूत्रधारो बदतीति शेषः । यद्यपि सूत्रधारः

सूत्रधारः—अलमितविस्तरेण । अद्याहमिन्द्रोत्सवे सबहुमान-
माकार्यं नानादिग्देशागतेन राज्ञः श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मोपजीविना राज-
समूहेनोक्तः । यथा—अस्मत्स्वामिना श्रीहर्षदेवेनापूर्ववस्तुरचनाऽलंकृतं
विद्याधरजातैकप्रतिनिबद्धं नागानन्दं नाम नाटकं कृतमस्माभिः श्रोत्र-
परंपरया श्रुतं नै तु प्रयोगतो दृष्टम् । तत्स्यैव राज्ञः सकलजनहृद-
याँहादिनो बहुमानादस्मासु चानुग्रहबुद्ध्या यथावत्प्रयोगेण त्वया नाट-

पठेदेनां मध्यमं स्वरमास्थितः । इति भरतवचनात्सूत्रधार एव नान्दी पठति तथापि
सूत्रधार इति प्रथमं नोक्तं मङ्गलार्थं देवतानमस्कारादेवादौ कर्तव्यत्वात् ।
नाव्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते । सूत्रं धारयतीत्यस्मात्सूत्रधारो मतो
बुधैः ॥ इति सूत्रधारलक्षणम् । अलमिति । किञ्चित्प्रयोजनं नास्ति । अतिविस्तरः
नाव्याङ्गानां पठनरूपः तेनालं स मास्तु इत्यर्थः । इन्द्रस्य उत्सवः महः इन्द्रोत्सवः
शक्त्वजोत्थानसंज्ञः । तस्मिस्तत्समये । मह उद्द्रव उत्सवः इत्यमरः । अस्मिन्नु-
त्सवे इन्द्रध्वजः किल राजभिः वृश्चर्थमभ्युदयार्थं च पूज्यते । तदुक्तं भविष्योत्तरे—
एवं यः कुरुते यात्रामिन्द्रकेतोर्युधिष्ठिर । पर्जन्यः कामवर्षी स्यात्स्य राज्ये न
संशयः ॥ इति । चतुरस्त्र्यजाकारं राजद्वारे प्रतिष्ठितम् । आहुः शक्त्वजं नाम
पौरलोकसुखावहम् ॥ गजाकारं चतुस्तम्भं पुरद्वारे प्रतिष्ठितम् । पौराः कुर्वन्ति
शरदि पुरुषत्वमहोत्सवम् ॥ अत्रेयं पौराणिकी कथा—पुरा किल दानवपरिभूता
इन्द्रपुरःसरा देवाः क्षीरसागरशायिनं भगवन्तं शरणं यद्युः । तदा विष्णुर्देत्यकुल-
संहाराय दिव्यप्रभावं विचित्रं ध्वजमेकं महेन्द्राय प्रादात् । तत्प्रभावादिन्द्रो दान-
वान्सर्वाङ्गधान । इन्द्रदत्तं च तं ध्वजं पूजयित्वा वसुर्नीम चेदिनृपः परां सिद्धिं
लेभे । ततः प्रीतो महेन्द्रो व्यादिदेश—प्रीतो महेन मघवा प्राहैवं ये नृपाः करिष्यन्ति ।
वसुवद्वसुमन्तस्ते भुवि सिद्धाङ्गा भविष्यन्ति ॥ मुदिताः प्रजाश्व तेषां भयरोग-
विवर्जिताः । प्रभूतान्नाः । इत्यादि ॥ बहुमानेन सह यथा स्यात्तथा सबहुमानम् । नाना
दिशः येषां ते नानादिशः । नानादिशः देशा नानादिग्देशः तेभ्यः आगतेन । पादौ
पद्मे इव पादपद्मे ते उपजीवतीति तेन । न विद्यते पूर्वं यस्य तदपूर्वं अद्भुतं वस्तु इति-
वृत्तं रचना च ताभ्यामलंकृतम् । यद्वा अपूर्वा या वस्तुरचना तया अलंकृतम् । विद्याधर-
चक्रवर्तिना प्रतिबद्धं सम्बद्धं विद्याधरचक्रवर्तिप्रतिबद्धं । स यत्र नायक इत्यर्थः ।
नागानां आनन्दः नागानन्दः । स एव प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदोपचारात् नागानन्दं
नाटकम् । सोऽस्मिन्वर्ष्यते इति वा । नाटकवाचितया नागानन्दशब्दस्य नपुंसकत्वम् ।
श्रोत्रयोः परम्परा श्रोत्रपरम्परा तया । जनश्रुत्येत्यर्थः । प्रयोगतः रङ्गभूमौ अभिनीत-
मित्यर्थः । सकलजनानां हृदयानि आङ्गादयितुं शीलमस्य स सकलजनहृदयाङ्गादी

यितव्यमिति । तद्यावदिदानीं नेपथ्यरचनां कृत्वा यथाभिलिष्टिं संपादयामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) आवर्जितानि चं सकलसामाजिकानां मनांसीति मे निश्चयः । यतः-

श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणग्राहिणी
लोके हारि च सिद्धराजचरितं नाट्ये च दक्षा वयम् ।
वस्त्वेकैकमपीह वाञ्छितफलप्रासेः पदं किं पुन-

र्मज्ज्ञाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥ ३ ॥

तद्यावदेहं गृहं गत्वा गृहिणीमाहूय संगीतकमनुतिष्ठामि । (परिक्रम्य नेपथ्याभिमुखमवर्लोक्य चै ।) इदमस्मद्गृहम् । यावत्प्रविशामि । (प्रविश्य ।) आये इतस्तावत् ।

तस्य । यथावत् साधुः प्रयोगस्तेन । यथावदिति भिन्नं वा पदम् । नेपथ्यरचनां रङ्गभूमिविन्यासं नाथ्योचितवेषविधानं वा । नेपथ्यं तु प्रसाधने । रङ्गभूमौ वेषभेदे । इति हैमः । आवर्जितानि आकृष्टानि । सकलाश्व ते सामाजिकाः सम्याश्व तेषां मनासि । समाजं समवयनित इति सामाजिकाः । समवायान्समवैति इति ठक् । श्रीहर्ष इति । निपुणः नाटकरचनापदुरित्यर्थः । एषा पुरतः स्थिता परिषादन्त्यस्याभिति परिषद् सभापि गुणान् गृह्णाति तच्छीला । गुणपक्षपातिनीत्यर्थः । सिद्धानां राजा सिद्धराजः विद्याधरेश्वरो जीमूतवाहनः । बोधिसत्वचरितमिति पाठे बोधिसत्वा बुद्धविशेषास्तेषां चरितम् । बोधिसत्वा जीमूतवाहनादय इति मालतीमाधवटीकायां (अं. १०) जगद्वरः । नाथ्ये अभिनयकर्मणि दक्षाः निष्णाताः । एतेषां मध्ये एकैकमपि वस्तु इहास्यां रङ्गभूमौ वाञ्छितं अभीष्टं यत्कलं तस्य प्राप्तिः लाभः वाञ्छितफलप्राप्तिः तस्याः पदं स्थानम् । हेतुरिति यावत् । मम भाग्यं मद्भाग्यं तस्य उपचयात्प्रकर्षात् समुदितः एकत्र मिलित इत्यर्थः । अयं सर्वे गुणानां गणः किं पुनः वाञ्छितफलप्रासेः पदं इति किमु वक्तव्यम् । अत्र वाञ्छितफलप्राप्तिहेतुभूतानां वाक्यगतत्वात्काव्यलिङ्गमलंकारः । तदुर्कं-हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥ संगीतकं संगीतमेव संगीतकम् । स्वार्थे कः । नृतं गीतं तथा वादं त्रयं संगीतमुच्यते । इति संगीतरत्नाकरे । आये मान्ये । वाच्यौ नटीसूत्रधारावार्यनामा परस्परम् । इति

१ च मया; मया सामाजिकजनम् । ० जिकमनासि. २ कुतः. ३ लोकानन्दि. ४ बोधिसत्व. ५ यावद् गृहि०. ६ अस्मात्परं इदं पदं त्रिः पुस्तके—

द्विजपरिजनबन्धुहिते मद्भवनतटाकहंसि मृदुशीले ।

परपुरुषचन्द्रकमलिन्यार्थे कार्यादितस्तावत् ॥

अस्य शिवरामकृता व्याख्या—द्विजोति । आतिथ्यादिना द्विजेभ्यः भृतिदानादिना परिजनेभ्यः दानमानादिना बन्धुजनेभ्यश्च हिते हितकारिणि । मद्भवनस्वप्त्य नटाकस्य हंसि । शोभाहेतुत्वात् । अपरुषस्वभावे । परपुरुषे न्यतएव विमुखि । आये इति । एवं स्थिते न केवलमाचारेणार्थतेऽप्येषमेव वक्तुमहेऽत्यभिप्राप्तः । कार्यादिते । + + अवश्यकर्तव्यतयाद्य समाहानं नस्वात्मागमनिवेदनायैव । तत्वरस्वेत्यभिप्राप्तः ॥

प्रविश्ये ।

नटी—(साक्षम्) आर्य इयमस्मि मन्दभग्या । आज्ञापयत्वार्य-
पुत्रः को नियोगोऽनुष्ठीयतामिति । (क)

सूत्र०—(विलोक्य ।) आर्ये नागानन्दे नाटयितव्ये किमिदम-
कारणमेव रुद्यते ।

नटी—आर्य कथं न रोदिष्यामि । यतस्तावत्तात आर्यया सह
स्थविरभावजातनिवेदः कुटुम्बभारोद्भवनयोग्य इदानीं त्वमित्यागेष्य
हृदये तपोवनं गतः । (ख)

सूत्र०—(सनिवेदम् ।) अये कथं मैं परित्यज्य तपोवनं यातौ
पितरौ । तत्किमिदानीं युज्यते कर्तुम् । (विचिन्त्य ।) अथवा कथमहं
गुरुचरणं परिचर्यासुखं परित्यज्य गृहे तिष्ठामि ।

पित्रोर्विधातुं शुश्रूषां त्यक्त्वैश्वर्यं क्रमागतम् ।

वनं याम्यहंमप्येष यथा जीमूतवाहनः ॥ ४ ॥

इति निष्कान्तौ ।

(क) अज्ज इयमिह मन्दभग्या । आणवेदु अज्जउत्तो को णिओओ
अणुचिङ्गीअदुत्ति ।

(ख) अज्ज कहं ण रोदिस्सं । जदो दाव तादो अज्जाए सह थविरभावजाद-
णिवेदो कुडुम्बभारव्यद्वाणजोग्यो दाणि तुमंति आरोविअ हिअए तवोवणं गदो ।

साहित्यदर्पणे । आर्यस्य श्वशुरस्य पुत्रः आर्यपुत्रः । एवं स्त्रीभिः पतिर्वाच्यः । सर्व-
स्त्रीभिः पतिर्वाच्य आर्यपुत्रेति यौवने । इति भरतोक्तेः । तातः अत्र श्वशुरः । आर्यया
श्वश्रा । स्थविरभावाद्वार्धक्याज्ञातः निवेदः वैराग्यमिति यावद् यस्य स तथोक्तः ।
कुटुम्बस्य भारः कुटुम्बभारस्तस्योद्भवने कुटुम्बभरणे इत्यर्थः योग्यः समर्थः । हृदये
आरोप्य मनसि कृत्वा । निवेदेन स्थविषयकखेदेन सहितं यथा स्यात्तथा । गुर्वोः
मातापित्रोः चरणास्तेषां परिचर्या सेवा तस्याः सुखम् । पित्रोरिति । अहमपि
क्रमागतं पितामहपितृक्रमायातमैश्वर्यं विभूति त्यक्त्वा पित्रोः मातापित्रोः शुश्रूषामुप-
सनां । वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासना । इत्यमरः । विधातुं कर्तुं एष जीमूतवाहनो
यथा जीमूतवाहनः अस्य नाटकस्य नायकः स इव वनं यामि यास्यामि । श्रौती
उपमा अलंकारः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ ४ ॥

१ ततः प्रविशति; प्रविश्य साक्षा । नटी—अज्ज इयामिह । अस्मात्परस्ताद्वागः । त्रि.
पुस्तके नास्ति । २ नटीमवलोक्य, ३ मामपि ४ वनं, ५ गुरुशुश्रूषासुखरसम्, ६ तिष्ठामि ।
कुतः, ७ मद्यैव, ८ जदा तादो अज्जुभा अ...णिवेदाओ (०निवेदी)...गदाओ
(गतौ); ० भावं जाणिअ अदूरजादोणवेदो (अदूरजातचिवेदः).

॥ प्रस्तावना ॥

(ततः प्रविशति नायको विदूषकव्य ।)

नाय०—(सनिर्वेदम् ।) संखे आत्रेय

रागस्थास्पदमित्यवैमि न हि मे ध्वंसीति न प्रत्ययः

कृत्याकृत्यविचारणासु विमुखं को वा न वेत्ति क्षितौ ।

एवं निन्द्यमपीदमिन्द्रियवशं प्रीत्यै भवेद्यौवनं

भक्त्या याति यदीत्थमेव पितरौ शुश्रूषमाणस्य मे ॥ ५ ॥

प्रस्तावना । प्रस्तूयते सूच्यते प्रकृतमनया इति । प्रपूर्वात्स्तौतेर्थन्तात् व्यास-
श्रन्थो युच् इति युच् । नटी विदूषको वापि पारिपार्श्वक एव वा । सूत्रधारेण सहिताः
संलापं यत्र कुर्वते ॥ वित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः । आमुखं
ततु विजेयं नामा प्रस्तावनापि सा । इत्युक्तलक्षणा । अस्या अन्ते सूत्रधारस्य
निर्गमः । यदुक्तं-एषामन्यतमेनार्थं पात्रं वाक्षिप्य सूत्रभृत् । प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्
ततो वस्तु प्रपञ्चयेत् ॥ इति । प्रयोगातिशयाभिधा प्रस्तावनैषा । तदुक्तं दशरूपके
एषोयामित्युपक्षेपात्सूत्रधारप्रयोगतः । पात्रप्रवेशो यत्रैष प्रयोगातिशयो मतः ॥ इति ॥
ततः प्रविशतीति । नयति रसं परिपेषमिति नायकः । नीधातोर्षुल् । एतलक्षणं
दशरूपके-नेता विनीतो मधुरस्थागी दक्षः प्रियंवदः । रक्तलोकः शुचिर्वाग्मी रुद्धवंशः
स्थिरो युवा ॥ बुद्धयुत्साहस्मृतिप्रज्ञाकलामानसमन्वितः । शूरो दृढश्च तेजस्वी शार्व-
चक्षुश्च धार्मिकः ॥ इति । स च धीरललितः धीरशान्तः धीरोदात्तः धीरोद्दत्येति
चतुर्धा भिन्नः । तत्रायं धीरोदात्तो नायकः । तलक्षणं दशरूपके-महासत्त्वोतिगम्भीरः
क्षमावानविकल्पनः । स्थिरो निगूढाहंकारो धीरोदात्तो दृढवतः ॥ इति । अयं चानुकूलः ।
कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुवेषभाषाद्यैः । हास्यकरः कलहरतिविदूषकः स्यात्त्व-
कर्मज्ञः ॥ इति विदूषकलक्षणम् । अत्रेः अपत्यमात्रेयः । तत्सम्बुद्धिः । इत्था-
निभः इति टक् । रागस्थेति । इदं योवनं रागस्य विषयतृष्णाया आस्पदं स्थान-
मिति अवैमि जानामि । अपि च इदं ध्वंसि विनश्वरमिति मे प्रत्ययः निश्चयपूर्वं ज्ञानं
नेति न । अपि तु अस्त्येव । नव्यद्वयं प्रकृतार्थदार्ढ्यं गमयति । तथा च इदं कृत्यं च
अकृत्यं च कृत्याकृत्ये तयोः विचारणासु विवेकेषु विमुखं कर्तव्याकर्तव्यविचारपराह-
मुखमिति क्षितौ को वा न वेत्ति न जानाति । सर्वं एव वेत्तीत्यर्थः । इदमिन्द्रियवशं
इन्द्रियाधीनं यौवनं । निन्द्यं जुगुप्साहमपि । एवं मे प्रीत्यै परितोषाय भवेत् यदि
इत्थमनेन प्रकारेण पितरौ भक्त्या शुश्रूषमाणस्य सेवमानस्य । श्रुष्टातोः सञ्चन्तात्
ज्ञाश्रुस्मृदशां सनः इति आत्मनेपदत्वाच्छानच् । याति यायात् । ईप्सितफलप्राप्त्ये इति
पाठे ईप्सितमभीष्ट । आप्लुधातोः सञ्चन्तात् चप्रत्ययः । आप्लुधामीत इति ईत् ।
लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः । यत्कलं मोक्षप्राप्तिरूपं तस्य प्राप्त्यै इत्यर्थः । अत्र चतु-
र्थपादस्य प्रीत्यै भवेदित्यस्य हेतुत्वात्काव्यलिङ्गमलकारः । अनुशेति केचित् । शार्वू-

विदू०--(सरोषम् ।) भो वयस्य न निर्विण एव त्वमेतावन्तं
कालमेतयोर्जीवन्मृतयोवृद्धयोः कुत इदमीदशं वनवासदुःखमनुभवन् ।
तत्प्रसीद इदानीमपि तावद्गुरुचरणशश्रूषानिर्बन्धान्निवृत्येच्छाभोगरमणीयं
राज्यसुखमनुभूयताम् । (क)

नाय०—वयस्य न सम्यगभिहितं त्वया । कुतः

तिष्ठन्भाति पितुः पुरो भुवि यथा सिंहासने किं तथा
यत्संवाहयतः सुखं हि चरणौ तातस्य किं राज्यतः ।
किं भुक्ते भुवनत्रये धृतिरसौ भुक्तोजिज्ञते या गुरो-
रायासः खलु राज्यमुजिज्ञतगुरोस्तंत्रास्ति कथिद्गुणः ॥६॥

(क) भो वअस्स ई णिव्विणो एव तुमं एत्तिर्धं कालं एदाणं जीवन्तेमुआणं
कदे इमं ईदिसं वणवासदुक्खं अणुहवन्तो । ता पसीद दार्णिपि दाव गुरुचलण-
सुस्पूसाणिव्वन्धादो निअतिअ इच्छापरिमोअरमणीअं रज्जुभुं अणुहवीभदु ।

विकीडितं वृत्तम् ॥५॥ निर्विणः जातनिवेदः । एतावन्तं कालं—कालाच्छनोरत्यन्त-
संमोगे द्वितीया । जीवन्तौ मृतौ इव जीवन्मृतौ तयोः । गुह्यरणानां शुश्रूषा उपासना
तस्यां निर्बन्धः आग्रहस्तस्मात् । इच्छया यथाकामं परिभोगः विषयानुभवस्तेन
रमणीयम् । विदूषकवचनं निराकुर्वन् पितृचरणशश्रूपैव परमसुखायेति प्रतिपादयन्नाह-
तिष्ठजिति । यथा पितुः पुरः अग्रे भुवि न तु आसने । विनयनमः तिष्ठन् भाति । नर
इति शेषः । तथा सिंहासने तिष्ठन् उच्चैरासीन इत्यर्थः । भाति किं नैव भातीत्यर्थः ।
तातस्य चरणौ संवाहयतः मृदु मर्दयतः तस्य यत्सुखं भवति तद्वाजयतः राज्यात् ।
राजके इति पाठे राजके नृपतिगणे । राजकमधितिष्ठत इत्यर्थः । अस्ति किम् ।
नैवेत्यर्थः । भुवनानां त्रयं भुवनत्रयं तस्मिन् भुवनत्रये भुक्ते असौ धृतिः परितुष्टिः ।
धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाच्चरतुष्टिषु । इति विश्वः । अस्ति किं या गुरोः पितुः
भुक्तोजिज्ञते आदौ भुक्तं पश्चादुजिज्ञतं भुक्तोजिज्ञतं तस्मिन् भक्ष्यादिद्रव्ये भुक्ते धृतिः
भवति । नेत्यर्थः । उजिज्ञतः त्यक्तः गुरुर्येन तस्य उजिज्ञतगुरोः पुरुषस्य राज्ये
राज्ञो भावः कर्म वा । राज्योपभोग इत्यर्थः । आयासः ळेश एव । तत्र गुरुविरहिते
राज्ये कथिद्गुणः अस्ति । न कोपीत्यर्थः । अंप्रस्तुतप्रश्नासालंकारः । उपमान-
भूतेभ्यः सिंहासनाधिष्ठानादिभ्यः पितृसर्मापावस्थानादीनामाधिक्यकथनात् व्यति-
रेकालंकारः । तदुक्तं—उपमानायदन्वस्य व्यतिरेकः [आधिक्य] स एव सः ।
इति । इति केचित् । शार्दूलविकीडितं वृत्तम् ॥६॥

१ संखे. २ किं संवाद सुखानि चरणौ तातस्य किं राजकम्, ३ तु. ४ राजके
राजकम्. ५ किं भुक्ते भुवनत्रये तदाधिकं भुक्तोजिज्ञते यहुरोः । ६ तास्ति. ७ अं
(नतु). ८ एत्तिअकाल. ९ जीविदादुगदाणं वृद्धकाणं. १० सोक्खं.

विदू०—(आत्मगतम् ।) अहो एतस्य गुरुचरणशुश्रूषानुरागः । (विचिन्त्य ।) भवतु तदेतदपि तावद्धणिष्यामि । (प्रकाशम् ।) भो वयस्य न खल्वहं राज्यसुखमेव केवलमुद्दिश्यैवं भणामि । अन्यदपि ते करणीयमस्त्येव । (क)

नाय०—(सस्मितम् ।) वयस्य ननु कृतमेव यत्करणीयम् । पश्य तावत् ।

न्यायये वर्त्मनि योजिताः प्रकृतयः सन्तः सुखं स्थापिता
नीतो बन्धुजनस्तथाऽत्मसमतां राज्ये च रक्षा कृता ।
दत्तो दत्तमनोरथाधिकफलः कल्पद्रुमोऽप्यर्थिने
किं कर्तव्यमतः परं वर्दं सखे यत्ते स्थितं चेतसि ॥ ७ ॥

विदू०—भो वयस्य अत्यन्तसाहसिको मतद्वंहतकस्ते प्रतिपक्षः । तस्मिंश्च समासन्नस्थिते प्रधानामात्यसमघिष्ठितमपि त्वया विना राज्यं सुस्थितमिति न मे प्रतिभाति । (ख)

(क) अहो एदस्स गुरुजणेमुस्मूसाणुराओ । भोदु ता एदंपि दाव भणिस्सं । भो वअस्स ण कखु अहं रज्जमुहं एवं केवलं उद्दिसिअ भणामि । अण्ण वि दे^१ करणीअं अत्थि एवं ।

(ख) भो वअस्स अच्चन्तसाहसिओ मदझैंहदओ दे पडिवकखो । तस्मि अ समासण्डिदे पहाणामच्चसमधिद्विदंपि तुए विणा रज्जं सुद्विदांति ण मे पडिहादि ।

आत्मगतं स्वगतम् । अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम् । गुरुचरण-शुश्रूषायामनुरागः दृढं प्रेम । प्रकाशं—सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात् इति तत्त्वक्षणम् । सस्मितमिति—स्मितं मन्द्वासः । तदुक्तं—ईषद्विकासिनयनं स्मितं स्यात्स्पन्दिता-धरम् । इति । न्यायय इति । प्रकृतयः प्रजाः । न्यायादनपेतं न्याय्यं तस्मिन् । धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते इति यत् । वर्त्मनि योजिताः प्रवर्तिताः । बन्धुजनः बन्धुसमूहः आत्मसमां स्वतुल्यतां नीतिः । रक्षा रक्षणम् । दर्शं मनोरथादिच्छाया अपि अधिकं फलं येन स दत्तमनोरथाधिकफलः । कल्पः संकलिपितोऽर्थः । तस्य द्रुमः । जन्यजनकभावसम्बन्धे षष्ठी । कल्पद्रुमः पूर्वैः सम्पादितोपि अर्थिने अर्थिभ्य इत्यर्थः । जातोवेकचनम् । दत्तः । तदुक्तं कथासरित्सागरे—जीमूतवाहनो गत्वा कल्पद्रुममुवाच तम् ।.....भद्रं ते ब्रज दत्तोसि लोकायार्थार्थिने मया । इति । यस्मात्सर्वाभिप्रेतसिद्धिः सोपि कल्पद्रुमो दत्तोतोऽस्य नादेयं किंचिदिति दानवीर-त्वमस्य सूचितम् । हे सखे अतः उक्तकृत्येभ्यः परं किं कर्तव्यमवशिष्टं यत्ते चेतसि स्थितं तद्वद् । अन्यथा करणीयमस्त्येवेति न ब्रूयाः । शार्दूलविकीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

१ एतन्नास्ति कच्चित् । २ सुसं । ३ अपि । ४ कथय वा । ५ चलण । ६ दाव (तावत्) । ७ मदझदेवो । ८ सुस्थिरं (सुस्थिरं) ।

नाय०—किं मतङ्गो राज्यं हरिष्यतीति शङ्कसे ।

विदू०—अथ किम् । (क)

नाय०—यद्येवं ततः किम् । ननु स्वशरीरतः प्रभृति परार्थमेव सर्वं मया परिकैलप्यते । येतु स्वयं न दीयते तत्तातानुरोधात् । तत्किमनेन राज्यवस्तुना चिनितेन । वरं ताताज्ञैवानुष्ठिता । आज्ञास्त्रास्मितातेन । यथा वत्स जीमूतवाहन बहुदिवसपरिमोर्गदूरीकृतसमित्कुशक्सुममुपभुक्तमूलफलकन्दनीवारप्रायमिदं स्थानं वर्तते । तदितो मलयपर्वतं गत्वा तस्मिन्निवासयोग्यं किञ्चिदाश्रमपदं निरूपयेति ।

मलयपर्वतमेव गच्छावः

विदू०—यद्भवानाज्ञापयति । (ख)

(इत्युभौ परिकामतः ।)

विदू०—(अग्रतोऽवलोक्य ।) भो वयस्य पश्य पश्य एष खलु सरसघनचन्दनवनोत्सङ्गपरिमलनलग्नबहलपरिमलो विषमतटोपहतर्जर्जरित-
(क) अध इं । (ख) जं भवं आणवेदि ।

साहसं करोतीति साहसिकः । ठक् । मतङ्गश्चासौ हतकक्ष मतङ्गहतकः । हतकशब्दोयं कुत्सायां प्रयुज्यते नाटकादिषु । कुत्सितानि कुत्सनैरिति समासः । प्रकाण्डाद्याः प्रशंसायामाक्षेपे हतकः स्मृतः । इति हलायुधः । प्रधानाश्र ते अमात्याश्रतैः समधिष्ठितमवेक्षितमपि । सुस्थितं सुरक्षितम् । न दीयते राज्यमिति शेषः । तातानुरोधात्तातचित्तरक्षणेच्छयेत्यर्थः । बहुदिवसेत्यादि । बहून् दिवसान् परिभोगः तेन दूरीकृतं प्रतिदिनव्ययाद् दुरवापमित्यर्थः । समिधश्च कुशा दर्भाश्च कुसुमानि च तेषां समाहारः समित्कुशक्सुमं यस्मिन् । उपभुक्तानि मूलानि फलानि कन्दाः नीवाराश्च बाहुल्येन यस्मिन् तत्थोक्तम् । निरूपय अवलोक्य । इति आज्ञापितोस्मीति सम्बन्धः । एष इति । एष खलु मलयमारुतः प्रियवयस्य रोमाश्रयतीत्यन्वयः । कीदृश इत्याह-सरसेति । सरसाः लिङ्घाः घनाः सान्द्राः चन्दनाः तेषां वनं तस्योत्सङ्गस्तस्य परिमलं संघर्षः तेन लभः संसक्तः बहुलः परिमलः विमर्देत्यगन्धः यस्य स तथोक्तः । विमर्देत्ये परिमलो गन्धे जनमनोहरे । इत्यमरः । अनेनास्य सुगन्धित्वं सूचितम् । विषमतटे उपहताः अतएव जर्जरिता विदीर्णा ये निर्जराः पर्वततटात्पतन्तो वारिप्रवाहाः तेभ्य उच्छलिता उत्पतिता ये शिशिराः शीकरा अम्बुकणास्तेषामासारं वहतीति तच्छीलः । अनेनास्य शीत-

१ अहीष्यतीत्या २ किं स्यात् ३ शरीरात् ४ पाल्यते ५ यच् ६ अवस्तुना ७ आशापितोस्मि ८ परिभोगेण स्वीकृतः ९ दूरीकृतं भुक्तमुक्त १० निरूपयस्व ११ तत्त्वावत्

निर्झरोच्छलितशिरशीकरासारवाही प्रथमसङ्गमोत्कण्ठितप्रियाकण्ठ-
ग्रह इव मार्गपरिश्रमपनयन् रोमाञ्चयति प्रियवयस्यं मलयमारुतः । (क)

नायकः—(विलोक्य ।) अये प्राप्ता एव वयं मलयपर्वतम् ।
(समन्तादेवलोक्य) अहो रामणीयकमस्यै । तथा हि

माद्यत्कुञ्जरगण्डभित्तिकषणौर्भग्नस्त्वच्छन्दनः

कन्दत्कन्दरगहूरो जलनिधेरास्फालितो वीचिभिः ।

पादालक्तकरक्तमौक्तिकॉशिलः सिद्धाङ्गनानां गतै-

ईष्टोऽयं मलयाचलः किमपि मे चेतः करोत्युत्सुँकम् ॥ ८ ॥

तदेहि । अत्रारुद्य निवासयोर्ग्यं किञ्चिदाश्रमपदं निरूपयावः ।

विद०—एवं कुर्वः । (अग्रतः स्थित्वा ।) एतु भवान् । (ख)

(क) भो वअस्स पेक्ख पेक्ख एसो क्षु सरसधंचन्दणवणुसङ्घपरिमलेण-
ल्यगबहलपरिमलो विसमैतडोपहदजजरिदणिज्ञरुच्छलिदसिरसीअरासारवाही
पदमसङ्गमुक्तिअपिआकण्ठगहो विअ मग्नपरिस्समं अवणअन्तो रोमश्वेदि पिअव-
अस्स मलयमारुतो । (ख) एवं करेम्ह । एदु भवें ।

लत्वं च्छनितम् । प्रथमः यः सङ्गमोत्कण्ठितप्रियायाः कण्ठग्रहः स इव । रोमाञ्च-
यति हर्षरोमाञ्चितं करोति । रामणीयकं मनोहरत्वम् । रमणीयस्य भावो रामणीय-
कम् । योपधाद्रुरूपोत्तमाद् वुञ् इति वुञ् । माद्यादिति । माद्यन्तः मदोत्कट्टाः
कुञ्जरास्तेषां गण्डाः करटा भित्तय इव तासां कषणैः धर्षणैः । भग्ना भथितत्वचः
अतएव स्ववन्तः क्षरद्रसाः चन्दनाः यस्मिन् स तथोक्तः । जलानि निधीयन्ते
अस्मिन्निति जलनिधिः समुद्रः । कर्मप्यधिकरणे च इति धाधातोः अधिकरणे किः ।
तस्य वीचिभिः ऊर्मिभिः आस्फालितः आहतः अतएव कन्दन्ति प्रतिशब्दायमा-
नानि कन्दराणि दर्यः गहूराणि गुहाञ्च यस्य स तथा । तथा च सिद्धाङ्गनानां
सिद्धा देवयोनिविशेषास्तेषामङ्गनानां स्त्रीणाम् । प्रशस्तान्यङ्गान्यासामिति अङ्गनाः ।
अङ्गात्कल्याणे इति नः । गतैः गमनैः पादानां पादसम्बन्धी यः अलक्ककः लाक्षा-
रागस्तेन रक्ता लोहितीकृताः मौक्तिकशिलाः धवलशिलाः यत्र स तथोक्तः ।
मौलिकशिलेतिपाठे मौलिरेव मौलिकः । स्वार्थे कन् । तत्रस्था शिलाः मौलिकशिलाः ।
एतेनास्य पुण्यभूमित्वं च्छनितम् । एवंभूतोऽयं मलयाचलः दृष्टः सन् मे चेतः किमपि
अत्यन्तम् । अनिर्बचनीयं यथा तथा इति वा । उत्सुकं सोत्कण्ठं करोति । अन्न
स्वरूपवर्णनात्स्वभाषोक्तिरलंकारः । शर्वूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥ निरूपयावः
सावधानमन्विष्यावः ।

१ निरूप्य सविस्मयम्. २ सर्वतो निरूप्य. ३ मस्य मलयपर्वतस्य. ४ दिग्गजः.
५ मौलिक. ६ सेव्यः. ७ उत्सुखम्. ८ योग्यमाश्रम. ९ घणसिणिदृ. १० मिळण.
११ तद्वप्तणजज्ञरिज्जननिज्ञरुच्छलिअ (पतनजर्जरोक्तियमाणनिश्चरोच्छलित) ;
विसमन्तकपहणजज्ञरिज्जनत.

(आरोहणं नाटयतः ।)

नाय०—(दक्षिणाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा विमृश्य ।) संखे

दक्षिणं स्पन्दते चक्षुः फलाकाङ्क्षा न मे क्वचित् ।

न च मिथ्या मुनिवचः कथयिष्यति किं न्विदम् ॥ ९ ॥

विदू०—भो वयस्य आसनं ते प्रियं निवेदयति । (क)

नाय०—एवं नाम यथांह भवान् ।

**विदू०—(विलोक्य ।) भो वयस्य प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एतत्खलु
सविशेषधनस्तिर्गंधपादपविशोभितं सुरभिहविर्गन्धभिन्नोद्दामधूमनिर्गमम-
नुद्विग्मसुखनिषण्णशावकगणं तपोवनमिव लक्ष्यते । (ख)**

**नाय०—सम्यगुपलक्षितम् । तपोवनमेवैतत् । तर्था हि
वासोर्थं दैययेव नातिपृथवः कृत्तास्तरुणां त्वचो
भर्गनानेकजरत्कमण्डलुनभःस्वच्छं पयो नैर्जीरम् ।**

(क) भो वअस्स औसणं ते पिअं गिवेदेदि । **(ख)** भो वअस्स पेक्ख
पेक्ख । एदं कछु सविसेसधणसिणिद्वपाअवंविसोहिअं सुरहिविर्गन्धभिण्णुदामधूम-
गिगमं अणुविग्मंसुहनिसण्णसावधगणं तवोवणं विअ लक्ष्मीअदि ।

दक्षिणं च तदक्षि च तस्य स्पन्दनं स्फुरणम् । अस्य इष्टजनप्राप्तिसूचकत्वा-
दाह दक्षिणमिति । मम दक्षिणं चक्षुः स्पन्दते । अस्य फलस्य छीलाभ-
रूपस्य आकाङ्क्षा अपेक्षा मे क्वचिन्नास्ति । तदुक्तं वसन्तराजीये-पुंजां सदा दक्षिण-
देहभागे छीणां तु वामावयवे प्रजातः । स्पन्दः फलानि प्रदिशस्यवश्यं निहन्त्यनु-
क्तांगविपर्ययेण ॥ इति । अस्य समानार्थः श्लोकांशः शाकुन्तले-शान्तभिदमाश्रम-
पदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलभिदास्य । इति । मुनिवचः दक्षिणाङ्नस्फुरणं पुंसः
शुभफलदमित्येवं रूपं च मिथ्या असत्यं न । अतः इदं । किन्तु इति वितके । कथयि-
ष्यति । अस्य किं फलं भवेदित्यर्थः । पथ्यावक्रं वृत्तम् ॥ ९ ॥ आसनं समीपवर्ति ।
सविशेषति । सविशेषं समधिकं घनाः सान्द्राः स्त्रिग्धाः सरसाश्व ते पादपाः
चन्दनादिवृक्षाश्व तैः विशोभितं विभूषितम् । हविषां गन्धः हविर्गन्धः । सुरभिक्षासौ
हविर्गन्धव्य सुरभिहविर्गन्धः । सुरभीणि हवीषि तेषां गन्ध इति वा । तेन भिन्नः
भिन्नितः उदाम उत्कटः धूमस्य निर्गमो यत्र । अनुद्विग्मः अनुत्पन्नत्रासः अत
एव सुखं यथा तथा निषण्णः शावकगणः सुगादिशिष्ठुसमूहः यत्र तद् । तपसः
वनं तपोवनम् । वासोर्थमिति । वासोर्थं वल्कलार्थं तरुणां त्वचः दयया इव

१ सूखयन्, निभितं सूखयन्. २ अये. ३ फलकांक्षा. ४ यथा ब्रवीति, भवान्
ब्रवीति. ५ संखे सम्यक्. ६ कुतः. ७ दययैव. ८ भग्नाकृत्य; मग्नाकृत्य...लुरजः, लुरतः;
९ अवस्तमा०. १० पादबोवसोहिद०. ११ गन्धग्निमु (गन्धग्निभितो०). १२ विगम-
गद्धु० (मार्गसु०); १३ मञ्ज (मृगं); १४ रोहिभसुरहिविगन्धभिण्णुदामधूमणिग-
भस्तुहाणितस्थसा०.

दृश्यन्ते त्रुटितोज्जिताश्च बदुभिर्मौङ्यः क्वचिन्मेखला
नित्याकर्णनया शुकेन च पदं साम्नामिवं पठयते ॥ १० ॥
तदेहि । प्रविश्यावलोकयावः ।

(प्रवेशं नाटयतः ।)

नाय०—(सविस्मैयं विलोक्य ।) अहो नु खलु मुदितमुनिजन-
प्रविचार्यमाणसन्दिग्धवेदवाक्यविस्तरस्य पठद्वृजनच्छिद्यमानादीर्घस-
मिधस्तापसकुमारिकापूर्यमाणबालवृक्षालवालस्य प्रशान्तरेमणीयता तपो-
बनस्य । इह हि

मधुरमिव वदन्ति स्वागतं भृङ्गशब्दै-
र्नतिमिव फलनञ्चैः कुर्वतेऽमी शिरोभिः ।
मम ददत इवाधर्य पुष्पवृष्टिं किरन्तः
कथमतिथिसपर्यां शिक्षिताः शाखिनोऽपि ॥ ११ ॥

नातिपृथवः अल्पाल्पमित्यर्थः कृताः । तथा च नभः अम्बरमिव स्वच्छं निर्झरस्य
इदं नैर्ज्ञरं पयः । भग्ना अनेके जरन्तो जीणीः कमण्डलवो यत्र तथा वर्तते इति शेषः ।
क्वचित् कुत्रचित्प्रदेशे वदुभिः तापसबालकैः त्रुटिताः छिन्ना अतएव पश्चादु-
ज्जितास्त्यक्ताः मौञ्ज्यः मुञ्जनिर्मिता मेखलाः कटिमत्राणि च दृश्यन्ते । तथा
च नित्याकर्णनया नित्यश्ववणहेतुना शुकेन कीरणे इदं श्रूयमाणं साम्रां सामवेद-
सम्बन्धिं पदं खण्डविशेषः पठयते गीयते । स्वभावोक्तिरलंकारः । शार्वूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ १० ॥ अहो नु खलु इति विस्मये । मुदितैः मुनिजनैः प्रकर्णेण विचार्यमाणः
पर्यालोच्यमानः सन्दिग्धानामनिश्चिदार्थानां वेदवाक्यानां विस्तरो यस्मिन्स्तस्य । पठन्
वेदमित्यर्थः । यः वदुजनः तेन छिद्यमाना आदीर्घाः अत्यन्तसरसाः समिधः यत्र
तत्थोक्तं तस्य । तापसकुमारिकाभिः आपूर्यमाणा जलेन आश्रियमाणा बालवृ-
क्षाणां आसमन्ताज्जलवानालान्ति गृह्णन्तीत्यालवालाः यस्मिन् तत्थोक्तं
तस्य । प्रशान्तं च तद्रमणीयं च तस्य भावः प्रशान्तरमणीयता । भावे तल् ।
मधुरमिवेति । शाखिनो वृक्षा अपि कथं अतिथीनां सपर्या पूजा अतिथिसप-
र्यां तां शिक्षिताः । अतति गच्छति इति अतिथिः । ऋतुन्यश्च इति इथिन् । अति-
थिनो गृहागते इत्यमरः । न विद्यते तिथिः आगमने नियतो दिवसो यस्येति वा ।
तथा च यमः-तिथिपर्वोत्सवाः सर्वे येन त्यक्ता महात्मना । सोऽतिथिः सर्वभूताना-
शेषानभ्यागतान्विदुः ॥ तदेव विशदयति-अमी शाखिनः भृङ्गशब्दैः अमरणुजितैः
मधुरं यथा तथा स्वागतं वदन्ताव । फलैः नम्राणि फलनम्राणि तैः शिरोभिः नर्ति

१ गीयते. २ विलो ०. ३ सर्वतो. ४ बदुबड़., आच्छिद्य. ५ रम्यता. ६ बदनः.
७ नदैः. ८ ननु. ९ वृष्टाः.

तच्चिवासयोग्यमिदं तपोवनम् । मैन्ये भविष्यतीह वसतामस्माकं
यरा निर्वृतिः ।

विद्व०—(इतस्तो विलोक्य ।) मो वयस्य किं नु खल्वेते ईष-
द्वलितकन्धरा निश्चलमुखनिःसरद्वरदलितदर्भकवलाः समुच्चमितदत्तैक-
कर्णाः सुखनिमीलितलोचना आकर्णयन्त इव हरिणा लक्ष्यन्ते । (क)

नाय०—(कर्ण दत्वा ।) सखे सम्यगुपलक्षितम् । तथा हि

स्थानंप्राप्त्या दधानं प्रकटितगमकां मन्द्रतारव्यवस्थां

निर्हादिन्यां विपञ्च्या मिलितमलिरुतेनेव तन्त्रीस्वनेन ।

एते दन्तान्तरालस्थितवृणकवल्लच्छेदशब्दं नियम्य

व्याजिह्नाङ्गाः कुरङ्गाः स्फुटललितपदं गीतमाकर्णयन्ति १२

(क) भो वअस्स किं णु क्षु एदे इसिवलिअकन्धरा निच्चलमुहनिस्सरन्तदर-
दलिअदब्दकवला समुण्णमिददिणैककणा सुर्वाणिमीलिदलोअणा आअणांता विअ
हरिणा लक्ष्यीअन्दि ।

नमस्कृति कुर्वते इव । तथा च पुष्पवृष्टिं किरन्तः मम अर्धाय इदमर्थं । पादार्धाभ्यां च
इति यत् । ददते इव । उत्प्रेक्षालंकारः । संभावनमयोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन (उपमानेन)
यद् । इति तलक्षणम् । “ किंच शाखिपु शिक्षितविनयिनप्रपुरुषव्यवहारसमारोपात्म-
मासोक्तिर्वन्यते । इत्यलंकारेण अलङ्कारध्वनिः । ” इति जीवानन्दाः । मालिनी वृत्तम्
॥ १ १ ॥ निर्वृतिः समाधानं सुखमिति यावत् । भां वयस्येति । किंकारणमेते हरिणः
किमपि आकर्णयन्त इव लक्ष्यन्ते । कीदशाः—ईषत् किञ्चित् ब्रुलित्रा प्रावृत्तिं कन्धरा
ग्रीवा यैस्ते तथोक्ताः । निथलेभ्यः चर्वणाद्यभावात्स्थिरेभ्यः सुखेभ्यः निःसरन्तः
दरदलिताः ईषचर्विता दर्भकवला दर्भग्रासा येषां ते तथा । पुनः कीदशाः ।
समुच्चमितः दत्तः गीते अवहितः एकः कर्णः येषां ते तथा । तथा च सुखेन संमीलिते
निमीलिते लोचने येषां ते तथोक्ताः । स्थानेति । एते व्याजिह्नानि विवरितिं-
मुखलाद्वकाणि अङ्गानि येषां ते व्याजिह्नाङ्गाः कुरङ्गाः हरिणः दन्तानामनतराले
मध्ये स्थिताः ये तृणकवलाः भासग्रासाः तेषां छेदः चर्वणमित्यर्थस्तस्य शब्दं नियम्य
निरूप्य । चर्वणव्यापारविरता इत्यर्थः । गीतमाकर्णयन्ति । कीदशं गीतमित्याह—
स्थानानां स्वरोत्पत्तिस्थानानामुरः कण्ठशिरसां प्राप्त्या प्रकटिताः गमकाः स्वरविशेषा
यस्यां ताम् । मन्द्रो गम्भीरध्वनिः तारः उच्चैःस्वरस्तयोः व्यवस्थां दधानम् । तदुक्तं-
यद्वृष्टं हृदयग्रन्थे: कपालफलकादधः । प्राणसञ्चरणस्थानं स्थानमित्यभिधीयते । उरः
कण्ठः शिरश्चेति तत्पुनखिविधं मतम् ॥ नृणामुरसि मध्यस्थो द्वाविंशतिविधो च्वनिः ।
स मन्द्रः कण्ठमध्यस्थस्तारः शिरसि गीयते ॥ गमकः स्वश्रुतिस्थानस्थानां श्रुत्यन्त-

१ योग्यं त० २ अतः ३ स्थानपामावधानं प्रकाटतसमातम० ४ गमक ४ मध्य,
च्यवस्था० ५ ०दिन्यां विपञ्च्या० ६ स्वरेण ७ कमल ८ सुहापसर० ९ संमी-

विदू०— भो वयस्य कः पुनरेष तपोवने गायति । (क)

नाय०— यथा कोमलाङ्गुलितलाभिहन्यमाना नातिस्फुटं कणन्ति तन्यः काकलीप्रधानं च गीयते तथा तर्कयामि (अङ्गल्यप्रेणाप्रतो निर्दिशन् ।) अस्मिन् देवतायतने देवतामाराधयन्ती काचिद्विव्ययोषि-दुपवीणयतीति ।

विदू०— भो वयस्य एह्यावामप्येतदेवतायतनं प्रेक्षावहे । (ख)

नाय०— साधूक्तं भवता । वन्याः खलु देवताः । (उपसर्पनसहस्रा

(क) भो वअस्स को उँग एसो तबोवणो गाअदि ।

(ख) भो वअस्स एहि अम्हेवि एंद देवदाअदण्ठ पेक्खम्ह ।

राश्रयात् । स्वरो यो मूर्च्छनामेति गमकः स इहोच्यते ॥ स्वश्रुतिस्थानसम्मूतां छायां श्रुत्यन्तराश्रयाम् । स्वरो यद्रमयेद्वाते गमकोसौ निरुपितः । इति तन्निरुक्तिः । कम्पितः स्फुरितो लीनो भिन्नः स्थविर एव च । आहतान्दोलितौ चेति गमकाः सप्त कीर्तिः ॥ एतेषां लक्षणानि—द्रुतत्रिगुणवेगेन यत्र स्यात्स्वरकम्पनम् । कम्पनं नाम गमकमाहुर्गमकोविदाः ॥ द्रुताद्विगुणवेगेन विद्यात्स्फुरणसंनिभम् । गमकं स्फुरिताख्येयमभ्यधाद्वायकोत्तमः ॥ मसृणो द्रुतमानेन स्वरो यत्र विधीयते । लीनाभिधानो गमको गायकैरुक्त उत्तमः ॥ स्थानत्रितयसंस्पर्शी त्यक्तखेदघनस्वरः । त्रिभिन्नामकोसौ स्याद्वमको हृदयंगमः ॥ ध्वनिर्डमरुकस्येव लघोरास्फोटने द्रुतम् । याद्वृक्त तदनुकारी स्याद्वमकस्त्रिस्पार्मधः ॥ स्वरस्य लघुमानेन यस्मिन्नान्दोलनं भवेत् । आन्दोलिताभिधानोसौ गमको लक्षितः स्फुटम् ॥ आग्रहं स्वरमाहत्य स्वरो यत्र निर्वर्तते । आहताख्यः स गमको गीतहैः संप्रकीर्तिः ॥ कम्पात्कम्पितमीरितं स्फुरितमित्युक्तं द्रुतावर्तनात् । त्रिस्थाने चलनात्रिभिन्नमुदितं लीनं च मासुप्यतः ॥ तोयावर्तवदामनन्ति तिरुपं ढोलावदान्दोलितं । तोयाधानवदाहतं च गमकान्सस-स्वराणां विदुः ॥ इति । निर्हादिन्या मधुरं ध्वनन्त्याः विपञ्च्याः वीणायाः तन्त्रीणां ख्वनेन ध्वनिना अलिहतेन ब्रमरगुजारवेणेव मिलितम् । स्फुटानि ललितानि च पदानि यस्य तत् । उपमानुप्राणिता स्वभावोक्तिरलंकारः । स्वग्धरा वृत्तम् ॥ १३ ॥ यथा यस्मात् कोमलैः अङ्गुलितलैः अभिहन्यमानाः तन्यः नातिपरिस्फुटं नातिस्पष्टं यथा तथा कणन्ति ध्वनन्ति । काकली सूक्ष्मः मधुरास्फुटः ध्वनिः । काकली तु कले सूक्ष्मे इत्यमरः । प्रधानं यस्मिन्स्तद्यथा तथा गीयते च । उपवीणयति वीणाया उपसमीपे गायति । सत्यापपाशरूपवीणातूल इत्यादिना (पा. ३०१०१५) वीणाशब्दादुपगा-

१ यथेताः २ तथा काकः गीयते इति । ३ अस्मिन्नायतने ४ खलु भवता । ५ कोणु खु एसो तबोवणे कंपि सोहणं उपवीणअदि (कोनु खलु एष तपोवने उक्मपि शोभनमुप ०)

स्थिता ।) वयस्य कदाचिद्गुणवर्णं खीजनो भविष्यति । तदनेन
तावत्तमालगुल्मकेनान्तरितौ देवतादर्शनावसरं प्रतिपालयावः ।

(तथा कुरुतः ।)

(ततः प्रविशति भूमावृपविष्टा वीणां वादयन्ती मलयवती चेटी च ।)

नाथ०—(संस्कृतमाश्रित्य गायति ।)

उत्कुल्कमलकेसरपरागमौरद्युते मम हि गौरि ।

अभिवाच्छितं प्रसिद्धयतु भगवति युष्मत्प्रसादेन ॥ १३ ॥

नायकः—(कर्णे देत्वा ।) वयस्य अहो गीतमहो वाँदितम् । तथा हि ।

व्यक्तिर्वर्यञ्जनधारुना दशविधेनाप्यत्र लवधामुना

विस्पष्टो द्रुतमध्यलम्बितपरिच्छन्नस्तिथायं लयः ।

नार्थे णिच्चप्रत्ययः । सहसा अतर्कितम् । अनर्हः अयोग्यः । न च पश्येत्परम्भियमिति
शास्त्रादस्याः कदाचिदन्यत्रीभावादिति भावः । तमालानां गुल्मकः गुच्छः तेन
अन्तरितौ तिरस्कृतौ अदृश्यमानौ इत्यर्थः । अवसरमुपसर्पणयोग्यं कालम् ।
संस्कृतमाश्रित्यंते—मलयवत्या देवयोनिन्वादत्र संस्कृताश्रयणम् । उत्कु-
ल्लेति । हे उत्कुञ्जं विरुद्धिं यत्कमलं तत्यं केसरेषु किञ्चलकेषु यः परागः रेणुः
तद्वत् गौरा द्युतिः कान्तिर्यस्याः तथोक्ते । भगवति सकलेण्वर्यसम्पन्ने । अनेनाभि-
वाच्छितदानसामर्थ्यं ध्वनितम् । गौरि । युष्मत्प्रसादेन भवत्या अनुप्रहेण मे
मम हि अभिवाच्छितमभिलवितं प्रसिद्धयतु निश्चयेन सिद्धं भवतु । अत्र हिशब्दः
निर्थकः । उत्कुल्लेति च विशेषणमपुष्टम् । उद्भूतश्चायं श्लोकः उक्तदो-
षद्वयस्योदाहरणत्वेन काव्यप्रकाशकृता । आर्याच्छिन्दः ॥ १३ ॥ अहो इत्या-
श्वर्ये । अनेन गीतस्य तदनुगुणस्य वादनस्य च आश्र्वयसीमावस्थानं योति-
तम् । व्यक्तिरिति । अमुना श्रोत्रपथमवतीर्णेन । दश विधा यस्य स दश-
विधः तेन दशप्रकारेणापि । व्यज्यन्ते विशेषा अनेन इति व्यज्ञनः स चासौ धारुः
सङ्गीतावयवविशेषः च तेन व्यज्ञनधारुना । अत्र अस्मिन्वादने व्यक्तिः स्पष्टता
लवधा । अयं श्रूयमाणः लयः गीतवायादीनां कालक्रियासाम्यं द्रुतमध्यलम्बितमेदेन
परिच्छिन्नः पुरुषपुरुषगवभासमानः त्रिधा उक्तरीत्या त्रिविधः विस्पष्टः स्फुटीकृतः ।
गोपुच्छा पूर्वे लघुः मध्ये दीर्घा पुनः क्रमेण लघुतां प्राप्ता एवं गोपुच्छस्वरूपा ।
तत्प्रमुखाः तत्पुरःसराः तिक्ष्णो यतयः समाक्षोतोवह्नागोपुच्छा संज्ञा यतयो विश्रान्त-
योग्यि सम्पादिताः प्रकटिताः । संवादिता इति पाठः साधीयान् । तत्वौधानुगताः
एतसंहकाः त्रयो वादविधयः सम्यक् यथाशास्त्रं दर्शिताः । विलम्बितं द्रुतं मध्यं
तत्प्रमोघोधनं क्षमात् । तालः कालक्रियामानं लयः साम्यमथाक्षियाम् ॥ इत्यमरः ।

गोपुच्छाप्रमुखाः क्रमेण यतयस्तिस्त्रोऽपि संपादिताँ-
स्तत्त्वौधानुगताश्च वाद्यविधयः सम्यक्त्रयो दर्शिताः॥ १४॥

अत्र शिवरामटीका यथा—धातुः वायवादनविधिः । तदुक्तं—विस्तारः करणश्चैव अविद्वो व्यज्ञनस्तथा । चत्वारो धातवो ज्ञेया वादित्रकरणाश्रयाः ॥ इति । तत्र व्यज्ञनधातुर्वीणावादनप्रकारः । तथा चोक्तं मुनिना—इति दशविधिः प्रयोजयो वीणायां व्यज्ञनो धातुः । इति । दाशविध्यं चोक्तं—व्यज्ञनधातोऽर्जेयं कलतलनिष्कोटितं तथोक्तुष्टम् । रेफोवमृष्टपृष्पावनुस्वनो बिन्दुरधरश्च ॥ इति । अङ्गुष्ठाभ्यां तु यत्तन्त्रीस्पर्शनं स्यात्कलं तु तत् । वामाङ्गुष्ठकमूलेन पीडनं तु तलं स्मृतम् ॥ सर्वाङ्गुष्ठप्रहारश्च निष्कोटितमिहोच्यते । सव्यप्रदेशिन्याधात उत्कृष्टं परिकीर्तितम् ॥ सर्वाङ्गुष्ठलिसमाधातो रेफ इच्युच्यते बुधैः । तन्त्रीषु त्रिप्रकारं वा व्यवमृष्टमिति थ्रुतम् ॥ कनिष्ठाङ्गुष्ठसंयुक्तं पुष्पं तु परिकीर्तितम् । तलस्थानेऽधरन्यासस्तथानुस्वनितं भवेत् ॥ गुर्वक्षरमयी तन्त्री विन्दुरित्यभिधीयते । कनिष्ठाङ्गुष्ठकाभ्यां तु तन्त्रीभ्यामधरो गतम् ॥ व्याससमासादेषामनुबन्धः सार्वधातुको ज्ञेयः । * * * नामतोपि लयभेदानुदीर्यं पुनस्त्रिधेत्युक्तिस्तत्रैव राद्वादिभेदानुगतिव्यञ्जिका । पाणीनां त्रिविधिः संयोगो राद्वं विद्वं शश्यागतमिति । एषु व्यवस्थितपाणिप्रयोगाणां लयानां यतीनां च संलेषनियमः । तथाय—समायतिर्लयश्चैव द्रुतो यत्र भवेदिह । तथैवोपरिपाणिष्ठ राद्वं वायं तु तद्द्वेत् ॥ अवपाणिस्तु यत्र स्यात्प्रयोगो लम्बितो लयः । गोपुच्छा च यतिर्बायं तद्वै शश्यागतं भवेत् ॥ स्रोतोगता यतिर्यत्र लयो मध्यस्तथैव च । समपाणिप्रयोगश्च विद्वायां तु तद्द्वेत् ॥ एषु पुनस्तत्त्वौधानुगता इति त्रयो भेदाः । एते सर्वे लयादयः प्रयोगे परस्परस्यूताः । अपिशब्देन व्यज्ञनधातोः परिपूर्णत्वमुक्तम् । द्रुतमध्यलम्बितपरिच्छिन्न इति । लम्बित इति विलम्बित उच्यते । यदुक्तं—तालान्तरालवर्ती यः स कालो लय उच्यते । त्रिविधिः स च विज्ञेयो द्रुतोः मध्यो विलम्बितः । इति । यतिर्विच्छेदः । तदुक्तं—तालच्छन्दोवगतिविधये वायते यो विरामो वायैर्हनः श्रवणमुभगो नामतः सा यतिः स्यात् । इति । लयगानाद्यतिः सम्यक् कथिता दत्तिलादिभिः । समा स्रोतोवहा चैव गोपुच्छा चेति सा त्रिधा ॥ इति च । अतो गोपुच्छाप्रमुखा इति पाठो न तु गोपुच्छ इति अदीर्घान्ततया । तत्त्वौधानुगता इति । अत्रोक्तं—त्रिविधं गीते कर्मये वादित्रं वैषमेव वाद्यज्ञैः । तत्वं तथाप्यगनुतमोघो वा नैककरणं तु । लयतालवर्णपदयातिगीत्यक्षरवादकं भवेत्तत्वम् । गीतं तु यदनुगच्छत्यनुगतमिति तद्द्वेद्वायम् ॥ आविद्वकरणबहुलं ह्यपर्युपरिपाणिकं द्रुतलयं च । अनपेक्षितगीतार्थं वायमयौघो विधातव्यम् ॥ अन्यथाप्येतेषां लक्षणं वर्णयन्ति । इदमेव मुनिमतमिति तदेव विवृतम् ॥ १४ ॥

चेटी—(सप्रणयम् ।) भर्तृदारिके चिरं खलु त्वया वादितम् । न खलु ते परिश्रमोऽग्रहस्तानाम् । (क)

नायि०—(साधिक्षेपम्) हज्जे चतुरिके देव्याः पुरतो वीणा वादयन्त्याः कुतो मे परिश्रमोऽग्रहस्तानाम् । (ख)

चेटी—भर्तृदारिके ननु भणामि किमेतस्या निष्करुणायाः पुरतो वीणावादितेन यैतावन्तं कालं कन्यकाजनदुष्करैर्नियमोपवासैराधयन्त्या न ते प्रसादं दर्शयति । (ग)

विदू०—भो वयस्य कन्यका खल्वेषा । तत्किं न प्रेक्षावहे । (घ)

नाय०—को दोषः कन्यका हि निर्दोषदर्शना भवन्ति । किं तु कदाचिदस्मान् दृष्टा बालभावसुर्लभलज्जासाध्वसात्रचिरमिह तिष्ठेत् । तदनेनैव तमालान्तरेण पश्यावः ।

(उभौ तथा पश्यतः ।)

विदू०—(विलोक्य सविस्मयम् ।) भो वयस्य प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । आश्र्वयमाश्र्वयम् । न केवलं वीणाविज्ञानेनैव कर्णयोः सुखं करोति । अनेन वीणाविज्ञानानुरूपेण रूपेणाप्यद्युग्मोः सुखमुत्पादयति । का पुन-

(क) भट्टिदारिए चिरं क्षेत्रं तुए वादिदं । ण क्षेत्रं दे पडिस्समो अगगहृत्याणं ।

(ख) हज्जे चदुरिए देवीएं पुरदो वीणा वादअन्तीए कुदो मे पडिस्समो अगगहृत्याणं ।

(ग) भट्टिदारिए ण भणामि कि एदाए णिकरुणाए पुरदो वीणावादिदेण जा एतिअं कालं कण्णकाजणदुकरेहि णिअमोववासेहि आराधअन्तीए णं दे पसाअं दंसेदि ।

(घ) भो वअस्स कण्णआ क्षेत्रं एसा । ता किं ण पेक्खमह ।

भर्तृदारिके एवं राजपुत्री अभिधीयते । राजा भट्टारको देवस्तत्सुता भर्तृदारिका । इत्यमरः । हस्तस्याग्राणि अग्रहस्ताः । राजदन्तादिवत्समासः । अग्रहस्तानामहृलीनामित्यर्थः । हज्जे हण्डे हलाहाने नीचां चेटीं सखीं प्रति । इत्यमरः । देव्याः पुरतः इति । देव्याः प्रभावान्नास्ति मे परिश्रम इति भावः । एतावन्तं कालं एतत्परिमाणमस्यासौ एतावान् तम् । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति द्वितीया । कन्यकाजनस्य दुष्करैः दुःखेन कर्तुं शक्यैः । नियमा जपध्यानपूजादीनि त्रतानि । उपवासः उपोषणम् । तैः निर्दोषं दर्शनं यासां ताः । बालभावे सुलभा या लज्जात्यया यत्साध्वसं भयं तस्मात् । यद्वा बालभावे सुलभं यलज्जा च साध्वसं च लज्जा-

१ सुलभासाध्व०. २ तमालजालान्तरेण ३ दृष्टा ४ सु वाहअन्तीए कुदो ण परिस्तमो अगगहृत्याणं ५ गोरिए ६ पुरदो वादि० ७ अजावि (अथापि) ण.

रेषा भविष्यति । किं तावद्वीपी । अथवा नागकन्यका । आहो विद्या-
भरदारिका । उत सिद्धकुलसंभवेति । (क)

नाय०—(सप्तहमवलोकयन्) वयस्य केयमिति नावगच्छामि ।
एतत्पुनरहं जानामि—

स्वर्गस्त्री यदि तत्कृतार्थमभवत्त्रक्षुःसहस्रं हरे-

नागी चेन्न रसातलं शशभृता शून्यं मुखेऽस्याः स्थिते ।

जातिर्नः सकलान्यजातिजयिनी विद्याधरी चेदियं

स्यात्सिद्धान्वयजा यदि त्रिभुवने सिद्धाः प्रसिद्धास्ततः ॥५

विदू०—(नायकमवलोक्य सहर्षमात्मगतम् ।) दिष्टुचा चिरस्य
तावत्कालस्य पतितः खल्वेष गोचरे मन्मथस्य । (आत्मानं निर्दिश्य
भोजनमेभिनीय ।) अथवा नहि नहि ममैवैकस्य ब्राह्मणस्य । (ख)

(क) भो वअस्स पेक्ख पेक्ख । अच्चरिं अच्चरिं । ण केवलं वीणाविणा-
णेण एवं कण्णाणं मुईं करेदि । इमिणां वीणाविणाणाणुरुवेण रूपेणवि अच्छीणं
सुहं उपादेदि । का उण एसा भविस्सदि । किं दाव दंवी । अहवा णाअकणआ ।
आहो विजाहरदारिआ । उत सिद्धकुलसंभवेति ।

(ख) दिडिआ चिरस्स दाव कालस्स पडिदो क्खु एसो गोअरे मम्महस्स ।
अहवा णहि णहि भम एव एकस्स बम्हणस्स ।

साध्वसं तस्मात् । वीणाविज्ञानेन वीणावादननैपुण्येन । विज्ञानस्यानुरूपेण सदृशेन ।
आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमूत च । इत्यमरः । स्वर्गस्त्रीति । इयं
स्वर्गस्य स्त्री स्वर्गस्त्री दिव्याङ्गना यदि तर्हि हरे: इन्द्रस्य चक्षुषां सहस्रं चक्षुः-
सहस्रं कृतार्थं कृतः अर्थः येन तथा अभवत् । द्रष्टव्यस्य दर्शनादिति भावः । इयं
नागी नागकन्या चेत् यदि । अस्याः मुखे शशितुल्ये स्थिते विद्यमाने रसातलं
पातालं शशभृता चन्द्रेण शून्यं विरहितं न युक्तमेव । इयं विद्याधरी विद्याधर-
कुलोत्पन्ना चेद् अस्माकं विद्याधराणां जातिः सकलाश्व ता अन्या जातयः सकलान्य-
जातयस्ता: जयतीति सकलान्यजातिजयिनी । यदि इयं सिद्धान्वये सिद्धा देवयो-
गिनिविशेषाः तेषामन्वये वंशे जायते असौ सिद्धान्वयजा तर्हि त्रिभुवने लोकत्रये अस्य
स्त्रीरत्नस्य जन्मना सिद्धाः प्रसिद्धाः प्रथिताः भूषिता वा । अनेनास्याः सौन्दर्याति-
शयो ध्वनितः । संदेहालंकारः । अप्रस्तुतप्रशंसा च । शार्दूलविकीडितं वृत्तम् ॥१५॥
अत्र किंचित्प्रतीयमानः नायकानुरागो बीजम् । तदुक्तं स्वल्पोदिष्टस्तु तदेतुर्बीजं
विस्तार्यनेकधा इति । अनेनैव नयनप्रीतिरूपा प्रथमा कामावस्था सूचिता । दिष्ट्या
दैवेन । इत्यानन्दार्थं अव्ययम् । मन्मथस्य गोचरे कामविकारवशगत इत्यर्थः ।

१ तच्च. २ सति. ३ सफला. ४ पततकचिन्नास्ति. ५ अहह. ६ एव सुखं. ७ आब
इमि०. < उदाहो.

चेटी—(सप्रणयम्) भर्तृदारिके ननु भणामि किमिदानीमेतस्या अकृताहादाया निष्करुणाया देव्याः पुरतो वादितेन । (इति वीणामाक्षिपति ।) (क)

नायि०—(सकोपम्) हज्जे मा भगवतीं गौरीमधिक्षिप । नन्वद्य कृतो मे भगवत्या प्रसादः । (ख)

चेटी०—(सहर्षम्) भर्तृदारिके कथय तावत्कीदृशः सः । (ग)

नायि०—हज्जे अद्य स्वप्ने जानामि एतामेव वीणां वाद्यन्ती भगवत्या गौर्या भणितास्मि । वत्से मलयवति परितुष्टास्मि ते एतेन वीणाविज्ञानातिशयेनानया च अबलाजनदुष्करया असाधारणया ममोपरि भक्त्या । तस्माद्विद्याधरचक्रवर्ती तेऽचिरेण स्वयमेव पाणिग्रहणं निर्वर्तयिष्यतीति । (घ)

चेटी—(सहर्षम्) भर्तृदारिके यद्येवं तत्कस्मात्स्वप्न इति भणसि । ननु हृदयस्थितो वर एव भवत्या देव्या दत्तः । (ङ)

(क) भट्टिदारिए यं भणामि । किं दाणि एदाए अकिदाल्हादाए णिक्करुणाए देवीए पुरदो वाइदेण ।

(ख) हज्जे मा भअवदिं गोरि अधिकिखव । यं अज्ज किदो मे भअवदिए पसाओ ।

(ग) भट्टिदारिए कहेहि दाव कीदिसो सो ।

(घ) हज्जे अज्ज सिविणए जाणामि एंद एव वीणं वाद्यन्ती भअवदीए गोरीए भणिदम्हि । वच्छे मलअवदि परितुश्मिह दे एदिणा वीणाविणार्णादिसएण इमाए अ अबलाज्ञदुक्कराए असाहारणाए मज्जोवरि भत्तीए । ता विजाहरचक्रवर्ती दे अहरेण सर्थं एव पाणिग्रहणं निव्वत्तइस्सदिति ।

(ङ) भट्टिदारिए जह एवं ता कीस सिविणओति भणसि । यं हिअष्टिदो वरो एव भअवदीए देवीए दिणो ।

भोजनमभिनीय अभिनयेन दर्शयित्वा । अथवेति पक्षान्तरे । नायं मन्मथवशगः कितु ममैव वशगः । अस्यानया विवाहसम्पादने मदैकशरणोयं तथाचानयोः विवाहोत्सर्तं मम भोजनादिकं यथेच्छं सम्पत्स्यते इति भावः । अधिक्षिप निन्द । चक्रे भूमण्डले राजमण्डले वा वर्तितुं शीलमस्य चक्रं राजचक्रं वर्तयतीति वा चक्रवर्ती सार्वभौमः । विद्याधराणां चक्रवर्तीं विद्याधरचक्रवर्तीं । वर एव ते अत्र वरशब्दः

१ सरोषस्. २ सप्रणयकोपम्. ३ किं एदाए निक्करुणाए पुरदो वाइदेण. ४ गाइदेण. ५ एवं. ६ ण दंसणेण. ७ बालजन-भाव-दु०. ८ सिविणां इमं भणिआदि (स्वप्न शब्द भण्यते).

विदू०—भो वयस्य अवसरः खल्वावयोर्देवीदर्शनस्य । तदेहुप-
सर्पावः । (क)

नाय०—न तावत्प्रविशामि ।

विदू०—(अनिच्छन्तमणि नायकं बेलादार्कर्षति ।)

(उभौ देवालयं प्रविशतः ।)

विदू०—(उपसृत्य) स्वस्ति भवत्यै । भवति सत्यमेव चतुरिका
भणति । वर एव त एष देव्या दत्तः । (ख)

नायिं०—(साध्वसमुत्तिष्ठन्ती नायकमुहिद्व्यापवार्य ।) हञ्जे को नु
खल्वेषः । (ग)

चेटी— (नायकं निरूप्यापवार्य ।) एतयानन्यसदशयाकृत्या
एष स भगवत्या गौर्याः प्रसाद इति तर्क्यामि । (घ)

नायिका—(सलजं सस्पृहं च नायकमवलोकैयन्ती तिष्ठति ।)

नायकः—

तनुरियं तरलायतलोचने श्रसितकम्पितपीनघनस्तनि ।

अममलं तपसैव गता पुनः किमिति संभ्रमधारिणि खिंद्यते ॥ १६ ॥

(क) भो वअस्स अवसरो वैखु अम्हाणं देवीदंसणस्स । ता एहि उवसप्मह ।

(ख) सोटिथ भोदीए । भोदि सच्चकं एव्व चतुरिआ भणादि । वरो एव्व दे
एसो देवीए दिण्णो । (ग) हञ्जे को णु खु एसो । (घ) एदाए अण्णास-
दिण्णाए आकिदिए एसो सो भअवदीए गोरीए पसादोति तकेमि ।

क्षिष्टः । अभिलयितोर्थः भर्ता च । साध्वसेन सहितं साध्वसं सभयम् । अपवार्य
रहस्यकथनार्थं परावृत्य । तदुक्तं—तद्वेदपवारितम् । रहस्यं तु यदन्यस्य परा-
वृत्य प्रकाश्यते । त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् ॥ इति । अन्येन सदशी न
भवतीति अनन्यसदशी तया । तनुरिति । हे तरलायतलोचने तरले चञ्चले आयते
दीर्घे च लोचने यस्याः तथोक्ते । श्रसितेन कम्पितौ पीनौ पुष्टौ घनौ निबिडौ च
स्तनौ यस्याः सा तथोक्त तस्याः सम्बुद्धिः । इयं तव तनुः तपसा ब्रताचरणैव
अलमत्यर्थं श्रमं गता क्षिष्टा । पुनः हे संभ्रमधारिणि मद्दर्शनात् जातसाध्वसे । संभ्रमः
साध्वसेपि स्यात् । इति मेदिनी । किमिति कस्मात् खिंद्यते । क्षिष्टते त्वयेति शेषः ।
अलं मद्दर्शनसंभ्रमश्रमेणेति भावः । परिकरालंकारः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ १६ ॥

१ बेलादाकृत्य उपसृत्य, नायकमुहिद्व्य बला०. २ छति. ३ यति. ४ स्तनी.
५ कारिणि. ६ खिंद्यते. ७ क्षु एसो. ८ वरो इदो एव्व दे एसो (वर इत प्रते एव).
९ इमाए.

नायिका—(अपवार्य ।) हज्जे अतिसाध्वसेन न शक्तोऽयेतस्य संमुखं स्थातुम् । (नायकं सलजं तिर्यक्पश्यन्ति किञ्चित्परावृत्तमुखी तिष्ठति ।) (क)

चेटी—भर्तृदारिके किमेतत् (ख)

नायिका—हज्जे न शक्तोऽयेतस्यासने स्थातुम् । तदेहन्यतो गच्छावः । (इत्युत्थातुभिच्छति ।) (ग)

विदू०—मो बिभेति खलु एषा । मम पठितविद्यामिवैनां मुहूर्ते धारयामि । (घ)

नायकः—को दोषः ।

विदूषकः—भवति किमत्र युष्माकं तपोवन ईदृशा आचारो यदागतः अतिथिर्वाङ्मात्रेणापि न संभाव्यते । (ड)

चेटी—(नायिकामवैलोक्य स्वगतम्) अनुरज्यत इवात्रैतस्या दृष्टिः । भवत्वेवं तावद्दणिष्यामि । (प्रकाशम्) भर्तृदारिके युक्तं भणति ब्राह्मणः । उचितः खलु तेऽतिथिजनसत्कारः । तत्किमेतस्मिन्महानुभाव एवं प्रतिपत्तिमूढा तिष्ठसि । अथवा तिष्ठ त्वम् । अहमेव यथा-

(क) हज्जे अदिसद्वसेण ण सकुणोमि एदस्म संमुहं ठाढुं ।

(ख) भद्रिदारिए किं एदं ।

(ग) हज्जे न सकुणोमि एदस्स आसणे चिद्धिं । ताएहि अण्णदो गच्छम्ह ।

(घ) भी भाअदि क्वाहु एसा । मम पठिदविजं विअ मुहूर्तअं धारेमि ।

(ड) भोदि किं एथ तुम्हाणं तकोवणे ईदिसो आआरो जं आअदो अदिही वाँधमेत्तेणवि ण संभाविअदि ।

सलज्जमिति । परावृत्तमुखीत्यनेन शृङ्गारलज्जोक्ता । तदुक्तं पराङ्मुखीकृतं शीर्षं परावृत्तमुदीरितम् । तत्कार्यं कोपलज्जादि कृते वक्रापसारणे ॥ मम पठितविद्यामिव विदूषकस्य विस्मरणशीलता प्रसिद्धैव । अतिथिः अभ्यागतः । वचनमात्रकेणापि केवलेन संभाषणेणापि । सत्कारः अभ्युत्थानार्थदानादिना पूजनम् । अनुरज्यत इति । अनेनास्या दृष्टिराग उक्तः । तदुक्तं-नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासंगस्ततोथ संकल्पः । निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिल्पपानाशः । उन्मादो मूर्च्छा मृतिरियेताः स्मरदशा दशैव स्युः ॥ महाननुभावः पराक्रमः यस्य स महानुभावः महाभागः । प्रतिपत्तिमूढा प्रतिपत्तिरितिकर्तव्यता तत्र मूढा कर्तव्यमज्ञा-

१ पराङ्मुखी २ दृष्टात्मगतम् ३ अभिमुही पुरदो स० ४ भो मित्र अई पुष्पपाठिदविजावलेण संयदं एणां मुहुर्तअं धारेमि । (विमृश्य) भोदि किं एथ इत्या० ५ वचनमात्रकेण (वचनमात्रकेण).

नुरूपं करिष्यामि । (नायकमुद्दिश्य ।) स्वागतं महाभागस्य । आसन-
परिग्रहेणालंकरोत्विम् प्रदेशमार्यः । (क)

विदू०—भो वयस्य शोभनमेषा भणति । उपविश्यात्रमुहूर्ते
विश्राम्यावः । (ख)

नायकः—युक्तमाह भवान् ।

(इत्युपविशतः ।)

नायिका—(चेटिकोमुद्दिश्य ।) अयि परिहासशीले मैवं कुरु ।
यदि कदापि कोपि तापसः प्रेक्षते ततो मामविनीतेति संभावयाति । (ग)
(ततः प्रविशति तापसः ।)

तापसः—आज्ञापितोस्मि कुलपतिना कौशिकेन यथा वत्स
शाण्डिल्य पितुराज्ञया सिद्धेयुवराजमित्रावसुर्भविष्यद्विद्याधरचक्रवर्तिनं
कुमारजीमूतवाहनमिहैव मलयपर्वते क्वापि वर्तमानं भगिन्या मलयवत्या
वरहेतोद्रष्टुमद्य गतः । तं च प्रतीक्षमाणाया मलयवत्याः कदाचिन्मध्य-
दिनसवनवेलौतिक्रामेत् । तदेनामाहूयागच्छेति । ततो यावद्गौरीगृहमेव

(क) अणुरज्जदि विअ एत्थ एदाए दिर्घा । भवदु एवं दाव भणिस्सं । भहि-
दारिए जुतं भणादि बद्धाणो । उचिदो क्वापि दे अदिहिजणसकारो । ता किं एदं-
स्सि महाणुभावे एवं पडिवत्तिमूढा चिदृसि । अहवा चिदृ तुमं । अहं एव जहाणु-
रुं करिस्सं । साअदं महाभावस्स । आसणपडिगहेण अलंकरेदु इमं पदेसं अज्ञो ।

(ख) भो वअस्स सोहणं एसा भणादि । उवविसिअ एत्थ मुहुत्तं
वीसमह ।

(ग) अइ परिहाससीले मा एवं करेहि । जंइ कदावि कोवि तावसो पेक्खदि
तदो मं अविणीदेति संभावेदि ।

नती इत्यर्थः । परिहास शीले अयीति कोमलामन्त्रणे । परिहासः नर्म शीलं यस्याः सा
तत्सम्बुद्धिः । अविनीता विनयशून्या । दुश्चारिणीत्यर्थः । कुलपतिना । तलक्षणम्-
मुनीनां दशसाहस्रं योन्नदानादिपोषणात् । अध्यापयति विप्रर्थिः स वै कुलपतिः
स्मृतः ॥ इति । पाद्ये तु—आचार्यो बहुशिष्याणां मुनीनामग्रणीस्तु यः । व्रतयज्ञादि-
कर्माद्यः स वै कुलपतिः स्मृतः ॥ इत्युक्तम् । सिद्धानां युवराजः सिद्धयुवराजः स
चासौ मित्रावसुश्च । वरहेतोः वरनिमित्तं वरत्वेन वरितुमित्यर्थः । मध्यं दिनं
मध्याह्नः तत्र यत्सवनं स्नानं तस्य वेला समयः अतिकामेत व्यतीयात् । लंघितो

१ सलज्जश्च. २ युवराजो मि०. ३ कुमारं. ४ द्रुमायतः० ५ वेलावधिरति. ६ तत्पो-
वनगौरीगृहमेव गच्छामि. ७ ईदिसे० ८ एसा चबुरिआ. ९ एतनास्ति कचित्.

गत्वा मलयवतीमाकार्यं गच्छामि । (परिकम्य भूमि निरूप्य सविस्मयम्) ।

अये कस्य पुनरियं पांसुल्प्रदेशे प्रकाशचक्रचिह्ना पदपंक्तिः । (पुरतो जीमूतवाहनं निर्दिश्य ।) नूनमस्यैवेयं महार्नुभावस्य पदवी । तथाहि ।

उष्णीषः स्फुट एष मूर्धनि विभात्यूर्णेयमन्तर्भुवो-
श्चक्षुस्तामरसानुकारि हरिणा वक्षःस्थलं स्पर्धते ।
चक्राङ्कं च यथा पदद्वयमिदं मन्ये तथा कोऽप्ययं
नो विद्याधरचक्रवर्तिपदवीमप्राप्य विश्राम्यति ॥ १७ ॥

अथवा कृतं संदेहेन । व्यक्तमैनेनैव जीमूतवाहनेन भवितव्यम् ।
(मलयवतीं निरूप्य ।) अये इयमपि राजपुत्री मलयवती । (उभौ विलोक्य)
चिरात्खलु युक्तकारी विधिः स्याद्यदि युगलमेतदन्योन्यानुरूपं घटयेत् ।
(उपसूत्य नायकं निर्दिश्य) स्वस्ति भवते ।

नायकः—भगवन् जीमूतवाहनोऽभिवादेयते । (उथातुभिर्मिच्छति ।)
तापसः—अलमलमध्यत्थानेन । ननु सर्वस्याभ्यागतो गुरुरिति
भवानेवास्माकं पूज्यः । तद्यथासुखं स्थीयताम् ।

भवेदित्यर्थः । आकार्यं आहूय । हृतिराकारणाहानम् । इत्यमरः । पांसुः धूलिः अस्त्यस्य
असौ पांसुलः प्रदेशः तस्मिन् । प्रकाशं स्फुटं चक्रस्य चिह्नं यस्यां सा तथोक्ता ।
अधुना जीमूतवाहनस्य चक्रवर्तित्वं निर्वाहयस्तचिह्नानि वर्णयति । उष्णीष इति ।
मूर्धनि मस्तके एष उष्णीषः उष्णीषवन्धस्थाने ललाटोपरि पदबन्धेरेखा उष्णीषः ।
स्फुटः विभाति । इयं भ्रुवोः अन्तः मध्ये ऊर्णा रोमराजिः विभाति । तदुक्तं सामु-
द्रके-भ्रुवोर्मये यस्य रोम भालश्वैव सुविस्तृतः । करे च चरणे चिह्नं चक्रादि स हि
राज्यभाक् ॥ इति । चक्षुः तामरसं रक्तकमलं तद्नुकरोति तच्छीलं तामरसानुकारि ।
रक्तोत्पलं तामरसम् । इत्यमरः । वक्षःस्थलं हरिणा सिंहेन स्पर्धते । तत्सद्वामित्यर्थः ।
यथा च इदं पदद्वयं चक्राङ्कं चक्रस्य अङ्कः यस्मिस्तादशमस्ति तथा मन्ये संभाव-
यामि कोपि अयमुक्तलक्षणः पुरुषः विद्याधरचक्रवर्तिनः पदवीं पदं अप्राप्य अलब्ध्वा
नो विश्राम्यति विरमेत् । सर्वथा विद्याधरराणां चक्रवर्ती भवेदित्यर्थः । उपमा-
अनुमानं चालंकारी । शार्दूलविकीडितं वृत्तम् ॥ १७ ॥ युक्तं योग्यं करोतीति
युक्तकारी । समानयन्त्सुल्यगुणं वधूवरं चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः । इति

१ पांसुले भूपदेशे । २ महापुरुषस्य । ३ सुञ्चयः एतेन । ४ विलोक्य स्वगतम् ।
५ अभिवादये । अस्मात्परं—तापसः—आगुधमान्धूयाः । नायकः—आसनादुरथातु-
मिच्छति । ह. पुस्तकान्तरे.

नायिका—आर्य प्रणमामि । (क)

तापसः—(नायिकां निर्दिश्य) वत्से अनुरूपभर्तृगामिनी भूयाः ।
राजपुत्रि त्वामाह कुलपतिः कौशिकः । यथातिक्रामति मध्यंदिनसैवन-
वेळा तत्त्वरितमागम्यतामिति ।

**नायिका—यद्गुरुनन् आज्ञापयति (इत्युत्थाय निःश्वस्य च
स्वगतम् ।) (ख)**

एकतो गुरुवचनमन्यतो दयितदर्शनसुखमिति ।

गमनागपनविमूढमद्यापि दोलायते मे हृदयम् ॥ १८ ॥ (ग)
(सलजं सानुरागं च नायकं तिर्यकपश्यन्ती तापससहिता निष्कान्ता ।)

नायकः—(सोत्कण्ठं निःश्वस्य नायिकां पश्यन् ।)

अनया जघनाभोगभरमन्थरयानैया ।

अन्यतोऽपि ब्रजन्त्या मे हृदये निहितं पदम् ॥ १९ ॥

विदू०—भो दृष्टं यत्प्रेक्षितव्यम् । श्रुतं यच्छ्रोतव्यम् । तदि-
दानी मध्याह्नमूर्यकिरणसंतापाद्विगुणित इव मे जठराग्निर्धमधमायते ।

(क) अज पणमामि । (ख) जं गुरुज्ञणो आणवेदी ।

(ग) एकतो गुरुवअणं अन्यतो दद्वादंसणमुङ्हन्ति ।

गमणागमणविमूढं अज्जवि दोलाइ मे हिअअं ॥

अनुरूपभावः शाकुन्तले । रूपस्य योग्यः अनुरूपः । स चासौ भर्ता च तं गच्छतीति
अनुरूपभर्तृगामिनी । एकत इति । एकतः एकत्र गुरोः वचने स्नानाय गमनाङ्गा ।
गुरोरिति तस्यालंघनीयत्वं धनितम् । अन्यतः अन्यत्र दयितस्य प्रिय-
जनस्य दर्शनाज्ञातं सुखम् । एतदपि दुस्यजमिति भावः । अतः गमनागमने
विमूढं मे हृदयं दोलायते भ्रमति निश्चयं नावगाहते इत्यर्थः ॥ १८ ॥ उत्कण्ठया
सहितं यथा तथा । सस्पृहं स्मरणं उत्कण्ठा । चिन्ता तु स्मृतिराध्यानं स्मरणं सस्पृहे
पुनः । उत्कण्ठोत्कलिके तस्मिन् । इति शब्दार्णवः । अनयेति । जघनस्य
श्रोणिपुरोभागस्य यः आभोगः विशालत्वं तस्य भेरेण भारेण मन्थरं मन्दं यानं
यस्याः सा तथोक्ता तया । अनया अन्यतो ब्रजन्त्या अपि मे हृदये पदं निहितम् ।
प्रीतिर्जनितेत्यर्थः । छेकानुप्रासः । असङ्गतिश्च ॥ १९ ॥ अनेन नायकस्य चित्ता-
सङ्गो नाम द्वितीयावस्था सूचिता । तथा च शृङ्गारस्थायिभावो रतिरपि अत्रैव
सूचिता । तदुक्तं-रम्यदेशकलाकालेषपभोगादिसेवनैः । प्रमोदात्मा रतिः सैव
यूनोरन्योन्यसक्तयोः । प्रकृष्यमाणः शृङ्गारः । इति । तेन चाप्रिमाङ्कवस्तुबीजसूचनात्
अङ्कावतारः नामार्थोपक्षेपकोयम् । तदुक्तम्—अङ्कावसाने यत्रैव भाविनोङ्कस्य

तेदेहि । निष्कामावः । येन ब्राह्मणोऽतिथिर्भूत्वा मुनिजनसकाशाल्बैः
कन्दमूलफलैरपि तावत् प्राणधारणं करिष्ये । (क)

नाय०—(ऊर्ध्वमवलोक्य ।) अये अयं मध्यमध्यास्ते नभस्तलस्य
मगवान्सहस्रदीधितिः । तथा हि ।

तापात्तत्क्षणघृष्टचन्दनरसापाण्डू कपोलौ वह-

नसंसंकैर्निजकर्णतालपवनैः संवीज्यमानाननः ।

संप्रत्येष विशेषसिक्तहृदयो हस्तोजिङ्गतैः शीकरै-

र्गादौयल्लकडुःसहामिव दशां धन्ते गजानां पतिः ॥ २० ॥

तेदेहि आवामपि गच्छावः ।

(इति निष्कान्तौ ।)

॥ इति प्रथमोऽङ्कः ॥

(क) भो दिँ जं पेक्खदब्वं । सुदं जं सोदब्वं । ता दार्णि मञ्चन्नमूरकिण-
सन्दार्वादिउणिदो विअ मे जठरेंगमी धमधमाअदि । ता एहि निकममह । जें वम्हणो
अर्दही भविअ मुणिजणमआसादो लदेहिं कन्दमूलफलैरह वि दावपाणधारणं करिसं ।
सूच्यते । वस्तुवीजमुपोद्घातैः सोङ्कावतार इव्यते ॥ इति । मध्यमहः मध्याहः ।
तत्र ये सूर्यस्य किरणास्तेषां सन्तापात । द्विगुणितः द्विगुणतां प्राप्त इव धमधमायते
उग्रं ज्वलतीत्यर्थः । धमधमेति ज्वलनस्यानुकरणवाचि पदं । ततः अव्यक्तानु-
करणाद्यजवराधार्दिति डाचि लोहितादिडाजन्यः क्यप् इति क्यष् । सहस्रं दीधि-
तयः किरणा यस्य स सहस्रदीधितिः सूर्यः । तापादिति । तापात धर्मान् तत्क्षणं
घृष्टः यः चन्दनस्तस्य रसो निष्यन्दः तेनापाण्डू पाण्डुवर्णां कपोलौ वहन् । तथा च
संसकैः संलैभैः निजकर्णी एव तालौ तालपत्रव्यजने तयोः पवैनः संवीज्यमानाननं
यस्य तथाभूतः । पुनश्च हस्तेन शुण्डया उजिङ्गतैः क्षिसैः शीकरैः अम्बुकणैः
विशेषेण सिक्तं हृदयं यस्य स तथोक्तः । एपुरो दद्यमानः गजानां पतिः गजराजः
संप्रति गाढेन दण्डेन आयुलक्रेन उत्कण्ठया । स्यादायलकमाध्यानमुक्तण्ठोत्कलिका
रतिः । इत्युक्तेः । दुःसहां कृच्छ्रेण सोङ्दुं शक्यामवस्थां धन्ते इव । अनङ्गज्वरातुरोपि
तत्क्षणं प्रष्टं यच्चन्दनं तस्य रसेन पाण्डू कपोलौ धारयति । सोपि कर्णप्रान्तयोः ताल-
वृन्तप्रवर्तितैः पवैनः परिचारकैः संवीज्यमानाननो भवति । हस्तोजिङ्गतैः पाणि-
विसृष्टैः जलकणैः हृदये सिच्यते च । ग्लायच्छलकडुःसहामिति पाठे ग्लायन् ग्लानि
प्राप्नुवन् यः शलकः तरुविशेषः तस्य इव दुःसहां दशां धन्ते । किन्त्वयं पाठो न
मनोरम इति नाटतः । स्वभावोक्तिरलंकारः । उत्प्रेक्षा च । शर्दूलविकीडितं वृत्तम् ॥ २० ॥

निष्कान्तौ इति । तदुक्तं दशरूपके—एकाहाचरितैकार्थमित्थमासननायकम् ।

१ रसी. २ संसकैः. ३ हृदये. ४ ग्लायच्छ. ५ तदित्यादि नास्ति क्वचित्.
६ निष्कान्ताः सर्वे. ७ उदरगमी.

॥ द्वितीयोऽङ्कः ॥

ततः प्रविशति चेटी ।

चेटी—आज्ञसास्मि भर्तृदारिक्या मलयवत्या । यथा हञ्जे मनोहारिके अद्य चिरयति मे भ्रातार्यमित्रावसुः । तल्लघु गत्वा जानीहि किमागतो न वेति । तद्यथा ज्ञसमनुतिष्ठामि । (परिकामति । नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) का पुनरेषा त्वरितत्वरितमित एवागच्छति । (निरूप्य ।) कथं चतुरिका । (क)

(ततः प्रविशति द्वितीया चेटी ।)

प्रथमा—(उपसूत्य ।) हञ्जे चतुरिके किंनिमित्तं त्वयैवं त्वरितया आगम्यते । (ख)

द्वितीया—हला मनोहारिके आज्ञसास्मि भर्तृदारिक्या मलयवत्या ।

(क) आणत्तमिह भद्रिदारिआए मलअबदीए । जहा हञ्जे मणोहारिए अज्ञ चिरअदि मे भाडुओ अज्ञेमित्तावस्मू । तां लहु गदुअ जाणेहि किं आअदो ण वेति । ता जहाणतं अणुचिदामि । का उण एगा तुरुदतुरिदं इदो एव्व आभच्छदि । कैहं चउरिआ । (ख) हञ्जे चउरिए किंगिमित्तं तुए एव्वं तुवगिदाए आअच्छीअदि । पावैविच्छनुरैरङ्कं तेषामन्तेस्य निर्गमः ॥ इति । अङ्कलक्षणमादिभगते—अङ्क इति स्फुटिशब्दो भावेत्र रसैत्र रोहयत्यर्थान् । नानाविधानयुक्तान् यस्मात्स्माद्ब्रेदङ्कः ॥ दशरूपके च—यदा तु गरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते । आदावेव तदाङ्कः स्यादामुखा-क्षेपसंश्रयः । प्रत्यक्षनेतृचरितो विन्दुव्याप्तिपुरस्कृतः । अङ्को नानाप्रकारार्थ-संविधानगसाश्रयः ॥ इति ॥ इति श्रीमन्नामानन्दटीकायामर्थबोधिन्यां प्रथमोङ्कः ॥

अथ द्वितीयाङ्के परस्परदर्शनेन जातप्रेमणोर्नायकनायिकयोः अयोगविग्रलम्भं वर्णयितुकामस्तत्परिपोषार्थमादा नायिकायाः मदनवाधापनोदार्थमपेक्षितं चंदनलता-गृहसज्जीकरणार्थं प्रवेशकाल्येनाथौपक्षेपकेण सृचयति—ततः प्रविशति चेटीत्यादि-ना । आज्ञातेति । चिरयति चिरं विलम्बं करोति । तत्करोतीति णिच् । लघु त्वरितम् । त्वरितत्वरितमतिर्शाप्रम् । अवचयः यद्यपि हस्तादाने चेरस्तेये इति घवि कृते अवचाय इति भाव्यं तथापि अत्रादेयस्य प्रत्यासत्यभावस्य विवक्षितत्वाद् घवभावः इति बोध्यम् ।

१ अज्जोऽ२ ता गदुअ ३ अये कथं ४ उण मं परिहरिआ एवं ५ पुण तुमं एवं तुरिअतु-रिअं आभच्छसि (त्वयेवं त्वरितत्वरितमागच्छसि ।), ५ गच्छअदि ।

हञ्जे चतुरिके कुमुमावचयपरिश्रमनिःसहं मे शरीरम् । शरदातपज-
नितोऽयं मे संतापोऽधिकतरं बाधते । तद्गच्छ त्वं बालकदलीपत्रपरि-
क्षिसे चन्दनलतागृहे चन्द्रमणिशिलातलं सज्जीकुर्विति । अनुष्ठितं च
मया यथाज्ञसम् । तद्यावद्वत्वा भर्तृदारिकायै निवेदयामि । (क)

प्र०—यद्येवं तलुघु गत्वा निवेदय येनास्यास्तत्र गताया उप-
शान्यति संतापः । (ख)

द्वि०—(विहेस्यात्मगतम्) नेवशस्तस्याः संतापो य एवमुपश-
मिष्यति । विचित्ररमणीयं चन्दनलतागृहं प्रेक्षमाणाया अधिकतरं
संतापो भविष्यतीति तर्क्यामि । (प्रकाशम् ।) तद्गच्छ त्वम् । अहमपि
सज्जीकृतं मणिशिलातलमिति गत्वा भर्तृदारिकायै निवेदयामि । (ग)

(इत्युभे निष्कान्ते ।)

प्रवेशकः ।

(क) हला मणोहारिण आणतम्हि भट्टिदारिआए मलअवदीए । हञ्जे चउरिए
कुमुमावचयअपडिस्ममणीगहं मे सरीरं । सगदादवजनिदो औंआं मे संदावो अद्विअदरं
बाधेदि । ता गच्छ तुमं बालकदलीपत्तेपरिक्षितते चन्दणलदाघरे चन्दनमणिसिला-
अलं सज्जीकरेहिति । अणुनिष्ठिदं अ मए जहा आणतं । ता जाव गदुअ भट्टिदारिआए
णिवेदेन्हि । (ख) जद एवं ता लहु गदुअ णिवेदेन्हि जेण मे तहिं गदाए उवसमदि
संदावो । (ग) ण ईरिसो मे संदावो जां एवं उवंगमिस्सदि । विचित्तरमणीअं
तेन निःसहं परिम्लानं किंचित्कार्यकरणाक्षममित्यर्थः । शरदः आतपः उष्णिमा तेन
जनितः । बालाथ ताः कदल्यथ बालकदल्यः तासां पत्राणि तैः परिक्षिसे परिगते ।
चन्दनलताभिश्वन्दनतरुभिस्तत्काष्ठिरित्यर्थः निर्मितं गृहं चन्दनलतागृहं तस्मिन् ।
चन्द्रमणयथन्दकान्तास्तेषां शिलातलम् । विहस्येति । प्रथमया सन्तापकारणं
परमार्थोऽजानत्या तथोक्तमिति विहस्योक्तिः । ईद्वशः निदाघजन्य एवंविधोपचा-
रेणापनेयः । आत्मगतमिति । प्रकाशं वूयाच्चत्वामिन्या अकाले एव रहस्य-
भेदो भवेदिति हेतोः । इति एवं सूच्यार्थसूचनं कृत्वा निष्कमः । प्रवेशकः ।
एतत्क्षणम्—यन्नीचैः केवलं पात्रैभीविभूतार्थसूचनम् । अङ्कयोरुभयोर्मध्ये स विज्ञेयः
प्रवेशकः ॥ इति ॥ अथ प्रस्तुप्रेम्णोरुदात्तप्रकृत्योर्नायकनायिकयोर्गुरुपारतन्त्र्या-
दिनाऽसङ्गमः अयोगः । तदुक्तं—तत्रायोगोनुरागेषि नवयोरेकचित्तयोः । पारतन्त्र्येण

१ विसृद्धय २ विव सन्दावो ३ दल ४ सन्दावो उवसमं गमिस्सदि ५ अणं
च विचित्तरमणिजं ।

(ततः प्रविशति सोत्कण्ठा मलयवती चेटी च ।)

नायि०— (निःश्वस्यात्मगतम् ।) अयि हृदय तथा नाम तदा तस्मिञ्ज्ञने लज्जया मां पराङ्मुखीकृत्येदानीमात्मना तत्रैव गतमसीत्यहो त आत्मंभरित्वम् । (प्रकाशम् ।) हञ्जे आदेशय मे भगवत्या आयतनस्य मार्गम् । (क)

चेटी—ननु चन्द्रनलतागृहं भर्तृदारिका प्रस्थिता । (ख)

नायि०— (सलजम् ।) हञ्जे सुषु त्वया स्मारितास्मि । तदेहि तत्रैव गच्छावः । (ग)

चेटी—एतु एतु भर्तृदारिका । (अप्रतो गच्छति ।) (घ)

नायि०— (अन्यतो गच्छति ।)

चेटी— (पुष्ट्रां द्युमि सोद्वेगमात्मगतम् ।) अहो अस्याः शून्यहृदयन्दणलदाघरं पेक्ष्यन्तीए अहिअदंरं मंदावां भविस्मादिनि तक्षमि । ता गच्छ तुम् । अहंपि सर्जीकदं मणिगिन्नाऽलंक्ति गदुअ भट्टिदारिआए णिवेदेमि । (क) अइ हिअत तथा णाम तदा तस्स जगे लंजाए मं परमुर्माकरिआ दार्णि अण्णणा तहि एव गंर्भं मिन्न अहो दे अप्यंभरिन्नण । हञ्जे आदेसहि मे भअवदीए आअदणस्स मग्य । (ख) णं चन्दणलदाघरं भट्टिदारिआ पर्ण्यदा । (ग) हञ्जे सुषु तुए सुमराविदम्हि । ता एहि तहि एव गच्छम्ह । (घ) एदु एदु भट्टिदारिआ ।

दैवाद्वा विप्रकार्यदिसङ्गमः ॥ स च दशावस्थः । तम्य समुचितोद्यापनविभावानुभावव्यभिचार्यनुवन्धेन जायमानाश्रित्वायवस्था वर्णयितुमुपकमते । तत्र—आदौ वाच्यः क्षिया रागः पश्चान्युमस्तदिक्षितः । इति वचनान् प्रवेशमूचितं नायिकाया अयोगविप्रलभ्मादिकं प्रस्तौति ततः प्रविशतायादिना । सोत्कण्ठा उत्कण्ठया सहिता । उत्कण्ठालक्षणं तु—रागे त्वलव्यविषये वेदना महती तु या । संशोषणी तु गात्राणां तामुत्कण्ठां विदुरुधाः इति ॥ निःश्वस्येति । अनेन निःश्वासस्येणानुभावेन चिन्ता प्रदर्शिता । तथा तेन प्रकारेण । तस्मिञ्ज्ञने जीमूतवाहने । पराङ्मुखीकृत्य अनुरागदर्शनादेविति भावः । आत्मानं विभर्तीति आत्मंभरि तस्य भाव आत्मभरित्वं स्वार्थपरता । आदेशयेति । अत्र चन्द्रनलतागृहगमनोद्यताया भगवती गृहं प्रति गमनादेशात्प्रलापो नाम कामदशा सूचिता । शून्यं विमर्शरहितं हृदयं यस्याः सा शून्यहृदया । तस्या भावः शून्यहृदयत्वम् । विलक्षण

१ चतुरिका तदेव चन्द्रनलतागृहं याति. २ दरो. ३ सज्जे सिला०. ४ जं लज्जाप मन्थरं मुहं कदुअ. ५ गदा. ६ हञ्जे चदुरिण. ७ (आत्मगतम् ।) चन्दणलदाघरं परिथदा भणादि भअवदीए आअदणं । (प्रकाशं) चन्द्रन०.

यत्वम् । कथं तदेव देवीभवनं प्रस्थिता । (प्रकाशम् ।) भर्तृदारिके
नन्वितश्चन्दनलतागृहम् । तदित एहि तावत् । (क)

नायि०— (गावलदंसिमतं तथा कर्णति ।)

चेटी—इदं चन्दनलतागृहम् । तत्प्रविश्य चन्द्रमणिशिलातळ
उपविशतु भर्तृदारिका । (उभे उपविशतः ।) (ख)

नायि०— (निःश्वासगतम् ।) भगवन् कुमुमायुध येन त्वं
रूपशोभया निर्जितोऽसि तस्य त्वया न किमपि कृतम् । मां पुनर-
नपराद्वामप्यबलेति कृत्वा प्रहरन्कथं न लज्जाम् । (आत्माने निर्वर्ष्य मदना-
वस्थां नाटयन्ती । प्रकाशम् ।) हञ्जे कस्मात्पुनर्वनपल्वनिरुद्धसूर्यकिरणं
तदेव चन्दनलतागृहं न मेऽथ सन्तापदुःखमपनयति । (ग)

चेटी— (सम्मितम् ।) जानाम्यहमत्र कारणम् । किं त्वमंभा-
वनीयमिति भर्तृदारिका न तत्प्रतिपत्स्यते । (घ)

नायि०— (आत्मगतम् ।) कथं लक्षितेवाहमेतया । तथापि

(क) अहो से भुष्णाहअअन्तणं । कहं तं एव देवीभवणं पर्त्यदा । भट्टिदारिए
एं इदो चन्दणलदाघरं । ता इदो एहि दाव । (ख) ईदं चन्दणलदाघरं ता
पविसिअ चन्द्रमणिसिलाअले उवाविसदु भट्टिदारिआ । (ग) भअवं कुमुमाउह
जेण तुमं रूपसोहाए णिजिदोसि तस्सं तुए ण किंपि कदं । मं उण अणवरद्वंवि
अबलेति करिअ पहरन्तो कहं ण लज्जामि । हञ्जे कीस उण घणपल्वणिरुद्धमूरकिरणं
तं एव चन्दणलदाघरं ण मे अजं संदावदुक्षं अवणेदि । (घ) जाणामि अहं
एत्य कोलणं । किं त्मु असंभावणीअंति भट्टिदारिआ ण तं पाडिवज्जिस्मदि ।

विस्यान्वितेन स्मितेन सहितं यथा स्यात्था सविलक्षस्मितम् । कुमुमानि आयु-
धानि यस्य स कुमुमायुधः कामः । रूपस्य शोभा रूपशोभा तया । धनाः सान्द्राश्व
ते पलवाश्व तैर्निरुद्धा निवारिताः सूर्यस्य किरणा यत्र तत् । सन्तापदुःखं नापनयति
अनेन विषयनिष्ठतिः (संज्वरः) नाम कामावस्थोक्ता । अत्र सन्तापानपनयनस्य ।
कारणम्—जीमूतवाहनकृत एवायं सन्तापः उपायान्तरेण नापनीयते इति भावः ।
असंभावनीयमनुकूलतेकणाकल्पनीयम् । प्रतिपत्स्यते अङ्गीकरिष्यति । लक्षितेवाह
मम हृदयरहस्यमनया ज्ञातमिव । एतेन मत्कथितं कारणमनया प्रतिपद्येत नवेति

१ लक्ष्मि सलज्जं च. २ देवीए. ३ भट्टिदारिए एदं. ४ उपविसिअ समस्ससदु.
५ तर्सिस. ६ मज्ज...अणवरद्वाए. ७ पदं घण० ८ तादिसं. ९ अज्जावि. १० सन्दावस्त
का०. ११ किं उण असंभावणी भट्टि०.

पृच्छामि तावत् । (प्रकाशम् ।) हञ्जे किं तवैतेन । कथय तावर्तिक
तत्कारणम् । (क)

चेटी—एष ते हृदयस्थितो वरः— (ख)

नायि०— (महर्ष संस्त्रैमुत्थाय द्वित्राणि पदानि गत्वा ।) कुत्र
कुत्र सः । (ग)

चेटी—(उत्थाय सस्मितम् ।) भर्तृदारिके स कः । (घ)

नायि०— (सलज्जमुपविश्याधोमुखी तिष्ठति ।)

चेटी—भर्तृदारिके नन्वेतदस्मि वक्तुकामा । एष ते हृदयस्थितो
वरः एवं देव्या दत्त इति स्वग्ने प्रस्तुते यस्तत्क्षणमेव विमुक्तकुमुमवाण
इव भगवान् मकरध्वजो भर्तृदारिक्या दृष्टः स तेऽस्य संतापस्य
कारणम् । येनैतत्स्वभावशीतलमपि चन्दनलतागृहं न ते संतापदुःख-
मपनयति । (डः)

नायि०— (चतुरिकाया अलिंक स्वृशन्ती ।) हञ्जे चतुरिका खलु
त्वम् । किं तेऽपरं प्रच्छाद्यते । तत्कथयिष्यामि । (च)

(क) कहं लंकिखदा विअ अहं एदाए । तथावि पुच्छस्मि दाव । हञ्जे किं
हुंह एदिणा । कहेहि दाव किं तं कालण । (ख) एसो दे हिअभिष्ठिदो वरो ।
(ग) कहिं कहिं सो । (घ) भट्टिदाराए सो को । (डः) भट्टिदारिए
एतदमिह वक्तुकामा । एसो दे हिअभिष्ठिदो वगे एवं देव्याए दिणांसि
सिविणए पश्याविदं जो तत्क्षणं एवं विमुक्तकुमुमवाणो विअ भअवं मअरद्धजो
भट्टिदारिआग दिष्टो सो दे इमस्मि नंदावस्य कालण । जेण एदं सहावसी-
दलंपि चन्दणलदाघरं ण दे नंदावदुक्तं अवणोदि । (च) हञ्जे चउरिआ
क्खु तुमं । किं दे अवरं पच्छादीअदि । ता कहइस्मं ।

चिन्तया । एष ते हृदयस्थितो वरः हृदयप्रार्थितो देव्या अनुग्रहः । हृदयेन वृतः
पुरुषश्चेत्यर्थद्रव्यसाधारणः शब्दमन्धातः ‘व्यर्थः पदैः पिशुनयेच रहस्यवस्तु’ इत्युक्त्यनु-
सारेण कविनात्र तद्रहस्यस्फोटनार्थं तस्याः वैवश्यस्फुटीकरणेन रसपरिपोषार्थं च
प्रयुक्तः । खमनोवक्त्यनुसारेण हृदयस्थपुरुष एवाग्रतः प्राप्त इति मन्वाना नायिका
अग्रतो गत्वाह—कुत्र स इति । सलज्जमुपविश्येति स्वरहस्यस्य स्वयमेव प्रकटनालज्जा ।
वक्तुं कामो यस्याः सा वक्तुकामा । अयं मेऽभिप्रेतोर्थं इत्यर्थः । प्रस्तुते आलाप-
विषयीकृते । तत्क्षणमिति देव्याप्रेरणयैवेति सूचितम् । विमुक्तः क्षिप्तः कुमुमरूपो बाणो

* यष्टः २०८ चोत्थायायतो ३ ना.—चतुरिआए लच्छदमिह (चतुरिक्या लक्षि-
तास्मि) (चतुरिकाया : अलिंक स्पृष्टा ।). ४ अलिकं, अलकानि स जयन्ती ५ भाल-
म्बिदमिह ६ तं जं न पडिविज्जिअदि ७ दिणो सिविणिए । पच्छार्वं क्षणं एव परिमु-
० विअ (दत्तःस्वग्ने । पश्यादपि क्षणमेव परिमु० ।) मभर ०८ सञ्च हञ्जे.

चेटी—भर्तृदारिके ननु इदानीमेव कथितममुना वरालापमात्र-जनितेन संभ्रमेण । तदलं संभ्रमेण कामसंतापेन च । यद्यहं चतुरिका तत्सोऽपि भर्तृदारिकामप्रेक्षमाणो न मुहूर्तमप्यन्यस्मिन्नभिरंस्यत इत्येतदपि मया लक्षितमेव । (क)

नायि०—(साक्षम् ।) हञ्जे कुतोऽस्माकमीदृशी भागधेयता । (ख)

चेटी—भर्तृदारिके मैवं भण । किं मधुमूदनो वक्षःस्थलेन लक्ष्मीमनुद्वहन्निर्वृतो भवति । (ग)

नायि०—किं स्वजनः प्रियं वर्जयित्वान्यद्धणितुं जानाति । सखि अतोऽपि संतापो मामविकतरं बाधते । यत्स महानुभावो वाचामात्रेणाप्यकृतप्रतिपत्तिमदसिणेति मां संभावयिष्यति । (घ)

चेटी'—भर्तृदारिके मा रुदिहि । अथवा कथं न रोदिष्यति । अतिशयमस्या हृदयसंतापो बाधते । तत्किमिदानीमत्र करिष्यामि । तद्यावच्छन्दनलतापल्लवरसमस्या हृदये दास्यामि । (उत्थाय चन्दनपल्लवं

(क) भट्टिदारिगां दाणि एवं कहिदं । इमिणा वरालावमत्तजनिदेण सम्भमेण । ताँ अलं संभ्रमेण काममंदावेण अ । जइ अहं चउरिआ ता सोवि भट्टिदारिअं अपेस्वन्नतो ण मुहुत्तअंपि अण्णेहि अहिरमिम्मदिति एदंपि मए लक्ष्मिवदं एवं । (ख) हञ्जे कुदो अम्हाणं ऐरिसी भाजहेअदा । (ग) भट्टिदारिए मा एवं भण किं महुमुअंणो वच्छस्थलेण लच्छीं अणुब्रह्मदो णिब्रुदो होदि । (घ) किं सर्वाणो पिअं वज्जिअ अणं भणिदुं जाणेदि । सहि अदोवि मं संदावो अधिअदरं बाधेदि । जं सो महाणुभावो वाआमेत्केणवि आकिदपाडिवैति अदविक्षणाति मं संभावइस्सदि । येन । वरालाप एव वरालापमात्रं तेन जनितेन । यद्यहं चतुरिका परेष्ठितज्ञानसमर्थेत्यर्थः । अन्यस्मिन्नभिरंस्यते अन्यत्र निर्वृतिमेष्यति । तव सङ्गमोत्सुक एव भवेदित्यर्थः । स यथा न निर्वृतो भवति तथा जीमूतवाहनोपि त्वद्विरहे न सुखलेशभागभवेदिति भावः । वाचामात्रेणोति । वाचा एव वाचामात्रं तेन । आस्तां तावदर्थपाद्यादिदानादिना सत्कारः । केवलमालापमात्रेणापि न कृता अकृता प्रतिपत्तिः सत्कारो यथा तां माम् । अदक्षिणा अनुदारा अविनीतेत्यर्थः । समुचिताचाराकुशलेति यावत् ।

१ चेटी—(साक्षम्). २ कहिदं । किं बहुणा पल्लविदेण । (कथितम् । किं बहुना पल-पितेन ।) अलं ३०३ मा सन्तापः ४ अवेक्षवन्नो (अपेक्षमाणः) ५ पिअसहि; अण्णेहि (अन्यैः). ६ एत्तिओ भाअेषओ; (एतावदागधेयं); मे एत्तिआणि भाअधेआणि. ७० महणो (मथनः) ८ सुबणो (सुजनः) ९० पडिवती; ० केणवि मए ण संभाविष्ठो; सोवि आकिदपडिवती.

गृहीत्वा निष्पीड्य रेसं हृदये ददाति ।) भर्तृदारिके ननु भणामि मा रुदिहि । अयं खलु चन्दनपल्लवरस एभिरविरतपतञ्ज्ञिर्बाष्पबिन्दुभि-
रुष्णीकृतो न ते हृदयस्य संतापदुःखमपनयति । (कदलीपत्रमादाय
वीजयति ।) (क)

नायि०—(हस्तेन तां निवारयति ।) सखि मा वीजय । उप्णः
खल्वेष कदलीदलमारुतः । (ख)

चेटी—भर्तृदारिके मास्य दोषं कथय । (ग)

करोपि घनतरुणचन्दनपल्लवसंसर्गशीतलमपीमम् ।
निःश्वासैस्त्वमेव कदलीदलमारुतमुष्णम् ॥ ५ ॥

नायि०—(मास्यम् ।) सखि अस्ति कोऽप्यस्य संतापस्योप-
शमोपायः । (घ)

(क) भट्टिदारिए मा रोदै । अहवा कहं ण रोदिस्सदि । अंदिसअं से
हिअसंदावो वाधेदि । ता किं दाणि पत्थ करइस्सं । ता जाव चन्दणलदापल्लव-
रसं से हिअ दाइस्सं । भट्टिदारिए णं भणामि मा रोद । अं क्वु चन्दण-
पल्लवरसो इमेहि अविरदंपठनेहि वाहविन्दौहि उण्हीकिदो ण दे हिअस्स
संदावदुक्खं अवणेदि ।

(ख) सहि मा वीजेहि । उण्हो क्वु एसो कदलीदलमारुओ ।

(ग) भट्टिदारिए मा इमस्म दोसं केहेहि ।

कुणसि घणतरुणचन्दणपल्लवसंसर्गसीअलंपि इमं ।

णीसासेहि तुमं एव कदलीदलमारुअं उण्हं ॥

(घ) सहि अतिथि कोवि इमस्सं संदावैस्सं उवसमोवाओ ।

अविरतं यथा तथा पतञ्जिः । करोषीति । त्वमेव घना निरन्तराये तरुणचन्दनस्य
पल्लवास्तेषां संसर्गस्तेन शीतलमपि इमं कदलीदलमारुतं निश्वासैः । अर्थादुष्णः । उण्हं
करोषि । पाठान्तरे चिता रचिता ये चन्दनपल्लवा इत्यादि । प्रपञ्च्य संवर्ध्य ॥ १ ॥

१ एतन्नास्ति कृचित् २ निवारयन्ती ३ रोद । (उत्थाय...निष्पाड्य हृदये ददाति ।)
णं भणामि मा रोदन्ति । अं क्वु...चन्दणपल्लवरसो इमेहिं इ०.४अहिओ से हिअस्स
सन्दावो अधिअदरं वाधेदि । ५ ज्ञुने भोदु ६ थणवजुलपद्मिणो चन्द० ७ अणवरद०
८ अस्मु ९ करेहि १० तुमं चिभचन्दणपल्लवसंसर्गसदिलं इमं णीसासेहि पपञ्चिअ
कभलीदलमारुदं उण्हं कुणसि (त्वं चितचन्दनपल्लवसंसर्गशीतलमिमं निश्वासैः प्रपञ्च्य
कहलीदलमारुतमुष्णं करोषि ।) ११ चन्दणलदा १२ ईदिसस्स १३ दुक्खवस्स ।

चेटी—भर्तृदारिके अस्ति यदि स एवेहागच्छति । (क)
(ततः प्रविशति नायको विदूषकश्च ।)

नाय०—

व्यावृत्त्यैव सितासितेक्षणरुचा तानाश्रमे शाखिनः
कुर्वत्या विटपावसक्तविलंसत्कृष्णाजिनौधानिव ।
यद द्वष्टोऽस्मि तथा मुनरपि पुरस्तेनैवं मर्याहते
पुष्पेषो भवता मुधैव किमिति क्षिप्यन्त एते शराः ॥ २ ॥

त्रिद०—भो वयस्य कुत्र खलु गतं ते धीरत्वम् । (ख)

(क) भद्रिदारिए अतिथि जइ से एव्व इहागच्छदि । (ख) भो वअस्म कहिं
क्षु गदं दे धीरत्वं ।

स एव इत्यनेन नायकप्रवेशः सूचितः । एवं नायिकाया विरहावस्थां वर्णयित्वा
नायकस्यापि तां प्रदर्शयति व्यावृत्येति । हे पुष्पेषो कुमुमबाण । एतेन कोम-
लैरेव वाणैर्वारानपि वशीकरोषीत्यहो ते लोकविलक्षणं सामर्थ्यमिति ध्वनिः । सिता
श्रेता असिता कृष्णा च या ईक्षणेनेत्रे तयोः स्तु कान्तिः तया आश्रमे मठे देवता-
यतने इत्यर्थः । वने वा । आश्रमो ब्रह्मचर्यादौ वानप्रस्थे मठे वने । इति मेदिनी ।
तान् विविधान् शाखिनो वृक्षान् विटपेषु शाखाम् । विटपो न श्रियां स्तम्भशाखा-
विस्तारपल्लवे । इति मेदिनी । अवसक्ताः संलग्नाः विलम्बनः स्फुरन्तश्च कृष्णा-
जिनानां कृष्णमृगचर्मणामोघाः येषां तथाविधानिव कुर्वत्या इत्युत्प्रेक्षा । अत्र
वृक्षेषु तन्नयनकान्तिसंकान्त्युत्प्रेक्षया स्तिनश्चाक्ष्या दृष्टिस्त्वा । तदुक्तं-स्तिंश्चं तयस्य
विषयस्तत्प्रभामिलितो भवेदिति । तया दयितया व्यावृत्य वदनं परावृत्य एव ।
अनेन वलिताम्ब्या दृष्टिः प्रकाशिता । तदुक्तं-वलितं तन्निवृत्तस्य भूयस्त्यश्राव-
लोकनम् । इति । यद्वा व्यावृत्या एवेति पदच्छेदः । यदहं मुनेः शाष्ठि-
ल्याख्यस्य कौशिकशिष्यस्य पुरोऽग्रतः द्वष्टोऽस्मि । अस्मि इत्यहमर्थे वा अव्ययं
यथा-दामे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां पादप्रहार इति सुन्दरि नास्मि दूये ।
इत्यत्र । तेन ताद्वेनावलोकनेनैव आहते मयि । तत्कटाक्षविशिष्यैस्ताडिते मयीति
यावत् । भवता किमिति मुधैव एते शराः क्षियन्ते पात्यन्ते । पूर्वमेव हते पुनः
प्रहारो न वीरधर्मो नाप्युचित इति भावः । अत्र वाक्यगतस्य नयनबाणपतनस्य
पुष्पेषुशरपतनवृथात्वे हेतुत्वेनोपन्यासात्काव्यलिङ्गमलंकारः । स च उत्प्रेक्षया
संमिश्रः । केचिदनुमानालंकारमिच्छन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

नाय०—वयस्य ननु धीरं एवांस्मि । कुतः
 नीताः किं न निशाः शशाङ्कधर्वला नाग्रात्मिन्दीवरं
 किं नोन्मीलितमालतीसुरभयः सोढाः प्रदोषानिलाः ।
 अङ्काराः कमलाकरे मधुलिहां किं वा मया न श्रुता
 निर्व्याजं विधुरेष्वधीर इति मां येनाभिधत्ते भवान् ॥ ३ ॥
 अथेवा सम्यगभिहितं वयस्येन ।

स्त्रीहृदयेन न सोढाः क्षिताः कुसुमेषवोऽप्यनङ्गेन ।

येनाधैव पुरस्तव वदामि धीर इति सौ कथमहम् ॥ ४ ॥

धीरत्वमेव प्रतिपादयति नीता इति । मयेति पदं सर्वैर्निश्चान्तपदैः सम्बन्धते ।
 शशाङ्केन लक्षणया चन्द्रिकया धवला उज्ज्वलाः । शशाङ्करुचय इति पाठे शशां-
 कस्य रुचिः कान्तिर्यासु ताः । ‘शशाङ्केन रुचिर्यासु इति व्यधिकरणवहुवीहिः ।
 चन्द्रिकासम्बन्धेन दुष्ट्रेक्षा इत्यर्थः’ इति शिवरामः । निशाः मया न नीता
 नातिवाहिताः किम् । अपि तु नीता एवेति काकुः । इन्द्रावरं नीलोत्पलं काम-
 वाणभूतमपि नाग्रातं किम् । अपि तु आग्रातमेव । उन्मीलिता या मालत्यः मालती-
 कुमुमानि । हरीतक्यादित्वात्कले लुक्ष इति तद्वितलुकिं स्त्रांत्वम् । द्विहीनं प्रसवे
 सर्वं हरीतक्यादयः श्रियाम् । इत्यमरः । ताभिः सुरभयः सुगन्धाः प्रदोषस्य
 अनिलाः सन्ध्याकालसम्बन्धिनो वायवः न सोढाः किम् । अपि तु सोढा एव ।
 कमलाकरे मधुलिहां भ्रमराणां अङ्कारः मिश्रमधुरेष्वनिः । मन्मथधनुष्ठारसदशः
 इति ध्वनिः । न श्रुतः किम् । अपि तु श्रुत एव । एवं चरणत्रयेण धैर्यस्यपः सत्त्वजो
 गुण उक्तः । व्यवसायादचलनं धैर्यं विद्वे महत्यपि । इति तत्त्वाणां दर्पणे । येन हेतुना
 भवान् मां विधुरेषु विरहविहलेषु अर्द्धारः कातरतम इति । निर्वारणे सप्तमी । अथवा
 विधुरेषु चित्तवैकल्येषु सत्यम् । विधुरं चित्तवैकल्यं दुःखातोऽशरणश्रियु । इति कोपः ।
 निर्व्याजं निष्कपटं स्पृष्टित्यर्थः । अभिधत्ते वदति । एतदधीरत्वाभिधानमनुचितमिति
 भावः । अत्र शशाङ्केन्दीवरसुरभिवाताद्युद्धापनानां सत्त्वेषि उद्दीपनकार्याभावाद्विशेषो-
 क्तिरुक्तारः । परिकरश्च । शार्दूलविकारादितं वृत्तम् ॥ ३ ॥ अथवेति पक्षान्तरे ।
 मदुक्तमवास्तवमित्यर्थः । त्वदुक्तमेव समाचार्यानम् । तदेव प्रतिपादयति
 स्त्रीहृदयेनेति । श्रिया इव हृदयं यस्य तेन स्त्रावत्कातरेण । यद्वा
 श्रियां कान्तायां हृदयं यस्य तेन स्त्रागतमनसा । श्रियां सत्कं हृदयं यस्य इति
 केचित् । केचिदेतदनङ्गविशेषणत्वेनापि योजयन्ति । येन मया अनङ्गेन कामेन ।
 अङ्कवैकल्ययुक्तेनार्पति ध्वनिः । क्षिप्ताः कुममेषवः । मृदुला अपीति ध्वनिः । न
 सोढाः । सोहं अद्य एव तव मित्रस्य । मम रदस्यं जानतः इत्यर्थः । पुरः धीरोस्मीति
 कथं वदामि । तव मुरो मम धीरत्वप्रकटनं न युक्तमिति भावः । आर्याच्छन्दः ॥ ४ ॥

१ सुधीरः २ रुचयः ३ हुंकाराः; अङ्कारः...श्रुतः ४ केन ५ अथवा ननु सम्य०;
 अथवा न सम्यग्बोमि । वयस्यात्रेय । ; (विचिन्त्य) अथवा मृषा नाभिहितं ।
 वयस्यत्रेय नम्बधीर एवास्मि । ६ कथं सोहम्.

विद्रू०—(आत्मगतम् ।) एवमधीरत्वं प्रतिपद्यमानेनाख्यातोऽनेन महान् हृदयस्यावेगः । तद्यावत्कथमेवैनमाक्षिपामि । (प्रकाशम्) भो वयस्य कस्मात्पुनरद्य त्वं लघ्वेवं गुरुजनं शुश्रूषित्वेहागतः । (क)

नाय०—वयस्य स्थाने खलु भवतः प्रश्नः । कस्य वान्यस्यैतत्कथनीयम् । अद्य खलु स्वप्ने जानामि सैव प्रियतमा (अङ्गुल्या निर्दिशन्) अत्र चन्दनलतागृहे चन्द्रमणिशिलायामुपविष्टा प्रणयकुपिता किमपि मामुपालभमांनव रुदती मया दृष्टा । तदिच्छामि स्वप्नानुभूतदयितासमागमैरम्येऽस्मिन्नेव प्रदेशे दिवेसशेषमतिवाहयितुम् । तदेहि गच्छावः ।

विऽ०—एतु एतु भवान् । (परिकामतः ।) (ख)

चेटी—(कर्ण दत्वा संस्क्रमम् ।) भर्तृदारिके पदशब्द इव श्रूयते । (ग)

नायिऽ०—(संस्क्रममात्मानं पश्यन्ती ।) हञ्जे मेट्टशमाकारं प्रेक्ष्य कोऽपि मे हृदयं तुलयतु । तदुत्तिष्ठ । अनेन रक्ताशोकपादपेनान्तरिते प्रेक्षावहे क एष इति । (तथा कुरुतः ।) (घ)

विद्रू०—भो वयस्य एतत्तचन्दनलतागृहम् । तदेहि प्रविशावः । (ङ)

(नाथेन प्रविशनः ।)

(क) एवं अर्धारन्तर्णं पांडिवजन्देष आचेषिकदां अणेण महन्दो हिअस्स अवेगो । ता जाव कहं एवं एदं अक्षिखयामि । भो वअस्स कीस उण अज्ज तुमं लहु एवं गुरुजणं सुमुसिअ इह आगदो । (ख) एदु एदु भवं । (ग) भद्रिदारिण पदसद्वे विअ मुणीअदि । (घ) हञ्जे मा ईरिसं आआरं पेक्खिअ कोवि मे हिअअं तुलीअदु । ता उंडिहि । इमिणा रत्तासोअपादवेण अन्तेरिदाओे पेक्खम्ह को एसोत्ति । (ङ) भो वअस्स एदं तं चन्दनलदाघरअं । ता एहि पविसम्ह ।

प्रतिपद्यमानेनाङ्गाकुर्वता । आवेगः उत्कण्ठाव्याकुलत्त्वम् । एनमाक्षिंयामि अन्यत्रासत्कवित्तं कुर्याम् । शुश्रूषित्वा सेवित्वा । स्थाने युक्तः । उचितावसर इति वा । प्रणयेन कुपिता प्रणयकुपिता । प्रेमातिशयादकारणमेव कुपितेत्यर्थः । उपादभमाना अधिक्षिपन्तीव मयि दोपमारोपयन्तीवेति वा । स्वप्ने अनुभृतः यः प्रियासमागमः तेन रम्ये मनोहरे । अतिवाहयितुं यापयितुम् । ईदर्शं चिन्चाश्रल्यसूचकम् ।

१ एषः २ निर्दिश्य ३ समागमे ४ अस्मिश्चन्दनलतागृहे ५ दिवसं; समति० ६ उभे तथा ७ आविष्किदा (आविष्कृतः ।) ८ जाव कहिं ९ ता एवं आचक्खामि १० तुमं अज्ज लयुं१० मे, तुल-कल-इस्सदि ११ ओवारिदाओ (अपवारिने) पेक्खद्वा दाव ।

नाय०—(विलोक्य ।)

चन्दनलतागृहमिदं सचन्द्रमणिशिलमपि प्रियं न मम ।

चन्द्राननया रहितं चन्द्रिकया मुखमिव निशायाः ॥ ५ ॥

**चेटी—(नायकं दृष्ट्वा ।) भर्तृदारिके दिष्टचा वर्धसे । स एव त
एष हृदयवल्लभो जनः । (क)**

**नायिका—(दृष्ट्वा सहर्षं समाध्वसं च ।) हङ्गे एनं प्रेक्ष्यातिसाध्व-
सेन न शक्नोमहैवासने स्थातुम् । कदाप्येष मां प्रेक्षते । तदेह्यन्यतो
गच्छावः । (सोक्तम्यं पैदं दत्वा ।) हङ्गे वेपते मे वामोरुः । (ख)**

**चेटी—(विहस्य) अतिकातरे इह स्थितामपि त्वां कः प्रेक्षते । ननु
विस्मृत एव त एषोऽग्रतो रक्ताशोकपादपः । तदिहैव तिष्ठावः । (ग)**

विद्र०—(निराय ।) भो वयस्य एषा सा चन्द्रमणिशिला । (घ)

नायकः—(सबाध्यं निःश्वसिति ।)

**चेटी—भर्तृदारिके आलापोऽपि श्रूयते । तदवहिते तावच्छृणुवः ।
(उभे आकर्णयतः ।) (डः)**

**विद्र०—(हस्तेन चालयन्) भो वयस्य ननु भणाम्यथा सा
चन्द्रमणिशिलेति । (च)**

**(क) भट्टिदारिए दिश्मिला वहमे । सो एव दे एसो हिअवलहो जणो ।
(ख) हङ्गे एणं पेक्खिअ अदिसङ्घसेण ण मकुण्णोमि इहैं अच्चासणे चिद्धितुं ।
कदावि एसो मं पेक्खदि । ता एहि अणादो गच्छम्ह । हङ्गे वेवदि मे वामोरु ।
(ग) अंदि कादरे इह छिद्रवितुमं को पेक्खदि । ण विमुमरिदो एव दे एसो अग्नदो
रत्तासोअपादवो । ता इह एव चिद्धम्ह । (घ) भो वअस्स एसा सा चन्द्रम-
णिशिला । (डः) भट्टिदारिए णीअैलावो वि मुणिअदि । ता अैवहिदा दाव मुणेम्ह ।
(च) भो वअस्स णं भणामि एमा सा चन्द्रमणिशिलेति ।**

तुलयतु जानीयादित्यर्थः । अन्तरिने अपवारिते । चन्दनलतेति । इदं चन्दन-
लतागृहं चन्द्रमणिशिलया सहितं सचन्द्रमणिशिलमपि तया चन्द्र इव आननं यस्याः
सा चन्द्रानना तया रहितं सत् चन्द्रिकया कौमुद्या रहितं निशाया मुखं प्रारम्भः
निशामुखमिव मम प्रियं मनोङ्गं न भवति । मम प्रातिं नावहतीत्यर्थः । अत्र नायकस्य
अरतिर्नाम पवर्मी कामदशा दर्शिता । अत्र विरोधालंकारः । स च मुखमिवेत्युपमया
संसृष्टः । आर्या वृत्तम् ॥ ६ ॥ वेपते मे ऊः इत्यनेन कम्पो नाम सात्त्विकभाव उक्तः ।

१ प्रविश्य २ सोत्कर्णं पदं; पददर्थं ददाति ३ तमाकर्पन् ४ इमं ५ इह एव आ-
सने ६ ऊः ७ अइ का० ८ अन्तरे ९ उपविसिअ चिं० १० जाणामि सिविण-
आलावो विअ; पसा सेति आ० ११ अवहिदहिअआओ ।

नायकः—वयस्य सम्युगुपलक्षितं भवता । (हस्तेन निर्दिश्ये ।)

शशिमणिशिला स्येयं यस्यां विपाण्डुरमाननं

करकिसलये कृत्वा वामे घनश्वसितोद्भ्रमा ।

चिरयति मयि व्यक्ताकृता मनाक्षस्फुरितांधरा

नियैमितमनोमन्युर्वृष्टा मया रुदती प्रिया ॥ ६ ॥

तंदस्यामेव चन्द्रमणिशिलायामुपविशावः ।

(उभावुपविशतः ।)

नायि०—(विचिन्त्य ।) हङ्गे का पुनरेषा भविष्यति । (क)

चेटी—भर्तृदारिके यथावामपवारिते एतं प्रेक्षात्रहे तथा त्वमप्येतेन दृष्टा भवेः । (ख)

नायि०—युउयत एतत् । कं पुनः प्रणयकुपितं प्रियजनं हृदये कृत्वा मन्त्रयते । (ग)

चेटी—भर्तृदारिके मेदशीमाशङ्कां कुरु । पुनरपि तावच्छृणुवः । (घ)

विदू०—(आत्मगतम ।) अभिरमत एष एतया कथया । तद्ध-

(क) हङ्गे का उण एमा हविस्सदि । (ख) भट्टिदारिए जधा अम्हे ओवारिदा एदं पेक्खम्ह तधां तुम्हेपि गदेन दिद्वा भवेः ।

(ग) जुब्बइ एदं । कं उण पणअकुविदं पिअजणं हिअए कदुअ मन्तेदि ।

(घ) भट्टिदारिए मा ईदिसं आसङ्कां करेहि । पुणो वि दाव सुणेम्ह ।

शशिमणिशिलेति । सा पूर्वानुभूता । प्रियतमोपवेशनेन सौभाग्यातिशययुक्तेत्यभिचन्धिः । इयं शशिमणिशिला यस्यां मयि चिरयति विलम्बयति वामे । छीणां वाम-भागस्य प्रशस्तत्वात् । करः किसलयमिव तस्मिन्करकिसलये हस्तपङ्कवे विपाण्डुरं । विरहादिति भावः । आननं कृत्वा निशाय । तदुकं मुनिना-अप्रासे च प्रियतमे कार्यो गण्डाश्रितः करः । इति । घनः निरन्तरः श्वसितानां निःश्वासानामुद्भ्रमो यस्याः सा घनश्वसितोद्भ्रमा । व्यक्तं स्फुटं दृश्यमानमाकृतं हृदयाभिप्रायो यस्याः सा तथाका । मनागीयत्स्फुरितः अवरो यस्यास्तादशी । निगृहकोपादिति भावः । नियमितः निगृहीतः मनसः मन्युः कोपो दैन्यं वा यया तादशी प्रिया-रुदती दृष्टा । अनुप्रासालंकारः । हरिणी वृत्तम् ॥ ६ ॥ कं पुनरिति । त्वदुकं मद्दर्शनं संभवेत् । प्रणयकुपितप्रियजनदृतान्तस्तु कथमुपपद्येतेति भावः ।

१ निर्दिश्यत् । २ स्फुरितेभ्रेवोः । ३ विरमित । ४ तत्तस्यां, ततस्तस्यां । ५ ओवारिद-दसरीराओ । ६ माणाम तुम् वि एवं दिद्वा; तथा मणे-भणामि-तुम् । ७ किं । ८ ईरिसं आसङ्क ।

त्रु | एतामेव वादयिष्यामि । (प्रकाशम् ।) भो वयस्य ततः सा रुदती त्वया किं भणिता । (क)

नाय०—वयस्य इदमुक्ता ।

निष्यन्दत इवानेन मुखचन्द्रोदयेन ते ।

एतद्वाष्पाम्बुना सिन्हं चन्द्रकान्तशिलातलम् ॥ ७ ॥

नाय०—(सरोषम् ।) चतुरिके अस्ति किमप्यतः परं श्रोतव्यम् । तदेहि गच्छावः । (ख)

चेटी—(हस्ते गृहीत्वा ।) भर्तृदारिके मैवं भण । येन त्वं दृष्टा सोन्यां भणिप्यतीति न हि मे हृदयं प्रत्येति । तत्कथावसानं तावत्प्रतिपालयावः । (ग)

नाय०—वयस्य तौमेवास्यां शिलायामालिष्य तया चित्रगतयात्मानं विनोदयामि । तदित एव गिरितटान्मनःशिलाशकलान्यादोयागच्छ ।

बिद०—यद्भवानाज्ञापयति । (परिकम्य गृहीत्वोपसृत्य ।) भो त्वयैको वर्णक आज्ञापितः । मया पुनरिह पर्वते सुलभाः पञ्चजातीया वर्णका आनीताः । तदालिखतु भवान् । (इत्युपनयति ।) (घ)

(क) अहिरमदि एसो एदाए कहाए । भोदुं । एदं एव वादेऽइसं । भो वअस्स तदो सा रुदैदी तुए किं भणिदा । (ख) चैउरिए अतिथ किवि अदो वरं सोदव्यं । ता एहि गच्छमह । (ग) भट्टिदारिए मा एवं भण । जेण तुमे दिङ्गा सो अण्ण भणिस्सादिति णहि मे हिअं पत्ताअदि । ता कहावमाणं दीवं पडिवालाएम्ह । (घ) जं भवं आणेवदि । भो तुए एको वर्णओ आण्णाविदो । मण उण इह पव्वदे मुलहा पञ्चजाईआ वणआ आणीदा । ता आलिहदु भवं ।

निष्यन्दत इति । ते वाष्पाम्बुना नेत्रवारिणा सिन्हमेतत् चन्द्रकान्तशिलातलमेन संमुखं स्थितेन ते मुखमेव चन्द्रः मुखचन्द्रस्तस्योदयेन निष्यन्दते स्ववति इत्र । अप्राणिकर्तृकत्वान्धिष्यन्दते इत्यत्र षत्वम् । चन्द्रोदये चन्द्रकान्तश्ववणप्रसिद्धेरितिभावः । रूपकानुप्राणित उत्प्रेक्षालंकारः । अनेन विरमाश्रुपाताप्रसादं परिगृहाणेति प्रार्थना व्यज्यते ॥ ७ ॥ नायकस्यान्यामुद्दिष्येयमुक्तिरिति मन्यमाना चतुरिकामाह अस्ति किमपीति । पञ्चजातीयाः श्रेतर्नीलपीतरक्षाः संकीर्णश्च पञ्चमः ।

१ निष्यन्दते, २ सक्रोधम्, ३ जाने तामे०, ४ विनोदयेयं । तस्वरितमेव, ५ न्यानय, ६ निष्क्रम्य प्रविद्य, ७ एवं वर्णकानु०, ८ ता भोदु, ९ स बहुवडिसं (वर्त-वर्ध-यिष्यामि), १० परुणा, ११ सुदं एदं चतु०; किंचि अदोवि अवरं, १२ तुमे एवं सिविणए दिङ्गा । ण एदस्स अण्णसिं दिङ्गा अहिरमदि । (त्वमेव स्वन्ते इटा) नैतस्यान्यस्यां दृष्टिरभिरमने । नायिका-ण मे हिअं पनिअभार्ददि । ता कहावसानं । १३ एवं, १४ वण्णो आणनो, १५ पञ्च वण्णा; मुलहपथ०, पञ्चराइणो (रागिणः)-

नाय०—वयस्य साधु कृतम् । (गृहीत्वा शिलायां तामालिखन् सरोमाश्म ।) पश्य पश्य

अक्षिष्ठविम्बशोभाधरस्य नयनोत्सवस्य शशिन इव ।
दयितामुखस्य सुखयति रेखापि प्रथमद्वैयम् ॥ ८ ॥
(आँलिखति ।)

बिद०—(सकौतुकं निर्वर्ण ।) भो वयस्य अप्रत्यक्षेऽप्येवं नाम रूपं लिख्यत इत्यहो आश्र्वयम् । (क)

नाय०—(सस्मैतम्) वर्यस्य ।

प्रिया सञ्जिहितैवेयं संकल्पैः स्थापिता पुरः ।

दृष्टा दृष्टा लिखाम्येनां यदि तत्कोऽत्र विस्मयः ॥ ९ ॥

नाय०—(निःश्वस्य सास्म ।) चतुरिके ज्ञातं खलु कथावसानम् । तदेहि मित्रावसुं प्रेक्षावहे । (ख)

चेटी—(सविषादमात्मगतम् ।) कथं जीवितनिरपेक्ष इवास्या आलापः । (प्रकाशम् ।) भर्तृदारिके ननु गतैव तत्र मनोहारिका । तत्कदाचिद्भूता मित्रावसुरैर्हैवागच्छेत् । (ग)

(क) भो वअस्स अप्यचक्खेपि एवं णाम रूपं लिहीऽदिति अहो अच्चरितं ।

(ख) चउरिए जाणिदं क्षु कहावसाणं । ता एहि मित्तावसुं पेक्खमह ।

(ग) कहं जीविदणिरपेक्खो विअ से आलावो । भष्टिदारिए णं गदा एव तद्दिं मणोहारिआ । ता कदाचि भट्ठा मित्तावसू इह एव आर्जच्छे ।

प्रियाया मुखरेखामाविर्भूतां दृष्टा जातहर्षरोमाश्व आह—अक्षिष्ठेति । अक्षिष्ठमजात-पीडं यद्विम्बं पक्षविम्बफलं तद्रुच्छोभा यस्य स आक्षिष्ठविम्बशोभः । तादशः अधरः यत्र तदक्षिष्ठविम्बशोभाधरं तस्य । नयनयोरुत्सवो यस्मात्स्य नेत्रानन्दकरस्य । दयितामुखस्य । अक्षिष्ठं मेघोपरोधरहितं स्पष्टमित्यर्थः । यद्विम्बं तस्य शोभा तस्याः धरतीति धरस्तस्य शशिनः । द्वितीयाशशिन इत्यर्थः । च । प्रथमदृष्टा इयं रेखा अपि सुखयति आहादयति । शेषानुप्राणितोपमालंकारः । आर्यवृत्तम् ॥ ८ ॥ निर्वर्णं सावधानेन दृष्टा । प्रियोति । संकल्पेन मनःकल्पनया पुरः स्थापिता इयं प्रिया सञ्जिहिता समीपस्था एव । अस्तीति शेषः । एनां दृष्टा दृष्टा पुनःपुनरवलोक्य लिखामि चित्रे निवेशायामि । तदेवं स्थिते अत्र को विस्मयः । न कोपीत्यर्थः ॥ ९ ॥ अस्या आलापः संभाषणं जीवितनिरपेक्षः जीवितान्निर्गता अपेक्षा यस्मात्तादशः जीवितधारणनिराकांक्षः । प्रियाप्रासौ न जीवितं धारयिष्यतीति संभाव्यते इत्यर्थः ।

१ रेखा सुखयति नः २ इति लिं० ३ पतञ्जास्ति पुस्तकान्तरे ४ किमत्राश्र्वर्षम् ५ संकल्पस्था० ६ यथावत्को ७ अप्यचक्खं वि एवं लिहीअदि ८ आअच्छदि

(ततः प्रविशति मित्रावसुः ।)

मित्रा०— आज्ञापितोऽस्मि तातेन यथा वत्स मित्रावसो कुमार-
जीमूतवाहनोऽस्माभिरिहासन्नंवासात्सुपरीक्षितः कृतो योग्यो वरः ।
तदस्मै वत्सा मलयवती प्रतिपाद्यतामिति । अहं तु स्वेहपराधीनितया
अन्यदेव किमप्यवस्थान्तरमनुभवामि । कुतुः

यद्विद्याधरराजवंशतिलकः प्राज्ञः सतां संमतां

रूपेणाप्रतिमः पराक्रमधनो विद्वान्विनीतो युवा ।

यच्चासूनपि संत्यजेत्करुणया सच्चार्थमभ्युद्यत-

स्तेनास्मै ददतः स्वसारमतुलो तुष्टिर्विषादश्च मे ॥ १० ॥

श्रुतं च मया यथासौ जीमूतवाहनोऽत्रैव गौर्याश्रमसंबद्धे चन्दनलतागृहे
वरेत इति । तदेतचन्दनलतागृहम् । यावत्प्रविशामि । (इति प्रविशति ।)

विदू०—(संग्रहममवलोक्य ।) भो वयस्य प्रच्छादयानेन कदली-
पत्रेणेमां चित्रगतां कन्यकाम् । एष खलु सिद्धयुवराजो मित्रावसुरिहा-
गतः कदापि प्रेक्षिप्यते । (क)

नाय०—(कदलीपत्रेण चित्रमाच्छादयति ।)

मित्रा०—(प्रविश्य ।) कुमार मित्रावसुः प्रणमति ।

(क) भो वअस्स पच्छादेहि इमिणा कदलीवत्तेण इमं चित्तगदं कण्ठां ।
एसो कखु सिद्धयुवराजो मित्तावसुः इह आगदो कदावि पेक्खिवस्त्रादि ।

तातेन विश्वावसुना । मुपरीक्षितः वरं परीक्ष्य दातव्या कन्या इत्युक्तत्वात् ।
प्रतिपाद्यतां प्रदीयताम् । स्नेहस्य पराधीनतया प्रेमपरत्वात् । अन्या अवस्था
अवस्थान्तरम् । यदिति । तत्रादौ वरस्य सम्पूर्णगुणवतां दर्शयति । विद्याधराणां
राज्ञां वंशस्तस्य तिलकः अलंकारः । न तु यः कथन वरः । प्राज्ञः प्रकृष्टश्चानवान् ।
सतां साधुनां विदुषां वा सम्मतः मान्यः । रूपेण अप्रतिमः अतुलः । अलौकिक-
हृषसम्पन्नः । पराक्रम एव धनं यस्य तादृशः । विद्वान् विनांतः विनयसम्पन्नः ।
युवा चेति यत् । तदुक्तं-कुलं च शीलं च मनोङ्गता च विद्या च वित्तं च वपुर्यशश्च
एतान्गुणान्सस निरीक्ष्य कन्या वराय देया पितुरप्यशोच्या ॥ १० ॥ तथा च करुणदा-
जातानुकम्प इत्यर्थः । सत्वार्थं जीवरक्षार्थमभ्युद्यतः असून् प्राणानपि सन्त्यजेत् ।
तेन हेतुना अस्मै रवसारं ददतो मे अतुला तुष्टिः अतुलो विषादश्च जायते इति शेषः ।
अत्र नायकस्य लोकातिशयसम्पूर्णनादुदात्तालंकारः । स च यच्छुद्दद्यस्य तुष्टिवि-
पादयोर्हेतुत्वाद्यथा कमं सम्पादनाच्च काव्यलिङ्गेन यथासंख्येन च संसृष्टः । शार्दूलवि-
कीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥ गौर्याश्रमसम्बद्धे गौर्याश्रिमो गौर्यायतनं तत्प्रान्तवर्तिनीत्यर्थः ।

१ आसन्नताः परी०; २ सन्नभावात्सुपरीक्षितोयम् । कुतोऽस्मायोग्यो वरः । ३ यतः
३ अनुलां, ४ सम्बन्धे; तावत्प्र०. ५ पत्रेण पच्छात् । ६ भोः कु०. ७ कम्म; चित्त-
किदं रूपं, चित्तगदं किदं. ८ इह एव आअदो । कदावि एसो पंक्त्वे, पेक्खवेइ.

नाय०—(दृष्टि ।) मित्रावसो स्वागतम् । इहोपवेशयताम् ।

चेटी—भर्तृदारिके आगतो भर्ता मित्रावसुः । (क)

नायि०—हज्जे प्रियं मे । (ख)

नाय०—मित्रावसो अपि कुशली सिद्धराजो विश्वावसुः ।

मित्रा०—कुशली तातः । तदांदेशेनास्मि त्वत्सकाशमिहागतः ।

नाय०—किमाह तत्रभवान् ।

नायि०—श्रोप्यामि तावत्किं ततेन संदिष्टम् । (ग)

मित्रा०—इदमाह तातः । अस्ति मे दुहितौ मलयवती नाम
नीवितमिवास्य सर्वस्यैव सिद्धराजान्वयस्य । सा मया तुम्यं प्रदेत्ता ।
नदियं प्रतिगृह्यतामिति ।

चेटी—(विहस्य संहर्षम् ।) भर्तृदारिके किं न कुप्यसीदानीम् । (घ)

नायिका—(सस्मितं सलज्जं चाधोमुखी स्थित्वा ।) हज्जे मा हस ।

कि विस्मृतं त एतस्यान्यहृदयत्वम् । (ङः)

नाय०—(अपवार्य ।) वयस्य संकटे पतिताः स्मः ।

विदू०—(अपवार्य ।) भो जानामि न तां वर्जयित्वान्यस्मिश्चित्तं
नेऽभिरमते । तद्यथा तथा यत्किंचिदपि भणित्वा विसृज्यतामेषः । (च)

नायिका—(सरोषमात्मगतम् ।) हताश को वैतन्न जानाति । (छ)

नायकः—मित्रावसो क इव नेच्छेन् भवद्भिः सह श्लाघ्यमीहंशा
संबन्धम् । किन्तु न शक्यते चित्तमन्यतः प्रवृत्तमन्यतः प्रवर्तीयेतुम् ।
अतो नाहमेनां प्रतिग्रहीतुमुत्सहे ।

नायि०—(मूर्च्छा नाटयति ।)

(क) भद्रिदारिए आआदो भद्रो मित्तावसू । (ख) हज्जे प्रियं मे ।

(ग) सुणिस्सं दाव किं तादेण संदिङ्ग । (घ) भद्रिदारिए किं ण कुप्यसि
दाणि । (ङः) हज्जे मा हस । कि विसुमरिदं दे एअस्स अण्णहिअत्तणं ।

(च) भो जाणामि । ऐं तं बज्जिअ अण्णेस्सि चित्तं दे अहिरमदि । तीं जधा
न्धा जं किंपि भणिअ विसज्जीअदु एसो । (छ) हदास को वा एं ण जाणेदि ।

सिद्धराजस्तस्यान्वयो वंशः तस्य । अन्यस्यां हृदयं यस्य सः अन्यहृदयः तस्य

१ इह आस्यता, स्थीयताम् २ तस्संदेशेनाऽ, तातसन्देशेनवास्मि ३ कन्या, ४ सर्व-
यापि, ५ प्रतिपादिता, प्रतिपाद्यते, प्रतिगृह्यतामिति, ६ इच्छति, ७ इमं, ८ निवर्त्त०.
९ नभु एसो, १० दिट्ठोन्ति, ११ भवदो ण, १२ अण्णाहिं (अन्यत्र), १३ तहवि ज.

चेटी—समाश्वसितु समाश्वसितु भर्तृदारिका । (क)

विदूषकः—भो पराधीनः खल्वेषः । किमेतेनानुनीतेन । गुरुजन-
मस्य गत्वाभ्यर्थय । (ख)

मित्रा०—(स्वगतम् ।) साधूक्तमनेन । नायं गुरुजनवचनमतिक्रा-
मति । अस्य गुंस्त्रप्यस्मिन्नेव गौर्याश्रमे प्रतिवसति । तद्यावद्गत्वास्य
पित्रां मलयवर्ती प्रतिग्राहयामि ।

नायि०—(समाश्वसिति ।)

मित्रा०—(प्रकाशम् ।) एवं निवेदितात्मनोऽस्मान्प्रत्याचक्षाणः
कुमार एव बहुतरं जानाति ।

नायि०—(संरोषं ।) कथं प्रत्याख्यानलघुर्मित्रावसुः पुनरपि मन्त्रयते । (ग)
(मित्रावसुर्निष्कान्तः ।)

नायि०—(आत्मगतम् । साक्षमात्मानं पश्यन्ती ।) किं ममैतेन
दौर्भाग्यकलङ्कमलिनेनात्यन्तदुःखभागिनाद्यापि शरीरेण धारितेन । तदि-
हैवाशोकपादपेऽनयातिमुक्तलतयोद्घात्मानं व्यापादयिष्यामि । तदेवं
तावत् । (प्रकाशं विलक्षस्मितेन ।) हज्जे प्रेक्षस्व तावन्मित्रावसुर्दूरं गतो
न वेति । येनाहमपीतो गमिष्यामि । (घ)

(क) समस्सासिद्धु समस्सासिद्धु भट्टिदारिआ । (ख) भो पराहीणो अखु
एमो । किं एदेण अणुणीदेण । गुरुजनं से गदुअ अब्भयेहि । (ग) कहं पञ्चा-
क्षवाणलहू मित्तावसू पुणोवि मन्तेदि । (घ) किं मह एदिणा दोहगगकलङ्कमलिणे
अच्छन्तदुक्षवभाइणा अज्जवि संरीरेण धारिदेण । ता इह एव असोअपाअवे
इमाए अदिमुनलदाए उव्वन्धिअ अप्पाणं वावादहसं । ता एवं दाव । हज्जे
पेक्ख दाव मित्तावसू दूरं गदो ण वेति । जेण अहंवि इदो गमिस्तं ।

भावोऽन्यहृदयत्वम् । परस्मिन्नधि पराधीनः । सप्तमी शौण्डौरेति समासः ।
अषडक्ष-अलंपुरुषाध्युत्तरपदात्वः । इति खः । निवेदितः आत्मा अभिप्रायः मल-
यवर्तीप्रतिपादनरूपो यैस्तान् । प्रत्याचक्षाणः प्रत्यादिशन् । अस्मत्प्रार्थनां निराकुर्व-
नित्यर्थः । प्रत्याख्यानेन प्रत्यादेशेन लघुः अनादृत इत्यर्थः । दौर्भाग्यं दुर्भगत्वं ।
प्रियकृतानादरादिति भावः । एव कलङ्कस्तेन मलिनम् । अन्तमतिक्रान्तमत्यन्तं दुःखं

१ गुरुजनः २ पित्राः—प्रतिपादयामि ३ सरोषं विहम्य ४ सर्वलक्षस्मितम् ५ एदि-
णा अब्भयिदेण (अनेनाभ्यर्थितेन); भणन्नेण (भणितेन). ६ लहुओ, पञ्चमं
लहुकिदो (प्रत्यक्षं लघुकृतः) किं पि मन्तेदि ७ सरीरहडेण ।

चेटी—यद्भर्तृदारिका आज्ञापयति । (कतिचित्पदानि गत्वा स्वेगतम् ।)
अन्यादशमस्या हृदयं प्रेक्षे । न तावद्गमिष्यमि । इहैवापवारिता प्रेक्षे
किमेषा प्रतिपद्यते इति । (क)

नायि०—(दिशोऽविलोक्य पाशं पाणी गृहीत्वा साक्षम् ।) भगवति
गौरि यदि त्वयेह जन्मनि मे न कृतः प्रसादस्तदन्यस्मिन्नपि जन्मनि
यथा नेटशी दुःखभागिनी भवामि तथा कुरु । (कण्ठे पाशमर्पयति ।) (ख)

चेटी—(दृष्ट्वा समंत्रैमम् ।) परित्रायध्वं परित्रायध्वम् । एषा
भर्तृदारिकोद्भव्यात्मानं व्यापादयति । (ग)

नाय०—(संस्क्रममुर्पस्त्वय) कासौ कासौ ।

चेटी—इयमशोकपादपे । (घ)

नाय०—(अवलोक्यं सहर्षम् ।) कथं सैवेयमस्मन्मनोरथभूमिः ।
(नाथिकां पाणी गृहीत्वा लतापाशमाक्षिपति ।)

न खलु न खलु मुग्धे साहसं कार्यमेतं-
द्रुचपनय करमेतं पलुवाभं लतायाः ।
कुसुममपि विचेतुं यो न मन्ये समर्थः
कलयति स कथं ते पाशामुद्भन्धनाय ॥ ११ ॥

(क) जं भट्टिदारिआ आणवेदि । अण्णारिसं से हिअअं पेक्खामि । ण दार्च
गमिस्सं । इह एवं ओवारिदा पेक्खामि किं एसा पडिवज्जदिति ।

(ख) भअवदि गोरि जैँ तु इह जम्मे मे ण किदो पसाओ ता अण्णास्सिपि
जैम्मे जधा ण ईदिसी दुक्खभाइणी होमि तधा करेहि ।

(ग) परित्ताअध परित्ताअध । एसा भट्टिदारिआ उच्चन्द्रिय अ अपाणं वावादेदि ।

(घ) इअं असोअपाअवे ।

भजते तदत्यन्तदुःखभागि । संपृचा इति घिनुण् । तेन । अन्यदिव पश्यति ज्ञान-
विषयीभवतीति अन्यादशं । समानान्ययोश्वेति वाच्यम् इति बुज् । जातजीवित-
वैराग्यमित्यर्थः । इहास्मिन्जन्मनि । जन्मनीत्यत्र जन्मान्तरे इति पाढो न युक्तः ।
मनोरथभूमिर्मनोरथालम्बनभूता । न खलिवति । हे मुग्धे मुन्दरि । अपि चात्म-
हितानभिज्ञे । एतत्साहसं स्वप्राणपरित्यागरूपं न खलु न खलु कार्यम् । सर्वथा
न कर्तव्यमित्यर्थः । अत्यन्तानौचित्यप्रदर्शनार्थं वीप्सा । पलवस्य किसलयस्येवाभा
यस्य तं किसलयकोमलं करं लताया व्यपनय दूरं नय । कुसुममपि विचेतुं लताया

१ अवलोक्यात्मगतम्. २ उत्थाय दिशो. ३ ऋमुपसूत्य. ४ उपेत्य. ५ दृष्टा. ६ आक्षि-
पन्. ७ मेवं; ईदृक्. ८ एतत्प०. ९ दाव अग्ने. १० तुए, जह किदो. ११ जन्मन्तरे.

नायि०—(ससाध्वसम् ।) हज्जे कः पुनरेषः । (सम्युक्तिरूप्य मरोषं हस्तमाक्षिपति ।) अये मुञ्च मुञ्च मे अग्रहस्तम् । कस्त्वं निवारयितुम् । कथं मरणेऽपि त्वमभ्यर्थनीयः । (क)

नाय०—

कण्ठे हारलतायोग्ये येन पाशस्तवार्पितः ।

गृहीतः सापराधोऽयं सं कथं मुच्यते करः ॥ १२ ॥

विदू०—(चेटीमुपसृत्य ।) भवति किं पुनरस्या अस्य मरणव्यवसायस्य कारणम् । (ख)

चेटी—नन्वेष एव ते प्रियवयस्यः । (ग)

नायकः—कथमहमेवास्यां मरणव्यवसायकारणम् । नैखलु अवगच्छामि ।

विदू०—भवति कथमिव । (घ)

चेटी—(सांकृतम् ।) या सा ते प्रियवयस्येन कापि हृदयवल्लभा शिलातल आलिखिता तस्यां पक्षपातिनैतेन प्रतिपादयतोऽपि मित्रावसोर्नाहं प्रतिगृहीतेति जातनिर्वेदयानयैतद्यवासितम् । (ङ)

(क) हज्जे को उण एसो । अये मुञ्च मुञ्च मे अगगहत्यं । को तुमं णिवारिदुँ । कंहं मरणेवि तुमं अद्भयर्थणीओ । (ख) भोदि किं उण से इमस्स मरणव्यवमाअस्स कारणं । (ग) ण एसो एवं दे पिअवअस्सो । (घ) भोदि कइं विअ । (ङ) जा सा दे पिअवअस्सेण कावि हिअवलङ्घा सिलाअले आलिहिआआदातुं यः न समर्थः इति मन्ये स उद्गन्धनाय पाशं कठिनस्पर्शं कथं कलयति । गृह्णाति । मुच्यतामेप इति भावः । अत्र मुकुमारकरस्य पाशग्रहणरूपविरुद्धक्रियाभिधानात् विषमालंकारः । स च मन्य इत्युप्रेक्षया संमृष्टः । मालिनी वृत्तम् ॥ ११ ॥ त्रातृप्रार्थनाया नायककृतं प्रत्याख्यानं मनसि निश्चित्य सामर्पमाह अये मुच्येति । अभ्यर्थनीयः प्रार्थनीयः । मम त्रातुः प्रार्थना तावस्त्वया नाङ्गाकृता । आस्तां तद् । अधुना मरणे कृतनिश्चयाया मम कथं तत्रानुमन्यस इति भावः । कण्ठ इति । येन कर-गेन हारलतायाः योग्यः हारलतायोग्यस्तस्मिन् तव कण्ठे पाशः अर्पितः दद्धः । ऋगतौ इति धातोः ष्णन्तात्कर्मणि चक्तः । अर्तिहीत्यादिना पुक्त । तादृशः सापराधः गृहीतः अयं ते करः कथं मुच्यते । विना दण्डमपराधी न मोक्षव्य इति भावः । अत्र कराविमोचने सापराधत्वस्य हेतुत्वेन कथनात्काव्यलिङ्गमलंकारः ॥ १२ ॥ मरणव्यवसायः मरणोद्योगः । साकूतं माभिप्रायम् । प्रतिपादयतः ददतः ।

१ नायकं निं० २ स्तवया ३ कथं ते ४ (सानुशयं) कथं ५ मरणकार० ६ तदैतन्न खल्वहं ७ नास्येत्तुस्तकान्तरे- ८ एव खु ९ मरणे वि किं तुमं एव.

नाय०—(सहर्षमात्मगतम् ।) कथमियमेवासौ विश्वावसोर्दुहिता
मलयवती । अथवा रत्नाकराहृते कुतश्चन्द्रलेखांयाः प्रसूतिः । केष्टं
मनाग्वच्छितोऽस्मि ।

विद०—भवति यद्येवं तदनपराद्ध इदानीं प्रियवयस्यः । एषा
खल्वालिखिता । अथवा यदि मम न प्रत्येषि ततः स्वयमेव गत्वा
शिलातले प्रेक्षतां भवती । (क)

नाय०—(सहर्षं सलज्जं च नायकं पश्यन्ती हस्तमार्कर्षति ।)

नाय०—(सस्मितम् ।) न तावन्मुञ्चामि यावन्ममै हृदयवल्लभं
शिलायामालिखितां न पश्यसि ।

(सर्वे चन्दनलतागृहं प्रविशान्ति ।)

विद०—(कदलीपत्रमपर्नाय ।) भवाति प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व एतमस्य
हृदयवल्लभं जनम् । (ख)

नाय०—(निरुप्यापवार्य सस्मितम् ।) चतुरिके अहमिवालिखिता । (ग)

ताए पक्खवादादिष्ठा एदेण पैडिवाद्यन्तस्सवि मित्तावसुणो णाहं पडिभिर्गृहीदेन्ति
जादणिव्वेदाए इमाए एंदं व्ववसिदं ।

(क) भोदि जइ एवं ता अणवरद्वी दाणीं पिअवअस्सो । एसा क्षु
आलिहिदां । अहवा जइ मम ण पत्तीअसि तदो सञ्चं एवं गदुअ सिलोअले
पेक्खदु भोदि ।

(ख) भोदि पेक्ख पेक्ख एंदं से हिअवलहं जणं ।

(ग) चउरिए अहं विअ आलिहिदा ।

प्रतीषेति पाठे स एवार्थः । जातनिवेदया उत्पन्नवैराग्यया । सहर्षमिति । अन्यथा-
ज्ञानापगमेन हर्षः । रत्नाकराहृत इति । तथोदात्तवंशाद्विश्वावसोरन्यस्मात्कथमीदशः
कन्यारत्नस्य प्रसूतिरिति भावः । मम न प्रत्येषि मद्वन्नेन न विश्वासः । चित्रावले-
कनेनात्मनः सादृशं निश्चित्यापि चेटीं संवादयितुमाह अहमिवालिखितेति

१ लेखा प्रसूतिः २ हा कथं वज्जिचतोऽस्म्यनया ३ मया ४ आलेख्यगतां ५ परि-
कामन्ति ६ पच्चाच्चिक्षवन्तस्स मित्तावसुणो णाहं पडिच्छामिति सुणिअ जाद०
(प्रत्याख्यातस्य मित्रावसोः नाहं प्रत्याच्छामीति श्रुत्वा) ७ पडिच्छिदेन्ति (प्रतीषेति)
८ एवं ९ नास्येतक्षचित् १० पत्तिआअदि-सि ११ सिलाअलं १२ एसा से
हिअवलहा ।

चेटी—(चित्राकृति नायिकां च निर्वर्ण्य ।) भर्तृदारिके किं भण-
स्यहमिवालिखितेति । ईदशमस्याः साहश्यं येन न ज्ञायते किं तावन्म-
णिशिलायां भर्तृदारिकायाः प्रतिबिम्बं संक्रान्तमुत त्वमालिखितेति । (क)

नाय०—(विहस्य ।) हज्जे दुर्जनीकृतास्म्यनेन मां चित्रगतां
दर्शयता । (ख)

विदू०—भो भो निर्वृत्त इदानीं ते गान्धर्वो विवाहः । तन्मुच्च
तावदस्या अग्रहस्तम् । एषा खलु कापि त्वरितत्वरितेत एवाग-
च्छति । (ग)

नाय०—(ईषस्मिंतं कृत्वा नायिकां मुच्छति ।)

(ततः प्रविशति चेटी ।)

चेटी—(सहर्षं सहसोपसूत्य ।) भर्तृदारिके दिष्टचा वर्धसे । प्रतीष्टा
त्वं भर्तुर्जीमूतवाहनस्य गुरुभिः । (घ)

विदू०—(नृत्यन् ।) ही ही भोः संपूर्णा मनोरथाः प्रियवय-

(क) भट्टिदारिए किं भणसि अहं विअ आलिहिदेति । ईदिसं से संसिरच्छं
जेण ण जाणीअदि किं दाव मणिसिलाण भट्टिदारिआए पडिबिम्बं संकन्तं औंदु
तुमं आलिहिदेति । (ख) हज्जे दुज्जणीकिदम्हि इमिर्णा मं चित्तगदं दंसअन्तेण ।
(ग) भो भो णिव्युत्तो दाणि ते गन्धर्वो विवाहो । तां मुच्च दाव से अग्रहत्यं
एसा क्वानु कावि तुरिदतुरिदां इदो एव्व आअच्छादि । (घ) भट्टिदारिए दिडिआ
बडुसे : पडिच्छेदा तुमं भट्टिणो जीमूतवाहणस्स गुरुहि ।

उत त्वमालिखिता तव प्रतिकृतिरियमित्यर्थः । दुर्जनीकृतास्मि मध्येव वद्धभावस्यास्य
विपर्ययेण संभावनादिति भावः । गान्धर्वर्वो विवाह इति । तदुक्तं मनुना-ब्राह्मो दैवस्त-
थैवार्षः प्राजांपत्यस्तथामुरः । गान्धर्वो राक्षसथैव पैशाचश्चाष्टमः स्मृतः ॥ तत्र गान्धर्वः—
इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाथ वरस्य च । गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः काम-
संभवः ॥ इत्युक्तलक्षणः । निर्वृत्तः अनुरागवतोः परस्परकरस्पर्शादिति भावः ।
प्रतीष्टा स्वीकृता । हीहीति आनन्दसूचकम् । अथवेति पक्षान्तरे । मिश्रान्नान्नापरं
मम किंचित्प्रियं तत्त्वाधुना विवाहोत्सवे यथेष्टं सिद्धयेदिति हास्यार्थमुक्तिः ।

१ नायकः—मुञ्चति. २ प्रविश्य. ३ सोसारिच्छ (सोसाहश्यं); ४ सिलादले.
५ आहो. ६ इदं चित्तं दंसअन्तेण (इदं चित्रं दर्शयता). ७ मुञ्च इदाणीं से. ८ तुरिदं-
९ ओगिहीदा.

स्यस्य । अथवा नहि नहि भवत्या मलयवत्याः । अथवा नैतयोः ।
(भोजनेमभिनयन् ।) ममैवैकस्य ब्राह्मणस्य । (क)

चेटी—(नायिकामुद्दिश्य ।) आज्ञासाम्मि युवराजमित्रावसुना यथा
अद्यैव मलयवत्या विवाहोत्सवस्य मङ्गलं संवृत्तं भविष्यति । तल्लघु तां
गृहीत्वागच्छेति । तदेहि गच्छ्युवः । (ख)

विदू०—अः गता खलु त्वं दास्याः पुत्रि एनां गृहीत्वा ।
वयस्येन किमिहैवावस्थातव्यम् । (ग)

चेटी—(विहस्य ।) हताशा मा त्वरस्व । युप्माकमपि स्नपन-
कमागतमेव । (घ)

नायि०—(सानुरागं सलज्जं च नायकं पश्यन्ती सपरिवारा निष्कान्ता ।)
(नेपथ्ये वैतालिकः पठति ।)

वृष्ट्यां पिष्टातकस्य द्युतिमिह मलये मेरुतुल्यां दधानः

सद्यः सिन्दूरधूलीकृतदिवससमारम्भसन्ध्यातपश्रीः ।

(क) ही ही भो संपुण्णां मणोरथा पिअवअसस्म । अहवा णाहि णाहि भोदीए
मलअवदीए । अहवा ण एदाणं । मम एव एकस्स बम्हणस्स ।

(ख) आणन्तमिह जुवराअमित्तावसुणा जधा अज्ज एव मलअवदीए विवाहू-
स्सवस्स मङ्गलं संवृत्तं भविस्सदि । ता लहु तं गेण्हिअ आअच्छत्ति । ता
एहि गच्छम्ह ।

(ग) आ गदा क्व तुमं दासीण धाण एदं गेण्हिअ । वर्त्तसेण किं एव
अवतिथदव्वं ।

(घ) हदास मा तुवर । तुम्हाणंवि ष्टवणकं आगदं एव ।

दास्याः पुत्रीति परिहामार्थम् । स्नपनकं स्नानार्थमभ्यङ्गादिद्रव्यम् । विविधेन तालेन
चरति वितालः प्रयोजनमस्य इति वा वैतालिकः । चरति । प्रयोजनम् । इति वा टकः ।
वृष्ट्या इति । इह मलये पिष्टात एव पिष्टातकः । पटवासकसंज्ञः सुगन्धि-
चूर्णविशेषः । तस्य वृश्या मेरुतुल्यां सुमेहसदीशीं द्युतिं शोभां । तस्य पिअरत्वात
दधानः सम्पादयन् । तथा च सद्यः तदानीमेष सिन्दूरस्य धूल्या चूर्णेण कृता
विरचिता दिवसस्य समारम्भे प्रारम्भे सन्ध्यातपस्य सायंकालिकसूर्यप्रकाशस्य श्रीः
शोभा येन तादक्षः । दूरकृतेति पाटे दूरकृता न्यकृता दिवससमारम्भस्य
सन्ध्यातपस्य च श्रीः येन सः । मिद्दलोकः विश्वावसुसम्बन्धिलोकः । अङ्गनानां

१ आत्मानं दर्शयन् । २ चूर्णः । ३ दूरीकृत । ४ मुखा । ५ संपुण्णो वरहो । ६ अन्नहो-
दीए । ७ विवाहो ता लहुएँ । ८ पिअवअस्सेण उण इहएव अच्चिददव्वं (आसितव्यं) ।
९ तुवर तुवर ।

उद्धीतैरङ्गनानां चलचरणरणम् पुराराँवहृष्टै-

रुद्धाहस्तानवेलां कथयति भवतः सिद्धये सिद्धलोकः ॥ १३ ॥

विदू०—(समाकर्ष्य ।) भो वयस्य दिष्टचागतं स्नपनकम् । (क)

नाय०—(सहर्ष ।) सखे यदेवं तत्किमिदानीमिह स्थितेन ।
तदागच्छ । आत्मामपि तातं नमस्कृत्य स्नानभूमिमेव गच्छावः ।

अन्योन्यप्रीतिकृतः समानरूपानुरागकुलवयसाम् ।

केषाञ्चिंदव मन्ये समागमो भवति पुण्यवताम् ॥ १४ ॥

इति निष्कौन्ताः सर्वे ।

॥ इति द्वितीयोऽङ्कः ।

(क) भो वअस्स दिङ्गिआ आअदं घबणकं ।

कल्याणाङ्गीनां युवतीनां चलाये चरणाः तेषु रणनः शब्दायमाना ये नृपुराः
मज्जीरसंज्ञाः पादालंकारविशेषास्तेषामारावेण शिङ्गितेन हर्यः मनोहरैः उद्ग्रातैः भवतः
जीमूतवाहनस्य सिद्धये अर्भाष्टसिद्धयर्थं भवान्नानाय सिद्धः स्यादिति वा । उद्ग्राह-
स्नानवेलां विवाहमङ्गलस्नानसमयं मूचयति । अत्र मेरुसन्ध्यातपयोर्द्युतेष्ट्रहनस्यान्ये-
नासंभववात्तसदशीमिति उपमापर्यवसानान्निदर्शीनालंकारः । स्वग्वरावृत्तम् ॥ १३ ॥

अन्योन्येति । समानानि तुल्यानि रूपं च अनुरागश्च कुलं च वयश्च स्वानुराग-
कुलवयांसि येषां तेषां पुण्यवतामत एव केषाञ्चिदेव । नतु सर्वेषाम् । अन्योन्य-
स्मिन्वा प्रीतिस्तया कृतः समागमो विवाहः भवतीति मन्ये । अत्र वास्त्यायनः-
स्यां मनश्चक्षुषोः प्रवृत्तिस्तस्यामृद्धिः । सर्वाण्यामनन्यपूर्वायां शास्त्रतोथिगतार्या
धर्मर्थः...पक्षवृद्धिरनुपस्कृता रतिश्च । इति । आर्या छन्दः ॥ १४ ॥ इति श्री नागा-
नन्दटीकायामर्थबोधिन्या द्वितीयोऽङ्कः ॥

१ गीतैः सिद्धां० २ सममनुराणयन्; अरुणमणिरणन्. ३ पुरह्राद, ० रम्यैः.
४ पतञ्जास्ति काचित्. ५ ०हृतां, दर्शनकृतः. ६ निष्क्रान्तो. ७ श्रीहर्षहृतो नागानन्द-
नाटके गान्धर्वविवाहे जामूनवाहनपरिणयो नाम.

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति मत्तो विचित्रविद्वलवेषशषकहस्तो
विटः स्फन्धारोपितसुराभाण्डश्वेतश्च ।)

विटः— (सहर्षम् ।)

नित्यं यः पिवति सुरां जनस्य प्रियसंगमं च यः कुरुते ।
मन्ये द्वाविव देवौ बलदेवः कामदेवश्च ॥ १ ॥

(घूर्णमानः ।) सफलं खलु मम शेखरकस्य जीवितम् ।

वक्षःस्थले दयिता नीलोत्पलवासिता मुखे मदिरा ।
शीर्षं च शेखरको नित्यमेव संस्थितो यस्य ॥ २ ॥

अथ तृतीयाङ्के गताङ्कावसानप्रस्तुते विवाहे निर्वैने अवसरप्राप्तसंभोगोपकर्मे शृङ्ग-
हास्यकरणानां केशिकीवृत्त्याश्रितत्वात्कैशिक्याश्च नेतृब्यापारस्यायाः— नन् च
नर्मस्पन्दो नर्मस्फोटेथ नर्मगर्भश्च । इत्युक्तेषु चतुर्वर्जेषु नर्मणः— वैदग्ध्यक्रांडितं
नर्म प्रियोपच्छन्दनात्मकम्—इति लक्षितस्य हास्याङ्गत्वेन रसान्तरङ्गत्वात्त्रिर्वाहर्थं
विकृतवेषभाषाणां विटविद्वकचेटादीनां प्रवेशं प्रस्तौति । तदुक्तं—विकृताचार्वाक्रैय-
रङ्गविकारैश्च विकृतवेषकृतैः । हासयति जनं यस्मात्समाज्ञेयो रसो हास्यः ॥ ३ ॥
स्त्री-
नीचप्रकृतिष्वेव भूयिष्ठ दृश्यते रसः । इति । तत्रादौ हास्यरसस्य शृङ्गारजन्यत्वाद्
विटचेटयोः शृङ्गारसहाययोः प्रवेशः । तदुक्तं दर्पणे—शृङ्गरेष्य सहाया विटचेट-
विदूषकाद्याः स्युः । भक्ता नर्ममु निपुणाः कुपितवध्रूमानभञ्जनाः शुद्धाः ॥ ४ ॥
विटलक्षणं च तत्रैव—सम्भोगहीनसंपद विटस्तु धूर्तः कल्कदेशज्ञः । वेशापचार-
कुशलो वाम्मी मधुरोथ बहुमतो गोप्यथाम् ॥ ५ ॥ इति । मत्तः पानक्षीवः । विचित्रः
विद्वलः विकृतः इतस्ततश्चलितो वा वेषो यस्य । चपकः पानपात्रं हस्ते यस्य च
नथोक्तः । **नित्यमिति** । यः नित्यं सुरां पिवति यथ जनस्य प्रियेण सङ्गमं
ऋरोति तौ यथाक्रमं बलदेवो बलमदः कामदेवश्च देवौ इव मन्ये । मम तौ द्वावेव देवते
इति पाठे मन्मते तावेव द्वौ देवौ इत्यर्थः । विटस्य सुरापानं प्रियासङ्गमश्चेति द्रव्यमिष्ठ-
नममतस्तन्मतानुसारेणेयमुक्तिः ॥ १ ॥ घूर्णमानः मदात्स्खलन् । वक्षस्थल
इति । यस्य मम वक्षःस्थले दयिता प्रिया मुखे नीलोत्पलेन वासिता सुरभीकृता
मदिरा च नित्यं एव स्थिता शीर्षे च शेखरः नित्यं स्थितः । तस्य मम जीवितं
सफलमिति पूर्वेण सम्बन्धः । शेखरकोहं बलदेवकामदेवाभ्यामपि गुणेर्गीयानित्यपि
अवनिः ॥ २ ॥

१ उज्ज्वलः; उज्ज्वलवेषश्च हस्तस्कन्धारोपितसुगभाण्डो विटश्वेतश्च. २ घूर्णन्.

(प्रस्त्रेलन् ।) अरे को मां चालयति । (सहर्षम् ।) अवश्यं नवमालिका मां परिहसति । (क)

चेटः—भट्टक न तावदागता नवमालिका । (ख)

विटः—(सरोषम् ।) प्रथमप्रहर एव मलयवत्या विवाहमङ्गलं निर्वृत्तम् । तत्कस्मात्सेदानी प्रभातेऽपि नागच्छति । (विचिन्त्य सहर्षम् ।) अथ वाद्यास्मिन्मलयवतीविवाहमङ्गलमहोत्सवे सर्व एव निजप्रणयिनीजनसनाथः सिद्धविद्याधरलोकः कुमुमाकरोद्यान आपानक-मुखमनुभवतीति तर्कयामि । तत्रैव नवमालिका मामवेक्षमाणा तिष्ठति । तदहमपि तत्रैव गमिष्यामि । कीटशो नवमालिक्या विना शेखरकः । (प्रस्त्रेलन् परिकामति ।) (ग)

(क) णिचं जो पिबइ सुरं जगस्स पिअसङ्गमं च जो कुणइ ।

मैणे दो विअ देवा बलेइवो कामदेवो अ ॥

सहलं कबु मह सेहरअस्स जीविअं ।

घच्छथ्यलम्भि दइआ णीर्णुप्पलवासिआ मुहे मझरा ।

सीसम्मि अ सेहरओ णिचं एब्बं संहिदो जस्स ॥

अरे को मं चौलेदि । अवस्सं णोमालिआ मं परिहसदि ।

(ख) भट्टक ण दाव आअंदा णोमालिआ ।

(ग) पठर्मपहरे एब्बं मलअवदीए विवाहमङ्गलं णिबुंतं । ता कीस मा दाणि पहादेवि ण आअच्छदि । अह वा अंज इमस्सि मलअवदीविवाहमङ्गलमहू-स्सवे सब्बो एब्बं णिअणहर्णीजणसणाहो सिद्धविजाहरलोओ कुमुमाअरुजाणे आवाणअमुहं अणुभवदिति तकेमि । ^५ तहिं एब्बं णोमालिआ मं अवेक्षमाणा चिन्दिदि । ता अहंपि तहिं एब्बं गमिस्सं । कादिसो णोमालिआए विणा सेहरओ । परिहसति मां चालयिन्वा परिहासं करोतीत्यर्थः । निजः यः प्रणयिनीजनः प्रियाममहस्तेन युक्तः । आपानकमुखं मद्यपानजन्यमुखम् । कीटशा इति । नवमालिका नाम चेटी । तथा विना तथा असङ्गतः शेखरकः कीटशः । तस्य का शोभा इत्यर्थः । पक्षे नवमालिका पुष्पविशेषस्तया विना शेखरकः शिखास्थमाल्यम् ।

१ परिर०. २ सहासम्. ३ मह दे (मम ता), अहेद. ४ दिष्णुप्पल (दत्तोत्पल).
५ विअ; संहिदा—चेटिका (चेटिका). ६ परिवारअदि. ७ अज्जवि आअच्छदि (अद्याव्यागच्छति); सा अज्जवि इहागच्छदि. ८ प्पदोसे. ९ सुबुत्तं. १० नास्थे-तत्कर्त्तित्. ११ विवाहमङ्गल०. १२ पिअ (पिय). १३ सोक्खं. १४ अणुहविस्सदि.
१५ ता तहिं.

चेटः—एतु एतु भट्टकः । इदं कुसुमाकरोद्यानम् । तत्प्रविशतु भट्टकः । (क)

(उभौ प्रवेशं नाटयतः ।)

(ततः प्रविशति स्कन्धन्यस्तवन्नयुगलो विवूषकः ।)

विदू०—श्रुतं खलु मयाद्यं प्रियवयस्यः कुसुमाकरोद्यानं गमिष्यतीति । तद्यावत्तत्रैव गमिष्यामि । (परिक्षियावलोक्य च ।) इदं कुसुमाकरोद्यानम् । तत्प्रविशामि । (प्रविश्य भ्रमरबाधां नाटयन् ।) अरे कस्मात्पुनरेते दुष्टमधुकरा मामेवाभिभवन्ति । (आत्मानमाप्नाय ।) भवतु ज्ञातम् । यन्मलयवत्या बन्धुजनेन जामातुः प्रियवयस्य इति कृत्वा सच्चहुमानं सुगन्धवर्णकैर्विलिसोऽस्मि संतानकशेखरश्च मम शीर्षे पिनद्धः स खल्वेषोऽत्यादरोऽनर्थीभूतः । तत्किमिदानीमत्र करिष्यामि । अथ वा एतेनैव मलयवत्याः सकाशाल्लुब्धेन रक्तांशुकयुगलेन स्त्रीविषं विधायोत्तरीयकृतावगुण्ठनो गमिष्यामि । प्रेक्षे तावत्किं दास्याः पुत्रा दुष्टमधुकराः करिष्यन्तीति । (तथा करोति ।) (ख)

विटः—(निरूप्य सहर्षम् ।) अरे चेट । (अङ्गुल्या निर्दिशने सहासम ।) एषा खलु नवमालिका मां प्रेक्ष्याहं चिरस्यागत इति कुपिता

(क) एतु एतु भट्टके । एदं कुसुमाअरुजाणं । ता पविसदु भट्टके ।

(ख) सुदं क्षु मए अज पिअवअस्सो कुसुमाअरुजाणं गमिस्सदित्ति । ता जाव तहि एव्व गमिस्सं । एदं कुसुमाअरुजाणं । ता पविस्सं । अरे कीस उण एदे दुडमहुअरा मं एव्व अभिहवन्दि । भोदु जाणिदं । जं मलअवदीए बन्धुजणेण जामादुअस्स पिअवअस्सोत्ति कदुअ सघहुमाणं सुगन्धवणकेहि विलित्तोम्हि संतार्ण-असेहरं च मे सीसे पिणदं सो क्षु एसो अच्चाअरो अणत्यीभूदो । ता कि दाणि एत्थ करिस्सं । अह वा एदेन एव्व मकअवदीए सआसादो लद्देण रत्तसुअजुगलेण इत्थिआवेसं विहिअ उत्तरीआकिदावगुण्ठनो गमिस्सं । पेक्खामि दाव कि दासीए पुता दुडमहुअरा करिस्सन्तिति ।

स्कन्धे न्यस्तं वन्नयुगलं येन । अभिभवन्ति अनुबध्नन्ति । सुगन्धवर्णकैः सुरभिलेपद्वयैः । सन्तानकानां देवतस्पुष्पाणां शेखवरः आपीडः । पिनद्धः बद्धः ।

१ निर्दिश्य. २ एतत्रास्ति कचित्. ३ तं क्षु उज्जाणं । पविसदु भट्टारआ-४ ऽद्वन्ति (अभिद्रवन्ति). ५ जाणिदं मए. ६ जं तं (यत्तत्). ७ वणकेहि विचित्तिदोम्हि. ८ संतानकुसुम. ९ मलअवदीसभा०. १० इत्थिआ इव लंबं लंबं परिहिअ (स्त्रीव लम्बं लम्बं परिधाय ।)

अवगुण्ठनं कृत्वान्यतो गच्छति । तत्कण्ठे गृहीत्वा प्रसादयाम्येनाम् ।
(सहस्रोपसूत्य विदूषकं कण्ठे गृहीत्वा मुखे ताम्बूलं दातुमिच्छति ।) (क)

विदू०——(मयगन्धं सूचयन् ।) दूरं रे दूरम् । (इति नासिका
पिधाय परावृत्य स्थित्वा ।) कथमेकेषां दुष्टमधुकरणां सकाशात्परिभ्रष्ट
इदानीमन्यस्य दुष्टमधुकरस्य मुखे पतितोऽस्मि । (ख)

विटः——कथं कोपेन पराङ्मुखीभूता । भवतु । पादयोः पतित्वा
प्रसादयामि । (प्रणामं कुर्वन्विदूषकस्य चरणावात्मनः शिरसि कृत्वा ।) प्रसीद
नवमालिके प्रसीद । (ग)

(ततः प्रविशति चेटी ।)

चेटी—आज्ञसास्मि भर्तृदारिकया मलयवत्या जनन्या । हञ्जे
नवमालिके कुमुमाकरोद्यानं गत्वोद्यानपालिकां पल्लविकां भण । अद्य
सविशेषं तमालवीथिकां सज्जीकुरु । मलयवत्या सहितेन जामात्रा तत्र
गन्तव्यमिति । आज्ञसा च मया पल्लविका । तद्यावद्रजनीविरहजनि-
तोत्कण्ठं प्रियवयम्यं शेखरकमन्विष्यामि । (व्या ।) एष शेखरकः ।
(सरोषम् ।) कथमन्यां कामपि स्त्रियं प्रसादयति । तदिह स्थितैव
जानामि का एषेति । (घ)

(क) अरे चेड । एसा क्वचु णोमालिआ मं पेक्खिअ अहं चिरस्स आअ-
दोत्ति॑ कुविदा अवगुण्ठणं करिअ अण्णदो गच्छदि । ता कण्ठे गोण्हिअ पसादेमि णं ।

(ख) दूरं रे दूरं । कहं एकाणं दुष्टमहुअरणां सर्वासादो परिभ्रष्टो दाणिं
अण्णस्स दुष्टमहुअरस्स मुहं पडिदोम्हि ।

(ग) कहं कोवेण परम्मुहीभूदा । भोदु । पाएनु पर्डिअ पसादेम्हि । पसीद
णोमालिए पसीद ।

(घ) आणत्तम्हि भश्चिदारिआए मंलअवर्दाए जणणीए । हञ्जे णोमालिए कुसु-
माअरुज्जाणं गदुअ उज्जाणबालिअं पल्लविअं भणाहि । अज्ज सविसंसं तमालवीहिअं
अनर्थीभूतः भ्रमरवाधाकारणमित्यर्थः । उत्तरीयेण उपरिवन्नेण कृतमवगुण्ठनं शरीरावरणं
येन सः । मधु करे यस्य स मधुकरः नित्यमयसेवी दुष्टश्चामौ मधुकरश्च तस्य ।
पराङ्मुखे यस्याः सा पराङ्मुखी । रजन्या यो विरहस्तेन जनिता उत्कण्ठा यस्य ।

१ मुखेन । २ (मूचयन् नासिका गृहीत्वा परावृत्तमुखः स्थित्वा) कहं इ०.
३ ०लिआ अहं चिरस्त आअदोत्ति, ०लिआ आअदा । मं पेक्खिअ चिरस्स.
४ ति कदुअ (हृस्वा) । ५ अहं । ६ मुहादो कथं वि । ७ मादाए ।

विटः—

हरिहरपितामहानामपि गर्वितो यो न जानाति नन्तुम् ।

स शेखरकश्चरणयोस्तव नवमालिके पतति ॥ ३ ॥ (क)

विदू०—दास्याः पुत्र मत्तबालक कुतोऽत्र नवमालिका । (ख)

चेटी—(निर्णय सस्मितम् ।) कथमहमिति कृत्वा मदपरवशेन
शेखरकेणार्यात्रेयः प्रसाद्यते । तद्यावदलीककोपं कृत्वा द्वावप्येतौ
परिहसिष्यामि । (ग)

चेटः—(नवमालिकां इष्टा शेखरकं हस्तेन गृहीत्वा चालयन् ।) भट्टक मुञ्च
मुञ्चैतम् । न भवत्येषा नवमालिका । एषा पुना रोषारक्ताभ्यां लोचनाभ्यां
प्रेक्षमाणेत एवागच्छति । (घ)

चेटी—(उपसृत्य ।) शेखरक का खल्वेषा प्रसाद्यते । (ङ)

विदू०—(अवगुण्ठनर्मपनीय ।) अहं मन्दभागधेयायाः पुत्रः । (च)

मज्जीकरेहि । मलअवदीए सहिदेण जामादुणा तत्थ गन्तव्यंसि । आणता च मए
पलविआ । ता जाव रथणीविरहंजणिदुक्षण्ठं पिअवअस्सं सेहरअं अण्णेसामि । ऐसो
महरओ । कहं अण्ण कंपि इत्थिअं पसादेदि । ता इह दिदा एव्व जाणामि का एसेन्ति ।

(क) हरिहरपिदामहाणं पि गव्विदो जो ण जाणए णामिदुं ।

सो सेहरओ चलणेमु तुज्ज णोमालिए पर्डइ ॥

(ख) दासीए पुत्ता मत्तबालआ कुदो एथ णोमालिआ ।

(ग) कहं अहंसि करिअ मदपरवसेण सेहरएण औंजअत्तओ पसादीअदि ।
ता जाव अलीअैकोवं करिअ दुवेबि एदे परिहसिस्सं ।

(घ) भट्टक मुञ्च मुञ्च एंद । ण भोदि एसा णोमालिआ । एसा उंण रोसार-
नेहि लोअणेहि पेक्षवन्ती इदो एव्व आधच्छदि ।

(ङ) सेहरअ का केंखु एसा पसादीअदि । (च) अहं मन्दभांधेआए पुत्तो ।
हरिहरेति । हे नवमालिके । गर्वः अस्य संजातः असौ गर्वितः सन् हरिहर-
पितामहानां विष्णुशिवव्रद्धिणामपि यः न नमस्करोति स शेखरकस्ते चरणयोः
पतति । हरिहरपितामहेभ्योपि त्वां श्रेष्ठतरां गणयामीति प्रसीदेति भावः ॥ ३ ॥ परस्य
वशः परवशः मदेन परवशः मदपरवशः । अलीकं कोपं कृत्वा मिथ्याकोपं प्रदद्यें-

१ विटः—(सहर्षेम् ।). २ विहस्य । ३ चेटी । ४ अवतार्य । ५ एथ आअन्तव्यं ।
६ विरहुक्षणिथं; ७वाङ्गुदुक्षण्ठं । ८ कहं एसो सेहरओ अण्णं । ९ अस्मात्परं—इति
यादयोः पतति, इत्थ० । १० ओरे दासी० । १० अण्णा अतिथआ । ११ अलिअं ।
१२ खु णोमालिआ; णअणेहि; लोसफुल्लन्तेहि लोअणेहि । १३ णु क्खु, उग एसा-
१४ भोदि कोवि बम्हणो अहं मन्द० । १५ भाआए (भाग्यायाः) ।

विटः—(विदूषकं निरूप्य सरोषमुत्थाय च ।) ओरे कपिलमर्कटक त्वमपि मां शेखरकं परिहससि । अरे चेट गृहाणैनं यावन्नवमालिकां प्रसादयामि । (क)

चेटः—यद् भट्टक आज्ञापयति । (ख)

विटः—(विदूषकं विमुच्य चेष्ट्याः पादयोः पैतति ।) प्रसीद नवमालिके प्रसीद । (ग)

विदू०—(स्वगतम् ।) एष खल्वपक्षमितुमवसरः । (पलायितु-मिच्छति ।) (घ)

चेटः—(विदूषकं यज्ञोपवीते गृह्णाति तर्च श्रुत्यति ।) क क कपिल-मर्कटक पलायसे । (तदुत्तरीयेण कष्ठे बधाकर्षति ।) (ङु)

विदू०—भवति नवमालिके प्रसीद मोचय माश् । (च)

चेटी—(विहस्य ।) यदि भूमौ शीर्षं निवेश्य पादयोर्मे पतसि तन्मोचयिष्यामि । (छ)

विदू०—(सरोषं सकम्पं च ।) भो गन्धर्वराजमित्रं ब्राह्मणो भूत्वा दास्याः पुञ्याः पादयोः पतिष्यामि । (ज)

चेटी—(अङ्गुल्या तर्जयन्ती सस्मितम् ।) इदानीमेव पातयिष्यामि । शेखरक उत्तिष्ठ । प्रसन्ना खलु तेऽहम् । एष पुनर्जामातुः प्रियवयस्यो

(क) ओरे कविलमकड़अ तुर्मंपि मं सेहरअं परिहससि । अरे चेडां गेण्ह एं जाव णोमालिअं पसादेमि । (ख) जं भट्टको आण्वेदि । (ग) पसीद णोमालिए पसीद । (घ) एमो वर्णु अवक्षमिदुं अवसरो । (ङु) कहिं कहिं कविलमकड़अ पलाअसि । (च) भोदि णोमालिए पसीद मोचेहि मं ।

(छ) जइ भूमीए सीसं णिवेसिअ पाएसु मे पडसि ता मोचइस्सं ।

(ज) भो गन्धव्वराजमित्तो बम्हणो भविअ दासीए धीआए पाएसु पडिस्सं ।

त्वर्थः । कपिलमर्कटकवर्णरज्जितगात्रत्वात्कपिलवर्णत्वं । मर्कटसादश्यं तु विदूषकस्य प्रमिद्वेव । तथा च विक्रमोवशीये—एष खलु आलिखित वानर इव आर्यमाणव-कस्तिष्ठति । इति । यज्ञोर्थं धृतमुपवीतं यज्ञोपवीतम् । शाकपार्थिवादिः ।

१ एतन्नास्ति कार्चत्. २ मुक्त्वा. ३ पतन्. ४ आत्म०. ५ ईहते. ६ यज्ञोपवीतं. ७ तमु०...गले; उत्तरीयैव गलके. ८ पदोरसि (प्रतारयसि). ९ चेडां. १० मे. ११ कहं राअमित्तं भविअ दासीए.

ब्राह्मणस्त्वया खलीकृतः । एतच्छ्रुत्वा कदापि भर्ता मित्रावसुः कोपं करोति । तदादरेण संमानयैनम् । (क)

विटः—यन्नवमालिकाज्ञापयति । (विद्घूकं कण्ठे गृह्णात्वा ।) आर्यं त्वं प्रियसंबन्धिक इति कृत्वा मया परिहसितः । (मस्तकं धूर्णयन् ।) किं सत्यमेव शेखरको मत्तबालकः । (ख)

विदू०—न हि न हि । (ग)

विटः—(सर्वम् ।) तत्कृतःः परिहासः । (उत्तरीयं वर्तुलाकृत्य विद्घूकायासनं ददाति ।) इहोपविशतु संबन्धिकः । (घ)

विदू०—(स्वगतम् ।) दिष्टचापगत इवास्य मदावेगः । (उपविशति ।) (ङ्)

विटः—नवमालिके उपविश त्वमप्येतस्य समीपे येन द्वावपि युवां सममेव संमानयिष्यामि । (च)

चेटी—(विहस्योपविशति ।)

(क) दाणि एव्वे पाड़इस्सं । सेहरअ उड़ेहि । पसण्णा अखु दे अहं । एसो उण जामादुअस्स पिअवअस्सो बम्हणो तुए खलीकिदो । एं सुणिअ कदापि भद्रा मित्रावसु कोवं करेदि । ता आदरेण सम्माणेहि एण ।

(ख) जं णोमालिआ आणवेदि । अज तुमं पिअसंबन्धिओति करिअ मए परिहसिदो । किं सच्च एव्व सेहरओ मत्तबालओ ।

(ग) ण हि ण हि । (घ) ता किदो परिहासो । इह उवविसदु संबन्धिओ ।

(ङ्) दिडिआ अवगदो विअ से मदावेगो ।

(च) णोमालिा उवविस तुमंपि एद्स्स संमीवे जेण दुवेपि तुम्हे समं एव्व संमाँइस्सं ।

खलीकृतः न खलः अखलः अखलः खलः सम्पद्यमानः कृतः खलवत्संदर्शितः । तर्जनादिनावमानित इत्यर्थः । सम्बन्धीति अस्मत्स्वामिना मित्रावसुना सह जातसम्बन्धस्य जीमूतवाहनस्य मित्रमित्यस्मत्सम्बन्धपि भवानिति ।

१ तुम्. २ उट्टेहि उट्टेहि. ३ कुण्णे, तव कुण्णइ. ४ पिअसम्बन्धिअ त्ति, अवह०. ५ मत्तो, किं किदो परिहासो. ६ पासे (पाश्वे), पस्सदो (पाश्वनः). ७ सम्माणेमि.

विटः— रे चेट सुभरितं खल्वेतच्छकं कुर्वच्छमुरया । (क)

चेटः— (नांटयेन चषकभरणं करोति ।)

विटः— (स्वाशेरःशेखरात्पुष्पाणि गृहीत्वा चषके विन्यस्य जानुभ्यां स्थित्वा न्वमालिकाया उपनन्यति ।) नवमालिके आस्वाद्य देह्येतदेतस्य । (ख)

चेटी— (स्मितम् ।) यच्छेखरको भणति । (तथा करोति ।) (ग)

विटः— (विद्धकस्य चषकमुपनयन् ।) एतन्नवमालिकामुखसंसर्गवर्धितरसं शेखरकादन्येन केनाप्यनास्वादितपूर्वम् । तत्प्रिवैतत् । किं तेऽतः परं संमानं करिष्यामि । (घ)

विदू०— (मविलक्षस्मितम् ।) शेखरक ब्राह्मणः खल्वहम् । (ङ)

विटः— यदि त्वं ब्राह्मणस्तत् क ते ब्रह्मसूत्रम् । (च)

विदू०— (यज्ञोपवीतं स्वशरीरेऽदृश्या ।) तत्खल्वनेन चेटेनाकृष्यमाणं छिन्नम् । (छ)

चेटी— (विहस्य ।) यद्येवं तद्वेदाक्षराण्यपि तावत्कतिचिदुदाहर । (ज)

(क) रे चेड सुभरितं क्वचु एदं चसकं करेहि अच्छमुराए ।

(ख) णोमालिए चैक्षिखअ देहि एदं एदस्स ।

(ग) जं सेहरओ भर्णादि ।

(घ) एदं णोमालिआमुखसंसर्गवड्हिदरसं सेहरआदो अणेण केणवि अणास्तादिअपुवं । ता पिब एदं । किं दे अंदो वरं संमाणं करिस्सं ।

(ङ) मेहरअ बम्हणो क्वचु अहं ।

(च) जइ तुमं बम्हणो ता कहिं दे बम्हसुतं ।

(छ) तं क्वचु इमिणा चेडेण औकटिअमाणं छिणं ।

(ज) जइ एवं ता वेदव्याखराइपि दाव कंतीचि उदाहर ।

नवमालिकाया मुखसंसर्गेण मुखसंगमेन वर्धितः रसो यस्य । पाठान्तरे मुखमंसर्गवामेन सविशेषं वर्धितः रसो यस्य । ब्रह्मार्थं धृतं सूत्रं ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतम् ।

१ विटः—(चषकमादाय). २ चषकमुन्नयन्पूरणं नांटयेन करोति. ३ उपनयन्. ४ संबलक्ष्य; ०स्मितं कृत्वा. ५ सुप्तरिदं. ६ पिचिभ चौक्षिखअ. ७ आणवेदि. ८ संसर्गविसेसवासिभ. ९ अदोवि अवरं. १० दे दाव; नवमूत्रम्. ११ कटिअमाणस्स मे (कृष्यमाणस्य मे). १२ कतिवि.

विद्रू०—भवति सीन्धुगन्धेन पिनद्वानि मे वेदाक्षराणि । अथ वा किं मम भवत्या सह विवादेन । एष ब्राह्मणः ते पादयोः पतति । (इति पादयोः पतितुमिच्छति ।) (क)

चेटी—(हस्ताभ्यां निवार्य ।) मा खलु मा खल्वेवं करोत्वार्यः । (शेखरकं प्रति ।) शेखरकं सत्यं खलु ब्राह्मण एषः । (विदूषकस्य पादयोः पतिलां ।) आर्यं न त्वया कुपितव्यम् । संबन्धिकानुरूपः खल्वेष मया परिहासः कृतः । (ख)

विटः—अहमप्येनं प्रसादयामि । (पादयोर्निपत्य ।) मर्षयतु मर्षयत्वार्यो मदपरवशेन यन्मयापराद्वम् । येनाहं नवमालिकया सहापानकं गमिष्यामि । (ग)

विद्रू०—मर्षितं मया सर्वम् । गच्छतं युवाम् । यावदहमपि प्रियवयस्यं प्रेक्षे । (घ)

विटः—आर्यं तथा । (ङ)

(निष्कान्तो नवमालिकया सह विटश्चेटेश्च ।)

विद्रू०—दिष्टच्चाऽतिकान्तो ब्राह्मणस्याकालमृत्युः । तदहमपि मत्त-बालकसङ्गदूषित इह दीर्घिकायां स्नात्वा प्रेक्षे प्रियवयस्यम् । (तथा

(क) भोदि सीन्धुगन्धेण पिर्णद्वाईं मे वेदक्खराईं । अह वा कि मह भोदीए सह विवादेण । एसो वम्हणो दे पाएसु पडदि ।

(ख) मां क्वु मा क्वु एवं करेदु अज्जो । सेहरअ सच्च क्वु वम्हणो एसो । अज्ज ण तुए कुविदव्वं । संबन्धिआणुह्वो क्वु एसो मए परिहासो किदो^१ ।

(ग) अहंवि एणं पसादेमि । मरिसअदु मरिसअदु अज्जो मदपरवसेण जं मए अवरद्धं । जेण अहं णोमालिआए सह आवाणअं गाँमिस्सं ।

(घ) मरिसिदं मए सव्वं । गच्छह तुम्हे । जाव अहंवि पिअवअस्सं पेक्खामि ।

(ङ) अज्ज तह ।

शाकपार्थिववत्समासः । नवसूत्रेति पाठे नव सूत्राणि यस्य तत् । सीधुगन्धेन मद्य-गन्धेन । आपानकं पानगोष्ठिकाम् । अयोग्यः कालः अकालः अकाले मृत्युः अकाल-

१ विहस्य. २ पतति. ३ इति निष्कान्तो विटश्चेटश्चेटी च. ४ मे वेद० णटागि (नष्टानि); इमिणा सीहुगन्धेण कहिं वेदक्खराहिं अहवा कि मम इ०. ५ अय्य एव करेहि. ६ अस्मात्परं—सेहरअ तुमं वि इमं पसादेहि इत्य० पुस्तकान्तरे. ७ सेविस्सं.

करोति । नेपेथ्याभिमुखमवलोक्य ।) एप खलु प्रियवयस्यो रूपिणीमिव स्वयंवरलक्ष्मीं मलयवतीं हस्तेऽवलम्ब्य इत एवागच्छति । तद्यावद्-त्वास्य पार्श्वपरिवर्तीं भवामि । (क)

(ततः प्रविशति विवाहवेषालङ्कृतो नायको
मलयवतीं विभवतश्च परिवारः ।)

नाय०—(मलयवतीं निरुद्धय ।)

दृष्टा हृषिमधो दद्वांति कुरुते नालापमाभाषिता
शश्यायां परिवृत्य तिष्ठति बलादालिङ्गिता वेपते ।
निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनाश्चिर्गन्तुमेवेहते
जाता वामतयैव मेऽद्य सुतरां प्रीत्यै नवोढा प्रिया ॥ ४ ॥

(मलयवतीं पश्यन् ।) प्रिये मलयवति ।

(क) दिदिआ अदिक्कन्तो वम्हणस्स अकालमिच्चू । तां अहंवि मत्तबालअं-सङ्कूदसिदो इह दिग्धिकाए ष्टौईअ पेक्षवामि पिअवअस्सं । एसो ऋषु पिअवअस्सो रूपिणीं विअ संअंवरलच्छीं मलअवदीं हथे अवलम्बिअ इदो एव्व आअच्छदि । ताँ जाव गदुअ से पास्सपरिवत्ती होमि ।

मृत्युः । रूपिणीं शूर्तिमतीम् । अथ अनुरूपगृहिणीलाभसमंधितस्य नायकस्य संभोगशृङ्खारं वर्णयितुमुपकमते । तत्रादौ नवोढानुरूपतेन निसर्गत एव प्रवीणस्तस्या वयोवस्थानुरूपेण रतिवैलोम्येन प्रीयमाणः तस्या वामतामनुमोदमानश्वात्मनः प्रीतिपरिपोषं दर्शयति—दृष्टेत्यादिना । नवोढा नवपरिणीता प्रिया अय वामतयैव मे सुतरामधिकं प्रीत्यै जाता । वामता अनुवृत्तेनङ्गीकरणं प्रतिकूलाचरणं च । तदेव प्रतिपादयति—मया दृष्टा सकौतुकानुरागमिति शेषः । अपि साम्मुख्यं न याति किन्तु दृष्टिमधः ददाति । न वस्त्वन्तरे ददाति । अनेन लज्जैवात्र हेतुरिति धनितम् । एवं सर्वत्र । आभापिता आभिमुख्येन आलापिता आलापं प्रतिमापणं न कुरुते । शश्यायां कथंचित्सखीभिः प्रवर्तिता परिवृत्य । न तु मदभिमुख्यं । तिष्ठति । बलादालिङ्गिताश्चिद्या सती वेपते । सखीषु वयस्यासु केनापि मिषेण निर्यान्तीषु वासभवनाद्भागारात् । गभीरारो वासगृहम् इत्यमरः । निर्गन्तुमेव इहते वाच्छति चेष्टते वा । स्वभावोक्तिरलंकारः । कारकदीपिकं च । शार्दूलविकीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

१ पुरोव० २ गृडीतवरनेपथ्यः ३ मलयवत्या ४ अवलोक्यन् सहर्षे ५ दधाति ६ याता ७ अवलोक्य ८ उन्तो बखु ९ ना जाव १० बलिअजन ११ न्हाइसं (स्नास्यामि), तथा क० १२ वरल०; रुक्षिणीं विअ हरी मलअवदीं १३ ता इह एव्व चिट्ठिसं.

हुङ्कारं ददता मया प्रतिष्ठचो यन्मौनमासेवितं

यद्वावानलवीप्तिभिस्तनुरियं चन्द्रातपैस्तापितां ।

ध्यातं यज्ञं बहून्यनन्यमनसा नक्तंदिनानि प्रिये

तस्यैतत्तपसः फलं मुखमिदं पश्यामि यत्तेऽधुना ॥ ५ ॥

नाय०—(अपवार्य ।) हज्जे चतुरिके न केवलं दर्शनीयः प्रिय-
मपि भणितुं जानाति । (क)

चेटी—(विहस्य ।) अयि प्रतिपक्षपाति (वादि) नि सत्यमेवैतन् ।
किमत्र प्रियवचनम् । (ख)

नाय०—चतुरिके आदेशय मार्गं कुमुमाकरोद्यानस्य ।

चेटी—एतु एतु भर्ता । (ग)

नाय०—(परिकामनायिकां निर्दिश्य ।) स्वैरं स्वैरमागच्छतु
भवती । यतः ।

(क) हज्जे चउरिए ण केवलं दंसणीओ पिअंवि भणिदुं जाणादि ।

(ख) अद्य पडिवक्षवादिणि सञ्चं एव एदं । किं एत्य पिअवंअणं ।

(ग) एदु एदु भंडा ।

तव मुखदर्शनं महतस्तपसः फलमिति प्रतिपादयन् विरहज्वरस्य तपोरूपतामा-
रोप्याह-हुङ्कारमिति । हे प्रिये दयिते मया वचसि वचसि प्रतिष्ठचः प्रतिवचनं
हुङ्कारं ददता । हुमित्यङ्गीकारयोतकः शब्दो नादमात्रः । हुङ्कारेण प्रतिवचनं
ददतेत्यर्थः । यद्वा हुङ्कारमेव प्रतिष्ठचः प्रभुत्तरं ददता इति योज्यम् ।
अनुरूपभावो नैषधे—मौनिन्यामेव सा तस्यां तदुक्तीरिव शृण्वती । वादं
वादं मुहुश्वके हुं हुमित्यन्तरान्तरा ॥ यन्मौनमासेवितं वाङ्नियमनरूपं
व्रतमाचरितम् । यन्मया इयं तनुः । दावाम्रेवनवह्ने: इव दीप्तिः ताप इत्यर्थः येषां
तथोक्तैः चन्द्रातपैः विरहित्वादुष्णीरिव भासमानैः चन्द्रकिरणैस्तापिता ष्ठोपिता ।
अनेन अग्निसाधनं नाम तप उक्तम् । यच्च नास्त्यन्यस्यां मनो यस्य तादेशेन
तदेकचित्तेन मया बहूनि नक्तंदिनानि अहोरात्रान् ध्यातं चिन्तनं कृतम् । तस्य
त्रिविधस्य तपसः एतत्फलं यत्तदधुना ते इदं मुखं पश्यामि । श्लेषानुप्राणितं रूप-
कमलंकारः । हेतूप्रेक्षा च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥ प्रतिपक्षपातिनि
उक्तस्य प्रतिकूलार्थग्राहिणि । प्रियतमोक्तस्य यथार्थमेव गृहणेत्यर्थः । प्रियवचनं
चाटूक्तिः । स्वैरं स्वैरं मन्दं मन्दं स्वच्छन्दानुवृत्त्या च । मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः ।
इत्यमरः । अधुना-शृङ्गारं सूचयेत्तत्र सौभाग्यगुणसंस्तवैः । इत्युक्तत्वान्नायिकायाः

१ हुङ्कारैः २ स्नापिता ३ यस्तु ब० ४ परिकम्य ५ पडिवअणं (प्रियवचनं).
६ भद्रिदारओ.

खेदाय स्तनभार एव किमु ते मध्यस्य हारोऽपर-

स्ताम्यंत्यरुद्युगं नितम्बभरतः काश्यानया किं पुनः ।

शक्तिः पादयुगस्य नोरुद्युगलं वोद्धुं कुतो नूपुरौ

स्वाङ्गैरेव विभूषितासि वहसि क्षेशाय किं मण्डनम् ॥ ६ ॥

चेटी—एतत्खलु तत्कुसुमाकरोद्यानम् । तत् प्रविशत् भर्ता । (क)

(सर्वे प्रविशन्ति ।)

नाय०—(सर्वनादवलोक्य ।) अंहो रमणीयता कुसुमाकरोद्यानस्य । तेथा हि ।

निष्यन्दश्चन्दनानां शिशिरयति लतामण्डपे कुट्टिमान्तान्

श्रुत्वां धारागृहाणां ध्वनिमनुतनुते ताण्डवं नीलकण्ठः ।

यन्त्रोन्मुक्तश्च वेगाच्चलति विटपिनां पूर्यन्नालयाला-

नापातोत्पीडहेलाहंतकुसुमरजःपि भ्रात्रोऽयं जलोद्धः ॥ ७ ॥

(क) एदं कुतु ते कुसुमाअरुजाणं । ता पविसदु भद्रा ।

शरीरसौकुमार्यं भङ्गया वर्णयति—खेदायेति । हे प्रिये स्तनभारः गुरुं कुचौ एव त तव मध्यस्य कट्याः खेदाय आयासाय भवतीति शेषः । एकस्य गुरुत्वाद-न्यस्यातिकृत्यादिति भावः । अत्र उच्चकुच्योः कृशमध्यस्य चानिशोभाकरत्वं व्यङ्ग्यम् । अपरस्तदुपरिस्थित हारः मुक्ताहारः किमु । तवाधिकतरखेदाय भवेदिति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । ऊर्वोः युगं ऊर्युगं नितम्बस्य कटिपथाद्वागस्य भरतः भारेण एव ताम्यनि क्रान्ते भवति । अनया काश्या मेखलया पुनः किमु । समविकं नाम्यत्येवेत्यर्थः । पादयुगलस्य चरणद्वंद्वस्य ऊर्युगलं वोद्धुं । तद्वारां सोद्धुमित्यर्थः । न शक्तिः । नूपुरौ कनकप्रत्यस्त्वाजजडौ मञ्जीरौ तद्वारातिरिक्तौ वोद्धुं कुतः । स्वाङ्गैः स्वावयवरेव विभूषितासि अलंकृतासि । मण्डनमलंकारान् किं किमर्थं वहसि धारयसि । मुन्दराकृतीनां वात्यमण्डने केवलमायासकरमेव इति भावः । अतिशयोक्त्यलंकारः । मण्डनानामधारणे स्वाङ्गविमूषितत्वस्य हेतुत्वकथनात्काव्यलिङ्गं च । शार्दूलविकीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥ निष्यन्द इति । चन्दनानामर्थांद्विमानां वृष्टानां वा निष्यन्दः क्षरद्रवः लतामण्डपे कुट्टिमान्तान् पाषाणस्फटिकादिनिवद्भूमागान् शिशिरयति शीतलयति । धारागृहाणां धाराप्रधानानि गृहाणि धारागृहाणि । चन्दनाविशेषणान्तःसञ्चरजलधारासूक्ष्मविन्दुवर्षयुतानि गृहाणि इत्यर्थः । तेषां ध्वनिं जलपतनशब्दं श्रुत्वा । नेषव्यनिप्रान्त्या इत्यर्थः । नीलकण्ठः कीडामयूरः ताण्डवं लास्यमनुतनुते शब्द-

१ एष. २ अम्बरि. ३ पिलोक्य; प्रविश्य. ४ अहो द्वू० श्रीः; अहो नु कु० पराश्रीः. ५ इह. ६ मण्डपं कुट्टिमानां. ७ तारं; आरात्...मनु कुरुते. ८ गलाति, ब्रजनि. ९ हृत.

आपे च ।

अमी गीतारम्भैसुखरितलतामण्डपभुवः

परागैः पुष्पाणां प्रकटपटवासव्यतिकराः ।

पिबन्तः पर्यासं सह सेहचरीभिर्मधुरसं

समन्तादापानोत्सवमनुभवन्तीवं मधुपाः ॥ ८ ॥

विदू०—(उपसृत्य ।) जयतु भवान् । स्वस्ति भवत्यै । (क)

नाय०—वयस्य चिरादायांतोऽसि ।

विदू०—भो वयस्य लघ्वेवागतोऽसि । किं तु विवाहमङ्गल-

(क) जेदुं भवं । सोत्थि भोदीए ।

श्रवणानुगुणं करोति । पाठान्तरे आरात्समीपे च्छनि अनु शब्दं लक्षणीकृत्य । इनि कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया इति द्वितीया । तनुते करोति । यन्त्रोन्मुक्तः यन्त्राद्वारियन्त्रादुन्मुक्तः उद्दीर्णः । आपातेन समन्तात्पतनेन उत्पीडः प्रबलप्रवाहस्तेन हेलया अनायासेन आहतानि यानि कुमुमानि तेषां रजसा रेणुना पिङ्गरः पीतरक्तः । अयं जलौघः वारिपूरः । विटपा एषां विद्यन्ते इति विटपिनः वृक्षास्तेषां आलवालान् आवापान् । वृक्षमूलकृतजलाधारवर्तुलस्थानानि । पूरयन् वारिपूर्णंकुर्वन् वेगात् जवाच्चलति । स्वभावोक्तिरलंकारः । मयूराणां मेघध्वनिप्रान्त्या ताण्डवर्वणाद् आन्तिमदध्वनिरपि । स्वधरा वृत्तम् ॥ ७ ॥ अमी इति । अमी मधुपाभ्रमराः गीतारम्भैः गानोपकैः मुखरिताः शञ्चितः लतामण्डपा निकुञ्जा एव भुवः आपानभूमयः यैस्ताद्वशाः । [विटल्वारोपाय मधुपशन्दः पिबन्त इत्यनेन पानस्य गतार्थत्वात् । मधुपा भृङ्गरूपा विटाः । * * * स्वयं गायन्तः सौहार्देन मण्डपभ्रवमपि गापयन्तीवेति मुखरितभूशब्दाभ्यामुत्प्रेक्षा व्यज्यते इति शि० टी०] पुष्पाणां परागैः निरन्तरवासाच्चरणपक्षादिषु लिमैः कुमुमरजोभिः प्रकटः स्फुटः पटवासस्य पिष्टातकस्य व्यतिकरः संपर्कः येषां ते तथा । सहचरीभिः सहसङ्गिनीभिः भ्रमरीभिः सह पर्यासं यथेच्छं मधुरसं मकरन्दं पिबन्तः सन्तः समन्तात्सर्वत्र आपानोत्सवं मयपानोत्सवमनुभवन्तीव इत्युत्प्रेक्षा । अस्मिन् विवाहमहोत्सवे न केवलं सिद्धविद्याधरादयः किंतु भ्रमरा अपि आपानोत्सवमनुभवन्तीति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ८ ॥ लघु शीघ्रम् । विवाहमङ्गले यः महोत्सवः तत्र मिलिताः संगताः ये सिद्धाश्च विद्याधराश्च तेषामापानकस्य दर्शने

१ मधुकरीभिः २ ऋतीह ३ विहस्य ४ आगतः; दृष्टः ५ जेदु जेदु.

महोत्सवमिलितसिद्धविद्याधरापानकदर्शनकौतूहलेन परिभ्रमन्नेतावर्ती
वेलं विलम्बितोऽस्मि । तत्प्रियवयस्योऽपि तावदेतत्प्रेक्षताम् । (क)
नाय०—एवं यथाह भवान् । (समन्तादर्वलोक्य ।) वयस्य
यश्य पश्य ।

दिग्धाङ्गा हरिचन्दनेन दधतः संतानकानां स्त्रजो
माणिक्याभरणप्रभाव्यतिकरैश्चित्रीकृताच्छांशुकाः ।
सार्थं सिद्धजनैर्मधूनि दयितापीतावशिष्टान्यमी
मिश्रीभूय पित्रन्ति चन्दनतरुच्छायासु विद्याधराः ॥ ९ ॥
तदेहि । वयमपि तमालवीथिकां गच्छामः ।
(सर्वे परिकामन्ति ।)

विदू०—एष खलु तमालवीथिका । एतच्च शरत्संतापखेदितमत्र-
भवत्या वदनं लक्ष्यते । तदिह स्फटिकशिलातल उपविशतु । (ख)

नाय०—वयस्य सम्यगुपलक्षितम् ।

(क) भो वअस्स लहु एव आअदोऽम्भि । किं तु विवाहमङ्गलमहूसवमिलिद-
सिद्धविजजाहरावाणअदंसणकोदृहलेण परिभ्रमन्तो एतेऽनं वेलं विलम्बिदोऽम्भि ।
ताँ पिअवअस्सोवि दाव एदं पेक्षयदु ।

(ख) एसा खु तमालवीहिआँ । एदं अ सरदसंदावखेदिदं अनभोदीए
वअणं लक्षीअदि । ता इह फलिहसिलादले उपविसदु ।

कौतूहलं तेन । कौतूहलाकृष्णहृदय इत्यर्थः । दिग्धाङ्गा इति । हरिचन्दनेन हेरः
इन्द्रस्य विष्णोर्वा चन्दनं छेदे रक्तं कये पीतं हरिचन्दनमुच्यते । इत्युक्तलक्षणं
तेन । यद्वा कुङ्गमेन । हरिचन्दनमस्त्रा स्यात् त्रिदशानां मर्हारुहे । नपुंसकं तु गोशीषं
ज्योत्स्नाकुंकुमयोरपि ॥ इति मेदिनी । दिग्धानि लिपानि अङ्गानि येषां ते तथा ।
संतानकानां संतानाख्यदेवतस्कुमुमानां स्त्रजः मालाः दधानाः । माणिक्यखचितानि
माणिक्यमयानि वा आभरणानि तेषां प्रभाया व्यतिक्रैः संयोगैः चित्रीकृतानि
शब्लौकृतानि अच्छानि विमलानि अंशुकानि वासांसि येषां ते तथोक्ताः । अमी
विद्याधराः चन्दनतरुच्छायासु सिद्धजनैः सार्थं सह मिश्रीभूय मिलिता भूत्वा दयि-
ताभिः पूर्वं पीतानि ततः अवशिष्टानि । तन्मुखसंसर्गरसवन्तीत्यर्थः । मधूनि
पिवन्ति । स्वभावोक्तिरलंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९ ॥ शरदः सन्तापः

१ अवलोकयन्; सहर्षं परितः पश्यत् । २ लिघ्ना । ३ गणः । ४ तां तमालवीर्यैः ।
५ किभन्तं कालं...न्तो ण लक्षिदो; विद्याधराणामापाऽ । ६ ता तुमं वि दाव एदं
पेक्षय । ७ अस्मात्परं—एवं चन्दनलतामण्डपं । ८ सरदादव; एदं संचरन्ती दाव
परिवेदिदा अवभोदी दीपह । ता इह एव फलिहसिलाअलं उवाविसिअ विसमम्ह
(विश्राम्यामः) ।

एतन्मुखं प्रियायाः शशिनं जित्वा कपोलयोः कान्त्या ।

तापानुरक्तमधुना कमलं ध्रुवमीहते जेतुम् ॥ १० ॥

(मलयवतीं हस्ते गृहीत्वा ।) प्रिये इहोपविशामः ।

(सर्वे उपविशन्ति ।)

नाय०—(नायिकाया मुखमुन्रमध्य पश्यन् ।) प्रिये वृथैव त्वमस्माभिः कुमुमाकरोद्यानदर्शनकुतूहलिभिः पैरखेदिता । कुतः ।

एतत्ते भूलतोऽङ्गासि पाटलाधरपल्लवम् ।

मुखं नन्दनमुद्यानमतोऽन्यत्केवलं वनम् ॥ ११ ॥

चेटी—(सस्मितं विदूषकं निर्दिश्य ।) श्रुतं त्वया भर्तृदारिका कथं वण्येते । (क)

विदू०—चतुरिके मैवं गर्वमुद्रह । अस्माकमपि मध्ये दर्शनीयो जनोऽस्त्येव । केवलं मत्सरेण कोऽपि न वर्णयति । (ख)

(क) मुद्रं हुए भट्टिदारिओं कहं वर्णीअंदि । (ख) चउरिए मा एवं गव्वमुव्वह । अम्हाण्विमज्ज्ये दंगणीओं जणो अतिथ एव्व । केवलं मस्सरेण कोविण वण्णेदि ।

आतपजनित ऊँझा तेन खेदितं परिश्रान्तम् । एतदिति । प्रियाया वल्लभाया एतद्रदनं कपोलयोः गण्डयोः कान्त्या शोभया शशिनं जित्वा । क्षिप्त्वेति पाठे अभिभूय इत्यर्थः । अधुना सम्प्रति तापेन सूर्यातपेन रक्तं सत् ध्रुवं निश्चितं कमलं रक्तकमलं जेतुमाहते व्यवस्थयति । प्रतिस्पर्धिनोर्द्वयोर्जितयोरात्मनः सौन्दर्यमतुलं स्यादिति हेतोर्तिभावः । उत्प्रेक्षालंकारः । तदुक्तं दण्डिना—मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येव-मादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिव शब्दोपि तादशः ॥ इति । सा च शशिनो मुखस्या-धिक्यवर्णनाद् व्यातेरेकेण संसृष्टा । अतिशयोक्तिव्वनिरपि । आर्या छन्दः ॥ १० ॥

एतदिति । ध्रुवौ एव लते भूलते ताभ्यामुद्ग्रासत इति तच्छीलम् । पाटलः रक्तवर्णः अधर एव पल्लवः किसलयः यत्र तत्तथा । एतत्ते तव मुखं सर्वाङ्गादकं नन्दनं इन्द्रस्य दिव्यमुद्यानम् । अतः अस्मादन्यत्केवलं वनं कान्तारतुल्यम् । यद्वा अतः अस्मात्कारणादन्यत कुमुमाकरोद्यानं केवलं वनम् । तव मुखात्पुरतः तुच्छमिति भावः ॥ दर्पणमते अधिकारुद्धैशिष्ठरूपकालंकारः । वैशिष्ठ्येन मुखे नन्दनत्वारोपात् । काव्यप्रकाशमतेन परम्परितरूपकमिदम् । अपहृतिरिति केचित् ॥ ११ ॥

१ क्षिप्त्वा २ तापाभिताग्रं ३ खेदितासि ४ ल्लासि ५ विऽ—(सस्मितम् ।)-६ वर्णिदेति (वर्णितेति); भट्टिदारिअं कथं वर्णेदि । अज्ज उण अहं तुम् वर्णेभिः । विदू०—(सहर्ष ।) भोदि जीविदोम्हि । इ०.

चेटी—(सस्मितम् ।) आर्य अहं त्वां वर्णयामि । (क)

विदू०—(सहर्षम् ।) जीवापितोऽस्मि । तत्करोतु भवती प्रसादम् ।
यैवेष मां पुनरपि न भणति यथा त्वमीदृशस्तादृशः कपिलमर्कटाकार
इति । (ख)

चेटी—आर्य त्वं मया विवाहजागरणेन निद्रायमाणो निमी-
क्तिक्षः शोभनो दृष्टः । तत्तथैव तिष्ठ येन वर्णयामि । (ग)

विदू०—(तथा करोति ।)

चेटी—(स्वर्गतम् ।) यावदेषो निमीलितक्षस्तिष्ठति तावनीलीरसा-
नुकारिणा तमालपल्लवरसेन मुखमस्य कालीकरिष्यामि । (उत्थाय तमा-
लपङ्कवप्रहणं तन्निषीडनं च नाटयति ।) (घ)

(नायको नायिका च विदू०कं पश्यतः ।)

नाय०—वयस्य धन्यः खल्वसि योऽस्मासु तिष्ठत्सु त्वमेवे
वर्णसे ।

चेटी—(तमालंरसेन विदू०कस्य मुखं कार्लाकरोति ।)

नायि०—(नैयकस्य मुखं दृष्टा स्मितं करोति ।)

नाय०—(नायिकामुखं दृष्टा ।)

(क) अज्ञ अहं तुमं वर्णेमि ।

(ख) जीवाविदेषमिह । ता करेदु भोदी पसादं । जेण एसो मं पुणोषि ण
भणादि जधा तुमं ईदिसो तादिसो कविलमकडाआरोत्त ।

(ग) अज्ञ तुमं मए विवाहजागरणेण णिद्वाअैमाणो णिमीलिअक्खो सोहणो
दिट्ठो । ता तह एब्ब चिदृ जेण वर्णेमि ।

(घ) जाव एसो णिमीलिअक्खो चिदृ इ तात्र णीलीरसाणुआरिणा तमाल-
पल्लवरसेण मुहं से कालीकरिस्सं ।

वर्णयामि दर्शनीयत्वेनेति शेषः । पक्षे वर्णवन्तं करोमि कृष्णवणेन रञ्जयामीति
गृद्वाभिसन्धिः । तत्करोति इति णिचि मतुपो लुक् । जीवापितः उत्साहं प्रापित
इत्यर्थः । एवः विटः । निमीलिते अक्षिणी यस्य स निमीलिताक्षः । नीलीरसानु-
कारिणा नीलीरससद्वेन । हास्यनर्मणा लज्जालंघनेन विकसितस्मितं कान्तामुखं

१ आत्म०. २ पल्लवप्रहणं कृत्वा निषीडनं. ३ विदू०कस्य मुखं. ४ यदस्मासु. ५ एवं.
६ तमालपल्लवस्य...नाटयेन कार्ली०. ७ सास्मितं विदू०कं दृष्टा नायके पश्यति.
८ भणादि ईदिसो. ९ तादिसो मक्क०. १० ११माणणिमी०. ११ णीलर०.

स्मितपुष्पोद्भवाऽयं ते दृश्यतेऽधरपलुचे ।
फलं त्वन्यत्र मुग्धाक्षि चक्षुषोर्मम पश्यतः ॥ १२ ॥

विदू०—चेटि किं त्वया कृतम् । (क)

चेटी—ननु वर्णितोऽसि । (ख)

विदू०—(हस्तेन सुखं प्रसृज्य हस्तं दृष्टा सरोवं दण्डकाष्ठमुद्यम्य ।)
आः दास्याः पुत्रि राजकुलं खल्वेतत् । किं ते करिष्यामि । (नायकं
निर्दिश्य ।) भो युवयोः पुरत एवाहं दास्याः पुद्या खलीकृतः । तत्कि
ममेह स्थितेन । अन्यतो गमिष्यामि तावत् । (निकांमति ।) (ग)

चेटी—सत्यं खलु कुपितो म आर्यान्नेयः । यावद्गुणम्य प्रसाद-
यिष्यामि । (गन्तुमिच्छनि ।) (घ)

नायि०—हज्जे चतुरिके कथं मामेकाकिर्नामुज्जित्वा गच्छासि । (ङ)

(क) चेडिएं किं तुए किदं ।

(ख) णं वर्णिदामि ।

(ग) आ दासीए धीराए राबउलं क्षु एंद । किं दे करिसं । भो तुम्हाणं
पुरदो एव अहं दासीए धीआए खलीकिदो । ता किं मह इह दिदेण । अण्णदो
गमिसं दाव ।

(घ) संचं क्षु कुविदो मे अज्जत्तेओ । जाव अणुगदुअ पसाँदैइस्मं ।

(ङ) हज्जे चउरिए कहं मं एआइगीं उज्जित्वा गच्छासि ।

दृष्टा संतुष्टो नायकस्तद्वर्णयति-स्मितेति । हे मुग्धाक्षि मुग्धे मुन्दरे अक्षिणी यस्या-
स्तत्सम्बोधनम् । बहुत्रीही सक्थ्यक्षणोः स्वाङ्कात्पत्तच् । इति अक्षिशब्दात् षच् ।
ततो ढीष् । ते अधर एव पल्लवः अधरपल्लवस्तस्मिन् । अयं स्मितं मन्दहास एव
पुष्पं तस्य उद्गम उत्पत्तिः दृश्यते । फलं तद्वर्णरूपं तु अन्यत्र अधरपल्लवादन्यस्मिन्
स्थाने दृश्यते । केत्याह । पश्यतः मम नेत्रयोः । अत्र स्मिते पुष्पस्य अधरे च पल्लवस्या-
रोपाङ्गुपकम् । फलमित्यत्र रूपकच्चनिः । पुष्परूपकारणस्य नयनसाफल्यरूपफलस्य च
भिन्नदेशत्वादसङ्गतिरलंकारः । कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिः । इति लक्ष-
णात् । सा च रूपकानुगृहीता ॥ १२ ॥

१ स्मितं. २ तु जातं; मुजातं. ३ पश्यतश्चक्षुषोर्मम. ४ परामृज्य...स्य संसरम्भम्.
५ निष्कान्तः. ६ भोदि. ७ धीदे. ८ तदे परथ; इदं लक्षित्वादि दासीए धीए क्षली-
किदो. ९ कुविदो खु मम अरयो अव्रंओ । जाव गदुअ पसादेमि. १० परावड्डसं.

चेटी—(नायरमुद्दिश्य सस्मितम् ।) एवमेकाकिनी चिरं भव ।
(विनिष्कान्ता ।) (क)

नाय०—(नौयिकाया मुखं पश्येन् ।)

दिनकरकरांमृष्टं विभ्रहगुर्तिं परिपाटलां
दशनकिरणैः संसर्पद्धिः स्फुटीकृतकेसरम् ।

अयि मुखमिदं मुखे सत्यं समं कमलेन ते
मधु मधुकरः किं त्वेतस्मिन्पिवज्ज विभाव्यते ॥ १३ ॥

नाय०—(विहस्य मुखमन्यैतो नयति ।)

नाय०—(पुंस्तदेव पठति ।)

(प्रविश्य पटाक्षेपेण ।)

चेटी—(सहस्रोपमृत्यु ।) एष खलु आर्यमित्रावसुः केनापि कार्येण
कुमारं प्रेक्षितुमागतः । (ख)

नाय०—प्रिये गच्छ त्वमात्मनो गृहम् । अहमपि मित्रावसुं
दृष्ट्वा त्वरितंमागत एव ।

(क) एवं एआइणी चिरं होहि ।

(ख) एसो कबु अज्ञेमित्तावसु केणवि कज्जेण कुमारं पेक्षिखदुं आभद्रो ।

खलाकृतः चित्रितः । नाऽङ्कपालौ शनौ चित्रे... । खलम् इति मेदिनी । अथ
गते कोपव्याजेन विदूषके चेटयां च तदनुवर्तनव्यपदेशेन निष्कान्तायां विवित्ते
गृहांकत्या चुम्बनं प्रार्थयते-दिनकरेति । अयि मुखे सुन्दरि दिनकरकरैः सूर्य-
किरणैः आमृष्टं सर्वतः स्पृष्टं अत एव परिपाटलां सौकुमार्यातिशयेन अरुणवर्णं श्रुतिं
कर्नित विश्रद् धारयत । तथा च संसर्पद्धिः परितः प्रसरद्धिः दशनकिरणैः दन्तमयूखैः
स्फुटीकृताः केसराः किञ्चल्का यस्य तादृशं इदं ते मुखं सत्यं परमार्थतः कमलेन
समं तुल्यमस्ति । किंतु एवं सत्यपि एतस्मिन् तव मुखकमले मधु पुष्परसं पिवन्
मधुकरः न विभाव्यते । मधुलिह इति पाठे मधुलिहः ब्रमरः । इगुपधत्वात्कः । मधुकरस्य
अनाहूतस्यापि कमले मधुपानं युक्तमेव । अतोहमपि तव मुखचुम्बनं करोमीति
गृहाशयः । उपमालंकारः । मुखे कमलत्वारोपाद् रूपकमपि । हरिणी वृत्तम् ॥ १३ ॥
एवं चुम्बनोपकमे चुम्बनादेः प्रत्यक्षदर्शनस्य निषेधात् तत्परिहाराय सहसा
चेटीप्रवेशः । पटाक्षेपेण पटस्य जवनिकाया आक्षेपेण श्वित्यपसारणेन । केनापि

१४तन्नास्ति कचित् २ करः ३ रुत्सर्पद्धिः ४ यदि; अथ मुखमिदं षाले नूनं.
५ मधुलिहः किं नैतस्मिन् पिवन् प्रतिभाव्यते ६ मुखमुन्यति ७ दिनकरेति तदेव.
८ ततः प्रविशति चेटी; प्रविश्य चेटी ९ उपसृत्य १० त्वरिततरं ११ एव एआ-
१२ कुमार०; सिद्धजुअराओ १३ कुमारं.

नायि०—(चेटथा सह निष्कान्ता ।)

(ततः प्रविशति मित्रावसुः ।)

मित्रा०—

अनिहत्य तं सपेत्वं कथमिव जीभूतवाहनस्याहम् ।

कथयिष्यामि हृतं तव राज्यं रिपुणेति निर्लेज्जः ॥ १४ ॥

अंनिवेद्य च न युक्तं गन्तुमिति निवेद्य गच्छामि । (इत्युपैर्सर्पित ।)

नाय०—(मित्रावसुं दद्य ।) मित्रावमो इत आस्यताम् ।

मित्रा०—(उपविशति ।)

नाय०—(निष्प्य ।) मित्रावसो संरब्ध इव लक्ष्यसे ।

मित्रा०—कः खलु मतङ्गहतके संरम्भः ।

नाय०—किं कृतं मतङ्गेन ।

मित्रा०—स्वनौशाय किल युपमदीयं राज्यमाक्रान्तम् ।

नाय०—(सहर्षमात्मगतम् ।) अपि नाम सत्येमतस्यात् ।

मित्रा०—अतस्तुच्छित्तय आँज्ञां दातुमर्हति कुमारः । किं बहुना ।

संसर्पद्धिः समन्तात्कृतसकलवियन्मार्गयानैर्विमनैः

कुर्वाणाः प्रावृषीव स्थगितरविरुचः व्यामतां वासरस्य ।

एते याताश्च सद्यस्तव वचनमितः प्राप्य युद्धाय सिद्धाः

सिद्धं चाद्वस्तशत्रुक्षंयभयविनमद्राजकं ते स्वराज्यम् ॥ १५ ॥

कार्येण किञ्चित्कार्यमुद्दय । अनिहत्येति । अहं जीभूतवाहनस्य तं सपेत्वं मतङ्गाख्यं शङ्कुं । सपलीव सपत्नः । व्यन् सपत्ने इति निर्देशादकारः । अनिहत्य निर्लेज्जः सन् रिपुणा तव राज्यं हृतं इति कथयिष्यामि । समर्थ इति पाठः साधीयान्भाति । एतत्कथनमत्यन्तलज्जाकरम् । हृतस्तव शत्रुरित्येव वकुं युक्तमिति भावः ॥ १४ ॥ संरब्धः जातसंभ्रमः । संरम्भः क्रोधादिना जात आवेगः । उच्छित्तये समूल-नाशाय । साध्यं सिद्धवक्तुवा आह-संसर्पद्धिरिति । एते सिद्धाः तव वचन-माङ्गां प्राप्य समन्तात्सर्वतः संसर्पद्धिः संचराद्धिः । कृतं सकलेषु वियन्मार्गेषु आकाशमार्गेषु यानं यैस्तादृशैः विमनैः व्योमयानैः करणैः । स्थगिताः तिरस्कृताः रथैः दिवाकरस्य रुचः कान्तयः किरणा इत्यर्थः । यैस्तादृशाः प्रावृषि वर्षोकाले इव

१ समर्थः २ तथाप्यनिवेद्यायुक्तरूपं गमनमिति ३ अनः परं-कुमार मित्रावसुः प्रणमति इत्य० कृचित् ४ स संरम्भ इव ५ स्वात्मविना० ६ राज्यं समा० ७ मामाङ्ग पयनु ८ वियन्मध्यमनैः ९ क्षण ।

अथ वा किं बलौघैः ।

एकाकिनापि हि मया रभसावकृष्ट-
निखिंशदीधितिसटाभरभासुरेण ।
आराज्ञिपत्य हरिणेव मतङ्गजेन्द्र-
माजौ मतङ्गहतकं हतमेव विद्धि ॥ १६ ॥

नाय०—(कणौं पिधाय । आत्मगतम् ।) अहह दारुणमभिहितम् ।
अथ वा एवं तावत् । (प्रकाशम् ।) मित्रावसो कियदेतत् । बहुतरमतोपि
बाहूशालिनि त्वयि संभाव्यते । किं तु

स्वशरीरमपि परार्थे यः स्वलु द्व्यादयाचितंः कृपया ।
राज्यस्य कृते स कथं प्राणिवधकौर्यमनुमनुते ॥ १७ ॥

दिवसस्य इयामतां कलुपतां कुर्वाणाः सन्तः । स्थगितेति वासरस्य विशेषणं वा ।
मयः सपदि इतः अस्मात्स्थानात् युद्धाय याताः च । उद्गत उच्छुंखलः यः
शनुः मतङ्गस्तस्य क्षयात् नाशादुत्पन्नं यद्धयं तेन विनमत नम्रीभवत् राजकं राज-
समूहः यत्र तथाभूतं ते तव स्वराज्यं सिद्धं पुनः प्राप्तं च । उत्प्रेक्षातिशयोक्तिश्चा-
लं फारो । यानकार्यसिद्धयोर्युगपत्कथनात् समुच्चयालंकारश्च । सम्भरा वृत्तम् ॥ १६ ॥
बलौघयाने कदाचिद्विलम्बः स्यादिति मनसि कृत्वा निजसामर्थ्यविश्वासाच्च
पक्षान्तरमाह—अथ वेति । एकेनैव साध्ये किं बलौघेन सेनासमूहेन । नास्ति
किंचित्प्रयोजनमित्यर्थः । एकाकिनेति । मया एकाकिना असहायेनापि रभसेन
वेगेन आवेशेन वा अवकृष्टः आकृष्टः यः निखिंशः खड्डः । निर्गतः त्रिशतः
अङ्गुलिभ्यः निखिंशः । निरादयः कान्तादर्थं पश्यम्या इति समाप्तः । संख्याया-
स्तत्पुष्टस्य इति उच्च । तस्य दीधितिसटाः प्रभापुञ्जास्तासां भेरेण आधिकयेन
भासुरः समुज्ज्वलः तेन तथोक्तेन । ०निखिंशदीधिवद्यः सटाभरः केसरसमूहस्तेन
भासुरेण हरिणा सिहेन मत्तगजेन्द्रमिव आराद् समीपाज्ञिपत्य आकर्ष्य मतङ्गहतकं
हतं विनाशितमेव विद्धि जानीहि । उपमालंकारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १७ ॥
कियत् किंप्रमाणमेतत् । तव सामर्थ्यं विचिन्त्य अत्यल्पमेतदिति भावः । बाहुभ्यां
भुजसारेणेत्यर्थः शालते इति बाहुशाली तस्मिन् । एवं चेत्किमाज्ञादाने विलम्ब्यते
इत्याकांक्षां दूरीकर्तुमाह—किं त्विति । परोपकारैकनिष्ठस्य दयापरस्य ममात्रानुमतिः
दुर्धेत्याह—स्वशरीरमपीति । यः जीमूतवाहनः अयाचितः अप्रार्थितः अपि परार्थं
कृपया स्वशरीरमपि दयात् । प्रार्थितः किं पुनरित्यर्थः । अनेन अयाचितदानस्येष्टत्वं

१ अद्रेः; अये निपत्य हरिणाश्च यथा गजेन्द्रं । २ ०शं सरिमतम् । ३ परार्थं
४ द्याम०...मन्ये । ५ अयाचितं ।

अपि च क्लेशान्विहाय मम नान्यत्र शत्रुबुद्धिरेव । तद्यदि तेऽस्मत्प्रियं कर्तुमीप्सिंतं तदनुकम्प्यतामसौ राज्यस्य कृते क्लेशदासीकृतस्तपस्वी ।

मित्रा०—(सामर्षे सहासं च ।) कथं नानुकम्प्यत ईश्वौऽसावस्माकमुपकारी कृतज्ञश्च ।

नार्य०—(स्वेगतम् ।) प्रत्यग्रंकोपाक्षिप्तचेतास्तावर्द्यं न शक्यते निवर्तयितुम् । तदेवं तावत् । (प्रकाशम् ।) मित्रावसो उत्तिष्ठ ।

मुख्यत्वं च ध्वनितम् । स राज्यस्य शरीरापेक्षयातितुच्छस्य कृते राज्यलाभार्थं प्राणिनां जीवानां वधः एव क्रौर्यं कथमनुमनुते अनुजानीयादित्यर्थः । न कदाप्यनु-मन्येतेत्यर्थः । अर्थापत्तिरलंकारः । आर्याच्छंदः ॥ १७ ॥ उक्तमेव विशदयति-अपि चेति । क्लेशान् कष्टान् । क्लेशा एव मम शत्रव इत्यर्थः । कस्यापि क्लेशो मा भूदिति तभिरास एव मेऽर्भाष्ट इति भावः । अथ वा क्लेशा बुद्धिसिद्धान्तोक्ताः अविद्याऽस्मितागग्नेषाभिनिवेशाः पञ्च । एवकारेण वैरादिकं व्यावर्तयति । अविद्यादीनामात्मनो षूलच्छेदे हेतुत्वात्तेषामेव शत्रुत्वमिति भावः । तद्यद्वाति । मम प्रियार्थमेव भवतोम्य साहसोपकमः मत्प्रियं कर्तुमिच्छसि चेदनुकम्प्यतां दयाविषयीकियताम् । तत्र हेतुमाह—क्लेशदासीकृतः मम शत्रुभूतेन क्लेशेन स्वायर्त्ताकृतः । अत एव वराकः अनु-कम्पाहः आकान्तराज्यः स तथैव वर्ततामित्यर्थः । सामर्षम् क्रोधाधीनत्वात्तदभिप्रायमजानश्चित्यर्थः । कथमिति सोपालम्भम् । ईदृशः राज्यहरणेत्यर्थः । कृपण इति पाठे दीन इत्यर्थः । स चासंगतः । अत्र अयमपकारी अकृतज्ञश्चेति नानुकम्पाह इति विद्वद्लक्षणया उक्तम् । प्रत्यगः नूतनः कोपस्तेन आक्षिसं विचालिनं चेतः यस्य सः । निवर्तयितुं स्वाध्यवसायादिति शेषः । अनिवार्यसंरम्भ इति पाठे अनिवार्यः दुर्वारः संरम्भ आवेगो यस्य स तथोक्तः । एवं तावद् ब्रवीमीति शेषः । बोध-यिध्यामि उक्तार्थो यथा तव चेतसि पदं कुर्यात्तथा कथयिध्यामीत्यर्थः । परिणतम-वसन्म् । नायं विस्तरशः वक्तुमुचितः काल इति भावः । अथ दिवसावसानवर्णनं प्रस्तुत्य उक्तष्टेदहलाभः परोपकारसाधनत्वेन सफलीकर्तव्य इति

१ ममान्यत्र शत्रुबुद्धिरेव नास्ति. २ कर्तुमीहा; त्वमस्मत्प्रियं कर्तुमीहसे. ३ वशी०.
४ सहर्ष. ५ नानुकम्पनीयः. ६ यादृशः. ७ कृपणः. ८ अस्मात्परं-(अपवार्य ।)

हिंसाप्रभवो विजयस्तस्य फलं भीस्ततः सुखं भणिकम् ।

तत्प्राप्तये विद्युद्धं धर्मं च यशश्च को जहात् ॥ इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

९ आत्म०. १० अनिवार्यसंरम्भः कोपा०. ११ दसौ.

अभ्यन्तरमेव प्रविशावः । तत्रव त्वां बोधयिष्यामि । संप्रति परिणत-
महः । तथा हि ।

निद्रामुद्रावबन्धव्यतिकरमनिशं पद्मकोशादपास्य-
आशापूरैकर्मप्रवणनिजकरप्रीणिताशेषविश्वः ।
द्वष्टः सिद्धैः प्रसंक्तस्तुतिमुखरमुखैरस्तमप्येष मच्छु-
न्नेकः श्लाघ्यो विवस्वान्परहितकरणायैव यस्य प्रयासः ॥ १८ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

॥ इति तृतीयोङ्कः ॥

स्वमतं शिष्यानुष्ठानप्रदर्शनेन द्रव्याति—निद्रेत्यादि । अनिशं दिने दिने ।
पद्मकोशात्कमलमुकुलात् । जातवेकवचनम् । कोशोऽस्त्री कुडमले खड़पिधाने
इति विश्वः । निद्रा अविकास इत्यर्थः । या एव मुद्रावबन्धः संकोचा-
वस्थानं तस्य व्यतिकरं सम्बन्धं अपास्यन् विकासनेन दूरीकुर्वन् । पद्ममु-
कुलानि विकासयन्नित्यर्थः । लोकान् प्रतिदिनं निद्रातः प्रबोधयन्नित्यपि ध्वनिः ।
तथा आशानां दिशां जनानां मनोरथानां च पूरः व्यापनं सफलीकरणं च स एव
एकं मुख्यं कर्म तस्मिन् प्रवणैः तत्परैः । निजकरैः स्वाकरणैः । प्रीणितं संतोषितम् ।
प्राणितमिति पाठे जीवितमित्यर्थः । अद्येयं विश्वं येन स तथोक्तः । प्रसक्ताभिः सततं
प्रस्तुताभिः स्तुतिभिः स्तोत्रैः मुखाणि मुखानि येषां र्तः । सूर्योपासनं कुर्वद्दिः
सिद्धैः तापसैः दृष्टः अर्धदानसमये इति शेषः । एष विवस्वान् सूर्यः अस्तं गच्छ-
न्नपि एकः केवलः अग्राध्यः । सर्वश्लाघासपदम् । यस्य प्रयास आतपवर्षहिमादिसम्पा-
दनरूपः परिथमः परहितकरणाय लोकस्थितिसाधनाय एव । अत्र श्लिष्टैः विशेषणैः
पद्मुखमपास्यतः परहितैकरतस्य महात्मनः पराथे देहत्यागोपि श्लाघ्य इत्यर्थस्याभि-
धानात्समासोक्तिरलंकारः । तस्याश्र आशापूरे य एककर्मत्वारोपः । श्लिष्टः किरणेषु
हस्तरोपस्तेन शिष्यपरम्परितरूपकेण संस्राष्टः । सग्रहा वृत्तम् ॥ १८ ॥ अत्र यद्येवं
ममापि परार्थमेव देहपातो भवेत्तर्हि श्लाघ्यतममिति उत्तराङ्कार्थः सूचितः ॥
इति श्रीनागानन्दर्टीकायामर्थबोधिन्यां तृतीयोङ्कः ॥

१ साम्रतं; संप्रति हि. २ मुद्रावबन्धान्मधु०; प्रबन्धान्मधु. ३ प्राणिता. ४ प्रयुक्त.
५ यास्यन्. ६ प्रसादः. ७ निष्क्रान्तो. ८ इति श्रीहर्षकृतौ नागानन्दनाटके
तृतीयोङ्कः समाप्तः ।

चतुर्थोङ्कः ।

(ततः प्रविशति कञ्चुकी गृहीतरक्तवस्त्रयुगलः प्रताहारश्च ।)

कञ्चु०—

अन्तःपुराणां विहितव्यवस्थः पदे पदेऽहं स्खलितानि रक्षेन् ।

जरातुरः संप्रति दण्डनीत्या सर्वं नृपस्यानुकरोमि वृत्तम् ॥ १ ॥

प्रती०— आर्य वसुभद्र कै भवान् प्रस्थितः ।

कञ्चु०— आंदेष्टाऽस्मि देव्या मित्रावसुजनन्या । यथा—कञ्चुकं-
स्त्वया दशरात्रं यावन्मलयवत्या जामातुश्च रक्तवासांसि नेतव्यानीति ।

अथ तृतीयाङ्कावसाने सूचितस्थ नायकस्य परमसाध्यस्य सिद्धये अपेक्षितं नीरस-
त्वात्मूल्यं वृत्तं विष्कंभेण प्रतिपादयितुं कञ्चुकीप्रतीहारीं मध्यमपात्रे प्रवेशयति । तत्र
कञ्चुकिलक्षणं—अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वकार्यार्थकशलः कञ्चुकी-
स्थभिर्धीयते ॥ इति । ये नित्यं सत्यसम्पन्नाः कामदोषविवर्जिताः । ज्ञानविज्ञानकु-
शलाः कञ्चुकीयास्तु ते स्मृताः ॥ इति मातृगुप्ताचार्याः । प्रतीहारः द्वारपालः । तत्र
अन्तःपुरवासे वार्धक्यस्यैवैचित्यात्तस्य वृद्धतां स्योक्त्या प्रकाशयन् श्लिष्टैः पदैः
नृपतिसाम्यमपि प्रतिपादयति— अन्तःपुराणामिति । जरया वार्धकेन आतुरः
आर्तः जरातुरः अहं सम्प्रति सर्वं नृपस्य वृत्तमनुकरोमि विडम्बयामि । तदेवोपपाद-
यति । यष्टे: दण्डस्य दण्डावलम्बनेनेत्यर्थः । नीत्या परिग्रहेण । दण्डं विना गमनस्या-
शक्यत्वात् । दण्डो नीयते वोध्यते अनया । क्तिन् । यद्वा दण्डं नयति दण्ड्यान्प्रति प्राप-
यति इति दण्डनीतिः । क्तिन् । दण्डयदण्डनादिप्रतिपादकनीतिशास्त्रानुसारेण ।
कथंभूतोहमित्याह—अन्तःपुराणां राजस्त्राणाम् । अन्तःपुरं शुद्धान्तः । स्त्यगारं
भूमुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् । शुद्धान्तश्चावरोधश्च । इत्यमरः । तेन तत्रस्थाः
खियो लक्ष्यन्ते । विहिता व्यवस्था अन्तःपुरखृत्यानां यथावदवस्थितिः येन । पक्षे
पुराणामन्तः नगरीषु राज्यान्तर्गतेषु विहिता व्यवस्था लौकिकवर्णाश्रमादिकृत्यानां
यथायथमनुष्ठापनं येन स तथा । पुनश्च पदे पदे प्रतिचरणविन्यासं । पक्षे व्यवहारस्य
तत्त्वस्थाने । स्खलितानि गतिश्रंशनानि । पक्षे नीतिशास्त्रानुष्ठाने प्रमादान् । परिहरन्नि-
त्यर्थः । स्खलितानां रक्षणं न घटते इति मुम्यार्थवाधे रक्षणेन परिहारार्थो लक्ष्यते ।
पश्यन्निति पाठे अत्र स्खलितं स्यादिति पूर्वमालोच्य तनिवारयन्नित्यर्थः । श्लेषानुप्रा-
णितोपमाऽलंकारः । उपजातिर्वृत्तम् ॥ १ ॥ आयेति कञ्चुकिनो वृद्धत्वात्पूज्यतया

१ कञ्चुकीयः २ युगः ३ पश्यन् ४ सर्वां वृत्तिम् ५ क तु खलु ६ महादेव्या-
७ युष्मगजमिष्ठः वस्रोः ८ अस्मात्परं कुत्र प्रथमं गच्छामि । इत्यधिकं पुस्तकान्तरं ।

राजंदुहिता मलयवती च श्वशुरकुले वर्तते । जीमूतवाहनोऽपि युवराजेन मित्रावसुना सह समुद्रवेलं द्रष्टुमय गत इति मया श्रुतम् । तत्र जाने किं राजपुत्र्याः सकाशं गच्छाम्युताँहो जामातुरिति ।

प्रती०—आर्य वरं राजपुत्र्याः सकाशगमनम् । तत्र कदाचिदियत्या वेलया जामातापि प्रत्यागतो भविष्यति ।

कञ्चु०—सुनन्द साधूकर्म् । भवत्ता पुनः क्ष गम्यते ।

प्रती०—अहमपि महाराजविश्वावसुना समादिष्टः । यथा सुनन्द गच्छ मित्रावसुं ब्रूहि । अस्मिन्दीपप्रतिपदुत्सवे मलयवत्या जामातुंश्वैतदुत्सवानुरूपं यत्किञ्चित्प्रदीयते । तदागत्य निरूप्यतामिति । तद्वच्छतु राजपुत्र्याः सकाशमार्यः । अहमपि युवराजमित्रावसोरानेयनाय गच्छामि ।

(इति निष्कान्तौ ।)

॥ विष्कम्भकः ॥

(ततः प्रविशति जीमूतवाहनो मित्रावसुश्च ।)

नाय०—

शश्या शाद्रुलमासनं शुचिशिला सद्ग द्रुमाणामधः
शीतं निर्झरवारि पानमशनं कन्दाः सहाया मृगाः ।

सम्बोधनम् । मित्रावसुजनन्या मित्रावसोः प्रसिद्धतया तथा निर्देशः । दशरात्रं यावद्वारात्रावधिं । दशानां रात्रीणां समाहारः दशरात्रम् । रक्तवासांसि द्रयोः परिधानीयोत्तरीयार्थं चत्वारि सम्पत्तिमित्तं नेतव्यानि । श्वशुरकुले श्वशुरगृहे । दपिप्रतिपदुत्सवः कार्तिकप्रतिपदि दीपप्रज्वलनप्रधानः । स्थालीपाकाख्ये इति शिवरामः । विष्कम्भकः । एतलक्षणं—वृत्तवर्तिध्यमाणानां कथांशानां निर्दर्शकः । संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावद्वास्य दर्शितः । मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः । शुद्धः स्यात्स तु संकीर्णो नीचमध्यप्रकल्पितः ॥ इति ॥ अथ प्रथमाङ्कोपक्षिप्तस्य द्वितीयाङ्कान्तरितस्यापि तृतीयाङ्कावसाने अनुसंहितस्य परोपकारकरणस्य बनेऽवसरालाभात्खच्च ब्रूते—शश्यति । शाद्रुलं बालतृणाच्छादितं स्थलं शयनपेक्षायां शश्या तल्पम् । शादः बालतृणमस्मिन् । डुलच् । शाद्रुलः शादहरिते इत्यमरः । शुचिः पवित्रा शिला आसनम् । सश्य गृहं द्रुमाणामधः अधोभूमिः । शीतं निर्झरवारि पीयते इति पान॑ १ राजसुता च. २ मलयवत्याः, ३ अथ वा. ४ समीपगमः; ०पं गर्तांसि; ०शं गन्तव्यम्. ५ तत्र हि कदाचिद्दस्यां वेलायां जामाता स्वयमेवागः, इत्यत्यां वेलायां....गत एव, ६ उपांदृष्टं. ७ अथ भवान् पुनः क पास्थतः, ८ आदिष्टोस्मि महा०, ९ दिवसे प्र०. १० ०तु श्च यत्किञ्चित्प्रदीयत तदुत्सवानुरूपं किञ्चिद्गत्य चिन्त्यतामिनि. ११, किञ्चिद्वागत्य निष्पत्येति. १२ आङ्गनाय, १३ नायकः.

इत्यप्रार्थितलभ्यसर्वविभवे दोषोयमंको वने
दुष्प्रापार्थिनि यत्परार्थघटनावैन्ध्यैर्वृथा स्थीयते ॥ २ ॥

मित्रा०—(ऊर्ध्वमवलोक्य ।) कुमार त्वर्यताम् । त्वर्यताम् । सम-
योऽयं चलितुमम्बुराशेः ।

नाय०—(आकर्ष्य ।) सम्यगुपलक्षितम् ।

उन्मज्जलकुञ्जेरेन्द्रभसास्फालानुबन्धोऽद्वतः
सर्वाः पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्वन्प्रतिध्वानिनीः ।
उच्चैरुच्चरति ध्वनिः श्रुतिपथोन्माथी यथायं तथा
प्रायः प्रह्लदसंख्यशङ्खधवला वेलेयमागच्छति ॥ ३ ॥

पेयम् । तृष्णितस्य शीते स्पृहा जायते इति शीतप्रहणम् । अशनं भोज्यवस्तूनि
कन्दा: । सहायाः सहन्वारिणः । इत्येवं अप्रार्थितः प्रार्थितं विना लभ्यः अयत्नसाध्य
इति यावत् । सर्वः विभवः भोग्यसम्पद यस्मिन् एतावशे वने अयं एकः केवलः
प्रधानश्च दोषः वैगुण्यम् । यद् दुष्प्रापाः दुर्लभा अर्थनः यान्वकाः यत्र नस्मिन् ।
परार्थस्य परप्रयोजनस्य घटना विधानं तत्र वन्ध्यः निष्फलैः स्थीयते । परार्थ-
घटनापेरेणापि अर्थनोऽभावावात्परोपकारकरणावसरो न लभ्यते । अयं हि सर्वगुणा-
भिभावी दोषः । अत एको हि दोषो गुणसंनिपाते इति नीतिरप्यत्र नाश्रीयते इति
भावः ॥ अत्राकांक्षाकममनुसृत्य विवेयांशस्य प्रथमं निर्देशः । का शश्या शाद्वल-
मिति । अन्यथा शाद्वलादिकं प्रथमसुक्त्वा शश्यादिकं विवेयं शाद्वलं शश्या शिला
आसनमित्यादि । एवं नात्र अनुवायविवेयकमभङ्गः । शार्दूलविकीर्डितं वृत्तम् ॥ २ ॥
समयोऽयमिति । अयमम्बुराशेः समुद्रस्य चलितुं वेलेत्तुवनावतरणस्य समयः
कालः । यद्वा अम्बुराशेः समुद्रवेलायाः चलितुं निर्गन्तुमावयोः समय उचितः कालः ।
उन्मज्जदिति । यथा यस्मात्कारणात् उन्मज्जन्तः ऊर्ध्वं उवमानाः ये जलकुञ्जेरेन्द्राः
जलकरिष्टेषाः तेषां रभसेन वेगेन यः आस्फालः जलताडनं तस्य अनुबन्धेन सात-
त्येन उद्धतः उत्कटः । प्रचण्ड इति यावत् । अतः सर्वाः पर्वतस्य कन्दराणां उदर-
भुवः कुहरस्थलीः प्रतिष्ठानिनीः बद्रप्रतिशब्दाः कुर्वन् । श्रुतिपर्थं कर्णमार्गं उन्म-
थीति श्रुतिपथोन्माथी । शब्दान्तरप्रहणसामर्थ्यं निस्त्रिमित्यर्थः । उच्चैः अति-
प्रकटमुच्चरति ऊर्ध्वं प्रसरति तथा प्रायः मन्ये प्रेखन्तः चलन्तः ये असंख्याः अमिताः
शङ्खाः तैः धवला शुश्रा इयं वेला उत्तुवसागराम्बु आगच्छति । अव्ययम्बुविकृतौ
वेला इत्यमरः । स्वभावोक्तिः । छेकानुप्रासश्च । शार्दूलविकीर्डितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

१ दुःखप्रार्थिनि. २ वन्ध्ये. ३ उद्गर्जत्. ४ व्यतः. ५ निताः. ६ वलया.

मित्रा०—नंवियमागतैव । पश्य ।

कवलितलवङ्गपलुवकरिमकरोद्वौरसुरभिणा पयसा ।

एषा समुद्रवेला रत्नद्युतिरञ्जिता भाति ॥ ४ ॥

तदेहि । अस्माज्जलप्रसरणमार्गादपकम्भ्यानैव गिरिसानुसमीपमार्गेण
परिकामावः ।

(परिकम्भ्यावलोक्य च ।)

नाय०—मित्रावसो पश्य पश्य । शरत्समयपाण्डुभिः पयोद-
पटलैः प्रावृताः प्रालेयाचलशिखवरश्रियमुद्धृहन्त्येते मल्याचलसानवः ।

मित्रा०—कुमार नैवामी मल्याचलसानवः । नागानामस्थिम-
धाताः खल्वेते ।

नाय०—(सोद्वेगम् ।) कष्टम् । किनिमित्तं पुनरिमे संघातमृत्यवो
जाताः ।

मित्रा०—कुमार नैवामी संघातमृत्यवः । श्रूयतां यथैतत् ।
पुर्वा किल स्वपक्षपवनापास्तसंमस्तसागरं जलस्तरसा रसातलादुदृत्यो-
दृत्य भुजङ्गाननुदिनमाहारयति स्म वैनतेयः ।

नाय०—(सोद्वेगम् ।) कष्टमतिदुष्करं कर्म करोत्यसौ । ततस्ततः ।

कवलितेति । एषा रत्नानां मुक्तादीनां द्युतिभिः कान्तिभिः रञ्जिता शोभिता
समुद्रवेला सागरतटी भाति शोभते । कवलिता ग्रासीकृता लवङ्गपलवाः यैस्तादशा ये
करिणः जलहस्तिनः मकरा प्राहाश्व तेषामुद्गोरण उत्सर्पन्मुखवायुना सुरभि शोभन-
गन्धं यत्पयस्तेन पयसोपलक्षिता । उदात्तालंकारः । छेकानुप्रासश्व । आर्यावृत्तम् ॥ ४ ॥
गिरेः सानुः प्रस्थः समभूमागः तत्समीपमार्गेण । प्रालेयाचलः हिमालयः तस्य
शिखराणां शोभां उदृहति धारयति । अस्थिसंधाताः अस्थिराशयः । संघातेन
संहत्या मृत्यवः बहूनां युगपन्मृत्यव इत्यर्थः । किलेति वार्तायाम् । स्वपक्षेति ।
स्वपक्षयोः पवनेन वायुना अपास्तं दूरं प्रक्षिप्तं समस्तं सागरजलं येन सः ।
विनताया अपत्यं पुमान् वैनतेयः गरुदः । तरसा जवेन रसातलात् पातालात् ।
उदृत्योदृत्य पुनः पुनः निष्कास्य अनुदिनं दिवसे दिवसे समाहारयति भक्षयति ।
चौरादिको हृष्टः । यद्वा आहारं करोति । तत्करोतीति णिच् । महान्तः गरुतः पक्षाः

१ कुमार ननु; समागतैव. २ द्वारि. ३ न्त्यचल०. ४ मल्यसा०. ५ खल्वमी.
६ सावगम्. ७ अस्मात्परं-नायकः—मित्रावसो किमन्यत् । मित्रा०-श्रूयतां-पुरा. ८ इह.
९ पास्तसाग०. १० जलपूर्वं रसातलादुदृत्य प्रतिविनमेकैकं नागमा०.

मित्रा०—ततः सकलनागलोकविनाशीशाङ्किना नागराजेन वासु-
किना गरुत्मानभिहितः ।

नाय०—(सादरम् ।) किं मां प्रथमं भक्षयेति ।

मित्रा०—नहि॑ नहि॑ ।

नाय०—किमन्यत् ।

मित्रा०—इदमभिहितंम् । गरुत्मन् त्वदभिपैतसंत्रासात्सहस्रशः
स्ववन्ति भुजङ्गमाङ्गनानां गर्भाः । शिशवश्च पञ्चत्वमुपयान्ति । एवं
संततिविच्छेदोऽस्माकम् । भवेतश्च स्वार्थहानिः । तद्यदर्थमभिपतति भवा-
न्नागलोकं तमिहैकैकं नागमनुदिनमहं समुद्रतटस्थितस्य ते प्रेषयामि ।

नाय०—कष्टं रक्षिताः किलैवं नागराजेन पन्नगाः ।

जिह्वासहस्रद्वितयस्य मध्ये नैकापि किं तादगभूद्रसज्जा ।

एषोऽहिरक्षार्थमहिद्विषेऽर्थं इत्तो मयात्मेति यया ब्रवीति ॥ ५ ॥
ततस्ततः ।

मित्रा०—प्रतिपन्नं तत्पक्षिराजेन ।

इत्येकक्षाः प्रतिदिनं विहितव्यवस्थो

यान्भक्षयत्यहिर्पतीनिह पक्षिराजः ।

सन्त्यस्य असौ गरुत्मान् गरुडः । तव अभिपातः आक्रमस्तस्मात्वासः भयं तस्मात् ।
यदर्थं यं नागं नागभक्षणमित्यर्थः । उद्दिश्य । पन्नगाः नागाः । पन्नं पतितं यथा
तथा गच्छतीति पन्नगः । सर्वत्रपन्नयोः इति डः । कष्टं इति मनःपीडासूचकम् ।
किलेत्यरुचौ । वार्तायामरुचौ किल इति त्रिकाण्डशेषः । न सम्यग्रक्षिता इत्यर्थः ।
जिह्वेति । तस्य वासुकेः जिह्वानां सहस्रद्वयस्य । नागानां द्विजिह्वाद्वासुकेश
सहस्रजिह्वत्वाद् द्विसहस्रजिह्वत्वम् । मध्ये एकापि सा तादशी जिह्वा नास्ति यया
जिह्वया मया अहीनां रक्षार्थमय आत्मा स्वदेहः एषः अहिद्विषे नागारये गरुडाय
दत्त इति ब्रवीति । स्वदेहदानेन प्रजारक्षणं स्वामिधर्मः । तमकृत्वाऽन्येषा विसर्ज-
नमत्यन्तमनुचितमिति भावः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ५ ॥ प्रतिपन्नमङ्गीकृतम् । तद्वासु-
किवचः । तत्रिदिष्टसमय इत्यर्थः । इतीति । इति उक्तप्रकारेण विहिता कृता
व्यवस्था प्रतिदिनं एकाहिभक्षणरूपां मर्यादा यस्य तादृशः पक्षिराजः प्रतिदिनं एकाशः

१ शाश०; नागराजेन गरु० २ मुक्तम् ३ संपातत्रा० ४ एवं च संततिसमुच्छे-
दादस्माकं तवैव स्वार्थहानिर्भवेत् ५ तव चैवं ६ पातालं तदेकैकं भुजङ्गमानामनु-
दिवसं...तस्याहमेव प्रेषयिष्यामीति । प्रतिपन्नं च तत्प० ७ नैकापि सा तस्य किमस्ति
जिह्वा । एकाहि०, ८ द्विषः । ९ इत्येष भोगिपतिना । १० पतीन्पतगाधिराजः ।

यास्यन्ति यान्ति च गताश्च दिनैर्विवृद्धिं
तेषाममी तुहिनशैलरुचोऽस्थिकूटाः ॥ ६ ॥

नाय०—आश्रयम् ।

सर्वाशुचिनिधानस्य कृतज्ञस्य विनाशिनः ।
शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वते ॥ ७ ॥

कष्टमपर्यवसानेयं विपत्तिर्नागानाम् । (आत्मगतम् ।) अपि नाम
शक्त्योमहं स्वशरीरदानादेकस्यापि फणभृतः प्राणीरक्षां कर्तुम् ।

(ततः प्रविशति प्रतीहारः ।)

प्रती०—आरुडोऽस्मि गिरिशिखरम् । यावन्मित्रावसुमन्विष्यामि ।
(परिक्रम्य ।) अंयं मित्रावसुर्जमातुः समीपे तिष्ठति । (उपस्थ्य प्रणम्य
च ।) विजयेतां कुमारौ ।

मित्रा०—सुनन्दः किनिमित्तमिहागमनं ते ।

प्रती०—(कण्ठे कथयति ।)

मित्रा०—कुमार तातो मामाह्यति ।

नाय०—गम्यताम् ।

यान अहिपर्तान् इह भक्षयति तेषां तुहिनशैलः हिमवान् तस्येव रुचिः कान्ति-
येषां तादृशाः । तद्रूपूथवो धवलाश्रवर्थः । अमी अस्थिकूटाः अस्थिसंघाताः दिनैः
बहुकालं विवृद्धिं गताः । विवृद्धिं यान्ति यास्यन्ति च । उपमा कारकदीपकं च ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६ ॥ एवं गरुडचेष्टितं द्युमा निवैदात्सामान्येन मूढानां पापे
प्रवृत्ति निन्दनाह-सर्वंति । सर्वस्य अशुचिनः अशुचित्वस्य । भावप्रधानो निर्देशः ।
निर्वायते अत्र इति निर्वानं आश्रयस्थानम् । यद्या सर्वेषामशुचीनामपवित्राणां मांसमूत्र-
पुरांपास्थिरुधिरादीनां निधानस्य । कृतं हन्तीति कृतमन्तं तस्य । एकदिनमन्नाभावे
बहुदिनकृतपोषमपि शोषयं याति । सर्वदा मिष्ठानेन पोषितमपि कदाचित्तदभावे
पूर्वकलमुत्तरफलेन निराकरोतीति अस्य कृतग्रत्वम् । विनाशिनः विनाशशालस्य ।
कुर्त्सितं शरीरं शरीरकं तस्य क्षुद्रशरीरस्य कृते मूढाः विवेकहीनाः पापानि दुष्क-
र्माणि हिंसास्तेयादीनि कुर्वते । अत्र शरीरविशेषणानां साभिप्रायत्वात्परिकरालंकारः
॥ ७ ॥ अविद्यमानं पर्यवसानमन्तो यस्याः सा । अपि नामेति आशंसागभौक्तिः ।

१ (साश्रये ।); आश्रयमाश्रये २ ०शुभ. ३ अहो क०; कष्टमनव०. ४ नामापत्तिता.
५ शक्तनोमि. ६ ०परिक्षणं; परिक्षणं. ७ विलोक्य. ८ अये. ९ त्वरितं ग०.

पित्रा०—कुमारेणापि बहुप्रत्यवायेऽस्मिन्प्रदेशे कुतूहलिना न
चिरं स्थातव्यम् । (इति प्रतीहोरेण सह निष्कान्तः ।)

नाय०—यावदहमप्यस्माद्ग्रिरशिखरादवतीर्य समुद्रतटमवलोक-
यामि । (परिकामति ।)

(नेपथ्ये ।) हा पुत्रक शङ्खचूड कथं व्यापाद्यमानः किल मयाद्य
त्वं प्रेक्षितव्यः । (क)

नाय०—(आकर्ष्य ।) अये योषित इवार्तप्रलापः । तद्यावदुपमृत्यु
केयं कुतो वास्या भयैमिति स्फुटीकरोमि । (परिकामति ।)

(ततः प्रविशति स्तदत्यां वृद्धया जनन्यानुगम्यमानः
शङ्खचूडो गोपायितवस्त्रयुगलश्च किञ्च्चरः ।)

वृद्धा—(साप्तम् ।) हा पुत्रक शङ्खचूड कथं व्यापाद्यमानः
किल मयाद्य त्वं प्रेक्षितव्यः । (चिंतुके गृहीत्वा ।) अनेन मुखचन्द्रेण
विरहितमिदानीमन्धकारीभविष्यति पातालम् । (क)

शङ्ख०—अम्ब किमेवंमतिविक्लवा सुतरामात्मानं पीडयसि ।

वृद्धा—(चिरं निर्वर्ण्य पुत्रस्याङ्गानि संपृशन्ती ।) हा पुत्रक कथमेत-
त्तेऽदृष्टसूर्यकिरणं सुकुमारं शरीरं निर्वृणहृदयो गरुड आहारयिष्यति ।
(कष्ठे गृहीत्वां रोदिति ।) (ख)

शङ्ख०—अम्ब अंलं परिदेवितेन । पश्य ।

(क) हा पुत्र अ सङ्खचूड कहं वावादिअमाणो किल मए अज्ज तुमं पेक्षिख-
दब्बो । इमिणा मुहचन्द्रेण विरहिदं दौर्णीं अन्धआरीभविस्सदि पाआलं ।

(ख) हा पुत्र अ कहं एदं दे अदिद्रसूर्यकिरणं सुउमारं सरीरं णिरिघणहि-
अओ गरुडो आहारइस्सदि ।

बहवः प्रत्यवायाः विम्बा यस्मिन् । बहूपाये इत्यर्थः । योषितः स्त्रियाः । गोपायितं
छन्नं गृहीतं वस्त्रयुगलं येन । चिंतुके मुखस्याधोभागे । अतिविक्लवा अत्यन्तमार्ता ।
अवृद्धाः सूर्यस्य किरणा येन तददृष्टसूर्यकिरणम् । आतपगमनाभावादित्यर्थः ।

१ कुतूहलात्; नैव चिरमव०. २ उपेत्य. ३ भयकारणम्. ४ ०करिष्य. ५ कन्दन्त्याः
वृद्धयानु०. ६ चिंतुकं. ७ किमिति वैकल्पयेन;०कृवतया सुतरां नः. ८ ०न्यामुश्चान्ती.
९ ०त्वा तारं १० अलं अलम्. ११ हिंदं मज्ज हिअं अ० लंवि (पातालमपि).
१२ सूरसुउमारं.

क्रोडीकरोति प्रथमं यद्वा जातमनित्यता ।

धात्रीव जननी पश्चात्तदा शोकस्य कः क्रमः ॥ ८ ॥

(गन्तुभिर्विच्छिति ।)

वृद्धा—पुत्रक मुहूर्तकमपि तिष्ठ । यावत्ते वदनं प्रेक्षे । (क)

किङ्क०—एहि कुमार शङ्खचूड । किं ते मात्रा भणन्त्या ।

पुत्रस्नेहमोहिता खल्वेषा न जानाति राजकार्यम् । (ख)

शङ्ख०—भद्र अयमागच्छामि ।

किङ्क०—(आत्मगतम् ।) आनीतः खल्वेष मया वध्यशिलास-
मीपम् । यावदेतद्वध्यचिह्नं रक्तांशुकयुगलं दत्वा वध्यशिलां दर्श-
यामि । (ग)

नाय०—(दृष्टा ।) अये इयमसौ योषित् । (शङ्खचूडं दृष्टा ।)
नूनमनेनाप्यस्याः सुतेन भवितव्यं यद्दर्थमाक्रन्दति । (समन्तादवलोक्य ।)
न खलुं पुनः किंचिदस्या भयकारणं पश्यामि । तत्कुतोऽस्या भयमिति

(क) पुत्तञ्च मुहूर्तअंपि चिढ । दाव दे वअर्णं पेक्खामि ।

(ख) एहि कुमार सङ्खचूड । किं तुज्ञ मादाए भणन्तीए । पुत्रसिणेहमोहिदा
क्षु एसा ण जाणादि लाभकज्जं ।

(ग) आणीदो क्षु एसो मए वज्जसिलासमीवं । जीव एदं वज्जचिह्नं
लत्तंसुअजुअलं देइअ वज्जसिलं दंसेमि ।

क्रोडीकरोतीति । जातं यदा जन्तुभिति शेषः । नित्यं आसृष्टेरयं क्रम इत्यर्थः ।
अनित्यता नश्वरता धात्री उपमाता इव । प्रथमं क्रोडीकरोति स्वक्रोडं प्रापयति ।
सा हि प्रसूतिवेदनया विक्लवायां मातरि जातं बालं गर्भक्रेदाद्यपनयार्थं प्रथमं
स्वाङ्के धारयति । जननी माता पश्चात्क्रोडीकरोति स्वाङ्के गृह्णाति । यद्वा
अनित्यता प्रथमं क्रोडीकरोति जननी धात्रीव पश्चादिति योज्यम् । तदा यस्मादेवं
ततः शोकस्य परिदेवनस्य कः क्रमः परिपाटी । अवसर इति यावत् । शोको
न युक्त इति भावः । उपमालंकारः ॥ ८ ॥ राजकार्यं राज्ञः राज्यस्येति यावद
हितार्थं यत्कार्यं तत् । प्रसक्तः प्रवृत्तः । व्यक्तिः स्फुटता । भयकारणस्येत्यर्थोत् ।

१ जातं नित्यम०. २ किं०—(साक्षेपम् ।). ३ नास्या. ४ तर्तिक. ५ खल्वस्याः
किंचित्. ६ कुतोऽस्या भयं भविष्यति । किमु०. ७ हा पु० चिढ । मुहूर्त अंपि दाव.
८ चूड एहि. ९ एदाए मादाए भणन्तीए पु० मोहिदाए । लाजकज्जं न जाणादि
एसा । १० क्षु मए मीवं संखचूडो. ११ ता वज्जचिह्नं दाइस्तं.

किमुपसूत्य गृच्छामि । अथ वा प्रसक्त एवायमालापः । कदाचिदं एव-
स्याभिव्यक्तिर्भविष्यति । तद्विटपान्तरितस्तावच्छृणोमि । (तथा करोति ।)

किङ्क०—(सासं कृताज्ञालिः ।) कुमार शङ्खचूड एष स्वामिन
आदेश इति कृत्वेदशं निष्ठुरं मन्त्रयते । (क)

शङ्ख०—भद्र कथय ।

किङ्क०—नागलोकस्वामी वासुकिस्त आज्ञापयति । (ख)

शङ्ख०—(शिरस्यज्ञालिं कृत्वा सादरम् ।) किमैज्ञापयति स्वामी ।

किङ्क०—एतद्रक्तांशुकयुगलं परिधायारोह वध्यशिलाम् । येन
त्वां रक्तांशुकचिह्नोपलक्षितं गरुडो गृहीत्वाहारं करोतीति । (ग)

नाय०—कष्टमेयमसौ तपस्वी वासुकिना परित्यक्तो गस्त्मत
आहाराय दत्तः ।

किङ्क०—शङ्खचूड गृहाणेदम् । (इति वस्त्रयुगलमर्पयति ।) (घ)

शङ्ख०—(सादरम् ।) उपनय । (इति गृहीत्वा ।) गृहीतः
शिरसि स्वाम्यादेशः ।

वृद्धा—(पुत्रेण्य हस्ते वाससी दृष्टा सोरस्ताडम् ।) हा वत्स एतत्व-
लु वज्रपातसानिभं संभाव्यते । (इति भूर्च्छिता पतति ।) (ङ)

(क) कुमार सङ्खचूड एसो सामिणो आदेसोति करिअ ईदिसं णिश्चुरं
मन्तीअदि । (ख) णाअंलोअसामी वासुई दे आणवेदि ।

(ग) एदं लत्तंसुअजुअलं पलिहाय आलुइ वज्रसिलं । जेण तुमं रत्तंसुअचि-
ण्होवलक्षिवदं गरुडो गोण्हिअ ओहालं करेदिति । (घ) सङ्खचूड गेण्ह एदं ।

(ङ) हा वच्छ एदं क्खु वैंजपाडसण्िमं संभावीअदि ।

विटपान्तरितः वृक्षव्यवहितः । रक्तांशुके एव विहङ्गं तेन उपलक्षितं ज्ञातम् । सोर-
स्ताडं उरसः ताडनेन सहितम् । वज्रस्य पातः वज्रपातस्तेन सादरं तद्वदाधातकरम् ।

१ उपेत्य. २ दित एव व्यक्तिं ३ बद्ध्वा. ४ मामा०. ५ (अत्वा) कयमसौ-
वा० परित्यक्तः; कष्टमसौ वासुकिना परित्यक्तस्तपस्वी०. ६ गृहीत्वा शिरसि स्वाम्यादेश
मर्पयति. ७ पुत्रहस्ते. ८ मोहसुपगना. ९ णाअराओ. १० जेण लत्तंसुअं उवलक्षिवअ
गलुडो आहालइस्सादिति. ११ आहालकलणाअ णाइस्सादि. १२ तं वज्रचिण्हं वसणं
जेण भाणदि मे हिअं (तद् वध्यचिह्नं वसनं येन विभेति मे हृदयम्); हा पुत्रअ
पुत्र एदं क्खु वज्रसिलाचिण्हं पलिहाअ सा आरोहीअदि.

किङ्क०—आसन्ना खलु गरुडस्यागमनवेला । तल्लध्वपक्रामामि ।
(इति निष्कान्तः ।) (क)

शङ्ख०—अम्ब समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

बृद्धा—(समाश्वस्य साक्षम् ।) हा जात । हा पुत्रक । हा मनो-रथशतलब्ध । हा भक्त । हा विनयसागर । क ते पुनरीटशं पौर्णिमा-चन्द्रसद्वशं मुखं प्रेक्षिष्ये । (कण्ठे गृहीत्वा रोदिति ।) (ख)

नाय०—(साक्षम् ।) अहो नैर्घृण्यं^१ गरुत्मतः । अपि च ।

मूढाया मुहुरश्चुसंततिमुचः कृत्वा प्रलापान्बू-
न्कस्थाता तव पुत्रकेति कृपणं दिक्षु क्षिपन्त्या दृशम् ।

अङ्के मातुरवैस्थितं शिशुमिमं त्यक्त्वा घृणामश्नत-
श्चञ्चुर्नेव खगाधिपस्य हृदयं वज्रेण मन्ये कृतम् ॥ ९ ॥

शङ्ख०—(दुःखातिशयान्मातुरुहृदयस्फोटं शङ्खमानो मातरं प्रति ।)

(क) आसणा क्खु गरुडस्स आगमणवेला । ता लहु अवक्रमामि ।

(ख) हा जाद । हा पुत्तम् । हा मणोरहसतलद्ध । हा भक्त । हा विणअसार । कहिं दे उण ईदिसं पुष्टिमाचन्दरसारच्छं मुहं पेक्खिस्सं ।

मनोरथानामिच्छानां शतं तेन लघं । निर्घृणस्य भावः नैर्घृण्यं निष्करुणत्वम् ।
मूढाया इति । मूढाया: पुत्रस्नेहेन ग्रान्तचित्तायाः विचेतनाया वा । मुहुः वारं-
वारम् । पुनः पुनः शोकोज्जम्भणादिति भावः । अश्रूणां बाष्पाणां सन्ततिमविरत-
प्रवाहं मुश्चत्तीति तथोक्तायाः । वहून् अनेकविधान् प्रलापान्विलापान् कृत्वा हे पुत्रक
तव कः त्राता रक्षकः भवेदिति कृपणं दीनं यथा तथा दिक्षु सर्वासु दिशासु दशं दृष्टि
क्षिपन्त्याः प्रेरयन्त्याः । कोपि त्राता भवेदिति तत्र तत्रावलोकयन्त्या इत्यर्थः । मातुः
अङ्के उत्सङ्गे अवस्थितं । न तु परोक्षम् । शिशुं बालकम् । धृणां दयां त्यक्त्वा अश्नतः
भक्षयतः । खे आकाशे गच्छन्तीति खगाः । अन्येभ्योपि—इति वार्तिकेन डः ।
तेषामधिपस्य गरुडस्य चञ्चुरेव वज्रेण न कृता किंतु हृदयमपि वज्रेण कृतमिति मन्ये ।
उत्त्रेक्षा स्वभावोक्तिश्वालंकारौ । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९ ॥ स्फोटं स्फुटनम् ।

१ उच्चैः रोदिति. २ अतिनै०. ३ अन्यच्च. ४ कृपणां. ५ उपागतं, उपाश्रितम्.
६ चञ्चुरेण. ७ अस्मादादार्भ्य 'कस्याग्रतो रुद्यते' इत्यन्तः भागः केषुचित्पुस्तकेषु
नास्ति. ८ कहिं तुर्मुणो पेक्खिस्सं.

यैरत्यन्तदयापरैर्न विहिता वन्ध्याऽर्थिनां प्रार्थना

यैः कारुण्यपरिग्रहाङ्ग गणितः स्वार्थः परार्थं प्रति ।

ये नित्यं परदुःखदुःखितधियस्ते साधवोऽस्तं गता

मातः संहर बाष्पवेगमधुना कस्याग्रतो रुद्यते ॥ १० ॥

(स्वेहस्तेन मातुरथूणि मार्जयन् ।) अम्ब किमिति वैकुर्व्यं ते । ननु

समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

बृद्धा—(साक्षम् ।) पुत्रक कथं समाश्वसितव्यम् । किं एक एव पुत्रक इति कृत्वा जातानुकम्पेन निवारितो नागराजेन वासुकिना । हा कृतान्तहतक कथमिदानीं त्वया निर्घृणहृदयेनैवं विस्तीर्णं जीवलोके मम पुत्रक एव स्मृतः । सर्वथा हतास्मि मन्दभागिनी । (इति पुनर्मूर्च्छति ।) (क)

नाय०—(सक्तरुणम् ।)

(क) पुत्रं कहं समस्संसिद्धव्यं । किं ऐको एवं पुत्रो ति कदुअ जादाणुकंवेण णिवैरिदो णाअराएण वासुदणा । हा किदन्दहृदर्थं कहं दाणि तुए णिरिघण्हिअएण एवं वित्तिणे जीअलोए मह पुत्रो एव सुमरिदो । सव्वधा हृदंभिद मन्दभाइणी ।

यैशिति । दया परं येषां ते दयापराः कृपालवः । अत्यन्तं दयापराः अत्यन्तदयापरास्तैः यैः अर्थिनां याचकानां प्रार्थना याच्चवा वन्ध्या अलब्धफलेत्यर्थः । न विहिता कृता । यैः कारुण्यस्य दयायाः परिग्रहः स्वीकारः तस्मात्कारुण्यपरिग्रहाद्वेतोः । परार्थं प्रति अन्यार्थासाधने स्वार्थः स्वकार्थं न गणितः चिन्तितः । ये नित्यं परस्य दुःखं परदुःखं तेन दुःखमस्याः सज्जातमिति दुःखिता धीः येषां ते तथोक्ताः । ते साधवः सज्जनाः अस्तं गताः नष्टाः । अतः हे मातः वाष्पवेगं संहर संस्तम्भय । अधुना कस्याग्रतः पुरतः रुद्यते । संग्रहिति कस्तव रोदनं शृणुयादेन त्वं कृतकार्यं भविष्यसीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥ इति कृत्वा एवं विचार्यं जातानुकम्पेन उत्पन्नदयेन निवारितिः वध्यत्वादिति शेषः । येन समाश्वसिमि इति शेषः । स्मृतः गरुडस्य भक्ष्यत्वेन योजयितुमिति भावः । एवं मूर्च्छान्तेन करुणप्रकर्षेणोदी-

१ आत्मनोशृणि निवारयन् । २ किमिति वैकुर्व्येन; अलमलं वै० । ३ मूर्च्छां नाटयति । ४ समस्संसिमि । ५ एकपुत्रोऽति किदाणुकम्पेण णिवत्ताविदोसि णाअराएण; कदुअ साणुकम्पेण णाअराएण पंसिदोसि । ६ ण णिवा० । ७ हृदय णिरिघण्हिअ अ कहं दाणि तुए एवं अविच्छिण्णे...मम पुत्रो सुमरिदो; न विसुमरिदो । ८ अविच्छिण्णे...पुत्रो ण विसु० । ९ अहं द्विः ।

आर्तं कण्ठगतप्राणं परित्यक्तं स्वबान्धवैः ।

त्राये नैनं यदि ततः कः शरीरेण मे गुणः ॥ ११ ॥

तद्यावदुपसर्पामि ।

शङ्ख०—अम्ब संस्तम्भयात्मानम् ।

वृद्धा—हा पुत्रक शङ्खचूड दुर्लभः संस्तम्भः । यदा नागलोकपरिक्षकेण वासुकिना स्वयं परित्यक्तोऽसि तदा कस्तेऽपरः परित्राणं करिष्यति । (क)

नाय०—(सत्वरमुपसृत्य ।) नन्वहमहम् ।

वृद्धा—(सैसंब्रमं गरुडब्रान्त्या स्वोत्तरायेण पुत्रमाच्छार्थं नायकमुपसृत्य ।) विनतानन्दन खादय माम् । अद्याहं ते नागराजेनाहारनिमित्तं परिकल्पिता । (ख)

नाय०—(सांख्यम् ।) अहो पुत्रवात्सल्यम् ।

अस्या विलोक्य मन्ये पुत्रस्नेहेन विकृवत्वामिदम् ।

अकरुणहृदयः करुणां करिष्यति भुजङ्गशत्रुरपि ॥ १२ ॥

(क) हा पुत्रास सङ्खचूड दुष्टहो सत्यंभो । जदा णाअलोअपरिक्षवाणवासुइणा सअं परिच्छत्तोसि तदा को दे अवरो परित्ताणं करिस्सदि ।

(ख) विर्णआणन्दण खांदेहि मं । अज अहं दे णाअराएण आहारणिमित्तं परिकल्पिदा ।

पितघृणः स्वाध्यवसायं व्यतिरेकेण समर्थयति-आर्तमिति । यदि अहं आर्तं पीडितं कातर्यमापन्नं वा । कण्ठं गताः प्राणाः यस्य तं कण्ठगतप्राणमासन्नमृत्युम् । स्वबान्धवैः परित्यक्तमेन शंखचूडं न त्राये प्राणक्षयात्र रक्षामि तर्हि मे शरीरेण कः गुणः कि प्रयोजनम् । न कोपीत्यर्थः । कस्मार्यार्थोदं शरीरं ध्रियते इति भावः । अनेन अस्य प्राणरक्षां विधाय स्वशरीरं सफलतां नेष्यामीति स्वाध्यवसायः प्रदर्शितः । परिकरालंकारः ॥ ११ ॥ संस्तम्भय स्थिरीकुरु । उत्तरीयेण उपरिगृहीतेन वस्त्रेण । उत्तरस्मिन्देहभागे भवम् । गहादित्वाच्छः । अहो विस्मयावहमित्यर्थः । वत्से पुत्रादौ स्नेहपात्रे कामः अस्यास्तीति वत्सलः । वत्सांसाभ्यां कामबले । इति लच् । वत्सलस्य भावः वात्सल्यम् । पुत्रे वात्सल्यं पुत्रवात्सल्यं पुत्रप्रेमेत्यर्थः । अस्या इति । अस्याः पुत्रस्नेहेन पुत्रध्रमणा हेतुना इदमेवं दृश्यमानं विकृवत्वं व्याकुलत्वं । तत्कार्याणि त्रासरोदनार्तप्रलापादीनि विलोक्य । नास्ति करुणा यस्य तादृशं हृदयं यस्यासौ अकरुणहृदयः कूरचित्तः भुजङ्गशत्रुग्रस्तमानपि करुणां अस्मिन्दयां करिष्यतीति मन्ये । उत्पन्नदय इमं रक्षेदिति सम्भावयामीत्यर्थः ।

१ बन्धुभिः २ तदा ३ नायक वृद्धा सम्भ० ०ममुक्तरीयेण ४ दद्यन्ति ५ सवाष्पम् ६ कुर्वति ७ ओचूड जदा णाअ०...करिस्सदि; सअं जेव पीडिदा तदा को परित्ताअदि जेणाहं समत्ससिमि ८ गरुड विं०; पढमं खा० ९ वावादेहि मं । अहं वे आहा० ।

शङ्ख०—अम्ब अलमलं त्रासेन । न खल्वयं नागशत्रुः । पश्य ।

महाहिमस्तिष्कविभेदमुक्तरक्तच्छटाचर्चितचण्डच्छत्रुः ।

क्वासौ गरुत्मान्कं च नाम सौम्यः सत्त्वस्वभावाकृतिरेषं साधुः॥१३॥

वृद्धा—पुत्रक अहं खलु तव मरणभीता सर्वमपि जीवलोकं गरुडमयं प्रेक्षे । (क)

नाय०—अम्ब मा भैषीः । नन्वैहं विद्याधरस्तव पुत्रैरक्षणार्थ-
मेवागतः । अतस्त्वं धीरा भव ।

वृद्धा—(सहर्षम् ।) पुत्रक पुनः पुनरेवं भण । (ख)

नाय०—अम्ब किमनेन पुनः पुनराभिहितेन । नेनु कर्मणैव संपादयामि ।

वृद्धा—(शिरस्यज्ञाले वद्धा ।) पुत्रक चिरं जीव । (ग)

नाय०—

ममैतदम्बार्पय घट्यचिह्नं प्रावृत्य यावद्विनतात्मजाय ।

पुत्रस्य ते जीवितरक्षणार्थं स्वदेहमाहारयितुं ददामि ॥ १४ ॥

(क) पुत्रअ अहं क्वेषु तुज्ञ मरणभीदा सब्वंपि जीवलोकं गरुडमयं पेक्खामि ।

(ख) पुत्रअ पुणो पुणो एवं भण । (ग) पुत्रअ चिरं जीव ।

उत्प्रेक्षा । आर्यो छंदः ॥ १२ ॥ महाहीति । महान्तः बृहत्कायाश्च ते अहयथ महाहयस्तेषां मस्तिष्काणि मस्तकान्तस्थाः स्नेहास्तेषां विभेदेन विदारणेन मुक्ताभिः निस्ताभिः रक्तच्छटाभिः रुधिरधाराभिः चर्चिता लिपा चण्डा भीषणा चञ्चुर्यस्य सः । उग्रस्वरूप इत्यर्थः । गरुत्मान् क । सौम्यः शान्ताकृतिः सत्त्वानुरूपः स्वभावः आकृतिश्च यस्य स तथोक्तः । एप साधुश्च नाम क । कद्वयेनोभयोरत्यन्तं विसह-शत्मुक्तम् । अत्र नायकगरुडयोरत्यन्तविलक्षणयोः सम्बन्धोऽनुपपद्यमानतयैव कशब्दद्वयेन प्रतीयते इति विषमालंकारः । उपजातिर्वृत्तम् ॥ १३ ॥ तत्र पुत्ररक्षणार्थ-मेवागतः इति श्रुत्वा स्वविक्रमेणैव गरुडात्पुत्रै रक्षेदिति मन्यमानाह—पुत्रक पुनः पुनरिति । कर्मणा रक्षणरूपेण न तु वृथोक्त्या । कर्मणैवेति यदुक्तं तस्पृश्यति—ममैतदिति । हे अम्ब मातः एतद् वघ्यचिह्नं रक्तवस्त्रयुगलं भम मह्यमर्पय देहि । यावद् अवधारणे । येन स्वदेहं प्रावृत्यावगुण्ठय ते पुत्रस्य जीवितरक्षणार्थं विनतात्मजाय गरुडाय आहारयितुं भक्षयितुं ददामि । उपजातिः वृत्तम् ॥ १४ ॥

१ सोमसौम्य०; सौम्यस्वभावस्वपाकृतिः २ एव. ३ नन्वयमहं ४ तत्सुत०-वायातः ५ एतन्नास्ति क्वचित् ६ यद्वं विनतासुष्टाय ७ ०णाय ८ स्वं ९ अहं पुण...सव्वं एव गरु० १० पुणोवि एताहं अम्बराहं.

वृद्धा—(कर्णौ पिधाय ।) प्रतिहतमङ्गलम् । जात त्वमपि मे शङ्खचूडनिर्विशेष एव पुत्रकः । अथ वा शङ्खचूडादप्यधिकतरो य एवं बन्धुजनपरित्यक्तं मे पुत्रकं निजशरीरदानेन रक्षितुमिच्छसि । (क)

शङ्ख०—(सविषोदम् ।) अहो जगद्विपरीतमस्य महासत्त्वस्य चैरितम् । कुतः ।

विश्वामित्रः श्वमांसं श्वपच इव पुराऽभक्षयद्यन्निमित्तं

नाडीजड्णो निजघ्ने कृततदुपकृतिर्यत्कृते गौतमेन ।

पुत्रोऽयं कश्यपस्य प्रतिदिनमुरगानात्ति ताक्ष्यो यदर्थं

प्राणांस्तानेषै साधुस्तृणमिव कृपया यः परार्थं जहाँति ॥१५॥

(क) पडिहर्द अमङ्गलं । जाद तुमं वि मे सङ्खचूडणविसंसो एवं पुत्तओ । अह वा सङ्खचूडाओवि अहिअंअरो जो एवं बन्धुजणपरिच्छत्तं मे पुत्तां णिअस-रीरदाणेण रक्खिदुमिच्छसि ।

प्रतिहतमिति । अमङ्गलं मरणस्पम् । अवक्तव्यस्य मरणादेः श्रवणे एवं मा भूदित्यर्थं प्रयुज्यते एतत् । निर्गतः विशेषः आधिक्यं यस्मात्स निर्विशेषः । शंख-चूडानिर्विशेषः शंखचूडानिर्विशेषः । तत्तुल्य इत्यर्थः । जगद्विपरीतं ईदशं जगति न दृष्टम् इत्यर्थः । विश्वामित्र इति । पुरा विश्वामित्रः । न तु यः कथिदविशेषज्ञः । विश्वस्य मित्रं विश्वामित्रः । मित्रे चर्पै इति दीर्घः । श्वानं पचतीति श्वपचः । अच् । चण्डालः स इव । ये निमित्तं यस्मिन्कर्मणि तयथा तथा यन्निमित्तं येषां प्राणानां कृते श्वमांसं कुकुरमांसम् । अभक्षेषु प्रथानतमम् । अभक्षयत । तदुक्तं मनुना-क्षुधार्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाधनीम् । चाण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः ॥ अत्रेयं कथा—पुरा किल—अनावृश्टिरभूद् धोरा लोके द्वादशवार्षिकी । * * * तस्मिन्प्रतिभये काले क्षीणधर्मेण युविष्ठिर । वभूवुः क्षुधिता मर्त्योः खादमानाः परस्परम् ॥ विश्वामित्रोपि मुनिर्देहधर्मानुगृत्या क्षुधार्तः अन्यवहारार्थं किमप्यपश्यन्नितस्ततः परिग्रमन् श्वपचानां वसति प्राप । तत्र निशि श्वमांसं भक्ष्यार्थं जिह्वेषुः ज्ञाततचेष्टितेन चण्डालेनानुचितमिदमिति निषिद्यमानोपि प्राणानां सर्वथा रक्षणीयत्वं समर्थं युक्त्या तं प्रबोध्य मांसं जग्राह । ततो जग्राह स श्वाङ्गं जीवितार्थी महामुनिः । अथास्य वृद्धिरभवद्विधिनाहं श्वजाधनीम् । भक्षयामि यथाकालं पूर्वं सन्तर्थं देवताः ॥ ततोमिमुपसंहत्य त्राह्मेण विधिना मुनिः । * * * आहूय देवानिन्द्रादी-न्भागं भागं विधिकमात् । एतस्मिन्नेव काले तु प्रवर्वष स वासवः । सङ्गीवयन्प्रजाः सर्वा जनयामास चौषधीः ॥ इति ॥ विशेषस्तु भारते शान्तिपर्वणि १४१ तमेऽध्याये

१ सस्मितम्. २ चंतः. ३ एव चित्रम्. ४ ददाति. ५ ख एवं. ६ ० ज्ञडसरिच्छो (सदृशः). ७ अहिअ (आधिकः). ८ चंतं वि. ९ पणेण. १० परिर०.

(नायकमुद्दिश्य ।) भो महात्मन् दर्शिता त्वयेयमात्मप्राणप्रदान-
व्यवसायनिर्व्याजा मयि दयौलुता । तदलमनेन निर्बन्धेन । पश्ये ।

जार्यन्ते च छ्रियन्ते च मांडशाः क्षुद्रजन्तवः ।

परार्थं बद्धकक्षाणां त्वादृशामुद्भवः कुतः ॥ १६ ॥

दृष्टव्यः । तस्य गौतमस्य उपकृतिः उपकारः तदुपकृतिः । कृता तदुपकृति-
येन स कृततदुपकृतिः । अनेन कृतग्रन्थारेपोपि धनितः । यत्कृते येषां प्राणानां
कृते यदक्षणार्थमित्यर्थः । पुरा गौतमेन तन्मासा केनचित् व्राद्यगेन नाडीजङ्घो
नाम कथिद् वको निजग्ने हतः । भक्षितश्चत्यर्थात् । अत्र गौतमस्य कर्तृत्वं प्रतिपादिते
उपकृतिसम्बन्धित्वेन तस्य तच्छब्दनिर्देशो न युक्तः । कृतोपकृतिरित्येवालम् इति
व्यक्तिविवेकारो दूषणं प्रतिपादितवान् इति शिवरामः । अत्रेण कथानुमध्येया—
पुरा किल गौतमो नाम कथिद्वाद्यग्नो मध्यदेशीयो दस्युर्घमपरः धनलिप्सया
पर्यटन् परिश्रान्तः न्यग्रोधं सुमण्डले हृष्टे तस्याधस्तादुपाविशत् । तत्रस्थः स नाडी-
जङ्घनाम्रा वकराजेन राजथमेति विख्यातेन दण्डोतिथिधर्मेण पूजितः पृष्ठश्च परिव्र-
मणकारणम् । ततोवर्वाद्वौतमस्तं दरिद्रो हृष्टे महामने । समुद्रगमनाकांक्षी द्रव्यार्थ-
मिति भारत ॥ इति । स चैव तस्य द्रव्यार्थिन्यं ज्ञात्वा तं स्वमित्रय विष्णुपाक्षनाम्रो
राक्षसस्य समीपं प्रेपितशान् । स च गौतमस्तस्माद्वयगुवर्णभारः प्रतिनिवृत्य तमेव
न्यग्रोधं प्राप्य नाडीजङ्घसमीपे विश्रान्तः । ततस्तमस्यगादाजनराजधर्मा खगोत्तमः ।
स्वागतेनाभ्यनन्दच गौतमं मित्रवत्सलः ॥ तस्य पक्षाग्रविक्षेपैः कुमं व्यपनयद्गुकः ।
पूजां चाप्यकरोद्धीमान्मोजनं च यथाविधि ॥ स तु गौतमः पर्थि किञ्चिद्द्वौजनं नास्तीति
चिन्तापरः कृतग्नः पार्थि विथव्यं सुसं वकराजं हृत्वाम्रौ विपच्य गृहीत्वा ययौ । इति ।
विस्तरस्तु भारते शान्तिपर्वणि १६८—१७६ अव्याख्येयु दृष्टव्यः । अयमिति प्रकरणाद्
बुद्धिस्थित्वेन प्रत्यक्षवन्निर्देशः । कश्यपस्य तदाद्वयप्रजापतेः पुत्रः । तृक्षस्य कश्यपस्य
अपत्यं पुमान् ताक्षर्यः गहृः यदर्थं यत्प्राणरक्षणार्थं प्रतिदिनमुरगान् नागान् ।
“ उरगजातिम् । जातौ वहुवचनम् । अन्यथा ‘ इत्येकशः प्रतिदिनं ’ इत्यनेन विरोधः ”
इति शिव० । अति भक्षयति । तान् तादृशान् । सर्वथा रक्षणीयानित्यर्थः ।
प्राणान् यः एष साधुः तृणमिव कृपया परार्थं परग्राणरक्षार्थं जहाति त्यजति ।
तस्यास्य जगद्विपरीतं चरितमिति सम्बन्धः । अत्र उपमानभूतेभ्यो विश्वामित्रा-
दिभ्यः उपमेयस्य नायकस्याधिक्यप्रदर्शनात् व्यतिरेकालंकारः । स चोपमोत्ये-
क्षाभ्यां संसृष्टः । स्वघरा वृत्तम् ॥ १५ ॥ आत्मनः प्राणानां प्रदाने व्यवसाय उद्य-
मस्तेन निर्व्याजा छलरहिता स्फुटेत्यर्थः । अनेन निर्बन्धेन प्राणपरित्यागग्रहेण ।
जायन्त इति । अहमिव दृश्यमानाः मादृशाः माद्विधाः क्षुद्राश्च ते जन्तवश्च क्षुद्रज-

१ महासत्त्व त्वया दर्शिता एव. २ आत्मप्रदानः आत्मप्रदानाध्यवसायात्. ३ कृपा-
लुता. ४ ते रणाग्रहेण; नास्त्येतकचित्. ५ कृतः. ६ उत्पद्यन्ते. ७ मद्विधाः.
८ परार्थेः परार्थं दत्तदेहानाम्.

तत्किमनेन निर्बन्धेन । प्रसीद मुच्यतमयमध्यवसायः ।

नाय०—(शङ्खचूडं करे गृहीत्वा ।) कुमार शङ्खचूडं न मे चिरालू-
ब्धावसरस्यास्य परार्थसंपादनं मनोरथस्यान्तरायं कर्तुमैर्हसि । तदलं
विकल्पेन । दीर्घतां मे वध्यचिह्नम् ।

शङ्ख०—भो महात्मन् । हे साहसिकाग्रणीः । किं वृथा प्रयासेन ।
न खलु शङ्खचूडः शङ्खधवलं शङ्खपालकुलं मलिनीकरिष्यते । अर्था-
नुकम्पनीया वयं तदियमस्मद्विपत्तिविक्लवाम्बा यथा न परित्यजति
जीवितं तेथाभ्युपायश्चिन्त्यताम् ।

नाय०—किमत्र चिन्त्यते । ननु चिन्तित एवाभ्युर्पायः । स च
त्वदायत्तः ।

शङ्ख०—कै इव ।

नाय०—

म्रियते म्रियमाणे याँ त्वयि जीवति जीवति ।

तां यदीच्छसि जीवन्तीं रक्षात्मानं ममासुभिः ॥ १७ ॥

न्तवः तुच्छाः प्राणिनः । जायन्ते च म्रियन्ते च । तेषां जन्ममरणाभ्यां न कस्यापि
लाभः क्षतिवा । परार्थं परार्थसाधने बद्धा कक्षा यैस्तेषां बद्धपरिकराणां सर्वात्मनो-
द्यतानां त्वादशामुद्भव उत्पत्तिः कुतः । त्वद्विधा विरला एव जायन्ते इत्यर्थः ॥ १६ ॥
अध्यवसायः उत्साहः । साग्रहो निश्चय इति वा । लब्धः अवसरः यस्य । परार्थस्य
सम्पादनं करणं तत्र मनोरथः । यद्वा परार्थसम्पादनरूपः मनोरथः तस्य । अन्तरायं
विघ्नम् । विकल्पेन अन्यथाकल्पनेन । युक्तायुक्तादिविचरणेत्यर्थः । अग्रं नयतीति
अग्रणीः धुरीणः । साहसिकानां दुष्करकमंकरिणामग्रणीः । वृथाप्रयासेन व्यर्थ-
भ्रमेण । अथेति पक्षान्तरोपन्नासार्थम् । यदि वयं केनक्षित्रकारेण दयनीयाः ।
अस्माकं ममेत्यर्थः विपत्तिर्मृत्युस्तेन विक्लवा विहूला । म्रियते इति । त्वयि म्रियमाणे
न तु मृते । तव मरणनिर्वर्तनात्प्रागेवेत्यर्थः । या म्रियते । त्वयि जीवति प्राणान्वा-
रयति या जीवति तां तव मातरं यदि जीवन्तीमिच्छसि तर्हि ममासुभिः । त्वदर्थं
मम प्राणार्पणमनुमन्येत्यर्थः । आत्मानं रक्ष ॥ १७ ॥

१ धृत्वा २ दनाऽ ३ यथार्थसम्पादितम० ४ अहैति भवान् । (पादयोः पतितवा ।)
नद०. ४ ०तां तद् ; एतद् व०. ५ हे महासच्च किमनेन वृथाप्रयासेन; वृथात्माग्रासेन.
६ यत्नेन. ७ करोति. ८ अथ ते; यदि ते वयम० तदेय० मा यथा जीवितं जह्नात.
९ अस्मात्प्राक्-मरणान्विर्वर्ततेऽथ वा यथा. १० एवोपायः. ११ तु. १२ कथमिव.
१३ च. १४ यदि; यद्वच्छसि.

अयमेवाभ्युपायः । तदर्पय त्वरितं वध्यचिह्नम् । यावदनेनात्मान-
माच्छाद्य वध्यशिलामारोहामि । त्वमपि जनर्नी पुरस्कृत्यास्मात्प्रदेशा-
न्निर्वत्स्व । कदाचिदियमालोक्यै संनिकृष्टमाधातस्थानं स्त्रीस्वभावका-
तरतया प्राणाञ्छ्यात् । किं नै पश्यति भवानिदं विपन्नपन्नगानेककङ्का-
लसंकुलं महाश्मशानम् । तथा हि ।

चञ्चञ्चञ्चव्यक्तुतच्युतपिशितलवग्राससंवृद्धगर्धे-

गृधीराबद्धपक्षद्वितयविधुतिभिर्बद्धसान्द्रान्धकारे ।

वंक्त्रोद्वान्ताः पतन्त्यश्चिमिति शिखिशिखाश्रेणयोऽस्मितिशिवाना-
मस्तस्तोतस्यजस्त्वस्तुतबहलवसावासविस्ते^१ स्वनन्ति ॥ १८ ॥

शङ्क०—कथं न पश्यामि

पुरस्कृत्य अग्रतः स्थापयिता । संनिकृष्टं सर्मापस्थम् । स्त्रीस्वभावस्य कातरता भीरुता
तया हेतुना । विपन्ना मृताश्च ते पन्नगाश्च तेषामनेकैः कङ्कालैः शरीरास्थिभिः संकुलं
व्याप्तम् । महत् च तत् श्मशानं महाश्मशानम् । शवाः शेरते अत्रेति श्मशानम् ।
पृष्ठोदरादिः । श्मशानं स्यात्पितृवनम् इत्यमरः । चञ्चदिति । चञ्चता चेलता
चञ्चव्येण । अत्र गम्फडस्येति केचित् । गृद्वाणामित्यन्ये । कृत्ताच्छिन्नात् च्युताः
भ्रष्टाः ये पिशितस्य मांगस्य लत्राः तेषां ग्रासे भक्षणे संवृद्धा गर्धा अभिलापः येपां
ते । अत एव अवतरणार्थमावदाः आरघ्याः पक्षद्वयस्य विधुतयः विवृत्य कम्पनानि
यैः । तादृशैः गृत्रैः वढः जनितः सान्दः घनः अन्यकारः यस्मिन् एवंविधे अस्मिन्
श्मशाने । अजस्त्रं निरन्तरं सुता गलिता बहला प्रभूता वसा मेदः तस्या वासेन
संस्काराधानेन विस्ते आमगन्धिनि । मेदस्तु वपा वसा इति । विस्तं स्यादामगन्धियत्
इति चामरः । अस्त्रोतसि रुधिरप्रवाहे । छिमिति पतन्त्यः । छिमिति जले अग्निपतने
अव्यक्तानुकरणशब्दः इति शिवरामः । शिवानां शृगालीनां वक्त्रेभ्यः मुखेभ्यः ।
तासामुल्कामुखत्वात् । उद्वान्ता उद्दीर्णाः । शिखिनामग्रीनां शिखाश्रेणयः ज्वालापंक्तयः
स्वनन्ति शब्दायन्ते । पाठान्तरे यत्र उद्दामप्रतिवन्नं यथा तथा भ्रमन्त्यः शमिताः
शिखिशिखा याभिः तादृशः शिवानां श्रेणयः स्वनन्तीति योज्यम् । अत्र बीमत्स-
भयानकौ स्फुटौ एव । स्वभावोक्तिः । अनुप्रासश्च । स्वग्धरा वृत्तम् ॥ १८ ॥ किं
न पश्यति भवानिति यत्रायकेनोक्तं तत् श्मशानस्य भीषणस्वरूपताङ्गीकारेण आक्षि-

१ प्रच्छाद्य । २ आत्मादेशात् । ३ क्येव । ४ धातस्थानं सं० । ५ स्त्रीसहभुवा कातर-
त्वनाम्बा । ६ किं च न पश्यसि त्वमि ० गणानाम० । ७ अच्छृद्धतार्थः अच्छृद्धतार्थः । ८ सम्ब-
द्धलक्षीः । ९ करीः । १० यत्रोदामं भ्रमन्त्यः शमितशिखिशिखा । ११ स्थगितः शमित ।
१२ अजस्त्रं सुत-सुती । १३ मिश्रे ।

प्रतिदिनेमशून्यमहिनाहारेण विनायकाहितश्रीति ।

शशिधवलास्थिकपालं वपुरिव रौद्रं श्मशानमिदम् ॥ १९ ॥

तर्दूच्छ । किमेभिः सामोपन्यासैः । आसन्नः खलु गरुडांगमनस-
मयः । (मातुरप्रतो जानुभ्यां स्थित्वा शिरोनिहिताङ्गालिः ।) अम्ब त्वमपि
निवर्त्स्वेदानीम् ।

समुत्पत्स्यामहे मातर्यस्यां यस्यां गतौ वयम् ।

तस्यां तस्यां प्रियसुते माता भूयास्त्वमेव नः ॥ २० ॥

(पादयोः पतति ।)

द्विद्वा—(साम्यम् । आत्मगतम् ।) हा कथमपश्चिममस्य वचनम् ।

पति-कथं न पश्यामीति । भीषणत्वमेव श्वेषेण वर्णयति-प्रतिदिनमिति ।
प्रतिदिनं नित्यं आहारेण गरुडस्य भोज्यभूतेन अहिना नागेन अशून्यं सहितं तत् ।
वीनां पक्षिणां नायकः तस्य आदिता जनिता प्रातिर्थेन तत् । यद्वा विनायकश्चासौ
आहितः शत्रुश तस्य प्रीतिर्थेन तत् । शशिवत् धवलमस्थानिं च कपालानि च आस्थिक-
पालं यत्र तथाभूताम् । इदं श्मशानं प्रतिदिनं अहिना अहिरुपेण हारेण अशून्यं युक्तम् ।
विशेषेण विनान दूरं नयताति विनायकः गजाननः । तेन आहिता प्रीतिर्थस्य तत् ।
तथा शशिना धवलानि भूषणास्थीनि कपालानि च यत्र । तादृशं रुदस्य शिवस्येदं
रौद्रं वपुः शरीरमिव इदं श्मशानं भाति । श्वेषानुप्राणितोपमालंकारः । आर्या छन्दः ।
अत्र शिवरामः—एवं शान्तेन अर्थेन समानश्रेष्ठेण श्मशाने रौद्रं वपुरिव नोद्रेगजनकम् ।
स्वामिनियांगनियांहस्थानतया शिराविग्रहवदनुग्राहकमेवेति भावः । अत्र श्मशानोप-
सानत्वेन शिववपुयो न दुष्टव्यम् । श्मशानोपार्काडा इन्द्र्युक्तदिशा तत्सम्बन्धेन सर्वेषां
मङ्गलत्वमेव न केनापि तस्यामङ्गलत्वम् । किं च मरणोद्यतस्य तस्य परमशैवस्य महे-
श्वरानुसन्धानानुबन्धेन तथा द्वान्तपरिग्रहस्तस्य भाष्यिकानिरासार्थः इति ॥ १९ ॥
सामोपन्यासैः सान्त्ववचनप्रस्तावैः । शिरसि निहितः स्थापितः अञ्जलिः येन स
शिरोनिहिताङ्गालिः । मरणकाले अभीष्टतममाशास्ते—समुत्पत्स्यामह इति । हे
मातः यस्यां यस्यां गतौ योनौ वयं स्वकर्मपरिपाकानुसारेण समुत्पत्स्यामहे जनिष्यामहे
तस्यां तस्यां गतौ हे प्रियसुते प्रियः सुतः यस्याः तादृशि । त्वमेव नः अस्माकं माता
भूयाः । यतः एवमसामान्यं पुत्रवात्सल्यमन्यस्यां मातरि न दृष्टमिति भावः ॥ २० ॥
अपश्चिमं नास्ति पश्चिमं उत्तरकालभवं यस्मात्तत् । अन्तिममित्यर्थः । मरणस्योत्तर-

(प्रकाशम् ।) पुत्रक न खलु त्वामुज्जित्वान्यतो मे पादौ प्रसरतः ।
तदहमपि त्वयैव सह मरिष्यामि । (क)

शङ्क०—(उत्थाय ।) यावद्ग्रहमप्यद्युभगवन्तं दक्षिणगोकर्णं
प्रदक्षिणीकृत्य स्वाम्यादेशमनुतिष्ठामि । (माँत्रा सह निष्क्रान्तः ।)

नाय०—कष्ट० । न संपन्नमभिलिपितम् । तत्को नामाभ्युपायः ।
(सहस्रा प्रविश्य ।)

कञ्चु०—इदं रक्ताशुक्रयुगलं—

नाय०—(दृष्टा सहर्षमात्मगतम् ।) दिष्टृच्छा सिद्धमभिवाञ्छितम-
नेनातर्कितोपनतेन रक्ताशुक्रयुगलेन ।

कञ्चु०—देव्या मित्रावसुजनन्या प्रेपितम् । तदेतत्परिधितां कुमारः ।

नाय०—कञ्चुकिन्नुपनय ।

कञ्चु०—(रक्तवग्नद्वयमर्पयति ।)

नाय०—(गृहीत्वा स्वंगतम् ।) सफलीभूतो मे मलयवत्याः पाणिग्रेहः ।
(परिधाय प्रकाशम् ।) कञ्चुकिन् गम्यताम् । मद्रननांदभिवादनीया देवी ।

कञ्चु०—यदाज्ञापयति कुमारः । (इति निष्क्रान्तः ।)

नाय०—

(क) हा कहं अवैच्छिमं से वअणं । पुत्र अ व क्खु तुमं उज्जित्वा अण्णदो मे
पाआा पसैरनित । ता अहंपि तुए एव्व सह मंरिस्सं ।

भावित्वात् । भगवन्तं सकर्लश्वर्यसम्पन्नम् । दक्षिणगोकर्णं तदाख्यशिवलिङ्गम् । प्रगतः
दक्षिणं प्रदक्षिणं । तिष्ठद्वप्रभूतीनि च इति अव्ययाभावः । ततश्चिवः । अप्रदक्षिणं प्रद-
क्षिणं सम्पद्यमानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य । स्वाम्यादेशं वामुकेराज्ञाम् । अत्र को नामा-
भ्युपाय इत्यस्य अर्थान्तरप्रयुक्तस्य इदं रक्ताशुक्रयुगलमित्यस्योत्तरत्वेन सम्पन्नत्वात्-
तीयं पताकास्थानकमिदम् । अतर्कितोपनतेन अतर्कितं अक्षस्माद् यथा तथा उपनतेन
प्राप्तेन । अनेन दैवानुकूलं प्रदर्शितम् । सफलीभूतः तत्सम्बन्धेन रक्तवासोयुगलला-
भान् तु भोगादिसम्पत्या इति भावः । अभिवादनीया तस्यै मन्त्रमस्कृतिर्वाच्येत्यर्थः ।

१ जवादह०; नातिद्व०; मध्यस्मादुन्नरणाद्व०. २ उभौ निष्क्रान्तौ. ३ सम्पन्नं मेभिल०.
४ कोत्राभ्यु०. ५ ततः पविशति सह वाससा कञ्चुकी. ६ वासो०. ७ वसोर्ज० कुमाराय.
८ उपनयति. ९ आत्मगतम्. १० ग्रहणविधिः. ११ नात्त्वया. १२ अभिवन्दनीया.
१३ पच्छिमं. १४ वहन्ति. १५ गमिस्सं; चिद्विस्सं (स्थास्यामि).

वासोयुगमिदं रक्तं प्राप्ते काले समागतम् ।
करोति महतीं प्रीतिं परार्थं देहमुज्ज्ञतः ॥ २१ ॥

(दिशोऽवलोक्य ।) यथा चायं चलितमलयाचलशिलाचयः प्रचण्डो
नभस्वांस्तथा तर्कयाम्यासन्नीभूतः पक्षिराज इति । तथा हि ।

तुल्याः संवर्तकाभ्रैः पिदधति गगनं पद्मयः पक्षतीनां
तीरे वेगानिलोऽम्भः क्षिपति भुव इव प्रावनायाम्बुराशेः ।

कुर्वन्कल्पान्तशङ्कां सपदि च सभयं वीक्षितो दिग्द्विषेन्द्रै-
देहोद्योतैर्दशाशाः कपिशयति मुहुर्द्रादशादित्यदीप्तिः ॥ २२ ॥

तद्यावदसौ नार्गच्छेच्छङ्गचूडस्तावत्त्वरिततरमिमां वध्यशिलामारो-
हामि । (तथा कृत्वोपविश्य शिलास्पर्शं नार्यति ।) अहो स्पर्शोऽयमस्याः ।

अनेन तदिच्छानुवृत्तिर्धनिता । वासोयुगमिति । प्राप्ते काले योग्यावसरे समागतं
हस्तगतमिदं रक्तं वासोयुगं वस्त्रयुगलं परार्थे अन्यनिमित्तं देहमुज्ज्ञतः त्यजतः ।
त्यक्तुमुद्यतस्येति यावत् । मम महतीं प्रीतिं परां मुदं करोति ॥ २१ ॥ चलितः
विभूतः कम्पितो वा मलयाचलस्य शिलानां चयः शिलाचयः प्रस्तरमसूहः यस्मात्
स तथोक्तः । नभोस्त्याश्रयत्वेनास्येति नभस्वान् वायुः । तुल्या इति । संवर्तकाभ्रैः
प्रलयकालिकमेघैः । आवर्तश्चैव संवर्तः पुष्करो द्रोण एव च । इति चत्वारो मेघाः ।
तुल्याः । तद्वादिव्यापिन्यः नीलाश्र । पक्षतीनां उपर्युपरि श्रेणिशः स्थितानां
पक्षाणां पद्मयः पटलिकाः गगनं पिदधति आच्छादयन्ति । वेगानिलः वेगोत्पन्नः
वायुः भुवः पृथिव्याः प्रावनाय निमज्जनाय इव अम्बुराशेः सागरस्य अम्भः जलं
तीरे क्षिपति । एवं कल्पान्तशङ्कां प्रलयकालभ्रान्तिं कुर्वन् जनयन् । अत एव
दिग्द्विषेन्द्रैः दिग्वारणश्चेष्टैः सपदि सहसा सभयं सत्रासं वीक्षितः दृष्टः । अयं
द्रादशादित्यानां प्रलय उदितानामिव दीप्तिः तेजः यस्य स तादशः । गहस्तान्
इति अध्याहार्थम् । [अत्र शिवरामर्तीका यथा—उत्प्रेक्षानिमित्तेन जलोत्त्वतिशयेन
तत्कारणस्य वेगस्य प्रचण्डता प्रकाश्यते । प्रावनोत्प्रेक्षया वेगवायोरुत्पातवातसाम्यं
च प्रतीयते । प्रथमं पक्षदर्शनं ततो वेगकार्यतया समुद्रक्षोभदर्शनं ततो देहप्रभाव-
लोकनमिति प्रतीतिक्रमेण वर्णनम् इति ।] देहोद्योतैः शरीरकान्तिभिः दश आशाः
दिशः मुहुः वारं वारं कपिशयति पिङ्गलाः स्वर्णवणा इत्यर्थः करोति । पादचतुष-
यक्रमेण अतिशयोक्त्युत्प्रेक्षाश्रान्तिमदुपमानां संस्तुष्टिः । स्वग्धरा वृत्तम् ॥ २२ ॥

१ प्राप्तकाले. २ महतीं प्रीतिमाधने. ३ परार्थैकदृशो मम. ४ शिखरशिलासञ्चयः;
चयप्रचण्डः. ५ भूतः खलु; ६ सञ्चभूतः. ७ तुल्यं. ८ विदधति. ९ तीरं वेगान्निरस्तं
क्षिपति...म्बु सिन्धोः. १० योतो...शिशुद्वाद०. १० शार्कर्भ. ११ गच्छत्येव. १२ नाटयन्.

न तथा सुखयति मन्ये मलयवती मलयचन्दनरसाद्रा ।
अभिवाञ्छितार्थसिद्ध्यै वध्यशिलंयं यथा स्पृष्टा ॥ २३ ॥

अथ वा किं मलयवत्या ।

शयितेन मातुरुङ्के विश्रव्धं शैशवे न यंत्रासम् ।
लव्धं सुखं मयास्या वध्यशिलायास्तदुत्सङ्के ॥ २४ ॥

तदयमांगतो गस्त्मान् । यावदात्मानमाच्छाद्य तिष्ठामि ।

(तथा करोति ।)

(ततः प्रविशति गरुडः ।)

ग्रु०—

द्वृष्टो विम्बं हिमांशोर्भयकृतवलयां संस्मरत्तशेषमूर्तिं
सानन्दं स्यन्दनाश्वत्रसनविचलिते पूष्णि द्वृष्टोऽग्रजेन ।
एष प्रान्तांपर्सर्पज्जलधरपटलेरायतीभूतपक्षः
प्रासो वेलामहीधं मलयमहमहिआसगृध्नुः क्षणेन ॥ २५ ॥

न तथ्येति । अभिवाञ्छितः अभिलषितः यः अर्थः परप्राणरक्षणरूपस्तस्य सिद्ध्यै
सम्पादनाय स्पृष्टा इयं वध्यशिला यथा सुखयति मार्मित शेषः । मम निर्वृतिं जनयति
तथा । मलये भवाः चन्दनाः मलयचन्दनास्तेषां रसेन आद्रा निर्गदा स्पृष्टा कृतालिङ्कना
मलयवती मम कान्ता न सुखयतीति मन्ये । यथाशिष्टा इति पाठे इयं वध्यशिला
शिष्टा जातस्पर्शा यथा सुखयति तथा आशिष्टा आलिङ्किता मलयवती इति योज्यम् ।
व्यातिरेकगम्भी उत्प्रेक्षा । आर्या वृत्तम् ॥ २३ ॥ शयितेनेति । शैशवे वाल्ये मातुः
अङ्के उत्सङ्के विश्रव्धं पतनादिशङ्कारहितं शयितेन यत्सुखं न प्राप्तं तद् अस्या वध्य-
शिलाया उत्सङ्के कोडे शयितेन प्राप्तम् । अत्रापि उपमानभूताया मातुरपि उपर्मयरूपाया
वध्यशिलाया सुखप्रदत्वेनाधिक्यकथनात् व्यतिरेकालंकारः । आर्या छन्दः ॥ २४ ॥
द्वृष्टेति । एयोहं अहेर्नागस्य ग्रासे भक्षणे गृष्टुः अभिलापुकः । क्षणेन वेलायां
स्थितः महीधः वेलामहीधः तं समुद्रतटपर्वतं मलयं प्राप्तोऽस्मि । किं कुर्वन्नि-
त्याह—हिमाः शीता अंशवो रक्षयो यस्य स हिमांशुश्वन्द्रस्तस्य विम्बं द्वृष्टा । पुरा
महर्शनाद्द्रयं तेन कृतं वलयं मण्डलाकरेणावस्थानं यया तां शेषस्य मूर्तिं स्मरन् ।
कीटिशः । पूष्णि सूर्ये स्यन्दनाश्वानां रथयुक्तवाजिनां त्रसनं मदर्शनाद्द्रयं तेन चलिते रथ-
विसंपृलगत्या कम्पिते सति अग्रजेन ज्यायसा भ्रात्रा अरुणेन सानन्दं दृष्टः । अथ च
प्रान्तयोः पार्श्वयोः अपसर्पद्धिः पक्षविधूत्या दूरीभूय प्रसर्पद्धिः जलधरपटलैः मेघसमूहैः
आयतीभूतौ विस्तारं गतौ । तथा भासमानौ इत्यर्थः । पक्षौ यस्य तादृशः । प्रथमपंक्तौ

नाय०—(सपरितोषम् ।)

संरक्षता पञ्चगमद्य पुण्यं मयार्जितं यत्स्वशारीरदानात् ।

भवे भवे तेन ममैवंमेव भूयात्परार्थः खलु देहलाभः ॥ २६ ॥

ग्रु०—(नायकं निर्वर्ण्य ।)

अस्मिन्वध्यशिलातले निपतितं शोषानहीत्रक्षितुं

निर्भिद्याशनिदंडचण्डतरया चञ्च्चाधुना वक्षसि ।

भोकुं भोगिनमुद्धरामि तरसा रक्ताम्बरप्रावृतं

दिग्धं मञ्चयदीर्यमाणहृदयप्रस्यन्दिनेवासृजा ॥ २७ ॥

(इत्यभिपत्य नायकं गृह्णाति । नेपंथ्ये दुन्दुभिध्वनिः पुष्पवृष्टिश्च ।)

ग्रु०—(सविस्मयम् ।) अये दुन्दुभिध्वनिः पुष्पवृष्टिश्च

(कर्वमवलोक्याकर्ष्णं च ।)

आमोदानन्दितालिनिपतिति किमियं पुष्पवृष्टिर्नभस्तः

स्वर्गे किं चैषं चक्रं मुखरयति दिशां दुन्दुभीनां निनादः ।

स्मरणालंकारः । यथानुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः । स्मरणम् । इति लक्षणात् । स्वग्धरा वृत्तम् ॥ २५ ॥ सपरितोषमिति गरुडागमनेनात्मनो मरणमुपस्थितं जानतोपि नायकस्यायं परितोषोऽस्य दयावीरत्वमेव प्रकटयति । संरक्षतेति । स्वशरीरदानादात्मनो देहार्पणेन पत्रं संरक्षता मया यत्पुण्यं मुकुर्तमर्जितं सम्पादितं तेन पुण्येन हेतुना मम भवे भवे जन्मनि जन्मनि देहलाभः शरीरप्राप्तिः एवं परार्थं एवं परकार्यसिद्धर्थमेव भूयात् । उपजातिर्वृत्तम् ॥ २६ ॥ अस्मिन्निति । शेषान्वयतिरिक्तान् अहीन् रक्षितुम् । अन्यथा समयारक्षणे सर्वेषामेव नाशः स्यादिति हेतोः । अस्मिन् वध्यशिलातले निपतितं विक्लवतया प्रक्षिप्तगात्रम् । निश्वलस्थित्या कोप्यसामान्योयं सर्वानहीन् रक्षतीति पञ्चमाङ्गवृत्तवीजावापोप्यत्र कृतः कविना इति बोध्यम् । रक्ताम्बरप्रावृतं रक्तवस्त्राभ्यामाच्छादितम् । अतः मतो यद्द्य तेन दीर्यमाणं च तत् हृदयं च तस्मात्यस्यन्दिना निस्सरता असृजा सूधिरेण दिग्धं लिप्तमिव हृश्यमानं भोगिनम् । अशानिदंडचण्डतरया अशानिदंडवत् । अनेन दैर्घ्यं तैक्ष्यं च सूचितम् । चण्डतरया अतिभीषणया चञ्च्चा वक्षसि निर्भिद्य विदार्य भोक्तुमधुना तरसा वेगेन उद्धरामि ऊर्ध्वं नयामि । उपमा उत्प्रेक्षा चालकारौ । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २७ ॥ सविस्मयमिति । तत्कालं यावत् दुन्दुभिध्वनेस्तदाऽश्रवणापुष्पवृष्टेश्चादर्शनाद्विस्मयः । आमोदेति । आमोदेन अतिहृदयेन सौरभेन गन्धप्रियत्वात्

१ ममैव भूयात्परोपकाराय शरीरलाभः; परार्थहेतोः खलु. २ चण्ड. ३ नेपथ्ये-स्थात् पुष्पाणि पतन्ति दुन्दुभयश्च स्वनन्ति. ४ वैष.

(विद्यत् ।)

आ ज्ञातं सोऽपि मन्ये मम जवमरुता कम्पितः पारिजातो
मन्दं संवर्तकाभ्रैरिदिमपि रसितं जातसंहारशङ्कैः ॥ २८ ॥

नाय०—(आत्मगतम् ।) दिष्ट्या कृतार्थोऽस्मि ।

गरु०—(नायकं कवेलयन् ।)

नागानां रक्षिता भाति गुरुरेष यथा मम ।

तथा सर्पशनाकांङ्कां व्यक्तमद्यापनेष्यति ॥ २९ ॥

तद्यावदेनं गृहीत्वा मलयर्पवेत्तमारुद्ध यथेष्टमाहारयामि ।

(इति नौयकं गृहीत्वा निष्कान्तः ।)

॥ इति चतुर्थोऽङ्कः ॥

आनन्दिता अलयः ब्रमराः यया तादर्शी इयं पुण्यवृष्टिः नभस्तः किं कस्मादेतोः निप-
तति । किं किमर्थं च स्वगे एप दुन्दुभीनां भेरीणां निनादः दिशां चक्रं दिङ्मण्डलं
मुखरयति निनादयति । आ इति स्मरणे । ज्ञातमवगतम् । मन्ये तर्कयामि । स प्रसिद्धः
पारिजातः भुरतस्त्राजः अपि मम जवमरुता आगमनवेगवायुना कम्पितः । यस्मादियं
पुण्यवृष्टिः । इदमपि जाता संहारस्य प्रलयस्य शङ्का येषां तैः संवर्तकाभ्रैः मन्दं
मृदुं यथा नथा रसितं गर्जितम् । मन्द्रमित्यत्र सार्धमिति पाठे सर्वैः संभूय
गर्जितमित्यर्थः । उत्त्रेक्षालंकारः । यग्यरा वृत्तम् ॥ २८ ॥ उद्भूतभक्ष्यस्य
अनन्यसदृशं दैहगौरवं ज्ञात्वा आत्मनः परितुष्टिर्भवेदिति संभावयन्नाह ।
नागानामिति । यथा यस्माद् एप नागानां रक्षिता मम गुरुः भारवान् भाति
तथा तस्माद् अय मम सर्पशनाकांक्षां नागभक्षणेच्छां व्यक्तं स्फुटमपनेष्यति
दूरीकरिष्यति । एतद्वेष्ट्यमांसरूप्यरादिप्राचुर्यान्मम परां तुष्टि जनयिष्यतीति भावः ।
अत्र अयं नागानां रक्षिता भूल्वा प्राणिनां हिंसा न कर्तव्या इत्युपदेशदानान्मम
गुरुरिव भाति इति प्राकरणिकस्य भाविनोर्थस्य सूचनात्पताकास्थानकामिदम् । तदुक्तं
धनञ्जयेन—प्रस्तुतागन्तुभावस्य वस्तुनोन्योक्तिसूचकम् । पताकास्थानकं तु ल्यसंवि-
धानविशेषणम् ॥ इति । अत्र नागभक्षणेच्छानिवारणे गुरुत्वस्य हेतुत्वेनोपादाना-
त्काव्यलिंगमलंकारः ॥ २९ ॥

इति श्रीनागानन्दटीकायामर्थबोधिन्यां चतुर्थोऽङ्कः ॥

१ आं; हा. २ मन्दं; सार्धः सर्वैः, ३ रणितं; रचितं, ४ जाति. ५ कलयन्, ६ पुरुषेषु.
७ शङ्कां, ८ शिखरं. ९ जीमूतवाहनं. १० इति श्रीहर्षकृतौ नागानन्दनाटके चतुर्थोऽङ्कः
समाप्तः ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति प्रतीहारः ।)

प्रती०—

स्वगृहोद्यानगतेऽपि स्तिरघे पापं विशंङ्कुचते स्नेहात् ।

किमु दृष्टबद्धपायप्रतिभयकान्तारमध्यस्थे ॥ १ ॥

तथा हि । जीमूतवाहनो जलधिवेलावलोकनकुतूहली निष्कान्तश्चिर-
यतीति दुःखमास्ते महाराजो विश्वावसुः । समादिष्टश्चास्मि तेन । यथा
सुनन्द श्रुतं मया संनिहितगरुडप्रतिभयमुद्देशं गतो जामाता जीमूतवा-
हनस्तत्र चिरयतीति । शङ्कित एवास्म्यनेन वृत्तान्तेन । तत्त्वरितं
विज्ञायागच्छ किमसौ स्वगृहं गतो न वेति । तद्यावत्तत्र गच्छामि ।
(परिकॉमन्नग्रतो विलोक्य ।) अये अयमसौ राजपर्जिमूतवाहनस्य पिता
जीमूतकेतुरुटजाङ्गने सैहर्घर्मचारिण्या राजपुत्र्या वध्वा चोपास्यमान-
स्तिष्ठति । तथा हि ।

क्षौमे भङ्गवती तरङ्गितदशे फेनाम्बुतुल्यं वह-

ऋजाद्वयेव विराजितः सवयसा देव्या महापुण्यया ।

अथ तत्र तत्र निवेशितानर्थीन्यमग्रफलसिद्धये ऐकान्यं नेतुमन्तिममङ्कमार-
भते ; तत्रादौ रादजन्यस्य करुणस्य पित्राद्यालम्बनस्य निष्पत्यर्थं पित्रादीनां
नितारोहणाद्युथमप्रस्तावार्थं प्रतीहारप्रवेशः । **स्वगृहेत्यादि ।** स्तिरघे प्रेमपत्रे
जने स्वगृहोद्यानगते । प्रथमं तावदुद्यानं न शंकास्थलम् । तत्रापि गृहसमीपस्थं ततोपि
स्वगृहमम्बद्धमिति न सर्वथा शंकास्पदम् । तद्वेतपि । स्नेहात् प्रातिहेतोः पापममङ्गलं
विशंकयते । अतिस्नेहः पापशङ्कीति भावः । तस्मिन् दृष्टाः वहवोऽपाया अनर्थो यस्मि-
न् तद्वहपायमत एव प्रतिभयं भयावहं यत्कान्तारं तन्मध्यस्थे किमु किमु वक्तव्यं
पापं शंकयेतेति । अर्थापत्तिरञ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ १ ॥ जलये: वेला जलधिवेला
तस्या अवलोकनं । कुतूहलमस्यास्तानि कुतूहली । जलधिवेलावलोकने कुतूहली ।
सन्निहितः गरुडः तेन प्रतिभयं भयंकरम् । प्रतिगतं भयेन प्रतिभयं । प्रतिगतं भय-
मस्मिन्निति वा प्रतिभयम् । प्रादिसमाप्तः । उटजं पर्णादिनिर्भितं गृहम् । तस्याङ्गने
अजिरे । सह धर्मं चरतीति सहधर्मचारिणी धर्मपत्नी तया । उपास्यमानः
परिचर्यमाणः । ताभ्यामन्वित इत्यर्थः । **क्षौमे इति ।** भङ्गवती भंगयुते वायु-

१ सुनन्दो नाम प०. २ विशङ्कुन् । ३ जलनिधिं निष्कान्तः कुमारो जीमू०. ४ तस्मा-
दिष्टोस्मि । ५ परिकम्य; अप्रे दृष्टा । ६ सह स्वध०. ७ वध्वा मलयवत्या । ८ तरङ्गतरले;
तरङ्गितचलत् । ९ सुपयसा.

धन्ते तोयनिधेरयं सुसद्वशीं जीमूतकेतुः श्रियं
यस्यैवान्तिकवर्तिनी मलयवत्याभाति वेला यथा ॥ २ ॥
तद्यावदुपसर्पामि ।

(ततः प्रविशत्यासनस्थः पत्नीवधूसंमेतो जीमूतकेतुः ।)

जीमू०—

भुक्तानि यौवनसुखानि यशो विकीर्णं
राज्ये स्थितं स्थिरधिया चरितं तपोऽपि ।
श्लाघ्यः सुतः सुसद्वशान्वयजा स्नुषेयं
चिन्त्यो मया ननु कृतार्थतयाद्यं मृत्युः ॥ ३ ॥

प्रती०— (सहसोपसृत्य ।) जीमूतवाहनस्य ।

वशात् तरङ्गिता विचलिता दशा अङ्गलाः अन्ता वा यथोः तादेशो । फेनाकारमम्बु
फेनाम्बु तेन तुल्ये सदेशो फेनाम्बुतुत्ये । भङ्गेनान्तरा निमोन्नतत्वादायुना मन्दचल-
नात् धवलतया लघुतया च फेनाम्बुसाम्यम् । क्षुमाया विकारः क्षीमम् । क्षौमे पट्टवा-
ससी वहन् धारयन् । पुनर्थ सवयसा सद्वशवयसा उचितवयस्कर्येत्यर्थः । महत्पुण्यं
यस्याः सा महापुण्या तत्राम्न्या वा देव्या दीप्यमानगात्रया राज्या । वयोभिः हंसा-
दिभिः पक्षिभिः सहितया । महत् पुण्यं पावनत्वं यस्यास्तया । अत्र शाब्दं साम्यम् ।
जाह्नव्या गंगया इव विराजितः शांभितः अयं जीमूतकेतुः तोर्यानिवेः सागरस्य
सुसद्वशीं श्रियं शोभां धते । यस्य अन्तिके निकटे वर्तते इति अन्तिकवर्तिनीं सर्मा-
पस्था मलयवतीं वेला इव आभाति विराजते । उपमा । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥
भुक्तानीति । यूनो भावः यौवनं तारुण्यम् । युवादित्वादण् । तस्मिन् उपभोक्तव्यानि
मुखानि यौवनसुखानि । यौवने विषयसुखानांत्यर्थः । भुक्तानि अनुभूतानि ।
यशः कीर्तिः विकीर्णं सर्वत्र प्रसरितम् । राज्ये स्थितं राज्यकर्माणि रक्ष्यरक्षणादिकानि
कृतानीत्यर्थः । यशोवकीर्णे इति पाठे यशसा अवर्कीर्णे व्यासे राज्ये स्थितम् । तथा राज्यं
कृतं यथा सौराज्यकीर्तिलेखेत्यर्थः । एवं सुखोपभुक्त्या कामः राज्यस्थित्या
यशोलब्ध्या च धर्मार्थौ इति त्रिवर्गसंपादनमुक्त्वा चतुर्थेषि कृतां प्रत्रित्तिमाह ।
स्थिरा निश्चला चासौ धीः स्थिरधीः तया । अविविलितेन मनसेत्यर्थः । तपः त्रिवि-
धमपि चरितं तस्म् । एवं सत्यपि एष वा अनृणो यः पुत्री इति वचनादशा पुत्रा-
भावे सर्वं व्यर्थं ऋणबद्धत्वादित्याह । श्लाघ्यः धर्मयशादिगुणमण्डितत्वात्प्रशंसनीयः
पुत्रः । सुसद्वशो अन्वये अनुरूपे वंशे जायते इति सुसद्वशान्वयजा स्तुपा वधूः ।
एवं कृतः साधितः अर्थः जन्मप्रयोजनं येन स कृतार्थस्तस्य भावः कृतार्थता तया ।
कृतकृत्यत्वादित्यर्थः । मया अय मृत्युः चिन्त्यः चिन्तनीयः । प्रार्थनीय इत्यर्थः ।
काव्यलिङ्गमल्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३ ॥ जीमूतवाहनस्येति । एवं मया

जीमू०—(कर्णो पिधाय ।) शान्तं पापं शान्तं पापम् ।

वृद्धा—प्रतिहतममङ्गलम् । (क)

मल०—(स्वगतम् ।) वेपते मे हृदयमनेन दुर्निमित्तेन । (ख)

जीमू०—(वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा ।) भद्रं किं जीमूतवाहनस्य ।

प्रती०—जीमूतवाहनस्य वार्तामन्वेष्टुं प्रेपितोऽस्मि युष्मदान्तिकं महाराजविश्वावसुन्नौ ।

जीमू०—किमसंनिहितस्तत्र मे वत्सः ।

प्रती०—अथ किम् ।

वृद्धा—(सविपादम् ।) महाराज यदि तत्र न संनिहितस्तत्कुत्र गतो मे पुत्रको भविष्यति । (ग)

जीमू०—नियंतमस्मत्प्राणयात्रार्थं नितान्तदूरं गतो भविष्यति ।

मल०—(सविपादमात्मगतम् ।) अहं पुनरार्यपुत्रमप्रेक्षमाणा (अपश्यन्ती) अन्यदेव किमप्याशङ्के । (घ)

(क) पठिहृदममङ्गलम् । (ख) वेवदि मे हिअअं इमिणा दुष्णिमित्तेण

(ग) महाराज जइ तैहिं ण सण्णिहिदो ता कहिं गदो मे पुत्रओ भविस्सदि ।

(घ) अहं उण अज्जउत्तं अपेक्षन्ता अण्ण एवं किपि आसङ्गेभि ।

मृत्युश्चिन्तनीयः इति वाक्योपसंहारानन्तरं श्लाटित्येव प्रविश्य प्रतीहारेण उत्ताः जीमूतवाहनस्येति वाक्यावयवः आपाततो पूर्ववाक्यान्वयित्वेन भासमानः जीमूतवाहनस्य मृत्युश्चिन्तनीय इन्यथे पर्यंवस्यति । अतः पताकास्थानकमिदम् । तदुक्तयत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिस्तुलिङ्गोन्यो प्रयुज्यते । आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकं तु तत् ॥ अथोपक्षेपकं यत्तु लीनं सविनयं भवेत् । श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमुच्यते ॥ इति । जीमूतकेतुः जीमूतवाहनस्येति वाक्यावयवं ध्रुत्वा तं स्ववाक्यशेषत्वेन योजयन्नमङ्गलशङ्काकुलः प्रार्थयते शान्तं पापमिति । पापस्यामङ्गलकारणत्वात्च्छान्तिरस्तु इति । दुष्टमशुभशंसि निमित्तं दुर्निमित्तं तेन । नियतं नूनम् । प्राणयात्रार्थं जीवनसाधनार्थं फलमूलादिकमाहर्तुमिति भावः । नितान्तदूरमस्यन्त-

१ देवी. २ नायिका. ३ अस्मांपर्यन्तदाङ्गापयतु महाराजः किं मय । स्वामिने विज्ञापनीयमिति; किमहं स्वामिनं निवेदयामि. ४ पुत्रः. ५ नूनं. ६ हृदं खु पृदं; ०हृदं खु अमंगलवर्णं. ७ तदिं पिण्ठिथ; ण तिथदो-ता काहं दाणि गओ-दो मे पुत्रओ जेण एवं चिराभदि. ८ मुहुत्तं-त्तं-वि अज्ज०.

प्रती० — आज्ञापयतु महाराजः किं मया स्वामिने निवेदनीयम् ।

जीम० — (वामाक्षिस्पन्दनं सूचयन् ।) जीमूतवाहनश्चरयतीति मयि आकुले विचिन्तयति

स्फुरासि किंमदक्षिणेक्षणं सुहुर्मुदुः कथयितुं ममानिष्टम् ।

हतचक्षुरपहतं ते स्फुरितमिहायं करिष्यते भानुः ॥ ४ ॥

(ऊर्ध्वं पश्यन् ।) अयमेव त्रिभुवनैकचक्षुर्मगवान्सहस्रदीधितिः स्फुरन् जीमूतवाहनस्य श्रेयः करिष्यति । (अवलोक्य सविस्मयम् ।)

आलोक्यमानर्मतिलोचनदुःखदायि
रक्तच्छटा निजमरीचिरुचो विमुच्चत् ।

उत्पातवौततरलीकृततारकाभ-

मेतत्पुरः पतति किं सहसा नभस्तः ॥ ५ ॥

दूरम् । अन्यदेव किमपि अनिष्टमिति यावत् । स्फुरसीति । दक्षिणं न भवतीति अदक्षिणं । अदक्षिणं च तर्दाक्षिणं च तत्सम्बुद्धिः । हे अदक्षिणेक्षणं वामनेत्र । एवम-काले अयुक्तकारित्वात्तवादाक्षिण्यं युक्तमेवत्युपालम्भोपि ध्वनितः । मम अनिष्टमशुभं कथयितुं सुहुर्मुदुः पुनः पुनः किं किर्मधं स्फुरासि । हे हतचक्षुः कुत्सितनयनं । अयं भानुरिह ते स्फुरितं स्फुरणं अपहतं विनष्टं । निरर्थकमित्यर्थः । करिष्यते । देवतासंकीर्तनेन हि दुर्विमित्तदोषः परिहीयते । मम पुत्रकः कुशली इति पाठे—ते स्फुरितं अपहस्तं ध्वस्तम् । तद्विगणयामीति यावत् । मम पुत्रकः कुशली क्षेमवानेव इत्यर्थः । अनुप्रासालंकारः । आर्या वृत्तम् ॥ ४ ॥ यदुद्धुकं तदेवोपपादयति अयमेवे-त्यादिना । त्रयाणां भुवनानां समाहारः त्रिभुवनं तस्यैकं चक्षुः । सहस्रं दीधितयो ग्रस्य । स्फुरन्प्रकाशमानः । स्फुरणसूचितमनिष्टं शुभशंसिना तेजःस्फुरणैवापाकरिष्यतीति भावः । आलोक्यमानमिति । आलोक्यमानं दृश्यमानं सत् । दुःखं ददातीति दुःखदायि । अतिशयेन लोचनयोर्दुःखदायि पीडाकरं अतिलोचनदुःखदायि । निजस्य मरीचीनां रथमीनामिव रुचः कान्तयः यासां तादृशीः रक्तच्छटा श्चिरधारा विमुच्चत् पातयत् । उत्पातस्य आनिष्टसूचकस्य वातः प्रभजनः तेन तरलीकृता कम्पिता स्वस्थानारूप्याविता या तारका नक्षत्रं तस्या इव आभा यस्य तत् । एतत् लोचनदुःखदायी-त्यस्य हेतुः । एतत् किं वस्तु नभस्त आकाशात् सहसा वेगेन पुरः अप्रे पतति । उपमा । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५ ॥ अत्र क्षेमेन्द्रः—तच्चत्त्वूककच्च्रष्टं रक्तधारापुरःसरम् ।

१ विज्ञापनीयम् । २ ऋतीति पर्याकुलोऽस्मि दृश्येन; चेतासि । ३ किमुदक्षिणेतरं । ४ सूचयन् । ५ मम पुत्रकः कुशली । ६ अवलोक्य । ७ स्फुरं । ८ मयि । ९ मुवः । १० कालः ।

कथं चरणयोरेवं निपतितम् ।

(सर्वे सविस्मयं निरूपयान्ति ।)

जीमू०—अये कथं लग्नसरसमांसैशूडामणिः । कस्य पुनरयं भविष्यति ।

वृद्धा—(सविषादम् ।) महाराज पुत्रस्येव म एतच्चूडारत्नम् । (क)

नायि०—(अपेक्षार्थ ।) मैवं भण । (ख)

प्रती०—महाराज माऽविर्जियैवं विकृतो भूः । अत्र हि ताँक्ष्येण भक्ष्यमाणानां नागाधिपानामनेकशो नखमुखोत्खाताः पतन्त्येते शिरोमणयः ।

जीमू०—देवि सोपपत्तिकमभिहितं सुनन्देन । कदाचिदेवमपि स्यात् ।

वृद्धा—सुनन्द गच्छ । कदापीयत्या वेलया श्वशुरगृहमेव गतो भविष्यति मे पुत्रकः । तद्गच्छ । ज्ञात्वा लक्ष्मेवास्मभ्यं निवेदय । (ग)

प्रती०—यदाज्ञापयति देवी । (इति निष्कान्तः ।)

जीमू०—देवि अपि नाम नागचूडामणिरयं स्यात् ।

(क) महाराज पुत्रभस्त विअ मे एदं चूडारथाणं । (ख) मा एवं भण ।

(ग) सुनन्द गच्छेत् । कदाचित्वा एतिआए वेलाए ससुरंधरं एव अँदो भविस्सदि मे पुत्रओ । ता गच्छ । जागिअ लहु एवं अम्दाणं णिवेदेहि ।

अङ्के मलयवत्यास्तच्चूडारत्नमथापतत् ॥ इति । अये इति खेदे । लम्बं शिष्टं सरसं सधिरार्द्ध मांसं यत्र स तथोक्तः । चूडामणिः शिरोत्तमम् । विकृवः व्याकुलः । नखानि च मुखं च नखमुखं तेनोत्खाताः । उपपत्तिः युक्तिवादः तया सहितं सोपपत्तिकम् । इदं परिमाणमस्या इयती तया । इयता कालेन गतेनेत्यर्थः ।

१ एवाप्रतः; वांग्र. २ एतन्नास्ति क्वचित्. ३ मांसकेशः; ०केशचू०. ४ स्यात्. ५ एत-
न्नास्ति क्वचित्. ६ ०यै०; मैत्रमविश्वाय. ७ एतत्थाने इदं पद्यं त्रिपुस्तके उपलभ्यते—

ताक्ष्येण भक्ष्यमाणानां पञ्चगानामनेकशः ।

उल्कारूपाः पतन्त्येते शिरोमणय इदृशाः ॥

उल्कारूपाः—नखोत्खाताः; चच्चूटखाताः; इ. पा. उल्कारूपाः उल्काग्रहवद् भयावहाः
इति शि. शि. ८ अनेके. ९ एव शिखा०. १० ०हितमनेन. ११ भवेत्. १२ अवि णाम.
१३ जाव इमाप. १४ उलं (कुलं). १५ आबद्दो. १६ संपादेहि (संपादय).

(ततः प्रविशति रक्तवस्त्रसंवृतः शङ्खचूडः ।)

शङ्ख० . - (साक्षम् ।) कष्टं भोः कष्टम् । मुंषितोऽस्मि दैवेनैः ।

गोकर्णमर्णवतटे त्वरितं प्रणम्य

प्रासोऽस्मि तां खलु भुजङ्गमवध्यभूमिम् ।

आदाय तं नखमुखक्षतवक्षसं च

विद्याधरं गगनमुत्पतितो गरुत्मान् ॥ ६ ॥

हाँ निष्कारणबान्धव । हा परमकारुणिक । हा परदुःखदुःखित ।
हा विपद्वारिनिधिपतितजनोद्धरणपोत । हा परोपकारतृणीकृतदत्तदेह ।
क नु खलु गतोऽसि । प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् । (आत्मानमुद्दिश्य ।) हा
हतोऽस्मि मन्दभाग्यः । हा शङ्खचूडहतक किं त्वया कृतम् ।

नाहित्राणांत्कीर्तिरेकां मयासा

नापि श्लाघ्या स्वामिनोऽनुष्ठिताज्ञा ।

इत्यात्मानं रक्षितोऽन्येन शोच्यो

हा धिक्षष्टं वंशितो वंशितोऽस्मि ॥ ७ ॥

गोकर्णमिति । अर्णवतटे सागरतीरे स्थितं गोकर्ण गोकर्णक्षेत्रस्थं शिवलिङ्गं प्रणम्य तां
प्रसिद्धां भुजङ्गमवध्यभूमि सत्वरं प्रासोऽस्मि खलु आगत एव । नखमुखैः नखकोटिभिः
क्षतं विदीर्ण वक्षः यस्य तं नखमुखक्षतवक्षसं तं विद्याधरं आदाय गरुत्मान् खमाकाश-
मुत्पतितश्च । अत्र शिवरामव्याख्या—क्षतवक्षसमिति जीवनप्रत्याशानिवृत्या खेदः ।
विद्याधरमिति आत्मार्थं महापुरुषनाशेन लज्जा । गरुत्मानिति अप्रतिक्रियत्वेन
दैन्यम् । यौगपद्यकथनेन दैवप्रातिकूल्यनिरूपणाद्वैराग्यम् । सर्वाभिप्रायेण कष्ट-
मिति । अनुप्रासः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६ ॥ निष्कारणः बान्धवः निष्कारण-
बान्धवः अहेतुकमित्रम् । विपदेव वारिनिधिः समुद्रः विपद्वारिनिधिः तस्मिन्
पतितजनस्य उद्धरणे पोतः नौरूपः । परोपकारार्थं तृणीकृतः दत्तश्च देहो येन तादृशः ।
नाहित्राणादिति । अहित्राणामागरक्षणान्मया एका उक्तश्च कीर्तिं आसा
लभ्या । एकाहमिति पाठे एकम् अहः एकाहः तं व्याप्य । एकदिनमपि इत्यर्थः ।
स्वामिनः अस्मदधिपतेः श्लाघ्या स्वकुलरक्षणपरत्वात्प्रशंसनीया आज्ञा निदेशः
अपि न अनुष्ठिता कृता । प्रत्युत अन्येन आत्मानं स्वशरीरं दत्वा रक्षितोऽस्मि ।

१ संवीतः २ एतन्नास्ति क्वचित् ३ तामिह ४ (रुद्र ।) हा महासून । डा
परमकारुणिक । हा निष्कारणैकवान्धव । हा परदुःखदुःखित । क गतोऽसि ५ प्रियव०
६ त्राणा की० ७ रम्या; रङ्गया; रेकाहमाप्ता ८ तेन वा ।

तत्राहमेवंविधः क्षणमपि जीवन्नुपहास्यमात्मानं करोमि । यावदेनां
सुधिरधारामनुगन्तुं प्रयतिष्ठे । (भैरौ दत्तदृष्टिः परिकामति ।)

आदावृत्पीडपृथ्वीं प्रविरलपतितस्थूलविन्दुं ततोऽये
ग्रावस्वापातशीर्णप्रसृततनुकणां कीटकीर्णा स्थलीषु ।
दुर्लक्ष्यां धातुपीठे धनतरुशिखरे गह्वरे स्त्यानख्पा-
मेतां ताक्ष्यं दिव्यक्षुर्निपुणमनुसरत्रक्तधारां ब्रजामि ॥८॥

वृद्धा—(ससाच्वसम् ।) महाराज एष कोऽपि रुदितवदन इत
एव त्वरितमागच्छन्हदयं म आकुलिकरोति । तज्जायतां तावत्क
एष डति । (क)

जीमू०—यथाह देवी ।

(क) महाराज एसो केवि 'रुदिअवअणो इदो एव तुरिदं आअच्छन्तो
हिअभं मे आकुलीकरेदि । ता जाणीअदु दाव को एसोति ।

अत एव शोच्यः शोचितुं योग्यः निन्दनीय इत्यर्थः । हा धिक् । कष्टं पीडाकरमेतत् ।
वडिचतो वडिचतः अत्यन्तं विप्रलब्धोस्मि । दैवेनेति शेषः । अत्र पादत्रयस्य शोच्यत्वं
प्रति हेतुत्वात्काव्यलिङ्गम् । अभीष्टस्यालाभादग्रार्थितस्य चासेविषमालंकारोपि ।
शालिनी वृत्तम् ॥ ७ ॥ एवं विधा यस्यासौ एवंविधः । आदाविति । ताक्ष्यं गहडं
दिव्यक्षुः द्रष्टुभिर्च्छुः । द्वे: सन्नन्तात् सनाशंसभिक्ष उः इत्युप्रत्ययः । अहम् आदौ
उत्पीडेन तरसा निःसरणेन । देहस्य प्रथमभेदे सुधिरबाहुत्यात्तथा । पृथ्वीं घनाम् ।
ततः प्रविरलः प्रविरलं यथा तथा वा पतिताः स्थूलाः विन्दवो यस्याः तादशीम् ।
अथ च ग्रावसु प्रस्तरेषु आपातेन पत्तनेन शीर्णाः चूर्णिताः अत एव प्रगृताः विकीर्णाः
तनवः सूक्ष्माः कणाः यस्यास्ताम् । स्थलीषु अकृत्रिमभूमिषु कीटैः सूक्ष्मजीवैः
कीर्णां व्याप्ताम् । धातुपीठे गैरिकादिभूमौ दुर्लक्ष्यां कृच्छ्रेण विभाव्याम् । समान-
वर्णत्वादिति भावः । घनानि निरंतराणि तरुशिखराणि यस्य ताद्वेषे गह्वरे गुहायां ।
गुहास्थवनतरुशिखरेषु इत्यर्थः । समानं घनीभूतं रूपं यस्याः तादशीम् । घनतरुशिखरे
स्याननीलस्वरूपामिति पाठे घनं सान्दशाखं यस्तरुशिखरं तत्र स्त्यानं पत्रस-
म्बन्धान्तीलं च स्वरूपं यस्याः ताम् । एतां रक्तधारां निषुणं सावधानं । कविहुङ्गेय-
त्वादित्यर्थः । अनुसरन् ब्रजामि । स्वभावोक्तिरंलकारः । स्वधरा वृत्तम् ॥ ८ ॥

१ ततो याऽः यावदेनमनु०; एतदनुगमनं प्रति यतिष्ठे । २ परिकामन् भूमौ.
३ दुर्लक्ष्य; दुर्लक्ष्य । ४ ता० ५ स्वायाम०; प्रावण्यापातशीर्णां-कीटकीर्णस्थ० ६ दुर्लक्ष्या०
धातुभित्ती०; धातुभित्ती० ७ घ-व-नतरुशिखरे स्याननीलस्वरूपां० ८ शन्त० ९ एनां०
१० ससोअं-ससोओ विभ-अरुणवअणो०; परुणव० (प्ररुणव०)... तुरिअतुरिअं०

शङ्क०—हा त्रिभुवनैकचूडाँमणे । कै मया द्रष्टव्योऽसि ।
मुषितोऽस्मि भो मुषितोऽस्मि । (इति कन्दिति ।)

जीमू०—(आकर्ष सर्वम् ।) देवि मुञ्च विषादम् । अस्यार्य
चूडामणिर्नूनं मांसलोभात्केनापि पक्षिणा सेमुत्क्षिप्य नीयमानोऽस्मि-
न्नदेशो पतितः ।

वृद्धा—(सहर्षं मलयवतीमालिङ्गं ।) अविधवे धीरा भव । न
स्वस्वीदश्याकृतिवैधव्यदुःखमनुभवति । (क)

नायि०—(सर्वम् ।) अम्ब युष्माकमाशिषां प्रभावेण । (इति
पादयोः पतति ।) (ख)

जीमू०—(शङ्कचूडमुपष्ट्य ।) वत्स किं तत्र चूडामणिरपहृतः ।

शङ्क०—आर्य न ममैवं त्रिभुवनस्यापि ।

जीमू०—कथमिव ।

शङ्क०—दुःखातिभाराद्वाष्पोपरुद्धकण्ठो न शक्नोमि कंथयितुम् ।

○—

आवेदय ममात्मीयं पुत्रं दुःखं सुदुःसहम् ।

मयि संक्रान्तमेतत्ते येन सद्यं भविष्यति ॥ ९ ॥

(क) अविधवे धीरा होहि । ण क्षु ईदिसी औंकिदी वेहव्यदुक्खं अणहोहि ।

(ख) औंम्ब तुम्हाणं आसिसां पभाएँ ।

चूडामणिशब्दश्रवणेन मुषितोस्मीत्याकर्ष्य च चूडामणिमोषणेनायं विलपतीति जात-
प्रतीतिः हष्टो ब्रूते देवि मुञ्च विषादमिति । भर्तृप्रत्ययाज्ञाताक्षासा राश्यपि वधूमा-
क्षासयति अविधवे जीवद्वर्तके इति । दुःखातिभाराद् दुःखावेगाद्वा हेतुभौः उपरुद्धः
कण्ठः यस्य । आवेदयेति । हे पुत्र सुदुःसहं अतिदुर्भरमात्मन इदमात्मीयं दुःखं मम

१ (सकन्दम् ।) हा. २ ०मणे छा परार्थदस्तदेह. ३ कासि प्रस्थितो मया द्रष्टव्यः-
४ सहर्षं लिहस्य. ५ सस्तकादुत्खाय. ६ अस्यां सूमो पपात. ७ ममेकस्य. ८ वस्त
कथ०. ९ ०तिशयाद्वाष्पोपरुद्धमानकण्ठः; दुःखभारोपरुद्धकण्ठः. १० स्फुटं कथ०.
११ जीमू०—(आत्मगतम् ।) हन्त हतोऽस्मि । (प्रकाशम् ।) इस्य० पुस्तकान्तरे.
१२ पुत्रदुःख...१ संक्रान्तमस्ति हृदये. १३ दे आ०; आकिदी एरिसं (ईदृशा). १४ अज्ज
तुम्हाणं आसिसाए (अयं पुत्रोऽशिषा); अम्ब तुहे एसा आसी. १५ पसादेण
(वसादेन).

शङ्ख०—श्रूयताम् । शङ्खचूडो नाम नागः खल्वहम् । वैनेतेयस्याहारार्थमवसरप्राप्तो वासुकिना प्रेषितः । किं वा विस्तरेण । कदाचिदियं रुधिरधारापद्धतिः पांशुभिरवकीर्यमाणा दुर्लक्ष्यतामुपयात्यति । अंतः संक्षेपतः कथयामि ।

विद्याधरेण केनापि करुणांविष्टचेतसा ।

मम संरक्षिताः प्राणा दत्त्वात्मानं गरुत्मते ॥ १० ॥

जीमू०—(सविषादम् ।) कोऽर्ज्य एवं परहितव्यसनी । वत्स ननु, स्फुटमेवोच्यतां ते पुत्रेण जीमूतवाहनेनेति । हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः ।

वृद्धा—हा पुत्रक किं त्वयैतत्कृतम् । (क)

नायि०—हा कथं सत्यीभूतं मे दुर्निमित्तम् । (ख)

(सर्वे मोहं गर्ज्ञन्ति ।)

शङ्ख०—(साखम् ।) नूनमेतौ पितरौ तस्य महासत्त्वस्य । कथमप्रियवादिना 'मयेमामवस्थां नीतौ । अथ वा विष्वधरवदनाद्विषमन्तरेण किमन्यनिष्क्रामति । अहो प्राणप्रदस्य सुसद्वशं प्रत्युपकृतं जीमूतवाहनस्य शङ्खचूडेन । तत्किमधुनैवात्मानं व्यापादयामि । अथ वा समाश्वासयामि तावदेतौ । ताँतै समाश्वसिहि । सर्वोश्वसितु अम्बा ।

(क) हा पुत्रभ किं त्रुए एवं किंद । (ख) हा कहं सच्चीभूतं मे दुर्ज्ञिमित्तं ।

महामावेदय । येन मयि संक्रान्तं । कथनेन संविभक्तमित्यर्थः । ते सहं भविष्यति । अत्र आत्मीयं पुत्रदुःखमावेदयेति भाव्यर्थसूचनमपि ॥९॥ अवसरं प्राप्तः प्राप्तवारः इत्यर्थः । रुधिरधारायाः पद्धतिः सन्तानरेषा । रुधिरधारोपलक्षिता पद्धतिर्मार्गो वा । अवकीर्यमाणा व्याप्यमाना । विद्याधरेणेति । करुणया आविष्टं व्याप्तं चेतः यस्य तेन । केनापि अज्ञातनामधेयेन विद्याधरेण गरुत्मते आत्मानं स्वदेहं दत्त्वा मम प्राणाः संरक्षिताः ॥ १० ॥ परहिते व्यसनं आस्था यस्य स परहितव्यसनी परोपकाररत

१ श्रूयतानिदम् । शङ्खचूडनामा खल्वाहं नागः० २ आहारार्थं वासुकिना वैनेतेयस्य प्रेषितः० ३ याति० ४ तत्० ५ कहणामयः० ६ याधीन० ६ जीमूतवाहनात्को० ७ स्पष्टम्० ८ गताः० ९ (स्वगतम् ।) अये नून्० १० अपियावेदनान्मयैव; अपियानिवेदनान्मयैताः० ११ विषाद्वृते किमन्यद्विषधरस्य मुखात्० १२ मदानस्य० १३ आर्य० १४ अम्बा समाः०

(उभौ समाशसितः ।)

चूद्धा—(मल्यवर्तीमुहिष्य ।) वत्से उत्तिष्ठ । मा रुदिहि । वय-
मपि किं जीमूतवाहनेन विना जीवामः । तत्समाशसिहि तावत् । (क)

नायि०—(समाशस्य ।) हा आर्यपुत्र केदानीं मया त्वं प्रेक्षि-
तव्यः । (ख)

जीमू०—हा वत्स गुह्जनशुश्रूषाभिज्ञ ।

चूडामणिं चरणयोर्मम पातयता त्वया ।

लोकान्तरगतेनापि नोजिज्ञतो विनयकमः ॥ ११ ॥

(चूडामणि गृहीत्वा ।) हा वत्स कथमेतावन्मात्रदर्शनः संवृत्तोऽसि ।

(हृदये दत्वा ।) अहह ।

भक्त्यातिदूरमवनाववनेभ्यमौले:

शब्दन्तव प्रणमतश्चरणौ मदीयौ ।

चूडामणिनिंकषणैर्मसृणोऽप्येयं हि

गाढं विघट्टयति मे हृदयं कथं तु ॥ १२ ॥

(क) वच्छे उड्डेहि । मा रोथ । अम्बेवि किं जीमूतवाहणेण विणा जीवन्म ।
ता समस्सस दाव । (ख) हा अज्जउत कहिं दाणि मए तुमं पेक्खिदब्बो ।

इत्यर्थः । धरतीति धरः विषस्य धरः विषधरः सर्पः । गुह्जनस्य शुश्रूषा परिचर्या-
तस्या अभिज्ञ । चूडामणिमिति । मम चरणयोः चूडामणिं पातयता निक्षिपता
त्वया लोकान्तरं गतेन परलोकगतेनापि विनयकमः शिक्षापद्धतिः न उज्जितः
त्यक्तः ॥ ११ ॥ एतावदेव एतावन्मात्रं दर्शनं यस्य । भक्त्येति । भक्त्या मयि प्रीत्या
श्रद्धया वा अवनौ भूम्यां आतिदूरं अवनम्भः प्रणतः मौलि यस्य तस्य । सुदूरमवना-
मितेति पाठे सुदूरमत्यन्तं अवनामितः नमः निसर्गविनीतः मौलिः येन तस्य ।
विद्युविनताननेति पाठे विद्युरान्मा दृष्टातिदूरादेव विनतं नमीभूतं यदाननं तेन नमः^०
मौलिर्यस्येति विग्रहः । शाश्वत नित्यं मम इमौ मदीयौ चरणौ प्रणमतः तवायं
चूडामणिः निकषणैः धर्षणैः मसृणः स्निग्धः । अपस्वस्पर्शं इत्यर्थः । अपि मे
हृदयं कथं तु गाढमत्यन्तं विघट्टयति उक्खिति । अत्र कोमलस्यापि चूडामणे-
हृदयविघट्टनकथनाद्विभावना विरोधालंकारो वा । वसन्तातिलकं वृत्तम् ॥ १२ ॥

१ चरणः शुश्रूषाविभिष्य । २ असि मे संवृ० । ३ सुदूरमवनामितः विद्युविनतानन् ।
४ विकषणैः । ५ व्यहिन्मः । ६ विवारयति; मे हृदये । ७ उहेहि उड्डेहि ।
< तुश्म मुअं पै० अं ।

बृद्धा—हा पुत्र जीमूतवाहन यस्मै ते गुरुजनशुश्रूषां वर्ण-
यित्वान्यत्मुखं न रोचते स कथमिवेदानीं पितरमुज्जित्वा स्वर्गसुखम-
नुभवितुं गतोऽसि । (क)

जीमू०—(साक्षम् ।) देवि वयं किं जीमूतवाहनेन विना जीवामो
येनैव प्रलैपसि ।

नायि०—(पादयोनिंपत्य कृताङ्गलिः ।) तात देहि मे आर्यपुत्रचिह्नं
चूडारत्म । येनैतद् हृदये कृत्वा ज्वलनप्रवेशनापनयाम्यात्मनः
संतापदुःखम् । (ख)

जीमू०—अयि पतिव्रते किमेवैमाकुलासि । ननु सर्वेषामेवास्मा-
कमयं निश्चयः ।

बृद्धा—महाराज तत्कि प्रतिपाल्यते । (ग)

जीमू०—देवि नै किंचित् । किं त्वाहितम्भेनान्येनाभिना संस्कारो
विहितः । अंतोऽभिहोत्रशरणादभीनादायात्मानमुहूर्पिथामः ।

शङ्ख०—(स्वगतम् ।) हा कष्टं ममैकस्य पापस्य कृते सकलमेवेदं
विद्याधरकुलमुर्चिछन्नम् । तदेवं तावत् । (प्रकाशम् ।) तात न खल्वे-
वमनिश्चित्यैव युक्तंमार्दृशं साहसमनुष्ठातुम् । विचित्रांणि हि विधिविच्छ-
सितानि । कदाचिन्नायं नाग इति विज्ञाय जीकन्तमेव जीमूतवाहनं परि-
न्यजेन्नागशत्रुः । तदन्यैव ताँद्विद्विधरधारया वैनलेयमनुसरामः ।

(क) हा पुर्ते जीमूदवाहण जस्त दे गुरुभणसुस्सूं वज्जित अणं सुहं ण
रोअदि सो कहं विथ दाणि पिदरं उज्जित सगग्सुहं अणुभविदुं गदेसि ।

(ख) ताद देहि मे अजउत्तचिन्हं चूडारअणं । जेण ऐंदं हिअए करिअ
ञ्जलणपवेसेण अवणेमि अत्तेणी संदीनदुकखं ।

(ग) महाराअ ता कि” पडिवालिअदि ।

प्रतिपाल्यते वेलातिपातः क्रियते इत्यर्थः । आहिताः नित्येष्टर्थं स्थापिताः अमयः
येन तस्य । अभिहोत्रिणः । संस्कारः दाहः । अभिहोत्रार्थं शरणं यृहमभिहोत्रणहम् ।

१ विनापि. २ विलपसि. ३ किं मामाकुलयसि. ४ न खलु. ५ ततः; तद०. ६ आदी०.
७ पापस्यार्थे. ८ उत्सन्न. ९ ऋमिदमी. १० सविचाराणि हि देव०; विध०. ११ शास्त्रा;
मत्वा. १२ दिशा. १३ पुत्रअ. १४ सोक्खं...पस्थिदोसि. १५ अजउत्तस्स चू०;
अजउत्तस्स अंगाहरणचिणहम्. १६ इम्. १७ हिअअस्त. १८ संदावं. १९ किं अम्भेहि.

दृढा—सर्वथा देवतानां प्रसादेन जीवन्तमेव मे पुत्रं
प्रेक्षिष्ये । (क)

नायि०—(स्वगतम्) दुर्लभं खल्वेतन्मम मन्दभाग्यायाः । (ख)

जीमू०—वत्स अवितथैषा भारती ते भवतु । तथापि साम्रीना-
मेवास्माक युक्तमनुसर्तुम् । तत्तामनुसरतु भवान् । वयमप्यश्निश्चरणा-
दग्नीनादाय त्वरितेमेवागच्छामः । (इति पल्लीवधूसमेतो निष्क्रान्तः ।)

शङ्ख०—तद्यावद्गूडमनुसरामि । (परिकम्याग्रतो निर्वर्ष्य च ।)

कुर्वाणो रुधिरार्द्धचञ्चुकषणौद्रोणीरिवाद्रेः शिलाः
मुष्टोपांन्तवनान्तरः स्वनयनज्योतिःशिखाश्रेणिभिः ।

सज्जंद्रव्यक्तोरघोरनखरप्रान्तावगादावनिः

शृङ्गाग्रे मलयस्य पञ्चगरिपुर्वूरादैयं दृश्यते ॥ १३ ॥

(ततः प्रविशत्यासनस्थः पुरःपतितंनायको गह्यः ।)

ग्रु०—(आत्मगतम्) जन्मनः प्रभृति भुजङ्गपतीनक्षता नेह-

(क) सब्बधा देवदाणं पसाएण जीवन्तं एवं मे पुत्रं ऐक्षिवस्सं ।

(ख) दुल्हं क्षु एदं मह मन्देभाआए ।

विधिविलासितानि दैवकीडितानि । दैवचरितानीति यावत् । विगतं तथा सत्यं यस्याः
सा वितथा । न वितथा अवितथा सत्या । कुर्वाण इति । रुधिरेण आर्द्धादिग्धा या
चञ्चुस्तस्याः कषणैः धर्षणैः अद्रेः शिलाः द्रोणीः पाषाणमयाम्बुदाहिनीः कुर्वाणः ।
अनेन चञ्च्वाः पृथुता प्रहारस्य तीक्ष्णता च प्रदर्शिता । तटीः इति पाठे
प्रान्तभागान् द्रोणीः नौसद्धीः कुर्वन् । तदुक्तं-द्रोणीभिरभसि चरन्ति महार्ण-
वस्य । स्वनयनयोः ज्योतिषस्तेजसः शिखाश्रेणिभिः ज्वालापंक्तिभिः प्लुषं दग्धमुपा-
न्तवनान्तरं सभीपवर्तिकाननं मध्यभागो येन स तथोक्तः । तथा च सज्जन्तः
संलग्नाः । मज्जदिति पाठे मज्जन्तोर्धान्नायकोरसि प्रविशन्तः । ये वञ्चवत्कठोरा
नखरास्तेषां प्रान्तैः अप्रैः । नखोऽङ्गी नखरोऽङ्गियामित्यमरः । अवगाढा उत्खाता
अवनिः भूमिः येन तादशः । नायकदेहर्माभव्याप्य (पाठान्तरे निर्भिद्य) भूमौ
प्रवेशनाशखाग्राणां दैर्घ्यमुक्तम् । अयं पञ्चगरिपुः शङ्खाग्रे मलयस्य शिखराग्रे दूरात्
दृश्यते । उत्प्रेक्षास्वभावोक्त्योः संसृष्टिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥
आ जन्मनः इति पाठे आ स्मृतौ । भुजङ्गपतीन् न तु क्षुद्रभुजङ्गान् । महत् सत्कं

१ अभिहोत्रश० २ त्वारिततरमहुग० ३ जीमूतकेतुः ४ ततोऽमेक एव ५ चलन्न०
६ तटीः; नवाः ७ षष्ठोस्खात् ८ सञ्चयेः ९ मज्जत् १० कुठार ११ असौ १२ पातित
१३ आ ज० १४ भग्गाएः भाअंचेभाए (भागधेयाः) ।

शमाश्र्यं मया दृष्टपूर्वम् । यदयं महीसत्त्वः न केवलं न व्यंथते प्रत्युत
प्रहृष्ट इवं दृश्यते । तथा हि ।

ग्लानिर्नाधिकपीयमानरुधिरस्याप्यस्ति धैर्योदांधे-
मांसोत्कर्तनजा रुजोऽपि वहतः प्रीत्या प्रसन्नं मुखम् ।
गात्रं यज्ञ विलुप्तमेष पुलकस्तत्र स्फुटो लक्ष्यते
द्वष्टुर्मर्युपकारिणीव निपतत्यस्यापकारिण्यपि ॥ १४ ॥

तत्कुतूहलमेव जनितमस्यानया धैर्यवृत्त्या । तद्भवतु न भक्षयाम्ये-
नम् । पृच्छामि तावत्कोऽयमिति । (उपरतो भक्षणात्पुरस्तिष्ठति ।)

नाय०—

शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।
तृसिं न पश्यामि तवेहं तावत्किं भक्षणात्वं विरतो गरुत्मन् ॥ १५ ॥

मनःस्थैर्यं पीडासहनसामर्थ्यमित्यर्थः यस्य । तदुक्तं भावप्रकाशे—चित्तस्याविकृतिः
सत्त्वं विकृतेः कारणे सति । इति । ग्लानिरिति । आधिकं अत्यर्थं पीयमानं रुधिरं
यस्य तस्यापि धैर्यस्योदाधिः धैर्योदाधिस्तस्य सत्त्वसागरस्य अस्य ग्लानिः वैवर्या-
शुपलक्षिता निष्प्राणता नास्ति । मांसस्योत्कर्तनं छेदनं तस्माज्ञायन्ते इति मांसोत्क-
र्तनजाः रुजः पीडः वहतः । अनुभवत इत्यर्थः । प्रीत्या हर्षेण मुखं प्रसन्नमुकुलम् ।
वर्तते इति शेषः । यद गात्रं न विलुप्तं छिन्नं भक्षितं वा तत्र एष पुलकः रोमान्तः
हर्षचिह्नं स्फुटः विशदः लक्ष्यते । किं च अस्य दृष्टिः अपकारिणि अपकारं कृतवत्यपि
मायि उपकारिणि उपकर्तरि इव निपतति । स्निग्धया दशा मां पश्यतीत्यर्थः । अतः
अहोस्य महासत्त्वतेति भावः । विशेषोक्तिरलंकारः । शार्दूलविकीर्णिडितं वृत्तम् ॥ १४ ॥
विस्मयविशिष्टा जिज्ञासा कुतूहलम् । धैर्यस्य वृत्तिः वर्तनं धैर्यवृत्तिः । धैर्येण वृत्तिरिति
वा । धैर्यलक्षणं तु—चापलेनानुप्रहृता सर्वार्थेष्वविकृत्यना । स्वाभाविकी चित्तवृत्तिः
धैर्यमित्यभिधीयते ॥ इति । निजां दयावीरतां प्रदर्शयन्नाह—शिरामुखैरिति ।
शिरामुखैः नाडीमुखैः रक्तं स्यन्दते क्षरत्येव । मम देहे अद्यापि मांसमस्ति । किं
तवानया चिन्तया तृसोस्माति चेत् तवापि तावत् साक्ष्येन तृसिं न पश्यामि ।
हे गरुत्मन् भक्षणान्मांसाशनात् । रुधिरपानाच्चेत्यर्थात् । किं कस्माद् विरतः
विश्रान्तः आसि । अनेनालौकिकमौदार्यं प्रकाशितम् । उपजातिर्वृत्तम् ॥ १५ ॥

१ महात्मा. २ पीड्यते; विपद्यते. ३ एव; इव किमपि. ४ (सविस्मयम् ।) तथा हि.
५ धैर्योदाधये. ६ कर्णण. ७ जानामि. ८ अपर्सर्पति । ना०—(मांसोत्कर्तनाविमुख-
शुपलक्ष्य). ९ तवैव; तवापि देहे; च ते महात्मन्.

ग्रु०—(स्वगतम् ।) आश्चर्यमाश्चर्यम् । कथमयमस्यामप्यवस्थायामेवैमूर्जितमेवाभिघत्ते । (प्रकाशम् ।) अहो महासत्त्व ।

आवर्जितं मया चक्रवा हृदयात्तव शोणितम् ।
धैर्येणानेन च हृतं त्वया हृदयमेव मे ॥ १६ ॥

तत्कस्त्वमिति श्रोतुमिच्छामि ।

नाय०—एवं क्षुधाकुलो भवान्न श्रवणयोग्यः । तत्कुरुष्व तावन्मांसशोणितेन तृप्तिम् ।

शङ्क०—(संसभ्रममुपमृत्यु ।) ताक्षर्य ताक्षर्य न खलु साहसमनुष्ठात्वयम् । नायं नागः । परित्यजैनम् । मां भक्षय । अंहं तवाहारार्थवासुकिना प्रेषितः । (उरो दंदाति ।)

नाय०—(शङ्कचूडं पश्यन्नात्मगतम् ।) कथं विफलीकृतो मे मनोरथः शङ्कचूडेनागच्छता ।

ग्रु०—(उभौ निरूप्ये ।) द्वैयोरपि भवतोर्ध्यचिह्नम् । कतरः खलु नाग इति नावगच्छामि ।

शङ्क०—कथमस्थान एव भर्वतो भ्रान्तिः ।

अस्यामप्यवस्थायामेवं क्षतदेहत्वाद् दौर्बल्यं गतोपीत्यर्थः । ऊर्जितमुभतम् । लोकोत्तरोदार्यधैर्योत्कर्षमिति यावत् । आवर्जितमिति । मया तव हृदयात् हृदयस्थानात् शोणितं रुधिरमावर्जितं गृहीतम् । त्वया च अनेन धैर्येण धृतेराविष्करणेन मम हृदयमन्तःकरणमेव हृतमात्मसाकृतम् । पाठान्तरे अद्य त्वया मम हृदयात् शोणितं हृतमिवेत्यर्थः । स च न मनोरमः ॥ १६ ॥ क्षुद्रुपतस इति पाठे क्षुधा बुभुक्षया उपतसः । साहसमविचारितं कर्म । साहसं तु दमे दुष्करकर्मणि । अविमृश्य कृतौ धाष्टये । इति हैमः । अस्थाने अविषये । न हि रजतभ्रमः घटे जायते । अतः आन्त्यविषये प्रश्नत्वादसमीक्ष्यकारितैव तवैषा इति भावः । एतदेव दर्शयति—

१ आत्म. २ अहो आ०. ३ मत्यूर्जिं०. ४ अनेन धैर्येण पुनस्वया—हृदयमेव नः; हृतमिवाद्य मे. ५ अनः; तद्वक्थय को भवान्. ६ क्षुद्रुपतसः न अवणयोग्यस्वम्. ७ अस्मम्र्मास०; प्रथमं तावत् शोणितमसिन. ८ सहसा. ९ ताक्षर्य न खलु साहसमनुष्ठेयम्. १० अहमसी. ११ इत्यभिधाय पुरो वपुर्दानि. १२ सविषादमा०. १३ भूतो; कर्णं भूतो. १४ निरूपयन्. १५ उभयो० अस्त्येव । कः खलु १६ तं.

औस्तां स्वस्तिकलक्ष्म वक्षसि तनौ नालोक्यते कङ्चुको
जिह्वे जल्पत एव मे न गणिते नाम त्वया द्वे अपि ।

तिस्रस्तीव्रविषामिधूमपटलव्याजिह्वरत्नत्विषो

नैता हुःसहशोकपूर्वकृतमरुतस्फीताः फणाः पश्यसि ॥ १७ ॥

ग्रु०—(शङ्खचूडस्य फणान्वीक्ष्य नायकं पश्यन् ।) तत्कः खल्वयं
मया त्व्यापादितः ।

शङ्ख०—विद्याधरवंशतिलको जीमूतवाहनः । कथमकारुणिकेन
त्वयेदमनुष्ठितम् ।

ग्रु०—(स्वगतम् ।) अये अयमसौ विद्याधरकुमारो जीमूतवाहनः ।

मेरौ मन्दरकन्दरासु हिमवत्सानौ महेन्द्राचले
कैलासस्य शिलातलेषु मलयप्रागभारभागेष्वपि ।

आस्तामिति । वक्षसि स्वस्तिकलक्ष्म स्वस्तिकाकारं चिह्नं तावदास्तां तिष्ठतु ।
न नाम तत्त्वया लक्षितं भवेदित्यर्थः । तनौ शरीरे कञ्चुकः निर्मोक्षः न आलोक्यते
न लक्ष्यते किमिति काकुर्गर्भम् । जल्पतः भाषमाणस्य एव । न तु संवृतमुखस्य ।
मे द्वे जिह्वे । असाधारणं चिह्नमित्यर्थः । अपि न नाम गणिते विचारिते । नाम
सम्भावनायां कुत्सायां वा । नाम प्राकाश्यसंभाव्यकोधोपगमकुत्सने । इत्यमरः । पुनश्च
तीव्रः तीक्ष्णः दुःसह इत्यर्थः यः विषमेवामिः विषामिः तस्य धूमपटलेन धूमसंहत्या ।
तीव्रेण विषामिधूमपटलेनेति वा । व्याजिह्वाः अप्रसन्ना हतात्विष इत्यर्थः । रत्नानां
त्विषः दीप्तयो यासां तादृशीः । दुःसहः सोऽुमशक्यः यः शोकः तेन यत्कूलतं ।
जात्युचितः फूल्कारः । शूलतं सीकृतमिति पाठान्तरे । तस्य मरुता वायुना स्फीताः
स्पष्टं भासमानाः । विवृतप्रान्तभागाः इति शिवरामः । एताः तिसः फणाः न
पश्यसि । अत्रापि प्रश्नगर्भकाकुः । स्वभावोक्तिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १७ ॥

मेराविति । यस्य मया मेरौ मेरुर्वते मन्दरकन्दरासु मन्दराचलदरीषु हिम-
वत्सानौ हिमाचलप्रस्थे । महेन्द्राचले तदाख्यकुलर्पवते कैलासस्य शिलातलेषु मल-
यस्य प्रागभारेषु शिखरप्रदेशेषु तेषु तेषु दिक्षुजेषु दिक्षु स्थितेषु निकुञ्जेषु । चारयन्ति
कीर्तिमिति चारणाः बन्दिविशेषाः । नन्द्यादिल्युः । तैः उद्गीयमानं उच्चर्गीयमानम्

१ आस्ते स्वस्तिकलक्षणं न कथितं किं कञ्चुको यननौ. २ कञ्चुकं. ३ शूल०;
सीकृतमरुत्पीडाः. ४ फणाः पश्यन्नायकं च वीक्षमाणः; उभौ निरूप्य शंखचूडस्य फणां
हृष्टा. ५ भो भो अयं विऽ; भो विद्याधराजवंशतिलक । कथं कारुणिकेनापि
त्वयैतदातिनिष्ठुरमनुष्ठितम् । त्वयेदमतिः त्वयेदशम०; त्वयेदमनुष्ठितमतिनिष्ठुरं कर्मे.
६ परमकारुणिकेनापि त्वयामुं पति निष्ठुरमिदमाचरितमशानात्. ७ भस्मात्परं-भस्य हि.
८ अंथ महीप्रा०.

दिक्कुञ्जेषु च तेषु तेषु बहुशो यस्य श्रुतं तन्मया
लोकालोकविचारि चारणगणैरुद्गीयमानं यशः ॥ १८ ॥

सर्वथा मैहत्यंहःपङ्के निमग्नोऽस्मि ।

नाय०—भो फणिंपते किमेवमुद्दिग्नोऽसि ।

शङ्क०—किमस्थानमिदमावेगस्य ।

स्वशरीरेण शरीरं ताक्ष्यात्परिरक्षतो मदीयमिदम् ।

युक्तं नेतुं भवतः पातालंतलादपि तलं माम् ॥ १९ ॥

गृह०—अये कथं करुणार्दचेतसानेन महात्मना मद्गांसगोचर-
पतितस्यास्य फणिनः प्राणांत्रिंशितुं स्वदेहो ममाहारार्थमुपनीतः ।
तन्महदकृत्यमेतन्मया कृतम् । किं बहुना । बोधिसत्त्व एवायं मया
व्यापादितः । तदस्य मैहापातकस्यास्त्रिप्रवेशाद्वते नान्यत्प्रायश्चित्तं
पश्यामि । तत्क नु खलु वह्निमासादयामि । (दिशोऽ॑ विलोक्य ।) अये
अमी केचिदूहीताग्रय इत एवाभिर्वैर्तन्ते । यद्यावदेतान्प्रतिपालयामि ।

शङ्क०—कुमार पितगै ते प्राप्तौ ।

नाय०—(संसंध्रमम् ।) शङ्कचूड एहि । समुपविश्यानेनोत्तरी-

लोकालोकं चक्रवालं पर्वतं विचरतीति लोकालोकविचारि अखिलजगदन्तरालव्यापि ।
तत यशः बहुशः श्रुतम् । उदात्तालंकारः । शार्दूलविकीडितं वृत्तम् ॥ १८ ॥ अंहः पापमेव
पङ्कः कर्दमः तस्मिन् । उद्दिग्नः खिन्नः । अस्थानं अविषयः आवेगस्येद्विमतायाः ।
तदेव प्रतिपादयति—स्वशरीरेणोति । स्वशरीरेण स्वदेहार्पणेन ममेदं मदीयं इदं
शरीरं ताक्ष्यात् परिरक्षतः भवतः पातालंतलादपि तलमधःप्रदेशम् । नरकमिति
यावत् । मां नेतुं युक्तमिति काकुगभौक्षिः । यतो नीतो तत उद्दिग्नोस्मीत्यर्थः ॥ १९ ॥
करुणया आर्द्धं चेतः यस्य तेन । मम प्राप्तः मद्गांसस्तस्य गोचरं पतितः । तस्य
मम भक्ष्यभूतस्य । अप्रशस्तं कृत्यमकृत्यम् । अप्राशस्त्यं नवर्थः । बोधिसत्त्व एव

१ उद्देशेष्वपि; उद्देशेष्वनिलेपु तेषु. २ विचारिच्चा०. ३ अहमयशःपङ्के. ४ पते शंख०.
५ आविश्वासि; अस्मात्परं—किमु स्थानमिदमागमनस्य । स्वशरीरेण इ०. ६ स्वशरीरमिदं
दत्वा ताक्ष्यात्परिरक्षितं यदीयमिदम् । ७ क्षता... भवता. ८ लादपि च पातालम्.
९ ममास्यमोचरं प्राप्तस्य; १० चरन्यं फणिपते: १० परि० स्वच्यमेवात्मा. ११ महतः पापस्य.
१२ अप्रतः; दिशः पश्यन्; अव०. १३ भागच्छन्ति. १४ तत्प्रतिं नावत्.

येणाच्छादितशरीरं कृत्वा धारय माम् । अन्यथा कदाचिदीदगवस्थं
मां सहस्रैवालोक्य पितरौ जीवितं जह्याताम् ।

शब्दः०—(पार्श्वपतितमुत्तरीयमार्दाय तथा करोति ।)

(ततः प्रविशति पत्नीवधूसमेतो जीमूतकेतुः ।)

जीमू०—(सास्त्रम् ।) हा पुत्र जीमूतवाहनै ।

आत्मीयः पर इत्ययं खलु कुतः सत्यं कृपायां क्रमः

किं रक्ष्या बहवः किमेक इति ते जाता न चिन्ता कथम् ।
ताक्ष्यात्रातुमाहिं स्वजीवितपरित्यागं त्वया कुर्वता

येनात्मा पितरौ वधूरिति हतं निःशेषमेतत्कुलम् ॥ २० ॥

वृद्धा—(मलयवतीमुद्दिश्य ।) जाते मुहूर्तमपि तावद्विरम । तवावि-
रताश्रुधाराभिर्विज्वालो भवत्यग्निः । तन्मा सुदिहि । (क)

(क) जादे मुहूर्तअंवि दाव विरम । तुहै अविरदास्सुधाराहिं विज्वालो होदि
अग्नी । ता मा रुद ।

भगवान् बुद्ध एव जीमूतवाहनसंज्ञः । व्याख्यातपूर्वोयं शब्दः । ईदर्शी अवस्था यस्य
स ईदगवस्थस्तम् । आत्मीय इति । अयमात्मीयः बन्धुजनः अयं परः इत्ययं
क्रमः परिपाटी दयायां कुतः खलु । नेयं गणना दयावताम् । सत्यमिदम् । नास्त्यत्र
विवादः । किं तु बहवः किं रक्ष्या उत एकः किं रक्ष्यः इति चिन्ता विचारणा ते
कथं न जाता । अयं भावः—एकस्य रक्षणे बहुनां नाशः । तेषां रक्षणे एकस्यैव । एवं
स्थिते किं एकं रक्षामि उत बहून् इति विकल्परूपिणा चिन्ता ते कथं न जाता ।
न जाता इति कथं ज्ञायते इति चेदेवम् । येन यस्मात् ताक्ष्यात् गृह्णादहिं त्रातुं
स्वजीवितपरित्यागं स्वप्राणदानं कुर्वता त्वया आत्मा स्वशरीरं पितरौ आवामि-
त्यर्थः वधूथ इति एतत्कुलं निःशेषं हतम् । अपुत्रवति त्वयि कुलोच्छेष एव जात
इत्यर्थः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोर्धान्तरन्यासोलंकारः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ २० ॥ अविरताः संतताश्च ता ज्वालाश्च तामिः । विगता ज्वाला यस्यासौ
विज्वालः । पाठान्तरे अविरतं निपतन्तः ये अश्रुविन्दवस्तैः । एतदीयेन एतेषां

१ शरीरमाच्छादितं कृत्वा समीपासीनः २ समुपस्थितो धा० ३ मामा० पितरौ
सहसा; क्य अम्बा जीवितं जह्यात्; ३४शं सहस्रैव मां दृष्ट्वा अम्बा. ४ गृहीत्वा. ५ स्तुषा-
समवेतः. ६ ०हन हा गुरुचरणशुश्रूषाभिज्ञ. ७ कृपायाः. ८ रक्षामि बहून् किमेकमि.
९ वधूरभिहनं; अस्मत्कुलं. १० आळिक्ष्य. ११ इमेहिं अविरलपदन्तेहिं अस्सिविन्दुहिं दे-
शिवापीअहिं; अविरलनिवडन्तशाप्कविन्दुहिं अहिहवीअदि (अभिभृयेत)
अंगं अग्नी.

(सर्वे परिकामन्ति ।)

जीमू०—हा पुत्र जीमूतवाहन ।

**गरु०—(श्रुत्वा ।) हा पुत्र जीमूतवाहनेति ब्रवीति । तद्वचक्त-
मयमस्य पिता । तत्कृतमेतदीयेनाग्निना । न शक्नोम्यस्य पुत्रवातैल-
ज्या मुखं दर्शयितुम् । अथ वा किमग्निहेतोः पर्याकुलोऽस्मि । तद्देस्थ
एवास्मि जलनिधेः । तद्यावदिदानीं**

ज्वालाभङ्गैख्लिलोकीग्रसनरसलसत्कालजिह्वाग्रकल्पैः

सर्पेद्धिः सर्त सर्पिष्कणमिव कवलीकर्तुमीशो समुद्रान् ।

स्वैरेवोत्पातवातप्रसरपटुतरैर्धुक्षिते पक्षवातै-

रस्मिन्कल्पावसानज्वलनभयकर वाडवाग्नौ पतामि ॥ २१ ॥

(इत्युत्थातुमिच्छति ।)

हस्तवर्तिना इत्यर्थः । पुत्रस्य घातस्तस्मात लज्जा तथा । युवयोः पुत्रो मया हतः ।
अतोग्निर्दयितामिति वक्तुं लज्जे इत्यर्थः । अत्र अयबलभ्योऽग्निः सग्निहितः इत्याह-
ज्वालाभङ्गैरिति । कल्पावसाने प्रलयकाले यः ज्वलनः अग्निस्तद्वद्यंकरे भीषणे
अस्मिन् । वडवायां भवः वाडवः स चासौ अग्निथ तस्मिन् वाडवाग्नौ पतामि ।
कीदृशो इत्याह-उत्पाते प्रलये उत्पातस्य वा यः वातः तद्वत् प्रसरे संचलने पटुतररति-
पद्मिभिः स्वैरेव पक्षवातैः पक्षाभ्यामुत्थितैः समीरणैः धुक्षिते संदीपिते । पुनश्च त्रयाणां
लोकानां समाहारः त्रिलोकी तस्या ग्रसनं कवलीकरणं तत्र यः रस आसक्तिः तेन
लसन्ता स्फुरन्ती या कालस्य जिह्वा तस्या अग्नं तस्मादीपन्न्यूनः । तत्सदृशैः इत्यर्थः ।
सर्पेद्धिः सर्वतः प्रसरद्धिः । ज्वालाभङ्गैः अर्चिः समूहैः । प्रस्फुरद्धिर्ज्वर्वालाभिरिति वा ।
सप्त समुद्रान् सर्पिष्कणमिव धृतबिन्दुमिव कवलीकर्तुं ग्रसितुमीशो समर्थे । सप्तसप्ते:
पदमिवेति पाठे सप्तसप्ते: सूर्यस्य पदं स्थानमिव कवलीकर्तुमीशैः ज्वालाभङ्गैः ।
समुद्रे वाडवाग्नौ इति योजयम् । सर्पेद्धिः सप्तहस्तैस्तृणमिवेति पाठे ज्वालाभङ्गै-
स्तैरेव हस्तैः सप्त समुद्रान् कवलीकर्तुमीशो इति योजना । उपमानेन ग्रसनस्ये-
षत्करत्वं वाडवामेरुकर्षीतिशयकथनात्पतत एव भस्मीभावात्प्रायश्चित्तस्य सार्थक्य-
मपि अनितम् । भयानकरसः । असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः । सा च
वाच्योत्प्रेक्षया संसृष्टा । प्रथमे पादे रसलस इति वृत्त्यनुप्राप्तश्च । स्वग्धरा वृत्तम् ।

१ अस्मात्प्राक्—अये कोयम् । २ तस्सुव्यक्तमनेनास्य पित्रा भवितव्यम् । ३ ततः;
अतः । ४ किमेतदीयेनाग्निनात्मानमुदीपयामि । ५ तात्; ०धाति; ती; तीति । ६ कुलोहम्.
७ समीपस्थ एव जलधिस्तावदिदानीम् । ८ सप्तसप्ते: पदमिव...मीशैः समुद्रे; सप्तहस्तै-
स्तृणमिव ।

नाय०—भोः पतगैराज अलमनेनाध्यवंसायेन । नायं प्रतीकारोऽस्य पाप्मनः ।

गरु०—(जानुभ्यां स्थित्वा कृताङ्गलिः ।) भो महात्मन्कस्तर्हि कथ्यताम् ।

नाय०—प्रतिपालय क्षणंम् । पितरौ मे प्राप्तौ । यावदेतौ प्रणमामि ।

गरु०—एवं क्रियताम् ।

जीमू०—(दृष्टा सहर्षम् ।) देवि दिष्टचा वर्धसे । ऐयं वत्सो जीमूतवाहनो न केवलं ध्रियते प्रत्युत कृताङ्गलिना गरुडेन शिष्येणेव पर्युपास्यमानस्तिष्ठति ।

वृद्धा—(सहर्षम् ।) महाराज कृतार्थास्मि । अक्षतशरीरस्य पुत्रस्य मुखं प्रेक्षिष्ये । (क)

नायि०—यत्सत्यमार्यपुत्रं प्रेक्षमाणाया अपि इटितिकृत्वा न प्रत्येति मे हृदयम् । (ख)

जीमू०—(उपसूत्य ।) वत्स एह्येहि । परिष्वजस्व माम् ।

नाय०—(उत्थातुमिच्छन्यतितोत्तरीयो मूर्च्छति ।)

शङ्ख०—कुमार समाधसिहि ।

जीमू०—हा वत्स कथं मां दृष्टापि परित्यज्य गतोऽसि ।

(क) महाराघ किदत्थमिह । अक्षवदसरीरस्स पुनअस्स मुहं पेक्खिंस्सं ।

(ख) जं सेचकं अज्जउत्तं पेक्खन्तीएवि छित्तिकरिअ ण पच्चाअअदि मे हिअअ ।

॥ २१ ॥ दिष्टया वर्धसे तव दैवसम्पदमभिनन्दामि इत्यर्थः । ध्रियते जीवति । पर्युपास्यमानः सेव्यमानः । अक्षतमजातव्रणं शरीरं यस्य तादशम् । इटितिकृत्वा सहसा ।

१ पक्षिराज; पतगाधिगाज. २ व्यवसायेन. ३ पापस्य. ४ निपत्य; शिरोनिहिता०. ५ क्षणमेकम्. ६ अयमसौ-पुरः कृता०. ७ मूर्छितः०. ८ रस्स एव. ९ दिंहृ. १० सच्च एव अज्जउत्तं पेक्खन्तीवि असंभावणीअंति करिअ ण पत्तिआमि (सत्यमेवार्यपुत्रै पठ्यन्त्यव्यसंभावनीयमिति कृत्वा न प्रत्येमि); अहं अज्जउत्तं पेक्खिअ अद्विपिअंति करिअ ण पत्तिआमि (अहमार्यपुत्रं प्रेक्ष्यातिप्रियमिति कृत्वा न प्रत्येमि ।).

वृद्धा—हा पुत्रक कथं वाड्मात्रकेणापि त्वया न संभावितामि । (क)

नायि०—हाँ आर्यपुत्र कथं गुरुजनोऽपि त्वयोपेक्षितः । (ख)
(सर्वे मांहं गच्छन्ति ।)

शङ्क०—हा शङ्कचूटहतक परात्मरक्षितजीवि कैथं गर्भस्थ एव न विपन्नोऽसि येनैव क्षणे क्षणे मरणातिगं दुःखमनुभवासि ।

गरु०—सर्वमिदं मम नृशंसस्यासमीक्ष्यकारिताया विजृम्भितम् । तदेवं तावत्करोमि । (पक्षाभ्यां वीजयन ।) भो महात्मनसमाध्यसिहि समाध्यसिहि ।

नाय०—(समाध्यस्य ।) शङ्कचूट समाध्यासय गुरुन् ।

शङ्क०—(उपस्थित्य ।) तात समाध्यसिहि । मातः समाध्यसिहि । समाध्यसितो जीमूतवाहनः । किं न पश्यथ युप्माकमेव समाध्यासनार्थं अंत्युत्थितोपविष्टस्तिष्ठति ।

(उभौ समाध्यसितः ।)

वृद्धा—पुत्र कथं प्रेक्षमाणानामेवास्माकं कृतान्तहतकेनाप-हियसे । (ग)

जीमू०—देवि मैवमङ्गल्यवादिनी भव । ध्रियत एवायुष्मान् । लद्बूषः संमाध्यस्यताम् ।

वृद्धा—(मुखं वक्षेणावृत्य हृदती ।) प्रतिहतमङ्गलम् । न रोदि-

(क) हा पुत्रः कहं वाआमेत्केणवि तुए ण संभाविदम्हि ।

(ख) हा अजउत्त कहं गुरुभणोवि तुए उवेक्षिखदो ।

(ग) पुत्रं कहं पेक्खन्ताणं एव अम्हाणं किदन्तहदकेण अवहरीअसि ।

परस्यात्मा परात्मा । परात्मना रक्षितः जीवः येन । विपन्नः मृतः । मरणमतिगच्छतीति मरणातिगं मरणाधिकम् । असमीक्ष्यकारिता अविमृश्यकारिता । विजृम्भितं

१ आः. २ जीवित. ३ गर्भे एव किं. ४ णाधिकं; णादतिरिक्तं. ५ मेतत्. ६ तदेतदपि. ७ सिहि समा०. ८ अम्ब; समाध्यसित्वम्बा. ९ ऋसितस्ते पुत्रः जी०. १० प्रत्युत; ग्रन्थुत युष्मानेव समाध्यासयितुमु०. ११ देवि मा मैवमाध्यसिहि; मामङ्गलं वादी०. १२ तावदाश्वास्यताम्. १३ वृण्वती रुदत्येव. १४ उवेक्षिवदव्वो; देण पेक्षिवदव्वो. १५ हा पुत्रः पेक्ष०; परिपेण०.

प्यामि । (मलयवतीमुद्दिश्य ।) जाते समश्चसिहि समाश्चसिहि । उत्ति-
ष्ठोत्तिष्ठ । वरमियत्यां वेलायां भर्तुस्ते भुखं दृष्टम् । (क)

नायिं—(समाश्वस्य ।) हा आर्युत्र । किं करोमि मन्द-
भागिनी । (ख)

बृद्धा—(मलयवत्या मुखं पाणिना परिमृज्य ।) वत्से मैवं कुरु ।
प्रतिहतो चिघ्नः । (ग)

जीमू०—(साक्षम् । आत्मगतम् ।)

विलुप्तशेषाङ्गतया प्रयाताञ्चिराश्रयत्वादिव कण्ठदेशम् ।

प्राणान्वहन्तं तनयं निरीक्ष्य कथं न पापः शतधा ब्रजामि ॥ २२ ॥

नायिं—अतिदुःखभागिनी खलवहं येदृशमप्यार्युपुत्रं प्रेक्षमाणा
अद्यापि जीवितं न परित्यजामि । (घ)

बृद्धा—(नायकस्थाङ्गानि परामृशन्ती गहडमुद्दिश्य ।) हा नृशंस कथ-
मिदानीं त्वयैतदाभरणानामपि कृतशोभमेवैतदवस्थं पुत्रकस्य मे शरीरं
कृतम् । (ङ)

(क) पडिहेंदममङ्गलं । ण रेदिसं । जांदे समस्सैंस समस्सस । उद्देहि
उद्देहि । वरं एत्तिअं वेलं भंत्तुणो दे मुहं दिङं ।

(ख) हा अजउत्त । किं करोमि मन्दभाइणी । (ग) वैच्छे मा एवं
करोहि । पडिहदं विग्रहं । (घ) अंदिदुःखभाइणी क्खु अहं जा ईदिसंवि
अजउत्तं पेक्खन्ती अजवि जीविदं ण परिच्छजामि ।

(ङ) हा णिसंसैं कहं दाणि तुए एदं औहरणाणंवि किदसोहं एव एदावर्थं
पुत्रास्स मे सरीरं किदं ।

परिणामः । विलुप्तेति । विलुप्तानि गहडेन मांसादेर्भेक्षणान्नष्टानि शेषाणि कण्ठव्यतिरिक्तानि अङ्गानि अवयवाः यस्य स विलुप्तशेषाङ्गः तस्य भावः विलुप्तशेषाङ्गता-
तया । निराश्रयत्वात् अधिष्ठानाभावात्कण्ठदेशं कण्ठप्रान्तं प्रयातान् । प्रयाणोन्मुखा-
नित्यर्थः । प्राणान्वहन्तं धारयन्तं तनयं निरीक्ष्य पापः अहं कथं शतधा शतप्रकारं न
ब्रजामि विभक्तो भवामि । कठिनहृदयः खलु अहमिति भावः । हेतुत्येक्षा । उपजाति-
वृत्तम् ॥ २२ ॥ पाठान्तरे अतिदुष्करकारिणी अतिकठोरकर्कर्मकारिणी । कठोरहृदयेत्यर्थः ।

१ परामृज्य. २ एतज्ञास्ति कचित्. ३ स्त्यजन्तं. ४ स्पृशन्ती. ५ हदं क्खु. ६ मल-
अवदि. ७ स्सस दाव. ८ पञ्चिभेलं. ९ पेक्खिदु; तुमं भन्तुणो मुहं पेक्खव. १० सौभाग्यदी
होहि. ११ एदं. १२ हा अजउत्त अदिदुःखर (अतिदुष्कर) कारिणी. १३ णिसंकं.
१४ आरुहमाण (आरोहत्)-आपुरिमाण-णवरूप-जोन्वणसोहं; आहारन्तण नेइअ सबै.

नाय०—अंब्र मा भैवम् । किमनेन कृतम् । ननु पूर्वमप्येतदी-
द्वशमेत् परमार्थतः । पश्य ।

मेदोऽस्थिसः समज्ञासृक्संघातोऽस्मिस्त्वगांवृते ।

शरीरनाम्नि का शोभा सदा बीभत्सदर्शने ॥ २३ ॥

ग्रह०—भो महात्मन् । नरकानलज्जालावलीढमिवात्मानं मन्य-
मानो दुःखं तिष्ठामि । तदुपदिश्यतां येनाहं मुच्येयास्मादेनसः ।

नाय०—अनुजानातु मां तातः । यावैस्य पापस्य प्रतिप-
क्षमुपदिशामि ।

जीम०—वत्स एवं कियताम् ।

नाय०—वैनतेय श्रूयताम् ।

ग्रह०—(जानुभ्यां स्थित्वां शिरसि निहिताङ्गलिः ।) आङ्गापयतु भवान् ।

नाय०—शृणु ।

नित्यं प्राणांभिधातात्प्रतिविरम कुरु प्रावृकृतस्यानुतापं
यत्नात्पुण्यप्रवाहं संमुपचिनु दिशन्सर्वसत्त्वेष्वभीतिम् ।

परामृशन्ती हस्तेन स्पृशन्ती । आपूर्यमाणेति पाठान्तरे आपूर्यमाणा संश्रियमाणा
नवा रूपयौवनयोः शोभा यत्र तत् । मैवं वदेति शेषः । परमार्थतः यथार्थतः विचा-
र्यमाणे । भेद इत्यादि । त्वचा चर्मणा आवृते आच्छादिते त्वगावृते शरीरनाम्नि
देहसंज्ञे । भेदः वसा । मज्जा अस्थिसारः । एतेषां संघाते समृद्धे । सदा बीभत्सं
ज्ञगुप्साकरि दर्शनं यस्य तस्मिन् । का शोभा । न कापीर्यर्थः । तदुक्तं—मांसं भेदो
शधिरं रोम नखं देहतो विनैकैकम् । बीभत्सं संघाते रमणीयमहो विमोहमाहात्म्यम् ॥
इति । अतः एतन्नाशे खेदं मा कृथाः । वैनतेयं च मा परुषं वादीः इत्यर्थः ॥ २३ ॥
नायकवचनं श्रुत्वाह—महामन्त्रिति । पापगौरवेण देहपतनादूर्ध्वं नरकपातो ध्रुव
एव इति मत्वा आह—नरकः भाविनरकपातचिन्तेत्यर्थः एवानलस्तस्य ज्वालाभिः
अवलीढं कवलीकृतम् । एनसः पापात् । पापस्य प्रतिपक्षं शत्रुं पापस्य दाहकं
प्रायश्चित्समित्यर्थः । नित्यामिति । नित्यं यः प्राणाभिधातः जीविंसा तस्मात्प्र-
तिविरम निवर्तस्व । प्राकृतस्य पूर्वाचरितस्य हिंसारूपपापस्य अनुतापं पश्चात्तापं कुरु ।
सर्वसत्त्वेषु सर्वेषु प्राणिषु अभीति हिंसानिवृत्या दिशन् ददत यत्नात्प्रयत्नेन तदेकपर-
तयेत्यर्थः । पुण्यप्रवाहसुकृतराशि समुपचिनु संगृहाण । येन पुण्यसंचयेनेति वा ।

१ (सद्यथम् ।) अम्ब. २ त्वचा—समा—वृते । ३ शरीरे खलु—वास्ति । ४ अनुभवामि.
५ येन मुच्येयमस्मा । ६ यद् । ७ स्थित्वा कृताङ्गलिः । ८ आङ्गापय । ९ एतन्नालिं
कचित् । १० सर्वप्राणानिपातात्प्रतिविरम कुरुष्वादरेणानुतापं । ११ जानिपा० । १२ प्राकृते
चा० । १३ विरचय दिशतात्—म् ।

मंगनं येनात्र नैनः फलति परिणतं प्राणिहिंसासमुत्थं
दुर्गाधे वारिपूरे लवणपल्मिव क्षिसमन्तर्हदस्य ॥ २४ ॥

ग्रु०—यदाज्ञापयैति भवान् ।

अज्ञाननिर्द्राशयितो भवता प्रतिबोधितः ।
सर्वप्राणिवधादेष्व विरतोऽय प्रभृत्यहम् ॥ २५ ॥

संप्रति हि ।

क्वचिहीपाकारः पुलिनविपुलैभोगनिवहैः
कृतावर्तभ्रान्तिर्वलयितशरीरः क्वचिदपि ।
व्रजन्कूलात्कूलं क्वचिदपि च संतुप्रतिसमः
समाजो नागानां विहरतु महोदन्वति सुखम् ॥ २६ ॥

अपि च ।

अत्र अस्मिन्पुण्यप्रवाहे मग्नं प्राणिनां हिंसा प्राणिहिंसा तस्मात्समुत्तिष्ठतीति प्राणि-
हिंसासमुत्थं जीववधजनितं एनः पापं परिणतं भूत्वा । हदस्य जलाशयस्यान्तः
दुर्गाधे गर्भारे वारिपूरे जलसमूहे क्षिसं लवणस्य पलं पलमितं लवणमित्यर्थः । इव न
फलति । तथथा अगाधजलस्य हदस्य लवणरसत्वं नापादयति तथा महतः पुण्य-
राशोः पुरतः खर्वीभूतं ते एनोपि नरकरूपं फलं न जनयेदित्यर्थः । उपमाकारक-
दीपकयोः संसृष्टिः । स्पग्धरा वृत्तम् ॥ २४ ॥ एवं बोधित उपदेशानुष्ठानं प्रति-
जानीते-अज्ञानेति । इतः प्राक् अज्ञानरूपा निद्रा तथा शयितः सुमः भवता
प्रतिबोधितः जागरितः । अज्ञानं निरस्य विवेकं प्राहितः । अद्य प्रभृति एषोहं
सर्वप्राणिवधात् विरतो निवृत्तः । न तु निवर्तिष्ये ॥ २५ ॥ संप्रति अद्यैव न
तु आगामिनि काले । क्वचिदिति । नागानां समाजः महोदन्वति महासागरे
सुखं निर्भयं यथा तथा विहरतु कीडतु । अद्य यावद्द्वयेन पाताले निलीना नागा
उन्मज्य सुखेनेतस्ततः संचरन्तु इति भावः । कीदृशः इत्याह-क्वचित्प्रदेशो पुलि-
नवत्सैकतवद्विपुलैः विस्तृतैः भोगनिवहैः अदिशरीरसमूहैः । ‘भोगः सुखे स्त्या-
दिभृतावहेथ फणकाययोः’ इत्यमरः । द्रीपस्येव आकारो यस्य स द्वापाकारः
द्वीपसंस्थानः । क्वचिदपि वलयितं कुण्डलीकृतं शरीरं येन स तथा । अत एव
कृतावर्तभ्रान्तिः कृता जनिता आवर्तस्य वारिभ्रमस्य भ्रान्तिः शङ्का येन स
तथोक्तः । क्वचिदपि च कूलात्कूलं तीरातीरं व्रजन् सेतुप्रतिसमः सेतुसद्वशः ।
कृतसेतुब्रम इत्यर्थः । उपमा भ्रान्तिमांश्वालंकारौ । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २६ ॥

१ नूनं. २ परिमितप्राणिहिंसासमेतत्. ३ येनेतत्; दुर्गाधापारवारः. ४ कण. ५ पथस्ति.
६ निद्रया सुमः. ७ एव. ८ कारैः. ९ महाशैलप्रस्थैः; स्थले वा पाताले. १० विचरतु.

स्वस्तानापादलम्बान्धनतिमिरनिभान्केशपांशान्वहन्त्यः

सिन्दूरेणेव दिग्धैः प्रथमरविकरस्पर्शतामैः कपोलैः ।

अस्मिन्नायासिताङ्गोऽप्यर्वगणितरुजः कानने चन्दनानां

“नित्यं गायन्तु रागादुरगयुवतयः कीर्तिमेतां तवैव ॥ २७ ॥

नाय०—साधु महात्मन्साधु । अनुमोदामहे वयम् । सर्वथा दृढ-
समाधिर्भव । (शङ्खचूडमुँहित्य ।) त्वयापि स्वगृहमिदानीं गम्यताम् ।

शङ्क०—(निःश्वस्याधोमुखस्थिष्ठति ।)

नाय०—(निःश्वस्य शङ्खचूडं पश्यन् ।) शङ्खचूडं सत्वरं गच्छ ।
शोकाकुलं जननीं पश्य ।

उत्प्रेक्षमाणा त्वां ताक्ष्यचञ्चुकोटिनिपौतितम् ।

त्वदुःखदुःखिता नूनमास्ते सा जननी तव ॥ २८ ॥

दृष्टा—(साम्भम् ।) धन्या खलु सा जननी या गरुडमुखपति-
तस्याक्षतशरीरस्यैव पुत्रकस्य मुखं प्रेक्षिप्यते । (क)

(क) धेणा क्खु सा जणणी जा गरुडमुहैप्तिदस्स अखदसरीरस्स एव
पुत्रअस्स मुहं पेक्खिसदि ।

स्वस्तानिति । स्वस्तान् शिथिलबन्धत्वाद्विग्लितान् । आपादलम्बान् पादपर्यन्तं
लम्बमानान् । घनं यत्तिमिरं तत्सद्शान् निबिडान्धकारतुल्यान् केशपाशान् कच-
कलापान् वहन्त्यः । प्रथमाः प्रातःकालिका रविकरा: सूर्यकिरणास्तेषां स्पर्शेन तामैः
बालातपसंपक्षेण रक्तचूर्णकेण इव दिग्धैः लिसैः । अनेन
सौकुमार्यमुक्तम् । कपोलैः उपलक्षिताः । आयासितानि परिभ्रमणादिश्रमेण थान्तान्य-
ङ्गानि यासां तादृशोपि अस्मिन् चन्दनानां कानने अवगणिता रुक्ष पीडा याभिस्ताः
उरगयुवतयः एतां तवैव कीर्ति रागात्प्रेमणा गायन्तु । उत्प्रेक्षालंकारः । स्वधरा वृत्तम्
॥ २७ ॥ दृढः समाधिः निश्चयः यस्य स तथा । दृढसमाधान इति पाठे स एवार्थः ।
उत्प्रेक्षमाणोति । ताक्ष्यचञ्चुकोट्या गरुडस्य चञ्चव्येण निपतितं हतं । विपाटि-
तमिति पाठे दारितं । त्वामुत्प्रेक्षमाणा संभावयन्ती सा पूर्वं शोकविहृला दृष्टा । तव
माता नूनं त्वदुःखेन दुःखिता संजातदुःखा आस्ते । अतः तदुःखनिरसनार्थं त्वयावश्यं
गन्तव्यमिति भावः ॥ २८ ॥ अक्षतं अवणितं सुरक्षितमित्यर्थः । शरीरं यस्य तस्य ।

प्रस्थाना—नात्पादल०—स्वस्तान्याताल०—लग्नांस्तमिरचयनिभान् २ हस्तान् ३ गैव.
४ रक्षैः; ५ आया—सेना—साहा—लसाङ्गयः; ६ प्यविग०; उपरिग०. ७ अस्मिन्,
८ समाधानः; ९ निर्देश्य. १० शंखचूड स्वशृङ्खं गम्यतां चिराय. ११ मातरं. १२ शंख-
चूड...पश्य । एतन्नास्ति क्वचित् १३ विपा०. १४ दुःखं. १५ सा खलु पुण्णा से जननी.
१६ अखदसरीरं एष्व पुत्रभ्यं पेक्खिसदि.

शङ्ख०—अम्ब सत्यमेतत्। यदि कुमारः स्वस्थो भविष्यति ।

नाय०—(वेदनां नाटयन् ।) अहह परार्थसंपादनं रसाक्षेपादेतावतीं वेलां न वेदिताः संप्रति मां बाधितुमारब्धा मर्मच्छेदिन्यो वेदनाः । (मरणावस्थां नाटयति ।)

जीम०—(संसध्रमम् ।) हा वत्स किमेवं करोषि ।

वृद्धा—हा किं नु खल्वेवं वदति । परित्रायध्वं परित्रायध्वम् । एष खलु मे पुत्रको विपद्यते । (क)

नाय०—आर्यपुत्र मां परित्यज्य गमनं ते न युक्तम् । (ख)

नाय०—(अञ्जलि कर्तुभिच्छन् ।) शङ्खचूड समानय मे हस्तौ ।

शङ्ख०—(तथा कुर्वन् । साक्षम् ।) कष्टमनोर्थीभूतं जगत् ।

नाय०—(किञ्चिर्मीलिनाक्षः पितरौ पद्यन् ।) तात अम्ब अँयं मे पश्चिमः प्रणामः । यतः ।

गात्राण्यमूनि न वहन्ति विचंतनानि
ओत्रं स्फुटाक्षरपदां न शृणोति वाचम् ।
कष्टं निमीलितमिदं सहसैव चक्षु-
र्हा तात यान्ति विवशस्य ममासत्रोऽमी ॥ २९ ॥

(क) हा किं णु क्षु एवं वेददि । परित्ताअह परित्ताअह । एसो क्षु मे पुत्रओ विवज्जइ । (ख) अँजैउत्त मं परिच्छइ गमणं ते ण जुत्तं ।

परार्थसंपादने रसः प्रीतिस्तेनाक्षेपस्तस्मात् । मर्माणि छिन्दन्ति तादृश्यः । वेदना ब्रणपीडाः । समानय एकत्रानय । विपद्यते म्रियते । गात्राणीति । विगता चेतना संज्ञा येषां तानि विचंतनानि अवसन्नशक्तीनि अमूनि मम गात्राणि अवयवा न वहन्ति स्वं स्वं कार्यं न कुर्वन्ति । तदेव प्रतिपादयति । श्रोत्रं कणेन्द्रियं स्फुटानि अक्षराणि पदानि सुसिङ्गन्तानि च यस्यां तादर्शीं गिरं वाणीं न शृणोति । अस्फुटमेव शृणोतीत्यर्थः । कष्टं इदं चक्षुः सहसा अक्समादेव उपहतशक्तिवान्निमीलितं सुकुलितम् । हा तात विवशस्य गलितचैतन्यस्य मम अमी असवः प्राणा यान्ति ।

१ स्वस्थीभ०; कुमारस्य स्वामित् । २ दनामृतरसास्वादाक्षिमत्वादेता० विदिता... रब्धा वेदना । ३ वेदिताः । सम्प्रति तु; लक्षिताः । ४ जलं । ५ कृतं; अनर्थीभूतं, दृ अधोन्मी०;—चक्षुः । ७ अयमन्त्यः प्रणामो मे । ८ सचेतनत्वं । ९ न गिर०-पदा न गिरः-शृणोति । १० बोपि । ११ वद्वदि (वर्तते); हा पुनः अ किं तं क्षु मणसि वद्वदि । १२ हा अज्ज० परिच्छदुकाम विअ लक्खीअसि ।

अथ वा किमनेन प्रलिपितेन । (‘संरक्षता पन्नगम्-’ईत्यादि पठित्वा पतनि ।)

टृद्धा—हा पुत्र हा वत्स हा गुरुजनवत्सल कुत्र गतोऽसि ।
देहि मे प्रतिवचनम् । हा लोचनानन्द हा जीमूतवाहन कथं पुनस्ते
दर्शनम् । (क)

जीमू०—हा पुत्र जीमूतवाहन हा निर्विलजनवत्सल हा सर्व-
गुणनिधे । क्वासि । देहिै मे प्रतिवचनम् । (हस्तमुक्तिष्य ।) कष्टं भोः
कष्टम् ।

निराधारं धैर्यं कमिव शरणं यातु विनयः
क्षमः क्षान्ति बोद्धुं क इह विरता दानपरता ।
हतं सत्यं सत्यं ब्रजतु कृपणा काय करुणा
जगत्कृत्स्नं शून्यं त्वयि तनय लोकान्तरगतं ॥ ३० ॥

नायि०—हा आर्यपुत्र कथं मां परित्यज्य गतोऽसि । निर्घृण-
हृदये वज्रकठिनदेहे मलयवति प्राणनाथं विना कथमद्यापि जीवसि । (ख)

(क) हा पुत्र हा वच्छ हा गुरुजणवच्छल कैहिं गदोसि । देहि मे पडिव-
अणं । हा लोभणाणन्द हा जीमूदवाहण कहुं पुणो दे दंसणं ।

(ख) हा अज्ञउत्त कहुं मं परिच्छइअ गदोसि । णिर्गिर्धणहिअए वज्रकठिण-
देहे मलयवदि पाणनाधं विणा कधं अज्ञवि जीवसि ।

स्वभावोक्तिः प्राणनिष्कमणे गात्राणामचेनत्वस्य हेतुलेन कथनात्काव्यलिङ्कं चालं-
कारौ । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २९ ॥ देहे ममत्वाभावादाह-किमनेनेति । निरा-
धारमिति । हे तनय त्वयि लोकान्तरगते परलोकं गते । अन्यः लोकः लोका-
न्तरम् । धैर्यं धीरता निर्गत आधारो यस्य तन्निराधारं निरवलाभनं जातम् । त्वादशस्य
लोकोत्तरधैर्यशालिनोऽभावादित्यर्थः । विनयः नम्रता कमिव शरणं यातु आश्रयत्वे-
नोद्देतु । न कमर्पीत्यर्थः । इहास्मिङ्गति क्षान्ति क्षमां बोद्धुं धारयितुं कः क्षमः ।
न कोपीत्यर्थः । दानपरता त्यागशीलता । औदार्यमित्यर्थः । विरता समाप्ति याता ।
सत्यं सत्यमेव ध्रुवं हतं विनष्टम् । कृपणा आश्रयाभावाद् दीना कृपा दया च अद्य
क ब्रजतु । न त्वादगधिष्ठानं यद्गच्छेदित्यर्थः । किं बहुना । जगत् शून्यं त्वां विना
निरर्थकं जातम् । अतिशयोक्तिः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३० ॥ वज्रवत्कठिनः देहो यस्याः

१ इति पूर्वोक्तं श्लोकं पाठित्वा पतात्-निर्मालति. २ प्रणयिं; वल्लभ. ३ वचेननापि
मे प्रथ्युत्तरं न ददासि. ४ हस्तातु०. ५ ब्रजतु च कृपा काय कृपणा. ६ जातं. ७ कहिं
इसि नए पुणो पेक्षिवदध्वा. निर्गिर्धणे म० किं एकं पेक्षिव दब्वंति आन्तरं वेलं जंविदासि.

शङ्ख०—हा निष्कारणपरोपकारब्रत प्राणेभ्योऽपि वल्लभतरं जनं विहाय गम्यते । तदवश्यमेव भवन्तमन्वेति शङ्खचूडः ।

गरु०—(सोद्वेगम् ।) कैष्टमुपरतोऽयं महात्मा । तत्किमिदानीं करोमि ।

वृद्धा—(साक्षम् । ऊर्ध्वमवलोक्य ।) भगवन्तो लोकपालाः कथमप्य-मृतेन सिक्त्वेमं मे पुत्रकं जीवयत । (क)

गरु०—(सहर्षमात्मगतम् ।) अये अमृतसंकीर्तनात्साधु स्मृतम् । मन्ये प्रमृष्टमयशः । तद्यावत्रिदशपतिमध्यर्थं तद्विसृष्टेनामृतवर्षेण न केवलं जीमूतवाहनं यावदेतानपि पूर्वभक्षितानस्थिशेषानुरंगपतीन्प्रत्युज्जीवयामि । अर्थं प्रार्थितो न दास्यत्यसौ ततोऽहं

पंक्षोत्क्षसाम्बुनाथः पटुतरैपतनप्रेर्यमाणैः समीरै-
र्नेत्रौर्चिःप्लोषमूच्छर्त्ताविधुराविनिपतत्सानलद्वादशार्काः ।

(क) भगवन्तो लोकपाला कहंपि आमिएण सिच्चिअ एदं मे पुत्तञ्ज जीवावेह ।

तादृशि । निष्कारणः अहेतुकः यः परोपकारः स एव ब्रतं यस्य तादृशं । वल्लभतरं जनं मातापित्रादिकम् । उपरतः मृतः । लोकपालाः अष्टौ दिग्गीशाः । ‘इन्द्रो वहिः पितृपतिः (यमः) नैकृतो वस्त्रो मरुत् । कुबेर ईशाः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ’ ॥ इत्यमरः । प्रमृष्टमपमार्जितम् । चिकीर्षितस्येषत्कर्त्वनिश्चयेन सिद्धव-क्त्यनम् । तिष्य एव दशा येषां ते त्रिदशाः । त्रिः दशा परिमाणं येषां ते इति वा । संख्ययाव्यया० इत्यादिना बहुत्राहिः । तेषां पतिरिन्द्रस्तम् । तद्विसृष्टेन तेन प्रेरितेन । अस्थीनि शेषो येषां ते अस्थिशेषास्तान् । न दास्यत्यसौ पूर्वं दृष्टमत्रभाव इत्यर्थः । चिकीर्षितं प्रतिजानीते-पक्षोत्क्षपतेत्यादिना । पटुतरं सरभसकृतं यत्पतनं सागरमभीत्यर्थः । तेन । तत्र पक्षयोराकुञ्जनप्रसरणाभ्यामिति यावत् । प्रेर्यमाणैः प्रेष्यमाणैः समीरैः पवनैः हेतुभिः । पक्षाभ्यामुक्षिसः अम्बुनाथः लक्षणया

१ कुमार केरमं प्राणेभ्योपि वल्लभं जनं परित्यज्य गम्यते; हा कुमार क प्राणेभ्योपि वल्लभतरं परिजनं परित्यज्य गतोसि. २ श्यमन्वेति त्वा शं०, ३ हा क०, ४ मया कर्तव्यम्. ५ स्मारितम्. ६ परिमृ०; विनष्टम्. ७ आशीविषान्. ८ यदि न ददात्यसौ तदादृं; अथ वा न ददात्यसौ नदाहम्. ९ पक्षैः क्षिप्त्वाम्बुनाथं पटुतरजवनैः प्रेर्यमाणैः समीरैः. १० पटुजबपवनपेर्यमाणं समीरे. ११ नेत्राश्चि.

चञ्चला संचूर्ण्य शकाशनिधनदगदाप्रेतलोकेशदण्डा-

नाजौ निर्जित्य देवान्क्षणमसृतमैर्यां वृष्टिमभ्युत्सृजामि ॥ ३१ ॥
तदयं गतोऽस्मि । (इति साठोपं परिकम्य निष्कान्तः ।)

जीम०—वत्स शङ्खचूड किंमद्यापि प्रतीक्ष्यते । समाहस्य
दारूणि पुत्रस्य मे विरचय चिंताम् । येन वयमप्यनेनैव सह गच्छामः ।

बृद्धा—पुत्र लघु सज्ज । दुःखं खल्वस्माभिर्विना भ्राता ते
तिष्ठति । (क)

शङ्ख०—(सात्रम् ।) यदाज्ञापयन्ति गुरवः । नन्वग्रंग एवाहमत्र
युष्माकम् । (उत्थाय । चितारच्चनां कृत्वा ।) तात अम्ब सज्जीकृतेयं चिता ।

जीम०—कष्टं भोः कष्टम् ।

उष्णीषः स्फुट एष मूर्धनि विभात्यूर्णेयमन्तर्भुवो-

श्वस्तामरसानुकारि हरिणा वक्षः स्थलं स्पर्धते ।

चक्राङ्कौ च करौ तथापि हि कथं हा वत्स मे दुष्कृतै-

स्त्वं विद्याधरचक्रवर्तिपदवीमपाप्य विश्राम्यसि ॥ ३२ ॥

(क) पुंत लहु सज्जेहि । दुक्खं क्षु अम्हेहिं विणा भाउणो दे चिङ्गेदि ।

अम्भोर्विजलं येन तादशः । पदुजवपवनप्रेर्यमाणे समीरे इति पाठे समीरे
वायौ पदुना महता जवपवनेन वेगवायुना प्रेर्यमाणे प्रतीपं क्षिप्यमाणे । पलः यनं
कारिते वायौ इत्यर्थः । पक्षैरित्यादिपाठे पक्षैः कर्तृभिः प्रेर्यमाणैः । पदुतराश्च ते
जवनाश्च तैः समीरैः अम्बुनाथं । क्षिप्त्वेत्यर्थः । नेत्रार्चिषः नयनाम्रः यः ह्लोषः ।
तत्कृत इत्यर्थः । दाहः तेन या मूर्च्छी मोहस्तया विघुरं विहूलं यथा तथा विनि-
पतन्तः । यद्वा तथा विघुराश्च ते विनिपतन्तश्च सानला अनलेन अग्निना सहिता
द्वादश अर्का यस्य तादशः अहम् । शकस्य अशनि वज्रं धनदस्य कुबेरस्य गदां
प्रेतलोकेशस्य यमस्य दण्डं च इत्येतानि प्रधानशङ्खाणि चङ्गा संचूर्ण्ये आजौ युद्धे
देवान् निर्जित्य क्षणं अमृतमयीं सुधामयीं वृष्टिमभ्युत्सृजामि पातयामि । कारक-
दीपकातिशयोक्त्योः संसुष्ठिः । स्वगधरा वृत्तम् ॥ ३१ ॥ साठोपं सावेशम् ।
आवेशाणोपसंरम्भाः । इति त्रिकाण्डशेषः । लघु शीघ्रं सज्ज अस्मिन्कर्मणि आसक्तो
भव । उष्णीष इति । मे मम दुष्कृतैः दुष्कर्मभिः पापैरित्यर्थः । व्याख्यातमे-

१ वारिलोकशापाशान् । २ नन्तः संमग्न-नित्यान्तर्मग्न-पक्षः । ३ अमृतमयं वर्षम्.
४ मिदानीमिह । ५ चिति । ६ वैश्वानरं साधयामः । ७ पुरःमरः । ८ रचनं नाट्यातिः
नाटयित्वा । ९ एव । १० महूः । ११ किं गच्छसि । १२ पुत्रभ संबच्चूड । १३ बुङ्ग
(बर्तने); अम्हेहिं विणा भाउणो दे दुक्खं भविष्यादि ।

देवि किमिवं रुद्यते । तदुत्तिष्ठ चितासारोहणः ।

(सर्व उत्तिष्ठन्ति ।)

नायिका—(बद्धाजलिरुच्चं पश्यन्ती ।) भगवति गौरि त्वयाज्ञ-
सम् । विद्याधरचक्रवर्ती भर्ता ते भविष्यतीति । तत्कथं मम मन्दभा-
व्यायास्त्वमलीकवादिनी संवृत्ता । (क)

(ततः प्रेविशति संसभ्रमा गौरी ।)

गौरी—महाराजं जीमूतकेतो नै खलु साहसमनुष्टांतव्यम् ।

जीमू०—अर्ये कथमोघदर्शना गौरी ।

गौरी—(मलयवतीमुद्दिश्य ।) वत्से मलयवति कथमहमलीकवाँ-
दिनी भवेयम् । (नायकमुपसृत्य कमण्डलदकेनाभ्युक्ष्य ।)

निजेन जीवितेनापि जगतामुपकारिणः ।

परितुष्टास्मि ते वत्स जीव जीमूतवाहन ॥ ३३ ॥

नाय०—(उत्तिष्ठति ।)

जीमू०—(सर्वम् ।) देवि दिष्टचा वर्धसे । प्रत्युङ्गीवितो वत्सः ।

बृद्धा—भगवत्या गौर्याः प्रसादेन । (ख)

(क) भअवदि गोरि तुए आणतं । विज्ञाहरचक्रवत्ती भत्ता दे भविस्सदिति ।
ता कहं मम मन्दभगाए तुमं अलीबैवादिनी संवृत्ता ।

(ख) भअवदाए गोरीए पसादेण ।

तत्पर्यं २३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ॥ ३२ ॥ अलीकमसलं वदतीति अलीकवादिनी । महाराज
इति अकार्यत्वयोतनार्थम् । साहसं चिताप्रवेशरूपम् । न मोघं व्यर्थममोघं सफलं
दर्शनं यस्याः सा । अन्ये येन केनापि स्वप्राणरक्षणं कुर्वन्तीति तेभ्यो
व्यतिरेकं दर्शयन्नाह—निजेनेति । हे वत्स पुत्र निजेन जीवितेनापि । किं
वक्षव्यं वस्त्वन्तरेणेति । जगतां तत्रिवासिनामित्यर्थः । हितसम्पादनेन उपकारिणः ते
परितुष्टास्मि । हे जीमूतवाहन जीव पुनरपि सजीवो भव । देहोपाधिमुक्तस्य पुनरपि

१ मपरं; किमिदमतिविलग्भ्यते । उत्तिष्ठ चितासमारोहणाय. २ चितायामा०.
३ परिकामन्ति. ४ मल०. ५ संसंध्रमं प्राविश्य. ६ न खलु न खलु. ७ ०ष्टेयम्.
८ कथम० भगवती गौरी; अस्मात्परं-भगवति नमस्ते इत्यधिकं क्रचित्. ९ वादिनी ।
दृश्यताम्. १० अभिषिच्य; वारिणाभ्युक्षन्ती. ११ यद्यमक्षतशरीरो जी० समुत्थितः
१२ जहा वि०. १३ भावधेआए; भगाए कदे (कृते). १४ ०अवभणा (०कवचना).
१५ दीए पसां.

(उभौ गौर्याः पादयोः पतित्वा नायकमालिङ्गतः ।)

नायिका—(सहर्षम् ।) दिष्टचा प्रत्युज्जीवित आर्यपुत्रः । (क)

(गौर्याः पादयोः पतति ।)

नाय०—(गौरी दृष्टे बद्धाङ्गलिः ।) अंये कथमोघदर्शना भगवती ।

अभिलषिताधिकवरदे प्रणिपतितजनार्तिहारिणि शरण्ये ।

चरणौ नमास्यहं ते विद्याधरवेन्द्रिते गौरि ॥ ३४ ॥

(इति गौर्याः पादयोः पतति ।)

(सर्वं ऊर्ध्वं पश्यन्ति ।)

जीम०—अये कथमनभ्रा वृष्टिः । भगवति किमेतत् ।

गौरी—राजन् जीमूतवाहनं प्रत्युज्जीवितुमेताश्चास्थिशेषानुर-
गपतीसन्मुपजातपश्चात्तापेन पक्षिपतिना गरुडेन देवलोकादियममृत-
वृष्टिः पातिता । (अर्द्धुर्ल्या निर्दिश्य ।) किं न पश्यति भवोन् ।

संप्राप्ताखण्डदेहाः स्फुटमणिकिरणैर्भासुरैरुत्तमाङ्गै-

जिह्वाकोटिद्वयेन क्षितिममृतरसास्वादलोभालिहन्तः ।

(क) दिग्भिर्विद्युतिः पच्चुज्जीविदो अज्जउत्तो ।

देहप्रापणाजीमूतवाहन इति निर्देशः ॥ ३३ ॥ अभिलषितोति : अभिलषितादभीष्ठा
दधिकम् । अयं पर्यासं न याचते युक्तमात्महितं वा न जानातीति मत्वेत्यर्थः । वरं
ददातीति तत्सम्बोधनम् । प्रणिपतिताः प्रणताः शरणमागता इत्यर्थः ये जनास्तेषा-
मार्तिहारिणि पीडादूरीकरणशीले । शरणे रक्षणे साधुः शरण्या । तत्र साधुः इति
यत्प्रत्ययः । तत्सम्बुद्धिः । विद्याधरैः वन्दिते विद्याधराणां कुलदेवते गौरि अहं ते
चरणौ नमामि । अत्र विशेषणानां साभिप्रायत्वापरिकरालंकारः । आर्या छंदः ॥ ३४ ॥
अविद्यमानानि अश्राणि मेघा यस्याः सा । कारणेन विना कार्यदर्शनात्प्रश्नः—भगवति
किमेतदिति । संप्राप्तेति । संप्राप्तः वर्णकान्त्यादिवैफल्यराहित्येन प्राप्तः अखण्डः
समग्रः । न तु केनाप्यंशेन अवयवेन वा हीनः । देहो यैः ते संप्राप्ताखण्डदेहाः । स्फुटा
प्रकाशमाना मणीनां शिरःस्थरत्वानां किरणा येषां तैः भासुरैः उज्ज्वलैः उत्तमाङ्गैः
शिरोभिः उपलक्षिताः । जिह्वयोः कोटिद्वयं अग्रयुगलं तेन । अमृतरसस्य य
आस्वादः तस्य लोभात् तत्स्पृहया । क्षितिं भूमि लिहन्तः । संप्रति इदानीमेव
आवद्धः कृतः गमनौत्सुक्यात् वेगः यैस्ते तथोक्ताः । एते विषधरपतयः मलयगिरे:

१ दृष्टा सादर्द; बद्धाङ्गलिः प्रणमन्. २ भगवति. ३ ताखिल. ४ प्रणतिपरज्जन-
५ देवते. ६ अनभ्रादाकाशात्. ७ महाराज...नमुज्जी०; राजन् जीमूतकेतो. ८ अंगु-
ल्यग्रेण निर्दिशन्ती. ९ महाराजः. १० ताः शंखचूडँ.

संप्रत्याबद्धवेगा मलयगिरिसरिद्वारिपूरा इवैते

वक्रैः प्रस्थानमार्गं विषधरपतयस्तोयराशि विशन्ति ॥ ३५ ॥

(नायकमुदित्य ।) वत्स जीमूतवाहन न त्वं केवलं जीवितदानमात्र-
स्यैव योग्यः । तद्यमपरस्ते प्रसादः ।

हंसांसांहतहेमपङ्कजरजः संपर्कपङ्कोक्षितै-

रुत्पञ्चमेम मानसादुपनैस्तोर्यमहापावनैः ।

स्वेच्छानिर्मितरब्दकुम्भनिहितैरेषाऽभिषिच्य स्वयं

त्वां विद्याधरचक्रवर्तिनमहं प्रीत्या करोमि क्षणांत् ॥ ३६ ॥

अपि च ।

अग्रेसरीभवतु काञ्चनचक्ररत्न-

मेष द्विपश्च धंवलो दशनैश्चतुर्भिः ।

श्यामो हरिर्मलयवत्यपि चेत्यमूर्नि

रत्नानि ते^१ समवलोकय चक्रवर्तिन् ॥ ३७ ॥

सरितां वारिपूरा जलप्रवाहा इव वक्रैः जातिस्वभावाजिजह्नैः मार्गैः तोयराशि
विशन्ति । तेषां पातालवासित्वात्तस्य च समुद्रमार्गेण गन्तव्यत्वात्समुद्रप्रवेशः ।
उत्प्रेक्षास्वभावोक्त्योः संसृष्टिः । स्वग्धरा वृत्तम् ॥ ३५ ॥ जीवितदानमेव
जीवितदानमात्रं तस्य योग्यः । अभिलयिताधिकवरदे इति यदुक्तं तस्य
याथार्थ्यं दर्शयन्त्याह-तद्यमिति । हंसांसेत्यादि । हंसानां मरालानां अंसैः
स्कन्धप्रदेशैः आहतानां ताडितानां विघूतानां मित्यर्थः । हेमपङ्कजानां कनक-
कमलानां रजसा परागेण संपर्के एव पङ्कस्तेन उक्षितैः सिक्तैः संपृक्तैरित्यर्थः ।
अनेन तेषां सुरभित्वमुक्तम् । मम मानसान्मनसा योगवलादिति यावत् । यद्वा मम
मानसमेव मानसं तदाख्यं सरस्तस्मात् । उपनैः प्राप्तैः । महापावनैः अतिपुण्यैः ।
स्वेच्छया मत्संकल्पेन निर्मितेषु रत्नकुम्भेषु निहितैः । अभिषेके तेषामावश्यकत्वात् ।
तोयैः प्रीत्या अभिषिच्य एषाहं त्वां क्षणाद् विद्याधरचक्रवर्तिनं करोमि । उदात्ता-
लंकारः । अनुप्रासश्च । शार्दूलविकीडितं वृत्तम् ॥ ३६ ॥ न केवलं चक्रवर्तिं त्वं
तत्सामग्रीमपि वितरामीत्याह-अग्रेसरीभवत्यिति । हे चक्रवर्तिन् चक्रेषु रत्न-
मिव चक्ररत्नं । काञ्चनं चक्ररत्नं काञ्चनचक्ररत्नं । अग्रेसरीभवतु दीयमानेषु प्रथमं
भवतु । चतुर्भिः दशनैः दन्तैः उपलक्षित एष धवलो द्विपश्च । एतेन ऐरावतस्ये-
वास्य हस्तिरत्नत्वं ध्वनितम् । श्यामो हरिरश्वश्च । अश्वानां श्यामस्य मुख्यत्वात् ।
मलयवती चापि इति अमूर्नि मया दत्तानि ते रत्नानि समवलोकय सम्यक् पश्य ।
समुच्चयालंकारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३७ ॥

१ वेगं. २ डवामी. ३ हंसासेवित. ४ ०कोज्ज्वतै. ५ ०दपि परं; सादवगतैः;
सादवतरत्तोः. ६ एवा. ७ ध्रुवम्. ८ सरो; सरः श्रेयतु. ९ कमेतत्. १० धवलैः. ११ मै.

अपि च । एते शारदशशाङ्कधैवलबालव्यजनहस्ता मणिमरीचिर-
चितेन्द्रचापभक्तयो भक्तिनमितपूर्वकायाः प्रणमन्ति त्वां मतञ्जादयो
विद्याधरपतयः । तदुच्यतां किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।

नार्य०—अतः परमपि प्रियमस्ति ।

त्रातोऽयं शङ्कचूडः पतगपतिभयाद्वैनतेयो विनीत-
स्तेन प्राग्भक्षिता ये विषधरपतयो जीवितास्तेऽपि सर्वे ।

मत्प्राणापत्या चें मुक्ता न गुरुभिरसवश्चकवर्तित्वमासं

साक्षीत्वं देवि दृष्टा प्रियमपरमतः १किं पुनः प्रार्थ्यते यत् ॥ ३८ ॥
तथापीदैमस्तु । (भरतवाक्यम् ।)

वृष्टिं हृष्टशिखण्डिताण्डवकूटो मुञ्चन्तुं कालेऽम्बुदाः

कुर्वन्तु प्रतिरूढसंततहरिच्छस्योत्तरीयां क्षितिम् ।

शरदि भवः शारदः शशांकः इन्दुः स इव धवलानि बालव्यजनानि चामराणि
हस्ते येषां तादृश्यः । मणिमरीचिभिः मुकुटस्थरल्लक्षणैः रचिता इन्द्रचापस्य
भक्तिः संस्थानं यैस्ते तथोक्ताः । पूर्वं कायस्य पूर्वकायाः । भक्त्या नमितः पूर्व-
कायः येषां ते तथोक्ताः । मतञ्जलेवाद्यः पूर्वं राज्यापहृते प्रवृत्ताः प्रधानैरिणोपि
प्रणमन्ति किमु वक्तव्यमितरे । एवं ते सुप्रतिष्ठितं चक्रवर्तित्वमिति भावः ।
किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि इत्यनेन काव्यसंहारलक्षणमुपक्षिसम् । त्रातोय-
मिति । अयं शङ्कचूडः पतगपतिभयात् त्रातः रक्षितः । वैनतेयः गरुडः विनीतः
विनयं प्राप्तः । हिंसाया निवृत्त इत्यर्थः । ये विषधरपतयः तेन प्राक् पूर्वं
भक्षितास्ते सर्वेषि जीविताः । मत्प्राणापत्या मम जीवितलक्ष्या गुरुभिः पित्रादिभिः
असवः प्राणाश्च न मुक्ताः त्यक्ताः । चक्रवर्तित्वं चासम् । हे देवि अम्बिके त्वं
साक्षात्प्रत्यक्षतया दृष्टा । योगिनामपि दुर्लभं निःश्रेयसप्रदं जगन्मातुस्तव दर्शनं
जातमित्यर्थः । किं पुनः अतः अपरं प्रियं अस्ति यत्प्रार्थ्यते मया याच्यते ।
न किमपि प्रार्थनीयमवशिष्यमिति भावः । काव्यलिङ्गम् । सग्धरा वृत्तम् ॥ ३८ ॥
भरतस्य प्रधाननटस्य वाक्यं भरतवाक्यम् । नाटकसमाप्तौ नटेन आशीर्दयिते
तत्प्रतिपादकं वाक्यम् । प्रस्तावनानन्तरं नटवाक्याभावादिदं भरतवाक्यमित्युच्यते ।
वृष्टिमिति । अम्बुदा मेघाः हृष्टानां वृष्ट्या जातहर्षाणां शिखण्डिनां मयूराणां
ताण्डवं नर्तनं कुर्वन्तीति तथा सन्तः काले योग्यसमये वृष्टिं मुञ्चन्तु । तथा च

१ आलोक्यतामर्मी । २ एते मत्प्रचोदिताश्वदुलचूडामणिमरी० ३ निर्वल । ४ मन्ति
नमन्ति च मतञ्जहतका० ५ हरामि । ६ नाय०—(जानुभ्यां स्थित्वा ।) प्रियकागिणि
७ अस्ति किमपि । ८ भुजग० । ९ मुखान् । १० बिमुक्ता । ११ व्वत्तस्त्वं । १२ प्रार्थ्यते
किं मया । १३ एतावद० । १४ भृतः; कृते । १५ काले किरन्त्वम्बुदाः । १६ घनाः
१७ कुर्वन्तः ।

चिन्वानाः सुकृतानि वीतविपदो निर्मत्सरैर्मानसै-
मोदन्तां सेततं च बान्धवसुहृदोष्ट्रीप्रमोदाः प्रजाः ॥ ३९ ॥

(इति निष्कान्ताः सर्वे ।)

॥ इति पञ्चमोऽङ्कः ॥

॥ ममाम चेदं नागानन्दं नाम नाटकम् ॥

प्रतिरूढमुत्पन्नं संततमविच्छिन्नं यद् हरिद् हरिद्रीणं सस्यं धान्यादि तदेव
आवरकत्वादुत्तरीयमुपरिवर्त्त्वं यस्याः तादृशीं क्षिर्तिं भूमिं कुर्वन्तु । अपि च
निर्गतः मत्सरः येभ्यस्तानि निर्मत्सराणि तैः मानसैः सुकृतानि पुण्यकर्माणि
चिन्वानाः कुर्वत्यः । अत एव वीता निर्गता विपद् यासां ता वीतविपदो निरापदः
प्रजाः । बान्धवानां भ्रात्रादीनां सुहृदां मित्राणां च गोप्त्रीषु मेलकेषु प्रमोदो यासां
तादृश्यः । सततं मोदन्तां हृष्ट्यन्तु । अत्र आशीर्नाम नाट्याङ्गमुक्तम् । क्रिया-
समुच्चयथ । शार्दूलविकीडितं वृत्तम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीनागानन्दटीकायामर्थ-
बोधिन्यां पञ्चमोऽङ्कः ॥

१ घनबद्धशा०. २ अस्मात्परामिदं पद्यं वि० पुस्तके:-

अपि च ।

शिवमस्तु सर्वजगतां परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः ।
दोषाः प्रयान्तु नाशं सर्वत्र सुखी भवन्तु लोकः ॥

सर्वजगतां शिवं कल्याणमस्तु । भूतगणाः प्राणिसमृहाः । सर्वे प्राणिन इत्यर्थः ।
परहितनिरताः परहितैकपरा भवन्तु । दोषाः- कामः क्रोधो भद्रो मानः पैशुन्यं
परिवादिता । लोभाहंकारनैषुर्यदध्मा दोषा इश स्मृताः ॥ इत्युक्ताः नाशं प्रयान्तु ।
लोकः सर्वत्र सर्वविषये सुखी भवन्तु ॥

३ श्रीहर्षकृती नागाङ्गनन्दनाटके जीभूतवाहनजीवनो नाम पञ्चमोऽङ्कः ।

नागानन्दस्थश्लोकानामनुक्रमणी ।

अङ्गिष्ठविम्बशोभा०	२१८	कुणसि घणतरुण०	२१
अग्रेसरीभवतु	५।३७	कुर्वाणो रुधिरार्द्धचञ्चु०	५।१३
अज्ञाननिद्राशयितो	५।२५	क्रोडीकरोति प्रथमं	४।८
अनया जघनाभोग०	१।१९	कचिद् द्वीपाकारः	५।२६
अनिहत्य तं सपत्नं	३।१४	धौमे भङ्गवती तरङ्गित०	५।२
अन्तःपुराणां विहित०	४।१	खेदाय स्तनभार एव	३।६
अन्योन्यप्रीतिकृतः	२।१४	गात्राण्यमूर्ति न वहन्ति	५।२९
अभिलषिताधिक०	५।३४	गोकर्णमर्णवत्टे	५।६
अर्मा गीतारम्भमुखरित०	३।८	ग्लानिर्नाधिकपीयमान०	५।१४
अस्मिन्वध्याशिलातले	४।२७	चब्बचन्चवश्वग्रहृत०	४।१८
अस्या विलोक्य मन्ये	४।१३	चन्दनलतागृहमिदं	२।५
आत्मयिः पर इत्यर्थं	५।२०	चूडामणिं चरणयोर्मम	५।११
आदावुत्पीडपृथ्वीं	५।८	जायन्ते च म्रियन्ते च	४।१६
आमोदानन्दितालिनिपतति	४।२८	जिह्वासहस्राद्वितयस्य	४।५
आर्त कण्ठगतप्राणं	४।११	ज्वालाभङ्गैत्रिलोकी०	५।२१
आलोक्यमानमति०	५।५	णिचं जो विवद्	३।१
आवर्जितं मया	५।१६	तनुरियं तरलायत०	१।१६
आवेदय ममात्मीयं	५।९	तापात्तक्षणघृष्ट०	१।२०
आस्तां स्वस्तिकलशम्	५।१७	ताक्षयेण भक्ष्यमाणानां	(पृ.) ९८
इत्येकशः प्रतिदिनं	४।६	तिष्ठन्भाति पितुः	१।६
उत्प्रेक्षमःणा त्वां	५।२८	तुल्याः संवर्तेकात्रैः	४।२२
उत्कुलकमलकेसर०	१।१३	त्रातोऽयं शङ्खचूडः	५।३८
उन्मज्जलकुञ्जरेन्द्र०	४।३	दक्षिणं स्पन्दते चक्षुः	१।९
उषणिः स्फुट एष	१।१७	दिग्धाङ्गा हरिचन्दनेन	३।९
” ”	५।३२	दिनकरकरामृष्टं	३।१३
एकाकिनापि हि मया	३।१६	दृष्टा विम्बं हिमाशोर्भय०	४।२५
एकत्तो गुरुलभणं	१।१८	द्विजपरिजन०	(पृ.) ४
एतत्ते भूलतोद्दासि	३।११	ध्यानव्याजमुपेत्य	१।१
एतम्नुखं प्रियायाः	३।१०	न खलु न खलु	२।११
कण्ठे हारलतायोग्ये	२।१२	न तथा सुखयति	४।२३
कवलितलवङ्गपलव०	४।४	नागानां रक्षिता	४।२९
कामेनाकृष्ण नापं	१।२	नाहित्राणात्कीर्तिं०	५।७

निजेन जीवितेनापि	५।३३	विलुप्तशेषाङ्गतया	५।२२
नित्यं प्राणाभिघातात्प्रतिविरम	५।२४	विश्वामित्रः श्वमांसं	४।१६
निद्रामुद्रावबन्ध०	३।१८	वृष्टि हृष्टशिखण्डिताण्डव०	५।३९
निराधारं धर्ये	५।३०	वृष्टया पिष्टातकस्य	२।१३
निष्यन्दत इवानेन	२।७	व्यक्तिर्व्यञ्जनधातुना	१।१४
निष्यन्दथन्दनानां	३।७	व्यावृत्येव सितासिते०	२।२
नीताः किं न निशाः	२।३	शयितेन मातुरङ्के	४।२४
न्याये वर्त्मनि	१।७	शय्या शाद्रुलमा०	३।२
पक्षोत्क्षिप्ताम्बुनाथः	५।३१	शशिमणिशिला सेयं	२।६
पित्रोर्विधातुं शु०	१।४	शिरामुखैः स्यन्दत	५।१५
प्रतिदिनमश्चन्य०	४।१९	शिवमस्तु सर्वे०	(पृ.) १२६
प्रिया संनिहितैवेयं	२।९	श्रीहष्ठो निपुणः कविः	१।३
भक्त्याऽतदूरमवना०	५।१२	संरक्षता पवग०	४।२६
भुक्तानि यौवनसुखानि	५।३	संसर्पद्धिः समन्तात्कृत०	३।१५
मधुरमिव वदन्ति	१।११	समुत्पत्स्यामहे मातर्यस्यां	४।२०
ममैतदम्बार्पय	४।१४	संग्रामाखण्डदेहाः	५।३५
महाहिमस्तिष्ठ०	४।१३	सर्वाशुचिनिधानस्य	४।७
मायदक्तुजरगण्ड०	१।८	स्त्रीहृदयेन न सोढाः	२।४
मूढाया मुहुरशु०	४।९	स्थानप्राप्त्या दधानं	१।१२
मेदोस्थिमांस०	५।२३	स्तुरसि किमदक्षिणेक्षण	५।४
मेरी मन्दरकन्दरामु	५।१८	स्मितपुष्पोद्भ्रो०	३।१२
प्रियते प्रियमाणे या	४।१७	स्त्रस्तानापाद०	५।२७
यद्विद्याधरराज०	२।१०	स्वगृहोद्यानगतेऽपि	५।१
यैरत्यन्तदया०	४।१०	स्वर्गीक्षी यदि	१।१५
रागस्यास्पदमि०	१।५	स्वशरीरमपि परायें	३।१७
वच्छ्लथलभिम् दहआ	३।२	स्वशरीरेण शरीरं	५।१९
वासोयुगमिदं	४।२१	हंसांसाहत०	५।३६
वासोर्थं दययेव	१।१०	हारहरपिदामहाणं	३।३
विद्याधेरण केनापि	५।१०	हिसाप्रभवो विजय०	(पृ.) ६९
		हुंकारं ददता मया	३।५

NOTES.

—o:o—

P. 1. नागानन्दस्—Primarily signifies ‘the joy of the Nâgas’; and then ‘the play describing that or having that for its theme,’ by अभेदोपचार or transference of the name of the subject to the composition describing it. See com. p. 3.

प्रथमोङ्कः—For अङ्क or Act, see Introduction. In conformity with the rule—‘आशीर्वदमस्त्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्,’ A Kâvya should be introduced with a benediction, or a salutation to the favourite deity, or succinct mention of the subject-matter,’ writers of Sanskrit plays generally introduce them in either of the first two ways. This is regarded as a Maṅgala, necessary for the removal of obstacles and the safe completion of the work undertaken. In doing so they usually invoke one or more of the Brâhmanical gods, such as S'îva, Vishnu or others, or something connected with them. But departing from that practice the poet here invokes Buddha. The question why he does so or whether any inference can be drawn from this fact as to the author's religion is discussed in the Introduction.

A short account of Gautama Buddha and the temptation he was subjected to by Mâra (the Buddhistic principle of Evil, or Satan) is necessary for a clear understanding of the incidents mentioned in the two stanzas of the Nândî. We, therefore, give it below.

Gautama Buddha was born about the year 550 B. C.¹ at Kapilavastu, the city of the great sage Kapila, the site of which is identified with Bhûila Dît in the Basti District of the United Provinces. His father was S'uddhodana, King of the Sâkya tribes, whose capital was Kapilavastu. His mother Mâyâ or Mâyâdevî belonged to the house of Koli and died seven days after his birth.² He took for his wife यशोधरा,

1 A more accurate approximate date for the 80 to 81 years of Buddha's life is 563—483, B. C. *Buddhism* By Mr. Rhys Davids, M.A., p. 250.

2 “For on the seventh evening, Queen Mâyâ smiling slept,
And waked no more,” etc.: *Light of Asia*, Book I.

a princess (Bud.-Ch. II. 26) and had by her a son named Râhula (Bud.-Ch. II. 46). Gautama, on one occasion, saw four visions which represented to him the misery of the world. He, thereupon, resolved to renounce the world and went to a forest to practise penance. At the moment of his enlightenment he was assailed by Mâra, with his legions of fiends and demons. Failing in his attempts to tempt Gautama, Mâra summoned his sixteen enchanting daughters and sent them to display their charms before him. But the resolute young ascetic was not to be lured by their wiles. He remained calm and impassive, and with a stern face rebuked the maidens for their boldness, forcing them to retire discomfited and disgraced. After the tempter was thus vanquished the light of true knowledge dawned upon Gautama. (See Monier-Williams' *Buddhism*, p. 34).

The Nândî of the present play consists of two S'lokas. In the first is described the discomfiture of the daughters of Mâra sent to tempt Gautama ; while in the second mention is made of Gautama's victory over Mâra and his followers and his being looked at with respect and admiration by Indra and other heavenly beings.

ध्यानव्याजः—Having recourse to the pretext of contemplation. ध्यान is devout and deep meditation in which the mind being withdrawn from all other thoughts is fixed on one object (the Supreme Brahman, according to the Vedanta Philosophy). Patañjali defines this as तत्र प्रत्ययैकतानता (the sameness or continuous stream of the mental function) ध्यानम्. Gautama (Buddha) practised this under the Bodhi tree for the attainment of the highest spirit-illumination. **चिन्तयसि कां**—The मारवद्यूत् mean to say—you are not really meditating ; you must be thinking with a concentrated mind of some woman idolized by you. **उन्मीत्य**—For construction, see com. **चक्षुः**—The sing. is purposely used ;—you need not open both your eyes ; it will do even if you open one and look at us. **क्षणं**—(Even though it be) for a moment ; may also be taken with पर्य. **अनङ्गः०**—नास्ति अङ्गमस्य । नास्ति अङ्गं ज्ञानमस्मादिति वा अनङ्गः, the bodiless one, the god of love. For the arrows of Kâma see com. ; other arrows are also mentioned, viz., अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमशिका । नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चवाणस्य सायकाः ॥ **आतुरं**—Affected by ; suffering from ; आतोतोति इति ; fr. तुर् 3rd Conj. and aff. अ (कः). This is the हेतु why he

should look at them ; or this may better be taken with रक्षासि ; you do not protect us who need protection so very much. जनमिमं—Mark the use of जन ; it is idiomatically used by a person or persons with reference to oneself or themselves in place of the first personal pronoun ; cf. अयं जनः प्रष्टुमनात्तपोधनं etc., Kum. V. 40 ; सख्यौ—अनुपसुकभूषणोयं जनः ; अयं जनः कस्य हस्ते समर्पितः । S'âk. IV., etc.

मिथ्या—Indec., (from the root मिथ् to come into conflict, to wrangle), is often used with an adjectival force. कास्तिकः—They say this as they find him indifferent to their request. निर्वृत्तरः, etc.—They fling a taunt at him as the last resource, as he still refused to look at them. सेद्यै—See com. ; इद्यर्थि is परोत्कर्षासहिष्णुत्व ; अक्षान्तिरीद्यर्थि Amara.; it is explained by चिन्तयसि कां in the first line. It should be noted that this jealousy itself is a व्याज on the part of the मारवधूs. मारवधूभिः—According to Lalitavistara, these are the daughters of Mâra. Mâra, (from मृ to kill, the Destroyer, the Evil One) is with the Buddhas, the god or demon of love, wrath, mischief and death, who tempts men to indulge their passions and is the great enemy of Buddha and his religion.

बुद्धो जिनः—Ordinarily the two words are synonyms, being among the names of Buddha (सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्थागतः ! समन्तभद्रो भगवान्मारजिङ्गाकजिज्जिनः । मुर्नान्दः श्रीचनः शास्ता मुनिः शाक्यमुनिस्तु यः ॥ Amara.); but in this passage they must be taken in different senses. With the Buddhists, बुद्ध (the Enlightened One) is the general term for a fully enlightened man who has attained perfect knowledge of the Universal Truth and is thereby liberated from all existence. There are thus 24 Buddhas. But the name Buddha and its synonyms are used in a restricted sense for Gautama Buddha or the principal Buddha of the present age. **जिनः**—मारं लोकं वा जयाति इति the Victorious One, one who triumphed over the temptation of Mâra or the bonds of worldly existence, means similarly 'a Buddha' or 'Gautama Buddha.' बुद्धो जिनः must, therefore, be interpreted by taking one of the two words in its literal sense as (1) the enlightened Jina, i. e. Buddha; or (2) the victorious Buddha. The reading बोधी for बुद्धः of the Trivandrum Ed. removes the difficulty. It means—at the Bodhi or As'vattha tree, where Gautama practised religious abstraction. Or बोधी may mean when he had attained spiritual knowledge; बोधिरिति जिनप्राकियया समाधिकथनम् । विशुद्धबुद्धिसन्तानो बोधिरित्यभिधीयते । इति तत्प्राकिया । S'ivarâma.

In '*The Light of Asia,*' Book VI., Buddha's temptation by Mâra is thus described—

" Then fell the night, even as our master sate
Under that tree. But he who is the Prince
Of Darkness, Mâra—knowing this was Buddh
Who should deliver men, and now the hour
When he should find the Truth and save the worlds—
Gave unto all his evil powers command.
Wherefore there trooped from every deepest pit
The fiends who war with Wisdom and the Light,
Arati, Trishnâ, Râga and their crew
Of passions, horrors, ignorances, lusts
The brood of gloom and dread ; all hating Buddh.
Seeking to shake his mind; nor knoweth one,
Not even the wisest, how those fiends of Hell
Battled that night to keep the Truth from Buddh.
Sometimes with terrors of the tempest, blasts
Of demon-armies clouding all the wind
With thunder, and with blinding lightning flung.
In jagged javelins of purple wrath
From splitting skies; sometimes with wiles and words—
Fair-sounding, 'mid hushed leaves and softened airs—
From shapes of witching beauty : wanton songs,
Whispers of love : sometimes with royal allure—
Of preferred rule; sometimes with royal doubts,
Making truth vain."

P. 2. कामेन—The defects of construction and style in this Stoka are many—(1) आकृष्य चापं—breaks the uniformity of epithets ending in the instrumental case (प्रक्रमभूङ्); it should have been आकृष्यचापेन; (2) a च is wanted in the first half, and (3) another in the 3rd line; (4) विस्मयात्, which must be taken with दृष्टः, involves दृग्नव्य; (5) The negative in अचलित् ought rather to have been kept out of the comp., as it is meant to be emphatic; (6) and a सः, corresponding to the यः in the text, is wanted. The use of the relative pronoun यत् in a subordinate sentence preceding the principal sentence, without the corresponding use of the demonstrative pronoun तत् in the latter, is considered as a fault by rhetoricians. प्रागुपात्तस्तु यच्छब्दस्तच्छब्दोपादानं विनः साकंक्षः । Kâv. VII. The reading बाधैरवाप्तो न चलितः, however, leaves no room for objections 5 and 6.

कामेन—By Kâma; Kâma according to the Buddhas is one of the ten chief heroes of Mâra. The word is properly used here, as he alone is described as wearing a bow and is therefore separately mentioned. Cf. "*The Light of Asia,*" Book VI.—

Next there drew

Gallantly nigh a brave Tempter, he,
 Kâma, the king of passions, who hath sway
 Over the gods themselves, Lord of all loves,
 Ruler of Pleasure's realm. Laughing he came
 Unto the tree, bearing his bow of gold
 Wreathed with red blooms, and arrows of desire
 Pointed with five-tongued delicate flame, which stings
 The heart it smites sharper than poisoned barb:
 And round him came into that lonely place
 Bands of bright shapes with heavenly eyes and lips
 Singing in lovely words the praise of love,

* : * * *

So sang they with soft float of beckoning hands,
 Eyes lighted with love-flames, alluring smiles.
 In wanton dance their supple sides and limbs
 Revealing and concealing like burst buds
 Which tell their colour, but hide yet their hearts.
 Never so matchless grace delighted eye
 As troop by troop these midnight dancers swept.
 Nearer the tree, each daintier than the last,
 Murmuring ' O great Siddhârtha ! I am thine,
 Taste of my mouth and see if youth is sweet.
 Also when nothing moved our master's mind,
 Lo ! Kâma waved his magic bow ! and lo !
 The band of dancers opened, and a shape
 Fairest and stateliest of the throng, came forth
 Wearing the guise of sweet Yaśodharâ.

* : : * * *

But Buddh heeded not,
 Sitting serene with perfect virtue walled
 As is a stronghold by its gates and ramps. "

इतपदुः—पदु sharp-sounding. आवलिग्र—dancing; for वल् I. P. to move; 'beating the drums and dancing,' i.e., dancing in unison with the sounds of the drums; for diss. see com. मारवीरै:—the legions or warriors on the side of Mâra.¹ भ्रमङ्क &c.—These

1 Thus given in ' *The Light of Asia*, ' Book VI.:—

The ten chief Sins came—Mâra's mighty ones,
 Angels of evil—(1) *Attarâda* first,
 The Sin of Self, who in the Universe
 As in a mirror sees her fond face shown,
 And, crying " I ", would have the world say " I ",
 And all things perish so if she endure.

Then came wan Doubt,
He that denies—the mocking Sin—and this
* * * * *

False (2) *Vichikitsā*, subtlest of man's foes.
And third came she who gives dark creeds their power,
(3) *Silubbat-paranāsa*, sorceress,
Draped fair in many lands as lowly Faith,
But ever juggling souls with rites and prayers ;
The keeper of those keys which lock up Hells
And open Heavens * * *

* * * Next there drew,
gallantly nigh a braver Tempter, he,
(4) *Kāma*, the King of passions, who hath sway
over the gods themselves, Lord of all loves,
Ruler of Pleasure's realm. *

Next, under darkening skies
And noise of rising storm, came fiercer Sins,
The rearmost of the Ten ; (5) *Patigha*—Hate—
With serpents coiled about her waist, which suck
Poisonous milk from both her hanging dugs :
And with her curses mix their angry hiss.

Then followed (6) *Rūparāga*—Lust of days—
That sensual Sin which out of greed for life
Forgets to live ; and next him Lust of Fame,
Nobler (7) *Aruṇarāga*, she whose spell
Beguiles the wise, mother of daring deeds,
Battles and toils. And haughty (8) *Mano* came,
The Fiend of Pride ; and smooth Self-righteousness,
(9) *Viddharchha* ; and—with many a hideous band
Of vile and formless things, which crept and flapped
Toad-like and bat-like—Ignorance, the Dam
Of Fear and Wrong, (10) *Avidyā*, hideous hag,
Whose foot-steps left the mid-night darker, while
The rooted mountains shook, the wild winds howled,
The broken clouds shed from their caverns streams
Of levin-lighted rain ; stars shot from heaven,
The solid earth shuddered as if one laid
Flame to her gaping wounds ; the torn black air,
Was full of whistling wings, of screams and yells,
Of evil faces peering ; of vast fronts
Terrible and majestic, Lord of Hell
Who from a thousand Limbos led their troops
To tempt the Master.

are the अनुभावः (external manifestations of feelings) of love or शङ्कार. ललितवृशा—here ललित means graceful. But there is no reason why the glances should be ललित by भ्रूभंग, उत्कम्प etc.; so the reading ललितवता seems to be preferable; here ललित means 'graceful and attractive movement of the body' (मृदुपदविन्यासमुजलतान्देलनादिः). दिव्यनारी—seems to refer to the मारवधूः spoken of in the previous s'loka, as the भ्रूभङ्ग, जूम्भा, स्मित etc. are not intelligible if we understand by दिव्यः the celestial damsels in general. सिद्धैः—The Siddhas are a class of superhuman beings (living on the mountain Himalaya) supposed to be of great purity and holiness and characterized by the possession of the eight *Siddhis* or superhuman faculties viz.—अणिमा महिमा चैत्र लघिमा गरिमा तथा । प्राप्तिः प्राकाम्यमीशत्वं वशित्वं नाष्ट सिद्धयः ॥ These should not be confounded with the Siddhas or a class of semi-divine beings like the Vidyâdhara mentioned further on in the play. Comp. Malli. on Kum. I. 5. who says सिद्धाः अणिमादिसिद्धाः देवयोनिविशेषाभ्य ।

प्रबोः—The Siddhas who move in the mid-space had to bend their heads to witness the scene below. Or the bending of the heads may have been due to the veneration felt by them for Buddha. "For the veneration of the Siddhas and the admiration of Vâsava compare—ये ते तवानुयात्राः (i. e. अनुयातारः) शक्तलोकपालाश्व । किञ्चरणाश्व सुरन्द्राः छताअलिपुटाश्व प्रणते तस्मै ॥ L.-V. 21 " B. and P. विस्मयात्—May be taken with every clause, or rather with the Siddhas and Vâsava only. पुलकितः—Emotions like wonder, joy etc. cause horripilation. See com.

योगपीठात्—योगस्य योगार्थ वा पीठं तस्मात् : पीठ is the seat or place, sitting on which Gautama practised meditation as the means of attaining perfect spiritual illumination. ऋषित्वा—The abl. has the sense of an absolute suppressed (ल्यच्छ्लोपे)=योगपीठमारह्य ध्यायन् । अचलितः—i. e., from meditation. सुनीन्दः—Is the epithet (see com.) of a Buddha, especially of Gautama Buddha. His मूर्नन्दित्व is justified by his अचलित्व. For यो योगपीठाद् some read बोधेरवाप्तो न wherein बोधेरवाप्तः means 'reached by the knowledge of the Truth,' i.e., who obtained it. The Triv. Ed. reads ध्यायन्बोधेरवाप्तो which S'ivarâma, its commentator, explains as बोधे: शुद्धबुद्धरूपतत्त्वस्यावाप्तौ.

As observed by Mr. Bhânap, Buddha has been regarded and honoured by the followers of Brâhmanism as the ninth incarnation of Vishnu. As such his temptation by Kâma may be regarded as done by the gods who are always jealous of mortals practising

extraordinary penance. In this case by मारवास we are to understand the nymphs of heaven, Rambhā and others, and by मारवीरः the followers of Kāma, viz. Vasanta, the Moon and others.

According to the precept ‘The subject-matter of a piece should be hinted at in the Nāndī,’ the bearing of the two S’lokas on the plot of the play is this—

(1) मुनीन्द्रः of course, is Jimútavāhana, who, determined (ध्यायन्) to save the life of the Nāga शङ्खचूडः, is not to be shaken off (अचलित) from his purpose by his love for Malayavatī (मारवधू), with all the pleasures of a newly-married life; cf. न तथा सुखयति मन्ये etc., IV. 23; or his affection for his mother; cf. शयितेन मातुरङ्गः etc. IV. 24. He is निवृणतम् because the consideration of the destruction of the lives of his parents and wife, that was sure to follow the sacrifice of his life, does not prevent him from carrying out his resolve (त्रातापि नो रक्षसि). (2) कामेन refers to Mitrávasu, the Hero’s brother-in-law, who, with his soldiers (मार्वारिः), wishes to persuade the Hero to give him permission to crush Mataṅga, who had treacherously seized the Hero’s kingdom and who yet could not persuade him to give it. (3) दिःयनारी-जन may refer either to the mother of शङ्खचूडः or to Gaurī; (4) while सिद्धैः refers to the Siddhas, Vidyādharas and others who looked at, and वासव to Indra himself, who heard from Garuda of the glorious and heroic deed of the Hero.

नान्यन्ते—Nāndī is so called because it delights the gods; for its definition see com. It forms the chief part of the Pūrvvaraṅga. What the actors perform before the commencement of a play for the removal of obstacles etc. is called the Pūrvvaraṅga. The present Nāndī consists of eight *Padas*. By *Pada* is meant a word ending in a case or verbal termination, or a line of verse; the latter is the meaning here. We have similarly an अष्टपदा नान्दी in the Priy., while that of the Rat. is द्वादशपदा.

P. 3. नान्यन्ते सूचधारः—The Sūt. speaks after the recital of the Nāndī. This mention of the Sūtra. after the Nāndī has given rise to the question—Who recited the Nāndī?—the Sūtra. or the स्थापक?; and various are the explanations offered by commentators; (see for instance Jagaddhara on the words in his com. on the Mâl.-Mâd.). The most natural explanation seems to be this:—The Sūtra. who was generally a Brâhmaṇa, and therefore qualified to pronounce a blessing, recite

the Nândî as required by Bharata (see com.); but the word सूत्रधार is not placed first because nothing but auspicious words can begin a composition. Cf. in this respect the use of the word वृद्धि by Pâṇini at the beginning of his Ashtâdhyâyî (he says वृद्धिरादेच् but अदेह् गुणः). Again, the Sûtra. did not assume his character as such until he had recited the Nândî, which did not form a part of the play itself; for further discussion of the subject, see our edition of the Sâk., note on the word.

सूत्रधार:—The principal manager, who holds as it were the *thread* of the management. He is the chief actor, who arranges the cast of characters, instructs the actors, and takes a prominent part in the Prastâvanâ. (See com.) After the Nândî, the Sûtra. is required to make a complimentary reference to the audience, mention the name of the poet, as also of the play, and then to begin the Prastâvanâ. प्रसाद्य रङ्गं विधिवत् कवेर्नामानुकीर्तियेत् । प्रस्तावनां ततः कुर्याक्यबन्धरसाश्रयाभ् ॥ Cf. Bharata also, आपूच्यन्युणान्नेतुः कवरपि च वस्तुनः । रङ्गप्रसाधनप्रादैः सूत्रधार इहोदितः ॥ सर्वपयोगकुशलः सुरेखो विजितेन्द्रियः । पाज्ञस्ताललयाभिज्ञः कुलीनो गतमत्सरः । पात्रसंकमणोपायकुशलो नर्तकः स्वयम् ॥ etc.

अलमतिविस्तरेण—अलं has the sense of वारण or prohibition. विस्तर refers to the various aṅgas of the Pûrvvaraṅga which are 22 in number. This lit. means—Nothing is to be gained by the prolongation of the theatrical preliminaries. The Sûtradhâra means to say that Nândî, the principal item in the Pûrvvaraṅga, being performed, there was no further need for the other *aṅgas*.

अद्य इन्द्रोत्सवे—In ancient times it was customary to exhibit dramatic performances on the occasion of some fair or a festival; cf. the Prologues to the Mâlav., or Uttar., or Mâl.-Mâd. The first dramatic play seems to have been represented at this festival, as appears from Bharata's reference to it—अयं ध्वजमहः श्रीमान्महेन्द्रस्य पवर्तते । अत्रेदानीमयं वेदो नाट्यसंज्ञः प्रयुज्यताम् ॥ Bhâ. Nat. I. 26. The इन्द्रोत्सव here referred to was a festival held in honour of Indra and lasted for five days from the eighth of the bright half of Bhâdrapada to the 12th. Its chief feature was the erection of a post with a flag attached to it, which was worshipped with great *eclat*. For other particulars see com.; it is fully described in the 43rd chapter of the Brîhat-Saṅhitâ. See also our note on Raghу. IV. 3.

श्रीहष्ठेदेवस्थ—For Harsha, see Introduction. देव which originally meant 'the shining one,' brilliant (fr. दिव् to shine),

and then a god, is added to the names of kings as a title of honour ; cf. विक्रमाङ्गदेव etc.—The King, however, is called श्रीहर्ष only, in I, 3.

उपजीविन्—Lit., living on, dependent upon; it is a modest way of saying ‘the subordinates of’.

अपूर्ववस्तु—वस्तु the subject-matter (also called इतिवृत्तं) of any poetic composition ; cf. कालिदासग्रथितवस्तु मालविकाग्निमित्रं नाम नाटकम् । Mâlav. ; अथ वा सद्वस्तुपुरुषबहुमानात् । Vik. अपूर्व—Novel, of singular interest (वस्तु); it may also be taken with रचना—novel or extraordinary arrangement.

विद्याधरजातकः—The जातककथाः or birth-stories form a part of the Buddhistic scriptures and they are supposed to comprise the events in the previous births of Buddha, which he used to tell throughout his life to explain the events happening about him. After the death of Buddha, 550 of such stories were gathered together in one collection, called the Book of the 550 Jâtakas, each being named after the prominent character therein, e. g., किनरजातक, सुवर्णहंसजातक, व्याघ्रजाः etc. The Vidyâdhara Jâtaka mentioned here seems to be such a tale wherein Buddha, born of a Vidyâdhara, in one of his previous births, is the Hero. प्रतिनिबद्ध—Based on the birth-story of (Buddha as a विद्याधर). The reading विद्याधरचक्रवर्तिप्रम् removes the difficulty about the proper understanding of the term विद्याधरजातक.

नागानन्दं नाम—The joy, brought to the Nâgas by Garûda's solemn promise to the Hero to desist from the slaughter of the serpent-race, being the intended कार्य (a final object), the play is named after it. कर्णपरंपरया—Lit. by a succession of ears, i. e., one man hearing it from another, a third from him and so on; hence by successive oral communication or hearsay.

प्रयोगतः दृष्टे—Seen represented (on the stage). तस्यैव...बुद्धया—This was probably suggested by the line in the Vik.—प्रणयिषु वा दाक्षिण्यादथ वा सद्वस्तुपुरुषबहुमानात् । (शृणुत मनोभिरवहितैः etc.); but there the request is made by the Sûtradhâra to the audience, while here the opposite is the case. यथावत्—Properly, with due attention to representation, i.e., leaving out nothing and with faultless gesticulation; or यथावत्प्रम् may be taken as one comp. word, यथावत् having the force of an adjective.

P. 4. यावत्.....संपादयामि—यावत् *indec.*, used with a form of the present tense, indicates immediate futurity; *i. e.*, it denotes an action intended to be done immediately, and may be translated by ‘just, in the meanwhile.’ नेपश्यरचना—The arrangement with regard to the tiring-room, *i. e.*, the assigning of parts to the proper actors, looking to their dresses and giving them necessary instructions. नेपश्य means ‘dress, costume’, as well as ‘the tiring-room’. यथाभिलवित्—*i.e.*, by the audience. आवज्जितानि—Inclined or drawn to; attracted, won. सामाजिक—The affix ठक् (इक) is added to words meaning ‘a combination,’ *i. e.* a multitude, in the sense of ‘who assemble there’; see com.; words like सामूहिक. सामवायिक are to be similarly explained.

श्रीहर्षः &c.—निपुणः—Having genius and the skill attained by the study of the ways of the world, of the sâstras and good poems. Here निपुणत्व also includes the idea of शक्ति or poetical inspiration, as observed by Mammata (शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्यादेवेषणात् । Kâv.—P. I.). गुणप्राहिणी—Which can well appreciate merits (for otherwise our नाथ्यनिपुणत्व will be useless). Cf.

“ and as you are known
The first and happiest hearers of the town,
Be sad, as we would make ye: think ye see
The very persons of our noble story,” &c.

Shakespeare's Henry VIII, Prologue.

हारि—हर्तु शीलं यस्य by its very nature attractive or charming. The word is generally used in combination with some such words as चेतम्, मनम्, श्रोत्र, &c.

सिद्धराजच०—The life of the king of the Siddhas. Though Jimâtavâhana was not actually the king of the Siddhas, yet, as the Emperor of the Vidyâdhara, he was the overlord of the Siddhas (another class of demigods) also, especially by his connection with Malayavati, daughter of the king of the Siddhas, and may be called सिद्धराज; see p. 54 where he is called गन्धर्वराज (गन्धर्वराजमित्रं भूत्वा &c.). We have preferred the reading सिद्धराज to बोधिसत्त्व as the poet is not likely to say that the life of a Bodhisattva was attractive to the audience, at a time when Buddhism was on its wane in India, and getting into disfavour with the people. Again the term सिद्धराज more directly refers to Jimâtavâhana than the general term Bodhisattva. बोधिसत्त्व—*V.l.*—lit. means one who has knowledge (बोधि) for his essence (सत्त्व), one whose

essence is perfect knowledge. With the Buddhists बोधि m. f. (fr. ज्ञान् to know) means perfect knowledge or enlightenment concerning knowable things, by which a man ultimately becomes a Buddha. The term बोधिसत्त्व was in common use applied to a Buddhistic saint, who is on the way to the attainment of perfect wisdom and who in a certain number of births would progressively qualify himself for reaching the state of the Supremo Buddha. He is thus a type of moral excellence and authority in ethical codes and all his actions are characterized by benevolence and self-negation in service of sorrow-struck humanity. It is in this sense that Bhavabhuti uses the words at Mal.-Madh. X. 21 (एवंविद्यैविद्विसिंतेरतिब्राह्मिसत्त्वैः ।).

नाट्ये—नाट्य is defined as अवस्थानुकृतिः or the pantomimic representation of situations; gesticulation, the dramatic art. वयम्—By this the Sūtra. refers to himself and the other actors. वस्त्वं—each of these items or things, viz., the poet, an export in his art; an audience, disposed to appreciate merits (and not to find faults), &c. मङ्गार्थोपः—उपचय a collection; भार्योपचय excess of good fortune.

The passage from अद्याहः to the end of the S'loka is almost the same in the other two dramas of the poet, with a word or two changed here and there to suit the context; e. g. वसन्तोत्सवे for इन्द्रोत्सवे, वस्तराज for सिद्धराज &c. The S'l. श्रीहर्षः &c. is quoted in the S.-D. (as from Rat.) as an instance of प्ररोचना, one of the *angas* of भारती वृत्ति, which is defined as—निवेदनं प्रयोज्यस्य निर्देशां दशकालयोः । कार्यार्थसूचकैः शब्दैः सभायाश्रित्त-रञ्जनम् । कविकाव्यनटादीनां प्रशंसा च प्ररोचना ॥

नद्यावत् &c.—*Cf.* तद्यावद्विदानीं यहं गत्वा गृहिणीमाहूय यहजनेन सह संगीतकमनुनिष्टामि । Mud. I. संगीतकं—Singing accompanied with music and dancing; triple symphony.

द्विजपरिजनः etc.—(The additional S'l. found in the Triv. Ed.) 'O you well-disposed towards the Brāhmaṇas, attendants and relatives.' मङ्गवनः—O you swan, living in the tank of my house. मृदुर्भीले—O you of gentle disposition. परपुरुष etc.—O you acting the part of the sun-lotus towards, (*i.e.*, hating) the moon of a man other than your husband (*i.e.*, you who are a Pativrata). कार्यात्—On business, as there is need for you. इतस्तावत्—Just come here. *Cf.* with this गुणवस्त्रपायनिलये स्थितिहेतोः साधिके त्रिवर्गस्य । मङ्गवननीतिविद्ये कार्यादार्थं द्रुतमुपेहि ॥ Mud. I., in imitation of which the present s'l. seems to have been composed by some one and inserted here.

P. 5. आर्यपुत्रः—Lit. ‘son of the honoured one,’ i.e., of the father-in-law; the husband is to be so addressed by his wife in dramas. नागानन्दे etc.—Mark the contrast between the Joy of the Nāgas to be exhibited, and the shedding of tears by her.

तातः—i.e., the Sūtra.’s father. अज्जुका—v. l., Mother-in-law. स्थविर—An old man. The student will notice that the Marāthī words आजा, आजी, थोर and थेरडा, are derived from आर्य, आर्या and स्थविर through their Prākrit transformations अज्ज, अज्जा and थविर, respectively. अदूरजातनिर्वेदः—v. l., means अ नास्ति दूरं पस्मिन् कर्मणि तदथा तथा जातनिर्वेदः: feeling disgust in a manner in which nothing was at a distance, i. e. greatly disgusted.

अये—Here expresses sorrow or dejection. शुभ्रूषा—Noun in आ from the desiderative base of शु to hear; it means primarily ‘the desire to hear’ (with the object of obeying orders); hence, service. एषः—should preferably be taken with जीमूतवाहनः.

जीमूतवाहन—Son of Jimūtaketu, King of the Vidyādhara. Jimūtaketu left his kingdom to Jimūtavāhana when he was able to take up the responsibilities of administration, and retired with his wife to a forest, there to lead a holy life; the latter, however, entrusting the management of his kingdom to the care of his ministers, followed his father there. The poet puts the Sūtra. in similar circumstances in order to introduce his Hero to the audience at once. This way of introducing a character is technically called प्रयोगातिशय according to the D.-R.; see com.

P. 6. प्रस्तावना—Prologue; fr. स्तु with प्र to introduce; for def. see com. According to the S.-D., the present प्रस्तावना is of the अवलगित kind, which is defined as यत्रेकत्र समावेशात्कार्यमन्यत्प्रसाद्यते। प्रयोगे खलु तज्जेयं नामावलगितं बुधैः ॥

प्रविशति नायकः—This way of introducing the Hero by using the general term नायक instead of by using his proper name is peculiar to this play.

रागस्य etc.—राग passion, desire for carnal pleasures. आस्पदं—Cf. अहो निधनता सर्वापदामास्पदम्। Mk. I. आस्पदं त्वमसि सर्व-संपदाम्। Kir. XIII. 39.

ध्वंसि—Nom. sing. of ध्वंसिन् n.; न...न—The two negatives are often used to express an emphatic affirmative; cf. नासी न काम्यते न च वेद सम्यग्द्रष्टुं न सा। Rag. VI. 30. न च न परिचितो न चार्यगम्यः etc., Mālav. I. 11. न पुनरलंकारश्रियं न पुष्यति। S'ak. I; कृत्याकृत्य०—कृतिसतं कृत्यं अकृत्यं a bad deed, and therefore not

fit to be done. विमुखं—The Com. S'ivarâma remarks एतदधीनत्वेन चेतसस्तद्वैमुख्यमत्रारोपितम् ।

इन्द्रियवर्णं—Swayed by (the power of) the senses. This accounts for youth being गग्न्यास्पदः etc.; इन्द्रियवशत्वस्य तु चित्ते रागं समर्थं विषयोन्मुखतानयनेन दोषत्वं परिस्फुटम् । S'ivarâma. अपि expresses the contrast between निन्द्य and प्रीत्यै; निन्द्यतया अप्रियेहुक-मपीत्यर्थः । प्रीत्यप्रीत्योः साक्षाद्विरोधात् । S'iv. ईप्सितफलप्राप्त्यै—v. l.—For the attainment of any desired object; or the फल may be final beatitude (मोक्ष); for the service rendered to parents is indirectly the service rendered to God. The reading इन्द्रियवर्णं is better as it explains the निन्द्यत्व of youth.

P. 7. सरोषं—The Vidû., who is a lover of luxuries, is angry that his friend should be spending his days in the forest where no good food can be had. वयस्य—By addressing him as वयस्य he means to say—As a friend I tell you unasked what is beneficial to you : cf. पापान्निवारयति शोजयते हिताय etc.. Bh. N. निर्बिणः—Wearied, tired. ननु for न is not a good reading, as it does not account for the Vidû.'s anger. जीवन्मृतयोः—As good as dead, on account of the misery entailed on them by extreme old age.

निर्बन्ध—Lit. fast adherence to; hence insisting upon; obstinate perseverance in; cf. निर्बन्धपृष्ठः स जगाद सर्वम् । Rag. XIV. 32. अवस्तुनिर्बन्धपरे कथं नुते etc.. Kum. V. 66. इच्छापरिभांगः—परितो भोगः परिभोगः enjoyment from every point of view, full enjoyment; for, a king only has at his command all kinds of pleasures. The comp. may also be taken as इच्छानां लक्षण्या तद्विषयाणां परिभोगः, etc.

तिष्ठन् etc.—In this S'loka the Hero wishes to indicate to his friend his view that a right-minded man having a proper sense of duty will not find that pleasure from the enjoyment of sovereignty which he will derive from serving his parents. This S'l. too, like the 2nd, is defective and its style condensed. The ellipses are filled up in the com., which see. संबाहयतः—Shampooing, gently pressing. The reading राज्यतः is adopted from the D.-R. in preference to राजके found in the printed editions. With राजके the sense is—by his governing the body of tributary princes (see com.); the contrast is between पितृचरणसंबाहन and राजकाधिशासन. The reading of this line of the Triv. Ed. is good by itself. It means—तातस्य चरणौ संबाहयतः नस्य सुखानि किं राजकं वा किं—of what account is happiness or a multitude of kings to one, etc.;

what importance does he attach to, etc.; but this breaks symmetry of construction; for, the first and the third lines contain each a question which gives a self-contained answer in the negative, and we may expect a similar one in the second also.

धृतिः—Satisfaction, contentment, joy; cf. नाम्ना धृतिं। कामः कामसुपैतु etc., Rat. I. 9; धृतिरस्तमिति Rag. VIII. 66. भुक्तोऽज्ञिते a Karm. Comp. **गुरां**:—is subjective genitive. किं मुक्तं भुवनत्रये etc.—v. l., (see. ft.-note). गुरोर्यद् भुक्तोऽज्ञितं तदाधिकं भुवनत्रये किं मुक्तं what better thing can one enjoy in this world than the leavings of one's father? **तत्रास्ति** etc.—is also to be read with a प्रश्नकाङ्क्षा, i. e., as a question. “Is there any merit? I find none.” The v. l. तेनास्ति काश्चिद्गुणः is also a question of appeal.

The defects in this S'1. are—(1) the absence of the demonstrative pronoun तत् corresponding to the relative pronoun यत् in the 2nd line, which is considered a fault, प्रागुपात्तस्तु यच्छब्दस्तच्छब्दोपादानं विना साकांक्षः। Káv. VII. (2) The want of symmetry between संवाहयतः and राज्यतः or राजकं (which should have been राज्य or राजकं शासतः।) (3) The irregular correspondence of असौ with या (in the 3rd line), which would require the corresponding demonstrative pronoun सा; see Káv. VII. on अविस्मृतविधेयांशदोष. (4) And the necessity of repeating भुक्तं in a different sense in line 3.

This s'1. is quoted along with पित्रोर्विधांतुं etc. in the D.-R., as advanced by some in support of the argument that Jimūtaváhana cannot be called a धीरोदात्त hero, which the author of the D.-R. refutes.

P. 8. आत्मगतं—The same as स्वगतं (matter not intended for others), for which see com. What is meant to be heard by others is said to be a speech, प्रकाशं.

न्याये—From न्याय+य, see com.; lit. not departing from, standing to justice; hence, right, proper. **योजिताः**—That is, made to do the duties proper for the station or social position of each (स्वाधिकारसदृशे आचारे इत्यर्थः). **प्रकृतयः**—The subjects; or, ministers. **सन्तः**, etc.—For, यासु सन्तो न तिष्ठन्ति ता बृथैव विभूतयः। नीतो बन्धुजनः etc.—Cf. स संततं दर्शयते गतस्मयः कृताधिपत्यामिव साधु बन्धुताम्। Kir. I. 10. **राज्य**—The kingdom with its seven constituents; cf. S'ivaráma—राज्यं सप्ताङ्गम्। तत्र स्वस्य प्रथोजकत्वकथनेन स्वामिसंपदुक्ता। प्रकृतय इत्यनेनामात्यसंपत्। बन्धुजनशब्देन सुहदोषि स्वीकृताः। रक्षा कृतेत्युक्त्वा दुर्गसैन्यादिविनिवेशनस्य रक्षासाधनवेन

दुर्गेसैन्ययोरपि कार्यमुक्तम् । कोशस्थ कार्यद्वारा गौरवं वक्ष्यते । तेन सप्ताङ्गेष्वै-
कल्यमुक्तम् । 'एकाङ्गेनापि विकलमतत्साधु न वर्तते' इत्युक्तवात् । For the
first two lines, cf. राज्यं निर्जितशङ्कु योग्यसचिवे न्यस्तः समस्तो भरः
सम्यक्पालनलालिताः प्रश्नामिताशेषोपसर्गाः प्रजाः । Rat. I. 9.

दत्तो etc.—For this see the extract from the Kathā given in the Introduction. Cf. Bhā.-M. कान्ताकटाक्षविक्षेपचपलं यीवनं धनम् ।
जीवितं चेति स ध्यात्वा तमर्थभ्यस्तरुं ददौ ॥ कुलक्रमागते तस्मिन्कल्पवृक्षे
व्ययीकृते । अपूर्वत्यागिना तेन त्रिलोकी विस्मयं ययौ ॥ दत्तमनारथा०—
Granting fruits that exceed the desire.

अस्यन्तसाह०—Very daring; one who would not fear to attempt any great thing. साहसिक is derived from साहस which is itself derived from सहस् strength, might (सहसि भवं साहसं) by adding अण् (अ). मनङ्गहतकः—हतक (हत एव हतकः) is used after a name in a compound as a term of abuse or contempt. समधिष्ठितं—Presided over by, well looked after by. मनङ्ग—A proper name, probably invented by the poet to suit his purpose, as it is found nowhere in the original. समासन्नस्थिते—Who is a hostile neighbour, i.e., an enemy whose kingdom is on the border. Such an enemy is called a *Prākyuta* or natural enemy in the language of Politics,—तत्र विषयान्तरः प्राकृतः शङ्कुः ।

P. 9. किं मतङ्गः—Jīmūta is too noble-minded to call his enemy मतङ्गहतक as the Vidū does. अथ किम्—Lit. what else; just so, certainly; अथ किं स्वीक्रियार्थम् ।

यद्येवं ततः किम्—He means to say that it will not be anything the worse for him if Mataṅga becomes the King. ततः किं न स्यात्—v. l., What shall I lose then? Practically nothing. ननु—Surely, indeed शरीरतःप्रभृति—प्रभृति is used with the abl.; 'beginning from the body,' i.e., including the body. This somewhat uncommon though regular use of प्रभृति should be noted. It is generally used to signify a relation in time or place, e. g., अय प्रभृति, ततः प्रभृति, घूलात्प्रभृति etc. अनुरोध—Regard (that does not allow one to go against one's wishes), consideration for. राज्यवस्तुना—insignificant kingdom. The use of वस्तु shows that he holds it as of no more significance than a mere trifle. अवस्तुना—v. l., an unsubstantial or worthless thing. वरं ताता०—वरं with न generally followed by तु or पुनः and sometimes by न is used in the sense of better...than, better...but not, वरं being used with the clause containing the person or thing preferred, the latter being put in the nom. case. Cf. वरमावायाः कनिपयद्विवसान्क्षेपा अनुभूता न पुनरस्य वैशंपायनस्य etc., Kād.; for a similar use without तु or पुनः, cf. याच्चामोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा । Meg. I. 6; or

तस्मात्संप्रतिपत्तिरेव हि वरं न प्राप्यमत्रोत्तरम् । Mud. V. 18. दूरीकृत—Lit. removed far away, not to be had in the vicinity, made scarce. मूल—A root. कन्द—a bulbous root. नीवार—wild rice (which formed the staple of food of the sages; cf. S'ak. I. 14; Rag. V. 9).

उपभुक्त.....प्राय—प्राय goes with उपभुक्त, almost consumed or used up; the comp. should rather have been उपभुक्तप्रायमूलः.

मलयद०—is one of the seven principal mountain-chains of India. It is identified with the southern portion of the Ghâts running from the south of Mysore and forming the eastern boundary of Travancore. It is famous for its sandal trees which grow in abundance on it. It is also said to abound in cardamoms, pepper and betel-nut trees. The breeze from the mountain charged with the fragrance of the Sandal trees blowing in summer is a favourite theme with Sanskrit poets, and forms one of the items in the description of summer.

आश्रमपद—पद the place or site where a hermit's residence is situated; a hermitage; cf. शान्तमिदमाश्रमपद; S'ak. I. 15.

सरस०—सरस juicy, full of sap. घन densely growing. उत्सङ्गः—m. the upper portion (उपरिभागः Mallinâtha on Meg. I. 27). परिमिलन—means 'contact'; परिमलन—Crushing, coming forcibly in contact with, which is necessary for the wind to be charged with fragrance. So this reading is preferable. Cf. परिमलितपाटलाबकुलनिर्मथनबहलपरिमलोद्धारसंवलनम्-सृणमासलायमानमलयमारुतः । Mâl.-Mâd. III. p. 76. विषम—Uneven, rugged. जर्जरित—Shattered, torn into pieces.

P. 10. उच्छलित—p. p. p. of शङ् (I. A. to shake, with उत्) flying upwards. प्रथमसङ्गमो०—The प्रथम् here mentioned is not the first meeting of husband and wife after marriage but after separation; by प्रिया we are to understand a प्रोषितभर्तुकी woman; otherwise the adj. मार्गपरिश्रमपनयन् will have no propriety. अपनयन् and रोमाञ्चयति (a denom from रोमाञ्च) are to be taken both with प्रियाकण्ठग्रह and मलयमारुत. Here the marriage of जीमूत० is foreshadowed; cf. Vâtsyâyana कन्या तु प्रथमसमागमे स्विनाङ्गुलिः स्विन्नमुखी च भवति पुरुषस्तु रोमाञ्चितो भवति । एभिनयोर्भीवं परीक्षेत ।

रामणीयकं—Loveliness, enchanting beauty; abs. noun from रमणीय, formed with the affix बुज् (अक) which is added to words having a penultimate य preceded by a long vowel; see com.

मायत्—under the influence of rut; in rut. कुअर—दिग्गज e. l. has no propriety as there is no reason why the quarter-elephants should come there to sport. गण्डभित्ति—Here भित्ति has the secon-

dary sense of large, broad. कन्दर—*m. n.* a valley, glen, defile; गह्य—*n.* a cave, a hollow. जास्फालितः—dashed against, lashed by. मौक्किकशिलः—The reading रक्तमौक्किकः gives a good alliteration and explains better the redness as against a white background. By मौक्किकशिलाः are to be understood white marble or rather crystal rocks. The reading मौलिकशिलः may be explained as (1) मौलिरेव मौलिकः (स्वार्थं कन्); मौलिकश्चाः शिलाः the stone-slabs on the top or summit of the mountain; or (2) मौलिकाः (topmost) च ताः शिलाश्च. गते—गमने—*p. p.* participles are sometimes used as abstract nouns; see A. G. § 115–16. Cf. गतं तिरश्चानमदूरुसरथेः । S'is'. I. 2. कलमन्यभृतासु भाषितं कलहंसापु मदालसं गतम् । Rag. VIII. 59. क्रिमपि—Very much, to a great extent; as in प्रियायाः साचायं क्रिमपि क्रमनीयं वपुरिदम् । S'âk. III.; or rather, inexpressively, indescribably, in a manner in which the cause cannot be stated. उत्सुकं—Full of longing or anxious thoughts (a vague indication of his meeting with Malayavati just to come about).

P. 11. दक्षिणाक्षिः—The throbbing of the right eye or arm in the case of men is supposed to be auspicious—as prognosticating union with a beautiful woman. The opposite is the case with women.

फलाकांक्षा etc.—He means—I have no connections here and do not see how I am to get the fruit indicated by the good omen. च—and yet, on the other hand. सुनिवचः—The words of the Munis, the writers on the science of omens. कथयिष्यति—will forebode or indicate; cf. with this, शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च वाहुः कुनः फलमिहास्य । S'âk. I. 14.

आसनं तं प्रियं &c.—Cf. आवेदयति हि प्रत्यासन्नमानन्दमग्रपातीनि शुभानि निमित्तानि । Kad. The प्रिय meant here is his प्रियाप्राप्ति. स्तिंध—juicy; hence, attractive or smooth. गन्धगर्भित—*v. l.*, explain—गन्ध एव गर्भः सोस्य संजातः असौ गन्धगर्भितः etc.; cf. एुनानं पवनोऽन्तैर्धूमैराद्युतिगन्धिभिः । Rag. I. 53. शावक—*m.* the young one of any animal (from which the Marâthî word छावळ is derived); cf. एते चार्वांगुपवनभुवि निछन्नदर्भाङ्कुरायां नष्टाशङ्का हरिणशिशावो मन्दमन्दं चरन्ति । S'âk. I. additional s'l. after 14th;” विश्वासोपगमादभिन्न-गतयः शब्दं सहन्ते मृगाः । Ibid. I. 13.

वासोर्थ—(कृत्ताः) For making garments with. स्ययेव—the tenderness was shown by the fact that the strips of bark cut were very thin and not deep. For the idea cf. नादते प्रियमण्डनापि भवतां स्त्रेहेन या पल्लवम् । S'âk. IV. 8. तेनामरवधूहस्तैः सदयाद्वनपल्लवाः । Kum. II. 31.

नातिपृथकः—This is a comp. which in its usual form as a negative Tat. would have been अनतिपृथकः, but which, as it is, ought to be explained as a comp. of न (not नन्) with अतिपृथकः (नत्रथस्य नशश्वस्य सुषुप्तेति सनासः ।) Such compounds are by no means rare; cf. नसंहतास्तस्य नभिन्नवृत्तयः etc. Kir. I. 19; सांख्यीव श्यलकमलिनी नपञ्चद्राङ्मनसुप्तां नसुप्तां; Meg. II. 30; see also Veni. III. 18; Rag. III. 67, IV. 8, etc.

भग्निक etc.—A precept of Manu provides that things worn by Brahmachārins, such as the deer's skin, the girdle made of the Muñja grass, etc., ought to be thrown when old into water; cf. मेखलामजिने इण्डमुपरीतं कमण्डलुम् । अप्यु पास्य विनष्टानि गृहीतान्यानि मन्त्रवत् ॥ Manu. II. 64. **मग्नानिक** etc., v. l.—मग्नानि अपि आलक्ष्याणि ईषद्दृश्यमानानि जरत्कमण्डलानां रजांसि यत्र । नभःस्वच्छं—By नभः here we must understand the sky which is free from clouds. **नैद्वैर**—adj. from निझर a stream.

P. 12. **बटुभिः**—By Brāhmaṇa boys or pupils whose उपनयन ceremony is performed. **मौड़ज्ञः** मेखला:—The girdle prescribed for Brāhmaṇas is to be made of the मुञ्ज grass (मुञ्जस्यं मौड़ी); cf. मौड़ी विवृत् समा श्लक्षणा कार्या विपस्य मेखला । Manu. II. 42. **आकर्णना**—n. fem., hearing. पदं—a line or verse of the SāmaVeda; cf. जग्यश्चेह्यस्तसमस्तवाऽमैः ससारिकेः पञ्चरविंभिः शुकैः । निगृथ्यमाणा वटवः पदे पदे यजूषि सामानि च यस्य शङ्किताः ॥ Kād. Intro. Verses.

प्रविचार्यमाण—Being earnestly discussed. संदिग्ध—not of clear import, apparently of doubtful meaning. Such things were the order of the day in hermitages; cf. आलोच्यमानधर्मशास्त्रं... विचार्यमाणसकलशास्त्रार्थं...आश्रमपश्यत् । Kād. आद्राद्रं—Very tender; quite fresh (and not dried yet). **आलवाल**—For deriv. see com.

मधुरं—May better be taken as an adv. modifying वदन्ति. **वदन्तः**—v. l. breaks symmetry of construction. अर्घ्य—अर्घ्यः पूजाविधिः तदर्थं द्रव्यमर्घ्यः fr. अर्घ + यत्; see com. An offering consisting of water, flowers, rice, *dūrvā*' grass &c., and offered to gods, or venerable persons as a token of respect.

पुष्पदृष्टिं किरन्तः—should rather have been दृष्टिभिः कौसुमेश्व for the sake of symmetry with भृङ्गशश्वः and शिरोभिः.

अतिथिः—is derived as अति गच्छति इति one who always travels; fr. अत् + इथि (इथिन् *Uṇādi*. 4-2); it is also explained as न विद्यते तिथिः (previous intimation, fixed day) यस्य he who comes any day without previous intimation or appointment;

a casual visitor ; अनित्यमागते यस्मात्तमादातिथिरुच्यते । Para's'ara.
सपर्या शिक्षिताः—Notice the cons.: शिक्षिनः is to be taken as the past p. p. of the cau. of शिक्षा; शाखिनः अतिथिसपर्याम-शिक्षन्त । (primitive); सुनयः शाखिनः अतिथिसपर्यां शिक्षितवन्तः । (cau.); pass. of the cau. शाखिनः अतिथिसपर्यां शिक्षिताः । Mark the force of शिक्षिताः. The trees did it as though they were trained to do it. For when a guest comes a householder first welcomes him in sweet words, then salutes him and then offers an *arghya*; and the trees did it in the same order. The idea of making trees do acts of hospitality is common in Sans. literature; cf. इदतु तरवः पुष्परूपं फलैश्च मधुश्वयुतः स्फुटितकमलामोदप्रायाः प्रवान्तु वननिलाः ।एनरिदमर्थं देवो गमः स्वयं वनमागतः ॥ Uttar. III. 24.

P. 13. निश्चलमुख—For they had stopped rumination. दर—
 a little; for such an effect on an animal cf. उन्मुक्तकवलेन निश्चल-अवणपुण्ठन तन्मुखीभूतेनन्द्रायुधेन प्रथममाकर्णितं वीणाऽन्त्रीक्षिकारमिश्रममानुषं गीतमशृणोत् । Kad.

स्थानप्राप्त्या &c.—The first line contains several technical terms of music. स्थान is the place in the body from which a note of vocal music arises. These are three, viz, the heart, the throat and the roof or top of the palate. प्राप्त्या—by getting to the proper place. The note that arises from the heart is called मन्द्र (bass), that from the throat मध्य also called सम (tenor), and that from the roof of the palate तार (treble). The मन्द्र is an octave below मध्य, and तार an octave above it. See com. व्यवस्था—the proper production of, i. e., the voice being raised to the proper pitch. व्यवस्थाशब्देन स्वरणामूनाधिक्यं तद्वादनदण्डनिद्र्यवेगुण्यादुपजायते इति तस्य निरासः क्रियते । S'ivarâma. मन्द्रतार,—The production of the मन्द्र and तार notes by gradually raising the voice from मन्द्र to the pitch of Târa and back again to the pitch of मन्द्र. In doing this the voice passes though the मध्य note (for, मन्द्रात्तारं न गच्छेत् ताराद्वा मन्द्रं i. e. at once) but it is not necessary to halt at it and so it is not mentioned. मध्यमस्य व्यवस्थायाः उत्थानविश्वानितिलक्षणाया अभावात् द्वयोरुपादानम् । S'iv.

प्रकटितगमकं—गमक is the process by which one tone is developed from the स्थान of another either by raising or lowering the voice to its pitch. See com. The *gamakas* correspond to what are popularly known as *álapas*. The passage of the voice from मन्द्र to तार and from तार back to मन्द्र necessarily involves the *gamakas* in it. These are seven; those who have the curiosity to know these will find their definitions in the com.

निहादिनी—resounding; fr. हाद् 1 A. to produce indistinct sounds. **विपञ्ची**—(विपञ्चयति शब्दान् ; fr. पञ्च् 10 to dilate, extend); a lute. **इन्तान्तराल** &c.—So overpowering was the sweetness of the music that the deer, drawn by it, stopped chewing the cud, lest the sound of rumination might not allow them to hear fully the melodious song. **व्याजिहांगाः**—With their bodies crooked; for they stood motionless with their necks turned in the direction of the music. **कुरङ्गः**—कौ on earth रङ्गति (fr. रंग् 1 P. to go + अच्); कौ रङ्गोऽस्त्यस्येति वा । **कुरङ्गः** परिभ्रमणस्थानमेषामिति भ्रमणशीलतया नाम्नो रूढिः । S'iv.

P. 14. **नातिपरिस्फुट**—Not very clearly, i.e. gently. **काकली**—a low and sweet tone. **उपवीणय्**—To play on a lute in the presence of; a denom. fr. वीणा; see com.; cf. गीत्या देवं विरुपाक्षमुपवीणयन्तीं Kâd.; उपवीणयितुं ययौ रवे: &c. Rag. VIII. 33. Messrs. B. and P. remark—none of our MSS. has got a च after एवधानं and इति after उपवीणयति, which are so very necessary.”—But the च and इति are found in the Triv. Ed. **द्रष्टुमनहः**—i.e., if married (maidens would be द्रष्टुमह). **गुल्मकः**—a cluster of trees.

P. 15. **देवता०**—Mark the nobility of mind of the hero; he says देवता०—i. e. after the departure of the woman.

संस्कृतमा०—Although the rules of dramaturgy require women to speak in Prâkṛita (especially S'aurasenî or Mahârâshtrî) yet they may use Sanskrit, if the importance of the subject requires it or the speakers happen to be celestial beings; **कार्यतश्चोत्तमदीनां कार्यो भाषाव्यतिक्रमः ।**.

उत्कुल० &c.—**उत्फुल०**—p. p. p. of फल् 1 P. to burst open, to split asunder; irregularly formed by the Vârtika उत्कुलसंकुलयोरूपसंख्यानम् (on Pân. VIII. 2. 55); or it may be derived from कुल० 1 P. to expand, by adding अच् and then taking उत्कुल as a Prâdi comp. This S'l. is faulty in many ways. The epithet उत्कुल० is अपुष्ट, as it does not help in any way to bring out the power of Gaurî to grant the prayer, as the word भगवति does. The use of the plural युध्मत् with reference to Gaurî who is first addressed in the singular, is inconsistent. (विरुद्ध). Again, the particle हि has no sense here, and the s'lока is, therefore, cited in K.-P. VII. as an instance of the fault of composition called निरर्थकत्व. हि cannot mean ‘because’ here; for in the s'l. no two things are stated standing to each other in the relation of cause and effect. Nor can it mean certainly (निश्चितं) as it will detract from the power of the goddess to grant with certainty; nor can it be taken with

प्रसिद्ध्यतु as certainty cannot be predicated of the act of fulfilling, which, the imperative shows, is to happen in the future (लोका निर्देशेऽवधारणायोगात् *Uddyota*). Again the preposition प्र in प्रसिद्ध्यतु is unmeaning as the sense of प्रसिद्धि cannot be intended here. The Com. S'iv. however says—प्र (प्रकर्षण) सिद्ध्यतु प्रतिबन्धरहितं सिद्ध्यतु.

भगवति—भग refers to the six-fold power which divine beings have; so this epithet implies power in her to grant the boon desired. युष्मत्—on this S'iv. remarks—अत्र बद्वत्सफुरण-निमित्तं प्रतीतिवैषम्यं नास्ति यतः प्रक्रमभङ्गदोष इत्येवास्माकमभिप्रायः ।

कर्ण दक्षा—This implies attention on the part of the hearer and is better than the mere गीतमाकरण्य.

अहो गीतं &c.—अहो expresses astonishment at the wonderful skill displayed. Messrs B. and P. compare from Words worth—‘Was ought ever heard like his fiddle and him?’

This is quoted in K.-P. VII, as an illustration of the principle that when two *rasas* are of a contrary nature they should be separated by one compatible with both. In the present case the Hero has been until now described as S'ānta (averse to the enjoyment of worldly pleasures as indicated in रागस्यास्पदे &c.), and now he is to be introduced to Malayavatī and represented as falling in love with her. But the S'ānta and the Śrīngāra Rasas are of a contrary nature and cannot come together. So here the Adbhuta rasa (as conveyed by अहो गीतं &c.) is brought in to separate the two, and thereby to facilitate the transition of the Hero from the one to the other. यथा नागानन्दे शान्तस्य जीमूतवाहनस्य अहो गीतम् । अहो वादित्रम् । इत्यद्वृतमन्तर्भिरेय मलयवतीं प्रति शङ्कारो निंवशितः ।

व्यञ्जिः &c.—This s'l. also is full of the technicalities of music. **व्यञ्जि**—a clear manifestation or exhibition. **व्यञ्जन-****धातु**—an element that produces anything. Here the act or mode of producing musical notes or tunes from any musical instrument. In the present case this refers to the production of musical notes from the guitar (विणावादनप्रकार, see com.). **दशविधेन**—For the ten modes of playing on musical instruments see com.). **लयः**—is the agreement (*i. e.* happening at one and the same time) of the musical measures or times marked with the hand on instruments. It is of three kinds, viz. द्रुत or rapid, मध्य or middle, and विलम्बित or slow.

P. 16. **गोपुच्छा०**—*i. e.* गोपुच्छा, समा and स्रोतोवहा; see com. **यत्यः**—pauses in music. **तत्त्व,** ओष and अनुगत are the three

particular modes of playing on musical instruments. For these see com. आतोशानु०—*V. l.*—आतोर्यं चतुर्विधं वार्यं (hero the lute) तद्रुगता॒ तसंगता॑: accompanying, *i. e.*, produced from the lute. This as well as the reading तत्त्वोद्यानु० is due to a misunderstanding of the text.

P. 17. अग्रहस्तानां—हस्तस्य अग्राणि अप्रहस्ताः the singers; the परनिपात (coming latter in a comp.) of हस्त must be explained by taking the comp. as one of the राजदन्तादि class, that being an आकृतिगण; or it may be taken as a Karmadhâraya, as is done by Malli. on Kum. V. 63.

साधिक्षेपं—So as to find fault with her; disapprovingly. It does not mean scornfully here. हओ—हण्डे, हओ and हला are three voc. particles used in addressing females in dramas. हओ is used in addressing a maid-servant and हला a female friend. A low character is addressed as हण्डे. See com.

ननु—is used here as a corrective word; and means—Not that, I mean to say.

नियमोप०—नियम is any voluntary or self imposed religious observance; नियमः शारीरातिरक्तदशकालदिसाधनपेक्षः सन्ध्योपासनजपादिः Malli. on S'is'. XIII. 27. उपवास—The observance of a fast; although it is one of the Niyamas, still it is specially mentioned as being the chief one, by the ब्राह्मणवसिष्ठन्याय; cf. नियमो व्रतमन्त्री तचोपवासादिपुण्यकम् । Amara.

निर्दोषदर्शना कन्यका &c.—cf. निर्दोषदर्शना कन्यका खलु इयम् । Priy. II. p. 14. कन्यका—कन्या एव कन्यका. The word कन्या is thus derived by Yâska—कन्या कमनीया भवति, कंयं नेतव्येति वा, कं (happiness) अनयानीयते इति वा, कान्तेर्वा स्यात्कान्तिकर्मणः । सुलभ—easily attained in; hence natural to. **विज्ञान**—विशिष्टं ज्ञानं विज्ञानं the knowledge of a particular art; cf. प्रयोगविज्ञानं S'ak. I.

P. 18. तावद्—indeed, truly; वयस्य केयमिति—cf. निरतिशय-स्वरूपशोभाजनितवद्विकल्पेयम् । यत्सत्यमहमपि नावगच्छामि । पातालाद्वनावलोकनपरा [किं नागकन्योथिता । &c. Priy. II. p. 13. नागकन्यका—A damsel of the Nâga race. The Nâgas are described as semi-divine beings inhabiting the nether regions (Pâtâla). They are generally represented as of a human form but having a snake attached to their backs with the hooded head rising behind their necks. Sometimes they are described as having a human face with the expanded neck of a cobra and the tail of a serpent. Their females are described as particularly beautiful. In this play the Nâgas are spoken

of as quite identical with *Sarpas* (though the *Gītā* separately speaks of them; see X. 27,28).

Such is the Pauranic account. But a people bearing the name Nágá once actually lived in India. "Kings of this race reigned at Mathurá, Padmávatí, &c., and the name survives in the modern Nágpur. There are various speculations as to who they were, but it seems clear they were a race distinct from the Hindus. The mythological accounts are probably based on the historical, but they have been mixed up together and confused. The favourite theory is that they were a scythic race, and probably obtained their name from worshipping serpents or holding them in awe and reverence." (Dowson's Classical Dic.). स्मृत्युहम्—i. e. with eagerness to gaze upon her.

चक्षुःसहस्रं हरे:—Indra is described in Puráṇas as lewd and an admirer of female beauty. Cf. कामेकपत्नीवितदुःखशीला &c. कयासि कामिन् &c., Kum. III. 7, 8. रसातलं—रसायाः तलमधः रसातलं the region below the earth, Pátala, Nágaloka,¹ &c. It is the lowermost region where Vásuki reigns over the Nágas. मुख्येस्याः स्थिते—i. e. the moon of her face being always present there. The figure here is रूपक as there is a complete identification of the face with the moon.

जातिर्न:—न: because Jimūtaváhana belonged to the race of the Vidyádharaś. अन्वयः—race or family; fr. इ with अनु + अन् (अ), कर्तरि भावं वा (अन्वीयते, अन्वियन्ति वा अत्र). प्रसिद्धाः—rendered famous by the birth of a woman with such superb charms; or प्रसिद्ध may mean 'adorned'; cf. वंशविभूषण.

This s'loka contains the बीज or germ of शङ्कार which is the predominant sentiment of the first three Acts. Here the Hero begins to admire and feel love for the Heroine. गोचरे—*in the power of, under the influence of*; गोचर properly means 'within the reach of senses' (गाव इन्द्रियाणि चरन्त्यत्र; fr. गोचर + ध i.e. अ); hence within reach or power of anything. भोजनमभिनीय—Because he soon expects a grand feast when his friend's marriage takes place. The Vidú.'s fondness for good food is well known; cf. सर्वत्रौदरिकस्याभ्यव्हार्यमेव विषयः । Vik. p. 71.

P. 19. अकृतालादायाः—(1) who has not pleased (here the आलाद refers to Mala.) you, i.e., shown favour to you; (2) who is not pleased, who cannot be satisfied (अकृतः आ० यस्याः).

1 This originally probably referred to America (the other surface of the globe) which abounded in large serpents.

जानामि—is rather colloquial; it means ‘as I remember it.’ एतामेव—The reading एवमेव is better, as there is not much propriety in saying ‘this very lute! ’

चक्रवर्ती—This is variously interpreted according to the meaning of चक्रः—(1) one who rules over the earth bounded by the ocean, one whose dominions spread from sea to sea; (2) one who rules over a circle of Kings (राजमण्डल); an emperor. चक्रे वर्तितुं शीलमस्य, चक्रे वर्तयति (guides, rules over) इति वा. According to Vishṇupurāṇa it means—one on whose palm the *chakra* or Vishṇu’s discus is delineated. On this Sivarama observes—विद्याधरचक्रवर्तीति पश्चादवस्थां पति पूर्वनिर्देशः । वाजपेय-याजी पुत्रो जनिष्यत इतिवत् । यः पाणिप्रहणं निर्वर्तयिष्यति स चक्रवर्ती च भविष्यति । तथा च सम्भादयामीत्यभिप्रायः । Cf. V. 36. कस्मात् स्वन्मः &c.—Why do you call it a dream, which may or may not come to pass. It is वरः—There is a pun on the word वर which means—(1) वरणं वरः, fr. वृ + अप् (अ); a boon; which must necessarily come to pass. तपेभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः । (2) विष्यते असौ वरः, a husband.

P. 20. वर एव एषते &c.—The Vidū. purposely uses an equivocal expression; he means apparently (1) What the goddess has granted you (ते-तुम्हे) is really a boon; really (2) Here is your (ते-तव) husband, promised by the goddess, referring to his friend.

सप्तावसं—साध्वस is the agitation caused by the sudden appearance of one’s lover, &c. अपवार्य—Lit. having hidden others. This stage direction (as also अपवारितकेन, अपवारितं) is used when a character, wishing to make a secret communication to another so as to prevent a third party from hearing it, does it by actually holding up the hand with its three fingers raised up so as to form a sort of screen for shutting out others from hearing. It is opposed to प्रकाशम्.

प्रसादः—i. e. the person representing the favour of the goddess.

तरला०—तरल tremulous on account of her संभ्रम; भायत—long. Dissolve तरले आयते लाचन यस्याः । Long eyes are considered as a mark of beauty in a woman. श्वसित—p. p. p. used as a noun, meaning ‘breathing’. पीन—p. p. p. of वैये or व्याय् I. A. to grow. अलं—Sufficient, enough to tire you out; hence excessively, very much. Cf. परस्परविरुद्धास्ते तद्रघोरनधं कुलम् । अलसुदयोतयामासुदेवारण्यमिवर्तवः ॥ Rag. X. 80; तुइन्त्यलं बन्धन-शङ्कला इव । Kād. Intro. S’l. संभ्रमधारिणि—is better than कारिणि, as it was a natural result.

स्थिरते—supply त्वया. He means to say—Your body has been already too much exhausted by penance to bear further strain and should not, therefore, be troubled anymore, by such excitement as was exhibited then. संभ्रम—लज्जायुक्तं भयम्. स्थिरते r. l.—स्थिद् 4. A.; why do you suffer pain. But in this case the words एव and पुनः will lose their propriety. The epithets तरला० and श्वसित० are significant, as they explain how the body is being troubled again.

P. 21. उत्थातुमिच्छति—उत्थातु is a bad reading; we should expect something like पृथ्यातुं or अपसर्तु, as she was already उत्थित. मम पठितविद्यामिव &c.—Vidûshaka's forgetfulness is well-known. He says this in his usual jocose spirit. The other reading दूर्वपठितविद्यावलेन has no propriety, as the Vid- does not use any particular device in what follows. For अतिथि see supra p. 12.

अनुरज्यते—Feels delight in. Here the first germ of love is produced by the sight of the lover. See com. महाभावः—Here अनुभाव means dignity of person, majestic appearance; महा० one so great in appearance as to strike awe in the mind of the beholder. प्रतिपत्ति—The knowledge of what is fit to be done on an occasion; the course of action or procedure; cf. विषादलुमप्रतिपत्ति संन्यं Rag. III. 40. अथ वाहमेव &c.—Kâlidâsa also makes the friends of S'akuntalâ address the words of welcome to Dushyanta.

P. 22. महाभागस्य—महान् भागः (the portion of good luck allotted to a man) यस्य; one very fortunate or blessed; hence also, one very illustrious or distinguished. परिहासशीला—one naturally given to joking, joke-loving. कदापि कोपि तापसः—This plain way of introducing the ascetic who enters immediately betrays want of higher creative faculty on the part of the poet. Mark how skilfully the ascetics are introduced to Dushyanta by the master of the art in S'âkuntala Act I.

कुलपति—Lit. the lord of a *kula* or multitude of pupils. This has a technical meaning, for which see com

भविष्यद्विं—भविष्यन् (one going to be, the fut. p. of भू) चासौ विद्याधरचक्रवर्ती च. मलयवत्या वरहेतोः—This is an instance of एकदेशीयान्वय as the gen. मलयवत्या is connected with वर which is a part of the comp. वरहेतोः—to make choice of him as a bridegroom for, to see if he could be a suitable husband for Malayavati.

मध्यंदिन०—मध्यं च तदिनं च मध्यंदिनं (अलुक्समास). ०स्वन—the mid-day bath; स्वनं त्वध्वरे स्नाने इति मेदिनी ! There were three baths

prescribed, प्रातःसवन्, माध्यंदिन सवन् and तृतीयसवन्; cf. छान्दो-ग्योपनिषद् II. 24. 1 ब्रह्मवादिनो वदन्ति यद्ग्रस्तुनां प्रातःसवनं रुद्राणां माध्यंदिनं सवनमावित्यानां च विशेषा देवानां तृतीयसवनम्। सवन् also means the performance of sacrificial rites; offering of oblations &c.; but not here, as it is spoken of in connexion with Malayavati.

P. 23. पांसुल—Sandy; fr. पांसु dust and the *matub* aff. ल (लच्) which is added to the words of the सिध्मादि group; so सिध्मल, शीतल, मांसल &c. प्रकाशः—प्रकाशानि clearly displayed or distinctly appearing चक्रस्य चिह्नानि यस्यां; another reading is प्रकाशितचक्रवर्तिचिह्ना. पदवी—पद्यते अनया इति; fr. पद् + अनि and डीप् (the fem. aff. ई) a path; here the line of foot-prints.

उष्णीष &c.—उष्णीषः the linear marks on the head, such as are left on the skin when a crown is worn. Some take this to mean the curly hair coiled round the head and resembling a crown; but this does not seem to be the meaning, as such a shape of the hair can be obtained even artificially. उष्णीषं तु शिरोवैटे किरीटे लक्षणान्तरे । इति विश्वः। ऊर्णा—a circle of hair between the eyebrows. विभाति—राजते shines, i. e., stands out to view prominently. This goes with both उष्णीष and ऊर्णा. हरिणा—By this we are to understand by a sort of Lakshana हरे: वक्षस्थलेन which is the proper Upamâna for the chest of the hero.

चक्राङ्कं च यथा &c.—The first two lines prove his महानुभावत्व. The further presence of the marks of a Chakra on the soles of his feet leave no doubt as to his becoming an emperor one day; and as he belonged to the race of the Vidyâdhara, the ascetic concludes that he is destined to be the chief sovereign of the Vidyâdhara. But as all the signs mentioned in the first three lines indicate चक्रवर्तित्व, it will be better to take यथा with each one of the various statements in the first three lines, thereby making the conclusion contained in the last line follow from these. In connexion with this it will also be better to read अपि च for तथा हि as introducing the S'loka, with the Triv. Ed. With the reading तथा हि which is meant to explain a previous statement the lines must be explained in the first way.

चक्राङ्कं च यथा करदूयं v. l.—The linear mark of *chakra* may be on the palms or on the soles. Buddha had these among the 32 signs he possessed of a great personage. Cf. चक्राङ्कपादं (पाणि v. l.) स तथा महर्जिलावच्छाङ्कुलिपाणिपादम् । सोर्णभ्रवं वारणवस्तिकोशं सविस्मयं राजमुतं इदर्शं ॥ Bud.-Ch. I. 65. Messrs B. and P. quote the following from L.-V. “उष्णीषशीर्षे महाराज सर्वार्थसिद्धः कुमारः ।

ऊर्णा महाराज सर्वार्थसिद्धस्य भ्रुवोर्मध्ये जाता हिमरजतप्रकाशा । सिंहपूर्वार्धकायः पादतलयांमहाराज सर्वार्थसिद्धस्य कुमारस्य चक्रं जाते ” &c.

अथ वा छतं &c.—The same occurs in S'âk. I. चिरात्खलु युक्त-कारी &c.—This refers to the common belief that Brahmâ, who presides over the destinies of men, also ties the knots of marriages. He is, however, not often happy in his choice, and thus incurs blame. Cf. समानयंस्तुल्यगुणं बधूतरं चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः । S'âk V. 15; for the idea cf. परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वंद्वमयोजयिष्यत् । अस्मिन्द्वयं रूपविधानयत्नः पत्न्यः प्रजानां वित्थो-भविष्यत् ॥ Rag. VII. 14; Kum. VII. 66.

सर्वस्याभ्यागतो गुरुः—The full text of this is—गुरुरग्निर्द्विजातानां वर्णानां ब्राह्मणां गुरुः । पतिरेको गुरुः ऋणां सर्वस्याभ्यागतो गुरुः ॥ अभ्यागतः—Any one coming to one's house, a guest. It is a wider term than अतिथि; see com. on I. 11.

P. 24. अनुरूपभर्तुगमिनी—So in the S'âk. गुरोरस्या अनुरूप-वरप्रदाने संकल्पः । I; गान्धर्वेण विवाहेनु निवृत्तकल्याणा शकुन्तला अनुरूप-भर्तुगमिनी संवृत्ता &c. IV.

सुखमिति—The reading सुखानि is not good, as सुख is not used in the plural in such cases. Again, इति is necessary to make the preceding clause account for the fluctuating state of her mind. Cf. for a similar idea S'âk. II. इतस्तपस्त्विकार्यमितो गुरुजनाज्ञा । &c. and कृत्योर्भिन्नेदशत्वाद् द्वेधीभवति मे मनः । S'âk. II. 17.

आभांगः—expanses; cf. आभोगः तपांवनस्य S'âk. I. अन्यतांपि &c.—The apparent opposition meant to be expressed by अपि is removed by taking पदे to mean ‘an impression of love’. The first line contains अनुपास and यमक; the 2nd the fig. असङ्गति, the two together forming a संस्कृष्टि.

दृष्टं यत्प्रक्षिप्तं—i. e., Malayavati, a paragon of beauty. Cf. राजा—मादव्य अनवासचक्षुःफलोसि । येन त्वया दर्शनीयं न दृष्टम् । S'âk. II. श्रुतं यच्छ्रौतं—viz. The conversation between the fair maiden and her maid, expressive of the promise of the goddess, viz. ‘विद्याधरचक्रवर्ती अचिरेण ते पाणिग्रहणं करिष्यति’, and the certain prospect of his being her husband.

जटरामः धमधमायते—My gastric fire rages fiercely. Cf. दृढं विपणिकन्दुरिव मे उदाध्यन्तरं दद्यते । Mâl. II. p. 25.

फलैरपि तावत् At least by the fruits &c., i. e., If I can get nothing better.

अये कथं &c.—Almost the same expression occurs in Priy. I. तापात्—goes with each of the following statements. | तस्थाण—The moment he felt his temples heated. संसन्तैः—closely following, continuous. कर्णताल—the regular movements of the |

ears. ताल properly means ‘the striking together of the palms of the hands to keep time in music’ (तालशब्दस्य करतलताढनं मुख्योर्थः); hence, the movements of the lobes of the ears coming in contact with the cheeks. Cf. विश्वारितः कुम्रकर्णतालैः Rag. VII. 39.

गादायल्लकदुःसहां—This is the reading found in the Triv. Ed. and adopted and commented upon by S'ivarāma, who generally selects the best readings. It has been adopted here as decidedly better than the reading ग्लायच्छल्लकदुःसहा found in the existing printed editions of the play. The only drawback in this reading is that the word आयल्लक which means ‘longing, love-torment’ is of rare occurrence. The poet makes an उत्पेक्षा and says that the elephant was in a state of love-torment as it were. Cf. समस्तापः कामं मनसिजनिदाघप्रसरयोः &c. S'âk. III. 6. Here by a S'lesha the state of a man suffering from love-sickness is also described. See com. ग्लायच्छल्लक०—r. l.—The शङ्की or सङ्की is a tree the leaves or twigs of which are eaten by elephants; cf. Vik. IV. 23, Uttar. III. 6. This reading has no propriety and so has been given up. As it stands it must be taken as meaning ‘reduced to a condition which is unbearable even to a withering S'allaka tree’ as Messrs. B. and P. have done. The meaning intended seems to be ग्लायच्छल्लकस्य इव दुःसहां दशा धत्ते; ‘is in a condition which is as unbearable as that of a withering S'allaka tree,’ but then it is difficult to connect इव with शङ्क.

Act II.

P. 26. यथा—introduces a direct speech. अज्ज—The reading अज्जवि (अद्यापि) also gives a good sense. आर्यमि०—Here आर्य signifies ‘an elder brother;’ it is also used as an honorific adj. as in आर्यमाणवकः. का पुनः—Here the force of पुनः is ‘but’. अविरतस्व०—With great haste; the repetition implies greatness or intensity.

P. 27. कुसुमावचय—The use of the word अवचय shows that the flowers collected were not within the reach of the hand (that is, were knocked down by means of a stick or such other thing and collected). When the flowers are within the reach of hand the form is अवचाय got by adding चय् (अ) by the sâtra हसादौ &c. (See com.). The meaning of the sâtra is:—चि takes the affr. चय् when the sense is ‘taking by the hand,’ provided it does not refer to stealing (चय् causes Vridddhi of the radical vowel); cf. अविरतकुसुमावचायखेदात् । S'is'. VII. 71. हस्तादाने

इत्यनेन प्रत्यासन्तिरादेयस्योपलक्ष्यते (by हस्ता० is implied the close proximity of the thing to be taken). हस्तादाने किम् । वृक्षाग्रस्थाना॑ फलाना॑ यष्ट्या प्रचयं करोति. The poets, however, pay little regard to this nicety of grammar and use these forms promiscuously. निःसहं—Lit. unable to bear any more strain, quite exhausted, languid. शरदातप०—Cf. अधिकं खलु शरदातपेन संतप्तानि अद्यापि न मे अङ्गानि संतापं मुञ्चन्ति । Priy. III. p. 22. परिक्षिप्ता—surrounded by, shaded. चन्दनलता०—a pleasure-house built of sandal-wood. नेहशः—i. e. not caused by the autumnal heat, but by love. चित्तिन्द्रिय—built in a varied style; hence lovely; cf. कचिद्विचित्रं जलयन्त्रमन्दिरम् । Rт. I. 2.

प्रवेशकः—The Praves'aka is an interlude acted between two acts (which shows that it cannot occur at the beginning of the first Act) by inferior characters, such as servants, buffoons, &c., for the purpose of acquainting the audience with incidents not to be represented on the stage but a knowledge of which is essential for the proper understanding of what follows. It is one of the five अर्थोपक्षेपक्ष for which see Intro. I.

P. 28. सोत्कण्ठा—Here उत्कण्ठा means ' longing for a lover accompanied by mental anguish;' cf. दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठमुद्विक्षते; Amaru. 24; hence सोत्कण्ठा—affected with or suffering from love-longing. See com.

अयि हृदय &c.—She means to say that while she was in the presence of her lover, her mind did not allow her to show her love to him or to talk to him freely even, but has now itself gone over to him; so it is selfish. Cf. for a similar thought—हृदय प्रथममेव सुखोपनते मनोरथे कातरभावं न मुञ्चसि । S'ak. IV. and for the same thought differently expressed—अयि वृशंस हृदय । जन्मतः प्रभृति सह संवर्धितमिमं जनं परिहृत्य क्षणमात्रदर्शनपरिचितमन्यं जन-मनुगच्छन्न लज्जे । Rat. II.

अन्यतो गच्छुति—Malayavatī was so much engrossed in the thoughts about her lover that she only thought of the temple of the goddess where she had met him and quite forgot that she had purposed to go to the Sandal-wood house. Tb' makes the *Cheṭī* sigh at her absent-mindedness. Cf. 'r another instance of the absent-mindedness of love-sick per'ns the conversation between Vasantasenī and her companion's at the beginning of Mrich. II. (आर्यायाः शून्यहृदयत्वेन जानामि दयात् कमप्यार्थं अभिलषतीति &c.), Dushyanta's addressing tb ladies of his harem as S'akuntalā (S'ak. VI. 5).

P. 29. सविलक्ष०—विगतं लक्षं (fixity, aim) यस्मात् तद्विलक्षं (without aim, hence embarrassed); विलक्षेण स्मितेन सहितं यथा तथा । with a smile indicative of embarrassment.

निर्जितोसि—You have been surpassed, not merely equalled (न तु समीकृतः); this brings out the gravity of the offence. तस्य त्वया किमपि &c.—She means—You have not wreaked your vengeance on your vanquisher, while you are levelling your shafts at me who have given you no offence simply because I am a woman and therefore incapable of retaliation. कथं न लज्जसे —Cf. भगवन्कुसुमायुध निर्जितसकलसुरासुरो भूत्वा स्त्रीजनं प्रहरन्कथं न लज्जसे । Rat. II. ‘The *Alamkāra* in this is प्रत्यनीक’ as remarked by Messrs B. and P. There is a *double entente* on the word *abalā* which means—(1) a woman, and (2) weak. Cf. सरति सहसा बाहोर्मध्यं गताद्यबला सती (v. l.). Māl. IV. II.

हञ्जे कस्मात्पुनः &c.—The question brings out her girlish innocence. The condition described here is विषयनिवृत्ति (also called अरति, संज्वर). Cf. न जातु बाला लभते स्म निवृत्तिं तुषारसंघांतशिलानलेष्वपि । Kum. V. 55.

असंभावनीयं—असंभाविनी—v. l. means not believing (in me). लक्षिता—she has divined the true nature of my affliction; has known my secret.

P. 30. किं तवैतेन—What have you to do with this (i. e., whether I admit it or not).

एष ते हृदय०—Chaturikā now proceeds to tell her mistress the cause of the feverish state of her heart but does it cleverly and begins by using an equivocal expression, which she knew her mistress was sure to understand in her own way, and so conviction might be easily brought home to her about the truth of her statement. The words एष ते हृदयस्थितो वरः may mean (1) Here is the lover treasured in your heart (who is the cause of the uneasiness of your mind), or (2) they may be part of a sentence yet to be completed. Malayavati, in her impatience, understands the words in sense (1) and interrupts her by asking the question ‘Where is he?’

वक्तुकामा—Mark that the inf. loses its nasal before काम and मनस् ; so वक्तुमनः also. तात्क्षणमेव विमुक्तकुसुमबाण इव—Who discharged his flowery arrow the very moment as it were. For at his very first appearance love subdued her to him. Messrs. B. and P. who read परिमुक्त prefer the meaning ‘like the god of love without his arrows,’ i.e., he had not got only the flowery arrows of Cupid, but in all other respects (beauty &c.) he

seemed to have a perfect resemblance. But this cannot be the intended meaning here. For in this case the word तस्क्षणं will have no propriety at all. Again Madana is not represented as having the flowery arrows always in hand. If the arrows only were wanted to make the resemblance complete where was the Makara then? The reading here adopted as better suited to the context is from the Triv. Ed.

चतुरिका खलु त्वं—There is a pun on the word चतुरिका which is the name of the attendant and also means ‘clever, sharp-witted’. Such punning on names is common with Sans. poets. Cf. अतः खलु प्रियंवदासि त्वं S'âk. I. विमर्दसुरभिर्बुलावलिका खलवृष्टम्, Mal. III. For a similar compliment paid to a maid, cf. परहृदय-ग्रहणपिण्डना मदनिका खलु त्वम् Mrîch. II.

P. 31. संभ्रेष्ण—by the agitation caused in you by अन्यस्मिन्—अन्यैः v. l. does not give a good sense.

किं मधुसूदनः &c.—Madhusûdana is Vishnu, the slayer of the demon Madhu. निर्वृतः भवति—The answer is ‘no’; by this she implies that Jimâtavâhana too will not feel at ease until he marries Malayavati and has her by his side. Cf. कमलिनी-बद्धानुरागोपि मधुकरो मालतीं प्रेश्याभिनवरसास्वादलम्पटः कुतस्तामनासाय स्थितिं करोति । Priy. III. p. 22.

अतोपि—अस्मात्काणादपि (owing to this also) viz. यत्त महानुभावः &c. The same expression occurs in Rat. II. **अकृतप्रतिपत्तिः**—who did not show respect to him, did not receive him respectfully. The reading **प्रतिपत्तिः** may go either with महानुभाव—अकृता प्रतिपत्तिर्त्य to whom no respect was shown; or with अदक्षिणा—अकृता प्रतिपत्तिर्त्यया अत एवादक्षिणा. For this meaning of प्रतिपत्तिः, cf. S'âk. VII. 1. पथमोपकृतं मरुत्वतः प्रतिपत्त्या लघु मन्यते भवान् ।

अथ वा कथं न रांदिष्यनि—The part of the Cheli's speech from here to हृदये दास्यामि must be considered स्वगत; otherwise the use of the third person in रोदिस्सदि &c., as also the sentence तत्किमत्र, cannot be properly explained. The stage-direction स्वगतं is not given before this speech, as it can be easily understood to be so.

P. 32. तरुणचन्दन०—तरुण young i. e. tender, qualifies पल्लव. जीसासेहि तुम् एव—this line is metrically faulty. The variant तुम् विअ does not mend matters and again विअ has, no force here. The Cal. ed. reads the sentence त्वं चितचन्दनपल्लवसंसर्ग-शीतलमिमं निश्वासैः प्रपञ्चय कदलीदलमारुतमुष्णं करोषि । in place of this verse.

P. 33. व्यावृत्य—Const.:—व्यावृत्य एव सितासितेक्षणरुचा आश्रमे
तान् शास्त्रिनः विटपावसक्तविलसकृष्णाजिनोधान् इव कुर्वत्या तया मुनेः अपि
मुरः हृष्टः अस्मि इति यत् तेन एव मयि आहंते सति हे पुष्पेषी भवता
किमिति एते शरा मुधा विक्षिप्यन्ते । व्यावृत्यैव—Just by turning back;
एव shows that she did not turn straight towards him but merely turned her face and fixed her gaze on him. Messrs.
B. and P. are not accurate when they say—the एव after व्यावृत्य suggests that he was seen by her only by turning her neck a little and not by looking steadfastly in his face. For in the next line the poet describes the accumulated effect of a succession of glances on the branches of the trees.

सितासितेक्षणरुचा—by the white (bright) and black lustre of her eyes (as they were white in their corners and dark in the pupils); a Karm. comp.; see com. It directly becomes the instrument of making the trees appear विटपावसक्त &c. Or this may be taken as a Bah. qualifying तया, in which case it becomes a हतुगर्भविषेषण. आश्रमे—i. e. गौर्याश्रमे, the temple of Gauri and its environs, where he was looked at by her; see supra, p 20 सलवंजं सम्पूर्णं च नायकमवलंकयन्ती &c.

विटपावसक्त &c. The idea is this—As she looked steadfastly at her lover a stream of white lustre mingled with black shot forth from her eyes, and as it passed through the trees, the latter appeared to a looker-on from the opposite side to have the skins of spotted deer suspended from their branches as it were, the accumulated lustre looking like the skin of an antelope, which is both white and black. The figure of speech here is उत्पेक्षा. Bhavabhuti compares the stream of such glances to a garland of lotuses;—यदहसुलसितलो-
चनया अनया—अविरलमिव दाम्रा पौष्टरीकेण नद्धः । Mál.-Mād. III. 16.

मुनेराप पुरः—Shows the intensity of her love. तेनेव—Here the glance is compared to an arrow; for व्यावृत्य and this comp. यान्त्या मुदुर्बलितकन्धरमानने तदावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या । दिग्धोमृतेन च
विषेण च पक्षमलाक्ष्या गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥ Mál.-Mād. I. 29;
and कान्ताकटाक्षविशिखा न खनन्ति यस्य &c. Bh.

मुधेव—Without any benefit at all to you; for it is not proper for you who are flower-arrowed (and in that you excel other warriors) to strike one who is already struck by another.

धीरत्वं—That power of the mind which enables it to bear itself up against any circumstances.

P. 34. शशाङ्कधृवला:—०रुचयः v. l. means bright with (रुचि brightness) or pleasant with, if taken as a व्यधिकरण चहू० (शशाङ्केन रुचिर्यासु) as is done by शिवराम. निश्चाः—Not one night but many; nights, because they are more painful to lovers in विरह than days; cf. कार्यान्तरितोक्पणं दिनं मया नीतमनतिकृच्छ्रेण । अविनोद-दीर्घयामा कथं तु रात्रिगमवित्याः । Vik. III. 4. सव्यापारामहनि न तथा पीढयेद्विप्रयामः शङ्के रात्रौ गुरुतरशुचं निर्विनोदां सखीं ते ॥ Meg.

नाप्रातं &c.—Here a किम् is wanted to keep up symmetry of construction. इन्दीवरं—the blue lotus, which is supposed to excite passion, and is therefore considered as one of the arrows of Madana.

किं नोन्मीलित्त० &c.—This line has a close resemblance to ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः (occurring in a S'1. quoted in Kâv. P. I.). मालती—jasmine. हाङ्कुराः मधु०—This is also one of the excitants of passion. निर्व्यञ्जं—not artfully or covertly, but openly, in plain terms. विधुरेषु—under mental distractions, i. e., whenever the mind is distracted, owing to separation; or विधुरेषु may be taken to mean ‘among love-lorn men.’ अर्धीराः— the most weak-minded; the sense of the superlative being expressed by the loc. विधुरेषु. येन—केन v. l. In this case the last line must be taken separately, एवं स्थितेकेन निमित्तेन (for what reason) &c.

अथ वा—is used here to correct his previous statement. He admits that he showed अर्धीरत्व.

स्त्रीहृदयेन—may be explained as (1) स्त्रिया इव हृदयं यस्य by me having the heart of a woman, i. e., weak-minded, cowardly; or as (2) स्त्रीगतं स्त्रियां सक्तं वा हृदयं यस्य by me whose heart is set on a woman; i. e., attached to, fallen in love with, a woman. The first way, however, is better, as it furnishes a reason for his calling himself not firm-minded. Messrs B. and P. propose a third way of taking this, viz. स्त्रिया हृदयेन करणेन—the flowery arrows which the god of love discharged through the instrumentality of the love (lit. heart) of Malayavati; but it is difficult to see how the love could be the instrument of shooting the arrows; it is rather the effect of the shooting of the arrows. Some take it as an adj. qualifying अनक्षेन; स्त्रिया हृदयं यस्य by Cupid, setting his heart on a woman, i. e., taking his stand on a woman as his helper in the matter.

कुसुमेषवीच्यन०—He means to say that he could not bear the fall even of arrows made of such delicate stuff as flowers, and these too shot by one without a body and consequently having

no strength, and so could have little pretension to being called firm-minded.

P. 35. प्रतिपद्यमानेन—admitting, confessing. कथमेव—Here इव has no force; it will be better to omit it, or read इव in its place. आक्षिप्—to divert one's attention to. स्थाने—in the right place, proper. कस्य वान्यस्य—i. e. such a secret could be communicated to a friend only; cf. सखि कस्य वान्यस्य कथयिष्यामि । S'ak. III. निर्दिशन—i. e. pointing to the Sandal-house. प्रणय-कृपिता—angry through excessive love, i. e., without any real ground for anger, प्रणयेन प्रेमातिशयेन कृपिता Malli. on Meg. II. 45. Cf. दूरारुदः खलु प्रणयोऽसहनः । Vik. IV. p. 93. किमपि उपालभमाना—uttering some words of taunt which I could not catch; or, for some reason. तदिच्छामि &c.—Dushyanta expresses a similar desire in S'ak.; cf. इहैव प्रियापरिभुक्तमुक्ते लतावलये मुहूर्त स्थास्यामि । III.

पदशब्द इव—Mark the force of इव; something like, I seem to hear &c. It denotes guess; इवति तर्कयोतकः. The same expression occurs in Priy. III. p. 23. आकारं—The condition or expression of the face (giving a clue to one's internal feeling or state of the mind); cf. भवानपि संवृत्ताकारमास्तः Vik. III. p. 78. Rag. I. 20. तुलयतु—may weigh or estimate, i. e. understand the proper state of. This is not the root तुल् of the 10th Conj. (for then the form will be तोलयतु), but a verb derived from तुला (कथं तुलयति तुलना इत्यादि-अतुलोपमाभ्यामिति निपातनादडन्तस्य तुलाशब्दस्य सिद्धां ततो णित्र । Sid. Kaum.). Or तुलयतु may mean 'suspect', as in सर्वा मां तुलयिष्यति । Mrich. III. 24. The reading कलयिष्यति (will grasp, understand) for तुलयिष्यति v. l. is easier.

P. 36. सच्चन्द्रमणिशिलमपि—i. e., although rendered more attractive by the presence of the moonstone-slab. मुखं—the beginning; the alaṅkāra in this S'l. is उपमा. वेपते मे वामोहः—Here कम्प (वेपथु), one of the सात्त्वकभावs, is indicated.

हस्तेन चालयन—Because his friend was in a reverie. This indicates उन्माद and मोह on the part of the Hero.

P. 37. कृत्वा वामे—Dramatists describe Heroines in the state of अयोग्यताः as resting their heads pensively on the palm of the left hand, which is in accordance with the precept of Bharata—अप्राप्ते च प्रियतमे कार्ये गण्डाश्रितः करः । 'वामे इति श्रीणा वामभागस्य प्रशस्ततया तदवलम्बनेन सङ्कटेष्यौचित्यापरित्यागो ध्वन्यते ।' S'iv.

घनश्वसितो—Singing forth heavy sighs, i. e., sighing heavily. द्वयकाकृता—आकृत m. n. intention, feeling of the mind;

whose mind was revealed, the feelings of whose mind were betrayed. मनाकृ—*indec.* ‘a little’ (because she had checked her anger). This indicates चिन्ता which is defined as ध्यानं चिन्तेहितानासे: शून्यताश्वासतापकृत् । स्फुरिताधरा—Which indicated her anger; cf. प्रवेषमानाधरलक्ष्यकोपया । Kum. V. 74. नियमित—checked, restrained. मन्युः—anger; it also means grief.

मा नाम तथा &c.—v. 7.—This must be taken as a question and तथा must be supplied before मा-तथा मा नाम (possibly) &c. Can it not be that you too might have been seen by him ?

कं पुनः प्रणयकुपितं &c.—As she had not exchanged even one word with the Hero, she could not persuade herself that she was the person referred to by him in S'1. 6 *supra*. मेदृशी &c.—She means to say that she should not think that some other person than herself is meant by the Hero.

P. 38. एतां—*scil.* कथां. वाऽयित्यामि—make him relate it, i. e. dwell on it for some time. निष्पन्नते &c.—Cons.—बाट्यास्तुना सिंकं (sprinkled over) एतत् चन्द्रकान्तशिलातलं अनेन ते मुखचन्द्रोदयेन निष्पन्नते इव । The moonstone-slab was bedewed with tear-drops; he fancies that it was oozing under the influence of the moon in the form of her face. The figures in the present S'loka are Utprekshā and Rūpaka blended as accessory and principal (असाङ्गिभाव).

सरोषं—It is natural that she should resent the praise of her supposed rival by one whom she loved.

अप्णं भणिस्सदि—Ought to be translated by अन्यां भणिः, will address another lady. मनःशिला—a kind of red mineral, red arsenic. वर्णकः—वर्णं एव वर्णकः..

P. 39. अङ्किष्टविम्बशोभात्—is to be construed with रयिता-मुखस्य and शशिनः; in the first case it means—अङ्किष्टं uninjured, intact यद्विम्बं तर्यव शोभा यस्य ताट्राः अधरः यत्र having its lower lip resembling in beauty an uninjured (ripe) Bimba fruit; in the second case this means—अङ्किष्टं not clouded यद्विम्बं दिस तस्य शोभायाः धरस्य (धरतीति धरस्तस्य) possessing the beauty of its disc that is not obscured by clouds. For अङ्किष्ट, cf. अङ्किष्ट-बालतरुपद्वलंभनीयः; S'ak. VI. 20. स्वप्नमङ्किष्टकान्ति *Ibid.* V. 19.

नयनोत्सवस्य—is similarly in apposition with प्रियामुखस्य and शशिनः; serving as a festival to, giving delight to, the eyes. देखा—the outline of the digit of the moon (seen for the first time as in the dark half of a month with great eagerness by men). Cf. कलारोषा मूर्तिः शशिन इव नेत्रांत्सवकरी । Māl.-Mād II. 3.

भृष्टक्षेपि—supply तस्मिन्द्वाने ('that person,' viz., Malayavati) as Messrs. B and P. propose. नाम—is used here 'विस्मये' (in the sense of 'astonishment').), and as the विस्मय is due here to the skill displayed, एव नाम may be translated by "with such skill or exactness."

संकल्पे: स्थापिता &c.—Placed before me by my thoughts, i.e., imagination. He means to say that his beloved is not absent from him as the Vid. supposes, but that her image always stands before his mind's eye, and so he can draw the picture so exactly to life. दृश्य दृश्य &c.—Cf. चिरं व्यात्वा व्यात्वा लिखित इव निर्माय पुरतः । Uttar. VI. 38. It is usual with Sans. poets to make their love-lorn Heroes, and sometimes the Heroines, to have recourse to painting for beguiling the pangs of love. Dushyanta and Purāravas similarly draw the pictures of their loves to divert their longing; and Sāgarikā does the same in Ratnāvalī II. There are many points of similarity between the scene here and the similar one in Ratnā. III; also compare the conversation between the Heroine here and her maid with that between Sāgarikā and Susamgatā in the same Act.

साक्षम्—She finds nothing in the conversation she hears to convince her that she was referred to by the Hero, and, feeling sure that he was deep in love with some other lady, says in despair ज्ञाते &c. with tears in her eyes. **सविषादन्**—For the maid, too, was not sure that Malayavati was the object of Jimūta's love. **जीवितनिरपेक्षः &c.**—The *Cheti* is sorry to find from her mistress' manner of speaking that she was getting tired of her life and would go the length of giving it up.

P. 40. **आसन्नवासात्**—As he lives close to us or in our vicinity. **आसन्नतरः परीक्षितः &c.**—V. l., he, living very close to us, has been well observed by us and fixed upon as a suitable husband. **लेहपराधीनतया**—Being entirely in the power of brotherly affection; for, अतिज्ञेहः पापशब्दी. **किमपि**—'indescribable;' cf. तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य मियो जनः । Uttar. II. 19. **अन्यदेह किमत्यवस्थान्तरं**—Here either अन्यदेह or अन्तर is redundant, as अवस्थान्तर means अन्या अवस्था (which is a Nityasamāsa). **कृतः**—explains the अवस्था०.

प्राङ्—प्राङ् एव प्राङ्: by adding अण् (अ) to प्राङ्. **सती संख्या**—See A. G. § 115; cf. वभो च सा तेन सती मतेन । Rag. II. 16; also VIII. 8. **पराक्रमधूमः**—i. e., solely given to deeds of valour. The first two lines contain all the qualifications desired in

bridegroom. अनुयतः—Bent on saving. अतुला—*V. I.*, is without propriety; for had she not been अतुला, all the same he, as her brother, would have felt joy or sorrow for her. शुद्धिर्विषादध—He feels extremely delighted because his sister will have the most covetable husband; but at the same time he feels unbounded sorrow, because at any time he would readily sacrifice his life for any distressed being. Bhavabhāti is fond of using such expressions, indicative of opposite effects; cf. संजीविनश्च मनसः परिमोहनश्च । Uttar. III. 12. हयं नः कल्याणी रमयति मनः कल्पयति च । Māl.—Mād. II. 3.

संबद्धे—may mean—connected with; or built in.

P. 41. कुशली—कुशलमस्यास्तीति; कुशल fr. कु evil (कुरितं) शलते (covers, removes) इति; by adding अ (अच्). दुहिता—fr. दुह to milk, lit. one who milks the cows; hence, a daughter, milking being in primitive times the office of daughters, who could be safely entrusted with that. The fem. ई is not added as the word belongs to the स्वन्नादि class. Yāska gives fanciful derivations, as दुहिता (one who is ill-placed) or दूरे हिता (placed at a distance from her father's house, after marriage).

सिद्धराजान्वयस्य—Here अन्वय means the kinsfolk, all the relatives. जीवितमिव—*Cf.* कन्येयं कुलजीवितं Kum. VI. 63; एकजीवितमिव पित्रोरथ वा सर्वस्यैव गन्धर्वकुलस्य &c. Kād. p. 271. तदियं प्रति०—The pronoun इदं is used of a person or object near at hand; cf. the rule इदमस्तु संनिक्षणं समीपनरवार्ति चैतदो रूपम् । H. G. § 136. But here इयं is used of Malayavatī who was not present before the speaker; this anomaly must be explained by supposing that she was present in his mind (बुद्ध्युपस्थित) when he used the form इयं. In the Tri. Ed. the reading is सा मया तुम्यं प्रतिपादिता प्रतिगृह्यता which removes the difficulty.

संकटे—संकट is derived from सम् meaning 'crowding' and कट, which is similarly added to प and उद्; पकट, उत्कट; see P&B. V. 2. 29. विस्मृतं ते—ते stands for स्वया; cf. *supra* ननु विस्मृतस्तेयं रक्षाशोकपादपः p. 36. अन्यस्मिन्—supply जने after this.

हताश—Lit. one whose hopes are (fit to be) frustrated on account of their wickedness; or one who destroys the hopes of others (हता आशा येन); hence wicked, a rogue &c.

ईहर्षा श्लाघ्यं संबन्धं—*Cf.* तं श्लाघ्यसंबन्धमसो विचिन्त्य। Rag. V. 40. चित्तमन्बतः प्रवृत्तं &c.—Here Jīmūtavāhana purposely uses words which have a double significance. He had come to the forest with the avowed object of serving his parents and that alone, and Mitrāvasu also knew that, as is clear from his words

further on (*viz.*, नायं गुरुजनवचनमतिकामति ।). So the apparent meaning of the words अन्यतः प्रवृत्त and one readily understood by Mitrāvasu is—‘the heart entirely devoted to the service of my parents cannot be turned to thoughts about marriage.’ While the real meaning, and one as naturally understood by Malayavatī and her companion who knew that his heart was given to another maiden is, ‘The heart already attached to one maiden cannot be turned and made to love another maiden.’ Cf. Sīvarāma—अन्यतः प्रवृत्तमन्यतो निवर्तयितुमिति । अर्थकामौ विहाय गुरुशुभूषणतपःप्रभृतिर्धर्ममार्गे हृदनिश्चयं पुनरप्यर्थकामाभिसुखं कर्तुं न शक्यते । एवं तद्वोधनानुसारेणान्यस्या सन्तमन्यस्या निवर्तयितुं न शक्यत इति नायिकावितर्कसाधारणेन चोक्तः । For the thought, cf. न च निम्नादिव सलिलं निवर्तते मे ततो हृदयम् । Sāk. III. 1.

P. 42. पराधीनः &c.—Vidū. says this to strengthen the meaning meant to be understood by Mitrāvasu by the Hero. निवेदितास्मनः—Here आत्मा means ‘intention, object.’ बहुतरं—more about this matter; or, ‘knows his reason for the refusal better than we can do.’ This is ironical, though apparently meant as a compliment to the Prince.

प्रस्ताख्यानलघुः—Rendered insignificant, shown to be an inferior person; hence, dishonoured or insulted, by the refusal. मन्त्रवत्से—Malayavatī, who feels the sting of the insult more keenly, does not like that her brother should have spoken a word more to him. He ought to have treated him equally insultingly.

सौर्भग्य—misfortune or ill-luck, in that she was not accepted by her lover; cf. प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता । Kum. V. 1. उद्धेष्यस्मानं &c.—The poet makes Sāgarikā (Ratnāvalī) also make use of the same expedient in his Ratnāvalī, III. (तथापदेतया माधवीलतया पार्श्वं विरच्याशोकपादप आत्मानमुद्भ्य व्यापादयामि) विरक्षस्मितेन—With a forced smile.

P. 43. अन्यादृश—Lit., what appears to be otherwise disposed, i. e., bent on doing something else than what she has openly declared. Here Chaturikā suspects that her mistress, in her bitter disappointment, might do some violence to herself. न तावद्विषयामि । &c.—For a similar suspicion, cf. विटः—(किञ्चिद्वित्वा) अथ वा मयि गते नृशंसो हन्यादेनाम् । तदपवारितशरीरः पश्यामि तावदस्य चिकीर्षितम् । Mrich. VIII. अन्यस्मिन् जन्मान्तरे—V. I. is bad as जन्मान्तरे itself means अन्यस्मिन् जन्मनि and so अन्यस्मिन् becomes redundant, unless the present also be looked upon as a जन्मान्तर.

सहर्षम्—Jimeta is delighted to see his beloved unexpectedly, as is usual with heroes; cf. the similar ejaculation of Mâdhava on seeing Mâlatî—हन्त सेवयं मदिक्षणा Mâl.-Mâd. V.; or of Dushyanta on beholding S'akuntalâ. The feeling of sorrow he does not express here, as he was there in time to save her.

न खलु &c.—Here खलु expresses ‘entreaty’. लतायाः—i. e., the creeper serving as the noose or पाश. Cf. अलमलमतिमात्रं साहसेनामुना ते त्वरितमयि विमुच्च त्वं लतापाशमेतम्। Rat. III 17. न समर्थः—has not the power, i. e., shrinks from plucking even a flower (a lifeless thing), how can it hold a noose to destroy human life. Cf. with this न खलु न खलु बाणः &c. S'âk. I. In both death is sought to be prevented; in both the fig. in the 2nd half is Vishama; both begin with the repetition of न खलु, and both are in the Mâlinî metre.

P. 44. क एषः—In her distraction of mind she fails to recognize the Hero at first sight. सरोषं &c.—She is incensed to see that the very man who was the real author of her misery should try to prolong it by preventing her from dying, and hence she flings this taunt at him. कर्थ मरणेऽपित्वं &c.—She means—you do not wish that I should live happily, and again won't allow me to seek relief even by dying. अपि expresses the contrast between जीवने and मरणे.

कण्डे &c.—Not wishing to let go the hold of her hand so soon, the Hero, with the true instinct of a lover, invents an excuse for not doing it, and says that the hand, being an offender, could not be set free like that. मरणव्यवसायस्य—Here व्यवसाय means a determined attempt or effort. The same expression occurs at Kum. IV. 45 (मन्दीचकार मरणव्यवसायञ्जित्स्य). तस्यां पक्षपातिना—By him taking her side; owing to his partiality or special regard for her.

P. 45. अथ वा रत्नाकराद्वै &c.—This refers to the moon having been churned out of the milky ocean. Cf. the well-known S'l. लक्ष्मीः कौस्तुभपारिजातकसुरा धन्वतरिश्वद्भाः &c. He means—Such a charming lady could only have sprung from the noble family of Vis'vâvasu. For a similar idea, cf. सखि कुतो वा महोदधिं वर्जयित्वा पारिजातस्योदृमः । Mâl.-Mâd. II; and न प्रभातरलं उपोतिरुद्वेति वसुधातलात् । S'âk. I. The sea is called *Ratnâkara* (the mine of jewels), being supposed to be the original abode of jewels; cf. रसेषु लुमेषु वसुष्वमस्यैरद्यापि रत्नाकर एव सिन्धुः । Vikra. Ch. I.; सकलमुवनतलसर्वरत्नानामुदधिरिति एकमात्रं देवः । Kâd. मनादधितोस्मि—मनादधि a little, because he knew that

after all he would get Malayavatî, as his father was sure to accept the offer of Mitrâvasu. अहमित्—Here इष has the sense of 'likeness'.

P. 46. भर्देदारिके कि भणसि &c.—Chaturikâ does not like that her mistress should have yet expressed some doubt about the identity of the lady drawn with herself; and hence her remark.

दुर्जनीकृतास्मि—Proved to be a wicked person; for, the very fact that she alone, and none else, was drawn in the picture, showed that he was faithful to her, while she, like a wicked person, put a wrong construction on his doings and even proceeded to hang herself. The Heroine, of course, says this in a jocular mood.

निवृत्त इदानीं &c.—The Gândharva marriage depends entirely on mutual love and may be concluded without any ceremony and without the consent of the parents or other elderly persons. For this and for the eight forms of marriage mentioned by Manu, see com.

ही ही—The two particles express joy; cf. Vikr. II. p. 26.
मनोरथा: प्रिय०—For it was Jîmîtavâhana's wish now that his father should accept the offer of Vis'vâvasu through Mitrâvasu to accept Malayavatî as his daughter-in-law.

P. 47. भोजनमभिनयन्—The Vidû., who is always fond of dainties, is glad that he could get sweet food, and that too to his heart's content now, and also many presents from the bride's party. ममैव &c.—Cf. supra p. 18. अहं पुनर्जनामि न भवतो न कामदेवस्य ममैवैकस्य ब्राह्मणस्यायं मदनमहोत्सवः । Rat. I.

दास्याःपुनि—A comp. word, there being an *aluk* of the gen.-term.; see H. G. § 215 (d); the gen. in this, as also in दास्याःपुनः, implies 'abuse,' or 'reviling'; see Pân. VI. 3. 22. मा त्वरस्व—Do not make haste, i. e., do not be impatient to go. स्नपनकं—Bathing materials such as perfumed turmeric powder, fragrant oils for being rubbed to the body previous to bathing, &c.

वैतालिकः—विविधेन तालेन चरतीति; fr. विताल + ठक् (इक); Pân. IV. 4. 8; or विविधः तालः प्रयोजनमस्य । by adding ठक् (इक) by 'प्रयोजनम्' Pân. V. 1. 109. Lit. one singing in different Tales. He was a kind of poetical panegyrist or bard, attached to the court, whose duty it was to announce (in song) the fixed periods of the day, to awaken princes at dawn with music and songs, to celebrate their master's victories, &c. These bards

are generally introduced in dramas in pairs; sometimes one only is introduced, as here or in Vik. II.

पिष्टातकस्य—पिष्टमततीति पिष्टातः fr. पिष्ट + अत् to go and अ (अण्) added कर्मणि; पिष्टात एव पिष्टातकः—Here it means a kind of sweet-smelling powder of yellow colour made from the roots of several plants, such as is used at the time of the Divâli holidays in these times. So much of the powder was scattered up in the air on the eve of Malayavati's marriage, that the same, settling down on the Malaya mountain, imparted to it the appearance of the Meru mountain, which is supposed to be formed of gold, and consequently is of a yellow colour.
मेरु—The mount Meru forms the centre of the earth and is in shape like the cup of a lotus, all the Dvipas spreading out from it like leaves. All the planets are supposed to revolve round it. For other particulars see our note on the word at Kum. I. 2.

सिन्दूरधूली—The powder of red lead. कृत &c.—It is difficult to decide what time the poet is describing here. It is very probably the morning time (about 9 a. m.) of some day (see Introd., Time-analysis) that is referred to here. If so, the comp. must be taken as in the com.; the red-lead powder scattered about gave to the advanced morning the appearance of the evening. Messrs. B. and P. seem to adopt the view that it is the evening time, as appears from their trans.—'And owing to the showers of the red-lead powder has at once arisen a beauty of the mild sunshine of the early dawn.' But the morning twilight is not so reddish as the evening one on account of the clouds being tinged red by the rays of the departing sun. If, however, the view that it is the evening time that is described here be insisted upon, then the only way to dissolve the comp. is धून्या कृता दिवसं तपस्य श्रीः वैन, समारम्भ being taken in the sense of आरम्भ. The reading दिवसमुखारम्भ is not good, as मुख and आरम्भ are tautological. The reading सिन्दूरदूरीकृत (distanted—thrown into the background) involves no difficulty. See com.

P. 48. उड्डीतैः—Does not necessarily mean 'songs in the Gândhâra tone,' in which the Gandharvas alone can sing. It simply means 'songs loudly sung.' चल—as the women busily moved about. The reading सममनुरणयन् makes no sense, as the causal form (अनुरणयन्) is inexplicable. The reading अरुणमणिरणन् also is not good, as the epithet अरुण is without propriety and has अपुष्टार्थदोष as remarked by Messrs. B. and P.

उद्घाहस्त्रान्—the ceremonial bath before the marriage-ceremony is performed. **सिद्ध्ये**—may mean (1) that you may be ready for it; or (2) that you may gain your object. This S'1. is an instance of चूलिका, for which see Intro. p. vii.

अन्योन्यः—Ancient poets lay great stress on mutual love as essential for union by the marriage-tie ; cf. परस्परप्रासिनिराशयोर्वरं शारीरनाशोपि समानुरागयोः । Māl. III. 15. इतरेतरानुरागो हि दारकमणि पराईयं मङ्गलम् । Māl.-Mād. II. समानरूपाः—See *supra*, note on रुपेणाप्रतिमः &c. II. 10 and com. thereon.

Act III.

The third Act opens just after the conclusion of Malayavati's marriage with Jimatavahana. It is introduced by the entrance of Vīta and Chēṭa, who are the Hero's assistants in love matters. The scene that follows, though comic, is rather tediously lengthy and could have been easily shortened. It is meant to prepare the audience for the scene in which the Hero plays with his newly married wife the part of a gallant lover well-grained in the erotic art. The हास्यरस provided by it favours the development of S'ringūra, the prevailing sentiment of this Act.

P. 49. **मन्तः**—Intoxicated; in a drunken state. **विचिन्त-विहृलवेषः**—The Vīta had put on a splendid variegated dress on account of the marriage-ceremony, but the dress was now in a disordered state (विहृल) owing to his intoxicated condition. **चषक**—a drinking cup.

विटः—For the definition of Vīta, see com. In the present scene he is represented as a sensualist out and out. **निरथं**—may be construed with पिबति as well as with करोति. **पिचति सुरां**—Balarāma, the elder brother of Krishṇa, is represented as always given to drinking; and his fondness for wine was so great that हलिप्रिया came to be a synonym of wine. Cf. हित्वा शालामभिमत्तरसा रेवतीलोचनाङ्का &c. Meg. I. 51; धूर्णयन्मदिरात्मादमद-पाटलितश्चती ।हशी । S'is'. II. 16. **जनस्थ प्रियः**—should rather have been प्रियजनसंगमम्. As it is, the comp. प्रियसंगम must be taken as प्रियेण इष्टजनेन i. e., प्रियेण प्रियया च संगमः । It may also be taken as a Karmadhāraya—प्रियश्चासो संगमश्च the desired union, i. e., with a beloved person.

मन्त्रे हाविष &c.—This is the best available reading; but here also, as remarked by Messrs. B. and P., मन्त्रे and हृष make a

repetition. The context, however, requires एष in place of इष, which the Com. S'ivarâma actually reads, substituting चित्र for वित्र in the Prâkrita. For it is quite natural that the Vîta, who is a votary of wine and is longing for his beloved's company, should call Bala. and Kâma. as the only gods worth the name.

नीलोत्पल०—Cf. S'is'. X. 11. दत्तोत्पल०—V. l., where दत्त means 'placed' in the wine (दत्तं विहितं यदुत्पलं &c.). But this reading is not good as वासिता includes the idea of the उत्पल being placed in it. **नित्यमिव चेटिका—V. l.** has no propriety. At the most it may mean 'on whose head there is a wreath like a subservient maid.' **शेखरकः—**There is no pun on this word here. The meaning 'S'ekharaka stands at the head of all' is got by implication. संटुआ or संस्थिदा v. l. can only be translated by संस्थिताः and not संस्थितानि as it qualifies *m.* and *f.* nouns only.

P. 50. को मां चालयति—It was really he himself who was reeling and stumbling under the influence of wine, but as he was thinking of his beloved Navamâlikâ, he fancies that it is she who is shaking him as a matter of joke.

प्रथमप्रहरे—०प्रदोषे v. l. is bad, as प्रदोष, being itself the first part of the night, is not further divided. **कीदृशो नवमालिका** &c.—Here there is a pun on the words नवमालिका and शेखर which are used as proper names here and also mean 'the double jasmine,' and 'a wreath or garland', respectively.

P. 51. मामेष—*me alone*, i. e., leaving all other sources of fragrance, such as persons wearing scents and the fragrant flowers in the garden. **अभिभवन्ति—**Lit. come close to (*cf.* मधुकरो मामभिवर्तते S'âk.), persistently follow, attack; *cf.* मधुकरेणाभिघूयमाना,—माना S'âk. I. **सन्तानक०—**The flowers of संतान one of the five trees of Indras's paradise; *cf.* for this sense सन्तानकाकीर्णमहापर्थं तत् &c. Kum. VII. 3. It also means the tree, as in **अतिसुरभिरभाजि पृष्ठश्रियामतकृतरत्येव सन्तानकः ।** S'is'. VI. 67. **सेखरं—**used in the neu. in Prâkrita, though the word शेखर is always of the mas. gender in Sanskrit; *cf.* *विष्व* p. 114.

पिनद्धः—Fastened, placed on; p. p. p. of नह् with अपि. The अ of अपि and अष may be optionally dropped according to the grammarian भागुरि; *cf.* पिधाय further on. Similarly अपतंस, पतंस, अवगाह, वगाह &c. **स्त्रीवेषं विभाव—**This reading is not satisfactory, as no purpose would be served by the Vîti's dressing himself as a woman. He wished merely to cover up.

his body to protect it from the attack of the bees. The reading शीर्ष लम्बं लम्बं (hanging down a great way, i. e., as far as the heels) परिधाय, therefore, is better, but then परिधाय cannot be properly connected with वासोयुगलेन (where we should expect युगलं) unless we take परिधाय in the sense of आच्छाय.

P. 52. सूचयन्—Indicating to the audience by gesticulation that he perceived the smell. दुष्टमधुकराणा—मधुकरस्य—He puns upon the word मधुकर which in one case means ‘a bee’ (मधु करोतीति), in the other ‘a drunkard’: see com. पादयोः पतित्वा—This (i. e. नति) is one of the six ways of conciliating an offended beloved; cf. S.-D. साम भेदोथ दानं च नत्युपेक्षे रसान्तरम् । तद्भावाय पाति: कुर्यात्पद्मुपायानिति क्रमात् ॥

सङ्जीकुरु—न सज्जा असज्जा, असज्जा सज्जा संपदनानां शुरु सज्जीकुरु. रजनीविरह—Read रजन्या for रजन्या in the com. उत्कण्ठा—उद्गतः कण्ठः यस्या in which one raises one’s neck to look for some one expected to come; hence, anxious longing; it means, remembrance with the desire to see a person. Cf. चिन्ता तु स्मृतिराघ्यानं स्मरणं सप्त्वाहे तुनः । उत्कण्ठोत्कालिके । इति शब्दार्णवः । See also p. 28.

P. 53. विटः—In some editions the stage-direction सहर्षम् is given after this. But it is quite out of place, as the following speech of Viṭa is a continuation of his speech on p. 52 and there is no reason why he should be pleased, as Navamālikā is not yet reconciled to him. .

•पितामहानां—Brahman, being the common source of the creation, is called पितामह; लोकपितृणां मरीच्यादीनामयमादीनां वा पिता Bhānujī Dīkshita). In the Prākrit, the gen. is used for the dat. with which नम् is sometimes used; cf. प्रणम्य त्रिलोचनाय Kād. यो न जानाति नन्तु—Cf. the similar boast of Śakāra in the Mṛīch. नदे ण देवानांवि जे पणामं (गतं न देवानामपि यत्पणाम) VIII. 19.

चलणेतु तुज्ञ—This line is metrically faulty as the caesura falls on ए, the loc. term. ए being required to be read separately from the base; cf. for a similar fault *supra* II. 1. The reading चलणे तुज्ञसे is free from the fault, but then the form तुज्ञसे is incorrect, तुज्ञस being the correct form, as remarked by Messrs. B. and P.

मत्तपालभा—Read चालअ (a drunken chap); used as a term of contempt. The Triv. Ed. reads मत्तपालअ (मत्तपालक) which the Com. explains as मत्तपालको मत्तभेष्टः मदान्ध इत्यर्थः । मदपरवशः—परवशः (see com.) in the power of another; hence, quite beside oneself; and then मदेन परवशः quite in the power of *made* or intoxication. In such cases the word पर loses its force; cf. तत्पर-

मन्दभागधेयायाः पुच्छः—Mark the wit of the Vidū.; he does not say मन्दभागधेयः.

P. 54. सर्वोर्ध—He was angry because he was misled by Vidū.'s disguise. उत्थाय—shows that he was kneeling before the supposed Navamālikā all the while, and did not notice his real beloved approaching him. यज्ञोपवीतं—For the comp. see com. उपवीत—The sacred thread. पातयिष्यामि—This she says merely to frighten the Vidū. still more, wishing to undeceive him agreeably by her next speech.

P. 55. खलीकृतः—Lit. made a wicked man; hence, treated as such, insulted. Cf. परोक्षे खलीकृतोयं यूतकारः । Mṛich. II. The word is used appropriately here. The च्च is meant to show that the Vidū. was not really a wicked fellow, but was one only treated as such.

तत्कृतः परिहासः—Does not mean 'then enough of joking' as Messrs B. & P. have it; that will require कृतं परिहासेन. It means 'Then you simply joked with me' when you called me मत्तबालक; तत्तर्हि त्वया परिहास एव कृतः न तु परमार्थतो मत्तबालक इत्युक्तम् । अपगत इव—mark the force of इव; it seems to have left him.

P. 56. सुरा—सुष्टु राति यत् which one (addicted to it) takes with pleasure; or that which makes men rave; fr. सु+रे to make noise (सु अतीव रायन्त्यनया). किं तेऽतः परं &c.—It is no wonder that a voluptuary of Vīṭa's type should deem this the best way of honouring Vidāshaka. सविलक्षण—See p. 29. Vidū. did not know what to do; he could not directly refuse the request as he had to deal with Vīṭa. So he does it indirectly by saying ब्राह्मणः खलु अहम्. ब्रह्मसूत्रं—The thread for the performance of Vedic duties; the sacred thread. नवमूच—v. l. the nine-fold thread; the same as ब्रह्म, but the word is rarely used.

P. 57. सीधुगन्धेन &c.—Better read शीधु०; शरते अनेन इति शीधु०; fr. शी+धु (धुक् by the Unādi Sūtra शीडो धुक्). शीधु is properly wine made from sugar-cane juice boiled (शीधुरिक्षुरसैः पैकैः); but it is used here for wine in general. गन्धेन पिनद्वानि—Vidū. who really did not know a single syllable of the Veda, passes off the matter in his usual humorous way. Comp. for a similar witticism. विदू०—भो ईहशः खलु ब्राह्मणः यथतुवैदपञ्चवैद-पञ्चदब्राह्मणपर्याकुले राजकुले &c Pri. II. संबन्धिका०—i. e., which is perfectly allowable in the case of relatives by the tie of marriage. आपानक—A drinking party or a liquor-shop.

P. 58. रूपिणीमिव &c.—Here we have an *ujprehshā*. रुक्मणीमिव हरि:—is also a good reading, as a happy marriage is often compared to that of Hari and Lakshmi; cf. पद्मेष नारायणमन्यथासौ लभेत कान्तं कथमात्मतुल्यम् । Rag. VII. 13. विभवतश्च—Each standing according to rank or dignity.

शश्यायां परिवृत्य तिष्ठति—Here there is a break in the symmetry of construction, as there is no reason furnished for her turning away her face from him when in bed, as in other cases. This may be removed, however, by supplying प्रवर्तिता or प्राप्ता after शश्यायाम्.

नवोदा—This explains why her वामता (perversity or coyness) is more charming. The fig. here is स्वभावोक्ति. According to Messrs. B. and P. the *alamkâra* in this S'l. is a संदेहसंकर of विभावना and विशेषोक्ति. Cf. for the idea of the S'l.—व्याहृता प्रतिदच्चो न संदेहे गन्तुमेच्छदवलम्बिताशुका । सेवते स्म शयनं पराङ्मुखी सा तथापि रतये पिनाकिनः ॥ Kum. VIII. 2. प्रणयविशदां दृष्टिं वक्त्रं ददाति न शङ्खिता घटयति घनं कण्ठाश्लेषं रसाच्च पयोधरौ । वदति बहुशो गच्छामीति प्रयत्नधृताऽप्यहो रमयतितरा संकेतस्था तथापि हि कामिनी ॥ Ratn. III. 9. हस्तं कम्पवती रुणद्धि रशानाव्यापारलाङ्गुलिं हस्तौ स्वी नयति स्तनावरणतामालिङ्गचमाना बलात् । पातुं पक्षमलच्छुरुञ्जमयतः साच्चीकरोत्याननं व्याजेनाप्यभिलाषपूरणसुखं निर्वर्तयस्येव मे ॥ Mâlav. IV. 15.

This s'loka is quoted in the S.-D. III. 5 as an instance of a मुग्धा नायिका (youthful damsel) shrinking from caresses, and also in the Sar.-Kântîhâ.

P. 59. हुकारं ददता &c.—In this s'loka he tells his wife that the pleasure of seeing her face he was then enjoying was the result of the threefold penance he practised. And this he explains in the first three lines.

हुकारं ददता—i. e., when he was lost in thoughts about her and some one asked him a question. This was the वाचिक penance. Cf. Nai. XX. 65 quoted in the com. अन्द्रातपैः—i. e., in his love-sickness the moon was to him as burning as the sun. Cf. for a similar thought—विसृजति हिमगर्भेरग्निमिन्दुर्मूलैः । S'ak. III. 3. This was his bodily (कायिक) penance.

व्याजं व्यष्टि &c.—He says that he practised mental abstraction (मानसं तपः) also, the object of his meditation being his beloved. Thus he practised threefold penance (viz., मौन, अग्निसाधन and व्याज), which is necessary for the attainment of an object difficult to be obtained. Cf. Manu. XI. 238.

प्रियमपि भणितुं जानासि—Malayavati did not expect such a gallant-like speech from her husband, and thought that it was meant as a flattering compliment rather than as a plain statement of the fact. The maid puts her right on that point telling her that it was sincere praise and no flattery. For a similar idea Cf. सत्वि पश्य पश्य प्रियानुवृत्तिचातुर्यमपि शिक्षितं वस्तेन। Uttar. III. p. 81.

प्रतिपक्षपातिनी—Lit., one who falls on the opposite side, here, of the proper view; hence, one who takes a perverted view.

स्वैरं—स्वेन स्वच्छन्देन इर्ते तदथा नथा। In a manner in which one goes according to one's pleasure; hence, gently or in an easy way. Mark the Sandhi. When स्व is followed by ईर or ईरिन्, अ and ई combine into ऐ.

P. 60. **अपरः—**Over and above that, i. e., which adds to the weight of the breasts. **मध्यस्य—**goes with खेदाण्ड and should have been placed near it. **स्वाङ्गेरेव &c.—**For, large breasts, a slender waist, &c. are considered as the natural ornaments of young women, and reference is often made by husbands to these; cf. Veni. II. 22. Rat. II. 15.

शिशिरयति—A denom. fr. शिशिर, makes cool. **कुट्टिमान्तान्—**The paved grounds. Here अन्त simply means a 'spot or place'; cf. यत्र स्म्यो वनान्तः। Uttar. II. 2; वनान्तसंगीतसखीरोदयत्। Kum. V. 56. In this case the comp. must be taken as कुट्टिमस्वस्पद अन्ताः कुट्टिमान्ताः; अत्र अन्तशब्दः स्वरूपवाची। अन्तः स्वरूपे निकटे प्राप्ते निश्चयनाशयोः इति हैमः। or कुट्टिमस्य अन्तान् पर्यन्तान् धारागृह—A house furnished with water jets or fountains; a showery bath; see Rag. XVI. 49. धारा is जलधारा, धारायुक्तं यहं धारायहं. With the reading आराद् धारायहाणां &c. अनु must be taken as a *karmapravachanīya* governing अनु. Construe—आराद् (near by) नीलकण्ठः (the peacock), ध्वनिमनु (taking it as the sign, i. e., induced to dance by it), तञ्जिमित्तमित्यर्थः (S'ivarāma) &c. **साप्तहृष्टं—**is a vehement or frantic dance. The peacock mistakes the sound of the fountains for the rumbling of clouds, and dances in joy. To describe peacocks as dancing frantically on hearing the first sound of thunder is a favourite theme with Sans. poets; cf. संस्क्रमालिंगनचुम्बनाकुलं प्रवृत्तनुसं कुलमध्य बहिणाम्। Rit. II. 6. आलोकितं गृहशिश्वण्डभिरुक्तलापेः। Mṛich. V. 1. जीमूतस्तनितविशङ्कुभिर्मर्यौरुद्वीवैरनुरासितस्य पुष्करस्य (where the sound of the tabor is similarly mistaken for thunder) Māl. I. 21. जलवप्तकिरनर्तयदुन्मदं कलविलापि कलापिकदम्बकम् ॥ 8's'. VI. 31; see Meg. I. 46 and our notes thereon.

आपातोत्पीड़०—आ समस्तात्पातेन by the water falling from all sides यः उत्पीड़ः a gushing column or stream तेन, हेलया easily, &c.; see com. आलवाल—A basin for water round the root of a tree; derived as—अ॒ from all sides लवान् drops of water आलाति takes up; fr. ला with the aff. अ (क). The figures are स्वभावान्ति and भ्रान्तिमद्रूष्टवि in the 2nd line.

P. 61. गीतारम्भः—is equivalent to आरच्छैः गीतैः the songs begun; or आरम्भ may mean ‘an act’; गीतारम्भः meaning ‘songs’. मुखरित—p. p. p. of मुखरय् to make resonant or noisy; a Denom. fr. मुखर. मुखरिताः लतामण्डपा एव भुवः (drinking grounds) यैः ० व्यतिक्राः—व्यतिक्र contact with, application of. The use of पटवास here and of मधुप, shows that there is an implied comparison to sensualists given to drinking and merry-making. मधुपाः भृङ्गरूपा विटा॑ Sivarāma. Like *Vitas* the bees were singing, had applied Paṭavāsa (Marathi बुक्का) to their bodies, and were also revelling with their consorts.

सह सहचरीभिः &c.—*Cf.* मधु द्विरङ्गः कुसुमैकपात्रे पपौ पिण्यां स्वामनुवर्त्तमानः । Kum. III. 36. आपान—Drinking (आपानं स्यात्सुरापानं). उत्सव—Lit. that which produces joy; उत्सुते हर्षमित्येष उत्सवः परिकीर्तिः । Fig. Utprehkshā.

P. 62. हरिचन्दन—one of the five trees of heaven; also, a kind of sandal having a strong smell, which when cut appears red, but turns yellow when rubbed (see com.). व्यतिक्र—their being mixed with. इयिता०—such seems to have been the fashion in those days. See *supra* p. 56, 1. 6. Sometimes the opposite was the case; cf. मदिराक्षि मदाननार्पितं मधु पीत्वा रसवत्कथं तु मे । Rag. VIII. 68; दत्तमात्तमदनं दयितेन व्यासमातिशयिकेन रसेन । न.....स्संद मुखस्त्रं प्रमदाभ्यः S'is'. X 23.

P. 63. एतन्मुख्यं &c.—The fig. of speech in the first half is व्यतिक्र as the splendour of the Heroine's cheeks is described as surpassing that of the moon; in the second half there is a fusion of व्यतिरेक and उपेक्षा indicated by धूंवं; see com.

एतच्चे &c.—It is by a bold flight of fancy that the poet compares the face of Malayavatī to a garden; a comparison which is rather unusual. The main idea is that Malayavatī's creeper-like eye-brows, and red lips resembling tender leaves, please the eye as much as the garden of Indra's paradise does, and so it was a useless trouble to come to the Kusumākara garden for that purpose. अतोन्यत्—i. e., any garden like the Kusumākara.

चतुरिके नैवं &c.—The Vidū. misses the point of the Chetī altogether and resents her remark, thinking that it was meant as a slur on his own party. अस्माकमापि मध्ये &c.—Vidū. hereby refers to himself (as indicated by his words केवलं मत्सरेण &c.)

P. 64. वर्णयामि—The Chetī really wanted to disfigure Vidū.'s face for the sake of fun, and purposely uses the word वर्णयामि which means both (1) praising and (2) colouring. The Vidū. in his simplicity does not understand the latter sense until his face is actually blackened with the tamāla juice. Vidū. then gets angry with the maid and leaves the stage, followed by the maid herself under the pretext of appeasing his anger. This device, it will be seen, is used by the poet to take the Vidū. and the Chetī from off the stage as it is his purpose to leave the Hero and the Heroine alone in private. Cf. the similar devices used in S'āk. III., where Anasūyā and Priyamvadā leave S'akuntalā alone with Dushyanta; and in Mālav. IV. p. 71, where Bakulāvalikā and the Vidū. depart similarly.

निद्रायमाणः—Pres. p. of the Denom. fr. निद्रा sleep (निद्रायते). The maid slyly asks Vidū. to close his eyes that he might not see what she really means to do.

P. 65. स्मितपुष्पोद्भवः &c.—In this s'l. Malayavatī is compared to a creeper, but with this difference, that the fruit (the delight felt), which naturally ought to be where the flower is, is in this case elsewhere, viz., in the eyes of Jīmūtavāhana. स्मितं पुष्पोद्भवोयं ते दृश्यतेऽधरपङ्गवः। v. l. is not satisfactory. It means—your smile is the flower here and your lip is (looks like) the tender leaf. But then to get this meaning अधरः must not be compounded with पङ्गवः; it ought to be अधरः पङ्गवः. The Tri. Ed. reads the 2nd line as फलं तु जातं सुग्धाक्षिं पश्यतश्वकुषोर्मिम् which means—but my eyes bear the fruit as I look at it. अत्र जायते जातमिति कार्यकारणयोः पौर्वपर्यविपर्यादतिशयोक्तिः। अन्यत्र कारणमन्यत्र कार्यमिति फलमित्यत्र रूपकश्लेषानुशीता असंगतिश्वालंकारः। S'ivarāma.

राजकुलं खलु एतद्—At first impulse Vidū. thought of striking the maid and raised his stick. But the next moment he remembered that he was in the presence of the Prince and the Princess and could not take the law into his own hand. So he makes this remark. राजकुल means 'royal personages,' royal household. He means to say—'Here we are in the presence of royal personages. So I cannot punish you for the mischief

you have done me, though you should not have done so.' From राजकुल is derived the Maráthi word राऊळ through its Prákrita form राअउल. खलीकृतः—See *supra* p. 55.

तर्तिक मे इह स्थितेन—He means to say—'It is your duty to punish the maid. You do not do it. So I cannot stay here with any grace.'

P. 66. आमृष्टं—Touched (acted upon) from all sides (आ). परिपाटलं—whitish red. Malaya's fair face, being extremely delicate, was tinged red by the sun. दृश्यनकिरणे:—The rays shooting forth from the teeth take the place of the filaments. मुख्ये—O charming one by your innocence! He means—you are innocent and you do not know what defect your lotus-like face has. He states it in the next line. मधु मधुकरः &c.—In the first three lines Malayavati's face is compared to a lotus and the figure of speech is Upamá. In this line Jimútavâhana, who wishes to impress a kiss on her lips (have अधरपान), says that there is no bee (referring to himself) seen drinking the honey in the lotus of her face (अस्मिन्मुखकमले). Here he suddenly speaks of the face as being identical with a lotus, and the figure is Rûpaka, as honey can be found in the lotus and not in the face. So for the sake of symmetry he should have said in the first three lines that her face was a lotus itself. (तव मुखं कमलमेव) and not कमलेन समम्.

किं तु—Rather read किं तु which we should have preserved. How, indeed, is it that; let it be seen drinking &c., meaning thereby 'allow me to have a kiss.' The idea expressed here is doubtless suggested by Dushyanta's reply to S'akuntalâ under similar circumstances;—अपरक्षतकोमलस्य याव-
त्कुमुमस्येव नदस्य षट्पदेन। अधरस्य पिपासता मया ते सदयं सुन्दरि शृण्यते
रसोऽस्य। S'âk. III. 24.

पटाक्षेपेण—By a hurried toss of the curtain. This stage-direction (also अपर्दिक्षेपेण, पटीक्षेपेण) is used to denote the precipitate entrance on the stage of a character, owing to fear, hurry, agitation &c., without the usual form of introduction ततः प्रविशति. The Chetî is introduced here, as an obstacle in the Hero's way, as such things as kissing are not to be represented on the stage. कज्जेन—Cf. Marathi कज्जा.

P. 67. सपत्नम्—is irregularly formed from सपत्नी; lit. one acting like a co-wife, i. e., not on good terms with or quarrelling with another; hence an enemy. समर्थः—v. l., (I who am able to do it) is better than सपत्न, as it better

explains why he feels shame. In this case the construction is तव राज्यं रिपुणा हृतं इति तं रिपुम् आनिहत्य कथमिव &c.

निर्लङ्घजः—Because he felt that it was his duty as Jimūtavāhana's nearest kinsman to conquer back, unasked, his kingdom from his enemy.

संरब्धः—greatly agitated or excited; in great flutter about something. मतङ्ग—see note on the word at p. 125. हृतके—हृतक meaning 'wretched,' 'vile', is placed at the end of a comp., while हृत is prefixed to a word; cf. हृतविधिः, हृतहृदयं S'āk. VI. 6. स्वनाशाय किल &c.—Cf. the similar expression in Māl. I. राजा—वाहतव कि प्रतिपद्यते वैदर्भः। अमात्यः—देव आत्मविनाशम्। p. 10.

अपि नाम—may mean here (1) can it be that this is true? I hope it is; or (2) would that, I wish that (expressing hope mixed with some uncertainty). Cf. अपि नामेयं कुलपतेरसवर्णक्षेत्र-संभवा स्यात्। S'āk. I. अपि नाम तयोः अभिमतः पाणिग्रहः स्यात्। Māl.-Mād. I; and *infra* अपि नाम नागचूडामणिरयं स्यात्। p. 98. Mark the extreme nobility of Jimūtavāhana's mind who lived only for the good of others. He would like to see the kingdom really seized by his enemy; see p. 9. In this he is equalled by Chārudatta, who is glad to see that the thief goes away, after all, well pleased—यदसौ कृतार्थो गतः। Mṛich. III.

संसर्पद्धिः—Construe एते सिद्धाः तव वचनं प्राप्य समन्नात्संसर्पद्धिः कृतस-कलवियन्मागयानैः विमानैः प्रावृष्टि इव स्थगितरविरुचः वासरस्य र्यामतां कुर्वाणाः सन्तः सद्य युद्धाय याताः च उद्वृत्तशक्षयभयविनमद्राजकं ते स्वराड्यं सिद्धं च।

यान०—passage through. स्थगितरविरुचः—may also qualify वासरस्य (स्थगिता रवे: रुचो यस्मिन्). च—च—may denote the simultaneousness of the two actions; or may mean 'no sooner than, as soon as;' the past tense denotes 'certainty of the action.' राजकं—राजां समूहः a multitude of petty kings; the aff. क denotes 'collection'; distinguish this from राजन्यक which means a 'collection of Kshatriyas.'

P. 68. रभसावकृष्ट &c.—This epithet, like एकाकिना, qualifies both मया and हरिणा. In the first case it means-bright with the mane-like mass of rays shooting from the sword drawn with great vehemence (आवेशन); in the second it means—who is formidable with his thick mane and the rays of his sword-like nails drawn forth in haste. It is better to take निञ्चित्तश in the secondary sense of nails; otherwise the portion रभसावकृष्ट will have no propriety. निञ्चित्तशरय नखसाम्यमौचित्यात् सिद्धम्। S'ivarāma. आरात्—means here 'near'; closing with him in a single combat; goes with both Mitrāvasu and the lion.

अद्वैर्निष्ठ्य v. *l.*—means darting forth from a mountain. Mark the alliterations in this s'loka.

सारुणम्—For, nothing was more shocking to Jimūta, than the slaughter of men, which a battle necessarily involved.

अथ वा &c.—At first he wished to condemn Mitrāvasu's proposal wholesale; but on a second thought he changes his mind and begins by complimenting Mitrāvasu on his valour. **कियत्**—किं परिमाणमस्य; lit. of what measure; of what significance; *i. e.*, this is nothing as compared to your valour. **बहुतरमतोषि** &c.—he means—you are capable of yet greater exploits. **बाहुशालिनि**—बाहुभ्यां शालते असौ बाहुशाली one shining *i. e.*, pre-eminent by the might of his arms. Cf. अस्त्रशामकोविदे बाहुशालिनि त्वयि किं न संभावयते। Venī. III.

स्वशारीरमपि—For similar indications of the Hero's future self-sacrifice cf. *supra* II. 10., and *infra* III. 18., IV. 2. **राज्यस्य कृते**—Cf. *supra* p. 9 where he calls राज्य a trifling thing (वस्तु). In this s'l. the doctrines of self-sacrifice and non-slaughter of animals (though the cardinal doctrines of the Buddhas and Jainas), which are quite of Vedic origin, are hinted at. See Bg. XVI. 2.

P. 69. **क्लेशान्**—hardships, pains (which afflict men); the word is evidently used here by the author in its Buddhistic acceptation. In Buddhism क्लेश are the sins or world-influences which are five, viz., ignorance, vanity or egotism, desire, hatred and tenacity of life or an instinctive clinging to life and its pleasures. See com. The same are mentioned by Patañjali; see *Yogasūtra* II. 3. **क्लेशासीकृतः**—*i. e.*, entirely subjected to Kleshas; he means—for the sake of a kingdom he has subjected himself to perpetual misery and he is to be pitied for that rather than punished. **तपस्वी**—The miserable wretch, the poor fellow; lit., one practising penance and so unable to protect oneself; hence, one deserving help, one quite helpless. अहो अस्य जन्तोरविद्याविलास इति दुःखित्वनिरूपणेन अनुकम्पैव कियतामित्यर्थः॥ Sivarāma.

सामर्षे—अमर्षेण सहितं यथा तथा with resentment or intolerance. **कथं नानुऽ**—is said ironically. **ईदृश उपकारी**—such an obliging friend of ours, since he has relieved us of the responsibilities and cares of the administration of a kingdom, and has also thus shown his gratitude to you for your previous leniency towards him. He means—he is really an ambitious and ungrateful wretch and deserves no pity at our hands.

प्रत्यग्नकोपाऽ—प्रत्यग्र fresh and hence irresistible. अनिश्चार्य-संरम्भः—v. l.—whose excitement or vehemence is difficult to be restrained or prevented.

P. 70. बोधयिष्यामि—I shall explain the matter to you, make you take a proper view of the matter (at leisure). संप्रति परिणतमहः—Here we are somewhat abruptly told that the day is drawn to its close. From the manner in which the preceding events are described, one would think that the time was noon; but as the poet actually tells us that it is sunset, we must take the events as happening in the afternoon or as beginning late in the forenoon. For this see Intro., Time analysis. तथा हि—This is always used to explain a statement by adducing reasons in support of it. But in what follows the poet describes prominently the benevolence of the sun, the only characteristics of the evening, viz. अस्तं यास्यन् being placed in quite a subordinate position.

निद्रासुद्राऽ—Sleep causing the eyelids to be closed fast is often compared to a seal; cf. क्षिप्निद्रासुद्रां मदनकलहच्छदधुलभां &c. Mál.-Mâd. II. 12. अवबन्ध—fastenning on all sides. निद्रासुद्रावचन्धात् मधुकरं &c.—v. l.—Every day setting the bee free from the interior of the lotus with its petals closed up (lit. having the seal of sleep, i. e., its fading away—fixed upon it). It is a favourite idea with Sanskrit poets to describe a bee as being encased in a lotus closed up at sunset and set free in the morning when the lotus opens again. Cf. तद्वल्गुना युगपदुन्भिषेन तावत्.....चक्षुस्तव प्रचलितप्रमरं च पद्मम् ॥ Rag. V. 68. and the well-known S'1. रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पद्मजश्चीः (v. l. चक्रवालम्)। इस्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेषे हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जाहार ॥ But the reading adopted in the text is better; for, the word अपास्यन् fits in better with व्यतिकर than with मधुकर; while the word अनिश्ची goes against the variant, as it is not always that a bee is confined in a lotus, but only accidentally. The meaning of 'awakening people from their slumber' is also suggested. See com.

आशापूरैकः—आशापूर and कर have double meanings:—(1) आशान् of the quarters, पूरः the filling of; (2) आशान् of desires, पूरः the fulfilment; cf. for a similar use गच्छतव्यात्य चित्ररथतनया न केवलमन्तर्बहिरपि सैव सर्वशानिवन्धनमासीत् । Kâd. I. p. 315. प्रवण—disposed to, intent on. कर—(1) rays; (2) hands. The sun is the granter of all desires. प्रीणित—p. p. p. of प्री शौ. or 10th Conj. The sun brings joy to the world by the removal of

darkness and its attendant fears. Cf. कृतविदशपोषणं कृतरथाङ्गं सतोषणं पिशाचकुलभीषणं पृथुतमश्छटायेषणम् । विनवगदशोषणं विहितवारिजोन्मेषणं नमस्कुरुत पूषणं ननु नभस्थलंभूषणम् ॥ Vis'vaguṇādars'a. प्राणिता०—V. l. brings to life, gives new vigour to. This reading also will do equally well. These two lines make mention of the sun's particular acts of benevolence.

इष्टः &c.—प्रसक्त continued, continuously or unremittingly put forth. सिद्धैः—by ascetics. There is no reason why the term सिद्ध should be restricted to the class of demigods of that name. दृष्टः—seen, i. e., at the time of उपस्थान. अस्तमत्येष गच्छन् may be better taken with हृष्टः । अस्तं गच्छन्नपि मुखैः हृष्टः न तु कवलम् उदयन् । Trans.—And who, when setting, is beheld by the Siddhas &c. The sun is praised even when setting, while other great men are, as a general rule, neglected when their fortune wanes. एकः श्लाद्यः etc.—By thus praising the sun the Hero gives his own idea of the duty of a king. That king alone is praiseworthy who unlocks his treasury and grants the desires of supplicants (अन्योपि पद्माद्याकारात्कोशात् राजमुद्रालाज्ज्ञनमपास्यन् सदा भाण्डागारस्य विवृतत्वाद् दानोद्यमाच...आशा इदं मे स्यादिति प्रार्थयितुरिच्छा तत्पूर्णैककर्मप्रवणाभ्यां निजकराभ्यां प्रीणिताशेषभूमण्डलः । S'ivarāma), or sets free people in bondage (बन्धव्यतिकरं लोहशुखलया हृष्टनिगडनं तदपास्यन् स्ववंश्यः पैरेवों कारागृहनिरुद्धान् माचयन् इत्यर्थः । S'iv.).

अस्तं गच्छन्नपि श्लाद्यः—Here he refers to the noble principle of self-sacrifice and gives a glimpse of what he means to do in the next act. See com.

Act IV.

The events represented in this and in the next Act do not seem to be naturally developed out of those mentioned in the first three Acts; and the play looks like a patch-work made up of two pieces connected together by such links as 'सफलीभूतो मे मलयवत्याः पाणिश्वः' p. 89, &c. The prevailing sentiment in Acts I-III is love, which has its natural consummation in the union of the lovers in Act III, which thus has the appearance of the concluding Act of the play. The chief *Rasa* of the latter portion is *Karuṇa* or the sentiment of mercy. The poet, however, wanted to depict the Hero in the two-fold character of a lover and a martyr in the cause of philanthropy and so added the last two Acts. It would have been perhaps more artistic to have postponed the conclusion of the

marriage-ceremony till the exploit mentioned in the last Act was achieved, to give greater unity to the action. We have a parallel to this in the last three Acts of the S'ák. or in Mál.-Mád., (Acts VII-X) but there the incidents are woven together with the skill of the true master of the Art. (See also Intro.).

P. 71. कञ्चुकी—Chamberlain (so called probably from his *kañchuka* or the long thin robe he wore) was the superintendent of the harem. He was generally a Bráhmaṇa, old, endowed with many good qualities, and a man of business. See com. for definition. The Kañchukin is often represented as referring, on his entrance, to his sad lot owing to the infirmities of age; but the Kañch. here does nothing of the kind.

प्रतीहारः—Generally female door-keepers are introduced, thus defined by Mātriguptāshārya—संधिविप्रहसंबद्धं नानाकार्यसमु-स्थितम् । निवदयन्ति याः कार्यं प्रतीहार्यस्तु ताः स्मृताः ॥

अन्तःपुराणां &c.—Here by using expressions having a double application the Kañch. says that he discharges offices similar to those of a king. अन्तःपुराणां—(1) ladies of the harem; (2) पुराणामन्तः in the interior of cities. The king maintains order in the cities. स्वलितानि—(1) physical stumbling; also errors in behaviour on the part of the ladies; cf. सर्वत्र स्वलितेषु दत्तमनसा यातं मया नोद्धतं Vik. II. 1.; (2) faults, on the part of the people, or blunders in policy.

जरातुरः—Taken with the king means—जरायां पश्चसायामातुरः eager to win praise. But it is not necessary to do so. दण्डनीतिः—(1) may also be taken as दण्डेन नीतिः (नयनं), being guided by a stick; having to support myself on a stick; (2) the science of Government. It is one of the four lores by which punishment is meted out to offenders. Cf. आन्वीक्षिकी ब्रथी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । विद्या ह्येताश्वतस्तु लोकसंस्थितिहेतवः ॥ आन्वीक्षिक्यां तु विज्ञानं धर्माधर्मां ब्रथीस्थितौ । अर्थानर्थौ तु वार्तायां दण्डनीत्यां नयानयौ ॥ Kâm. The same S'l. occurs in Priy.; see III. 3.

दशरात्रं—A Dvigu comp.—रात्रि at the end of a Tat. becomes रात्र and is neu. when preceded by a numeral. यावत्—meaning ‘as far as, up to or till’ is used with the acc.; cf. स्तन्यस्याग्ं यावत्सुत्रयेरेक्षस्व । Uttar. VII; कियन्तमवधिं यावत् । *Ibid.* I; सर्वकोटरं यावत् । Pt. I; The bridegroom may live with his wife after marriage for ten days (less or more according to the custom of the family or country) at his father-in-laws’ house; cf. कन्यावेशमनि निर्वर्त्य राजवदशरात्रिकम् । सभार्यः स्वशृङ्खलास्थितेर्वा कुलदेशयोः ॥

(quoted by B. & P.). And it seems from the order given here by the bride's mother that it was also customary for the newly-married couple to wear red garments during the same period. Bâna also refers to this custom in his Kâd. चन्द्रापीडः कादस्वरीपथमसुतसुखमनुभूयैकदिवसमिव दशरात्रं स्थित्वापितुः पाद-मूलमाजगाम । Kâd. II. स्थित्वा च श्वशुरकुले दश दिनानि &c. H.—Ch. IV. रक्तवासांसि—cf. पद्मारागरत्नरश्मिनिर्भृतेनेव रक्ताशुकेन कृतशिरोवगुण्ठना...शिखरादव्यातरत् । Kâd.; अरुणशुकावगुण्ठतसुखीं प्रभात-संध्यामिव वधूमपश्यत् । H.—Ch. IV.

P. 72. ०कुले—In the house of ; for a similar use cf. वसन्तपिकुलेषु सः । Rag. XII. 25. Note the different meanings of कुल as used in the play; cf. राजकुलमेतत् supra p. 65. सिद्धकुल (race) संभवा p. 18. कुलपतिना p. 22; विद्याधरकुलं (family) p. 104. निःशेषमेतत्कुलम् V. 20. वेलां—The seashore or beach; it may also mean 'the tide'. अस्यां वेलायां—v. l.—By this time.

दीपत्रिपद्वत्सवे—This is the festival held on the first day of the bright half of Kârtika (the first day of the new year according to the Vikrama era) and celebrated with illuminations, being part of the Dîpâvalî (popularly known as the Divâli) festival. It is customary even now to give some suitable present to the bride and the bridegroom on this occasion. निरूप्यतां—Let it be selected after examination, let it be chosen:

विश्कम्भकः—Fr. स्कम्भ with वि to bind together, is an Interlude enacted at the beginning of an Act by characters middling, or middling and low, in the form of a monologue or dialogue, to acquaint the audience by briefly referring to the events that have happened in the intervals or are to happen later on. It is शुद्ध or pure and मिश्र or mixed, according as minor characters alone or characters minor as well as low, take part in it. The points of difference between a Vishk. and Pra. are—(1) The characters in a वि are middling or middling and inferior, but never inferior ones alone, while in a Pra. there are inferior characters alone, so that there can be no distinction as pure or mixed in it. (2) A Vishk. may come at the beginning of the first Act even; a Pra. cannot.

शाद्वल—Fr. शाद tender grass+वल showing possession; a grassy plot or meadow. निर्झरवारि—Cf. supra पयो नैर्झरं; I. 10.

P. 73. अप्रार्थितलभ्य—The comp. may also be taken as प्रार्थितेन लभ्यः प्रार्थितलभ्यः स न भवतीति अप्रार्थितलभ्यः &c. एकः—Chief, one overpowering all merits. ०वन्ध्यैः—०वन्ध्ये V. l. qualifies वने supplied. To a man entirely given to acts of benevolence, a life-

in a dreary forest, where one can do no good to others, is not worth living. Cf. for the first two lines—फलं स्वेच्छालभ्यं प्रनिवनमखेदं क्षितिरुहां पर्यः स्थाने स्थाने शिशिरमधुरं पुण्यसरिताभ् । मृदुस्पर्शा शृण्या मूललितलतापलवमयी सहन्ते संतापं तदपि धनिना द्वारि कृपणाः ॥ Bh. Vai. 28 and तहच्छाया तोयं यदपि तपसो योग्यमशनं &c. Uttar. II. 1.

चलितुं—To move forward; i. e., for the tide to flow.

उन्मज्जन् &c.—उन्मज्जत्—rising or darting up. रभसासफालः striking against (water) with great force; अनुषन्ध continuity of; continuous striking of. जलकुओरेन्द्र—Cf. मातंगनकैः सहसोत्पत्तद्विः &c. Rag. XIII. 11. असूयितं स्वैरविहारशीलैरालानभीत्या जलवारणेन्द्रैः Vikr.—Ch. I. 111.

उद्धृतः—rendered louder, heightened; qualifies ध्वनिः. उद्गर्जत्—v. l. loudly roaring; goes with कुओरेन्द्र. उदरभुवः—The interior regions or spaces within. ध्वानिनीः—ध्वानिता: v. l. full of reverberations. This must be explained as ध्वानः एष संजातस्ताःः श्रुतेः of the ear पन्थाः श्रुतिपथः (mark the comp. ending); ओथोन्माथी destroying the power of the ear to hear (*lit.* the range of the ear); hence deafening. यथा—since. प्रेइखदः—प्रेइखनः moving up and down, floating along the curling waters. Kālidāsa also speaks of the conch-shells floating on the surface of the sea; ऊर्ध्वाङ्कुरप्रोतमुखं कदाचित्क्रेशादपक्रामति शंखयूथम् । Rag. XIII. 13. This s'l. is quoted in the S.-D. as an instance of ओजस्व or spirited style.

P. 74. उद्धार—the belchings of; or the effusions of breath of. पयसा—may be करणे त्रुतिया ‘by means of’; or better still उपलक्षणे; पयसा उपलक्षिता characterized by being covered with water. रसन्दृतिः—tinged or shining with the radiance of gems (such as pearls in the opened shells &c. floating therein). भाति—Shines, appears beautiful. It does not mean ‘seems’.

जलप्रसरणमार्ग—*the coast-line along which the water flows; the tide-way.* सान्—a table-land or level ground on the top of a mountain. प्रालेयाच्चल—The snowy mountain, the Himālayas; प्रालेय snow; प्रालेययुक्तः प्रालेयपधानो वा अच्चलः प्रालेयाच्चलः a comp. of the शाकपार्थिवादि class. Here Jimīta, mistakes the heaps of bones for peaks; cf. for a similar mistaking—लक्षणः—आर्ये पुरत एष ते शुभगिरिः किनामधेयः । अमणा—नायं मिरियं शौराशिरिव वीरस्य वालिनः । एष दुंदुभिवैस्यन्द्रमहिषस्यास्थिसंचयः ॥ Mv. V. 38. (quoted by Messrs. B. and P.)

संघातमृत्यवः—Deaths in numbers; wholesale deaths. स्वपक्षः—i. e., as he entered and emerged from the sea. Cf. पक्षोक्तिक्षमाम्बुनाथः । *infra* V. 31. रसातलात्—रसातल is here used for

पाताल (see Rag. XIII. 8) and not for one of the 7 worlds below, of that name. आहारयति—A Denom. from आहार; see com. तरसा—with great force; तरस् strength, vigour; cf. तुल्यशाहूतरसा or केलासनाथं तरसा जिगीषुः । Rag. XI. 77, V. 28. उद्धृत्योद्धृत्य—having taken up again and again. By 'नित्यवीप्सयोः' Pāṇ. VIII. 1. 4 A *Pada* in the case of verbs, a verbal form, or a verbal indeclinable as here, may be repeated to indicate 'repetition' (doing a thing again and again), or each one; as पचति पचति; भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति; वृक्षं वृक्षं सिञ्चति. अनुदिवसं—Here अनु has the sense of वीप्सा 'every day'.

Allusion—Garuḍa was the son of Vinatā, while the Nāgas were born of Kadru, wives of Kas'yapa. Once there was a dispute between Vinatā and Kadru about the colour of the tails of the sun's horses, the former asserting that it was white, the latter maintaining that it was black. Kadru got the tails turned black by means of the venomous breathings of her sons and won the wager, and according to its conditions Vinatā became her slave. Garuḍa brought Amrita from heaven to purchase his mother's freedom, after a hard fight with Indra, and gave it to Kadru's sons. Indra, however, took away the pot containing Amrita which was placed by Garuḍa on a seat made of Kus'a grass before the serpents could drink it. The serpents, however, licked the *Kus'a* grass thinking it might have been wet with nectar and got their tongues forked. Garuḍa thenceforth began to eat the serpents.

Cf. the extract from Bṛihatkathāmañjarī—कद्रूश्व विनता चेति कद्यपस्य प्रिये पुरा । बालधौ भास्कराश्वानां सितासितविवादतः ॥ पणं दास्याय चक्रते प्रतिज्ञाकृतनिश्चये । छण्णबालान् विधायाश्वान् कद्रूः पुत्रैर्भुजंगमैः ॥ दास्यं निनाय विनतां व्याजाद्वृहमातरम् ॥ तस्या निशम्य दास्यं तत्पीयूषहरणावधि । वैनतेयो वहन्नागान्मातुर्दास्यमवारयत् ॥ जवात्पीयूषमाहृत्य जित्वा शक्रं खगेश्वरः । प्रदाय काद्रेष्येभ्यो दास्यभावाद्मुच्यत ॥ धृतं पीयूषकलशं कुरुतेष्य वासवः । जहार तत्क्षणाद्दीश्व लिलिहुः पञ्चगाः कुशान् ॥ ततो द्विजिह्वतां प्राप्ताः खरदर्भावलेहनैः । विष्णोर्दास्युपर्णस्य भक्ष्यतां पञ्चगा ययुः ॥ See also Kathās. Taraṅga XXII. 181-201.

दुष्करं—Exceedingly wicked or dreadful.

P. 75. नागराजेन वासुकिना—According to the Gītā, Ananta is the lord of Nāgas and Vāsuki of the *sarpas* or serpents; अनन्तश्चास्मि नागानां सपण्णामास्मि वासुकिः । (see *supra* note on नागकन्या p. 18); cf. also नागः काद्रवेयास्तदीश्वरः । शेषोनन्तो वासुकिस्तु सर्पराजः । Amara. But as the Nāgas are snakes (without venom according to S'rīdhara) they are often promiscuously spoken of or even identified.

साहरं—*in earnestness; he was anxious to know if Vâsuki made self-sacrifice.* किं मर्ति &c.—*Here the Hero, from his own standpoint, would have done that.*

अभिपात—Attack. पञ्चत्रमुप०—Go back (are reduced) to the state of the five (elements of which the body is formed); die. संततिवि०—may mean (1) the destruction of progeny; or (2) the annihilation of race; or संतति may mean the continuation of the family: cf. निदानमिक्षवाङ्कुलस्य संततेः । Rag. III. 1. समुद्रतट०—*is equivalent to त्वया समुद्रतटे स्थानव्यं तत्र and you will wait for the serpent on the sea-shore and not come down to Pâtâla.*

कष्टं रक्षिताः &c.—construe कष्टं pity, एवं किल &c.—that the serpents &c.; or this may be ironical, in which case कष्टं ought to be taken with रक्षिताः Painfully (with bodily suffering), indeed, did the king of serpents, &c.

जिह्वासहस्र०—A serpent is said to have two tongues and as Vâsuki has one thousand heads, he has two thousand tongues. नैकापि &c.—रसज्ञा tongue; this may also be construed as एकापि जिह्वा ताढ़क् रसज्ञा (which knew the pleasure of doing good to others in such a way as &c.) नाभूतिं यथा.

इत्येकशः &c. इति—Thus, in this manner, is to be construed with विहित०. व्यवस्था—adjustment or settlement of matters; hence, an agreement. The word is used in a different sense in IV. 1.

P. 76. यास्यन्ति &c.—The proper order of the words is गताश्च यान्ति च यास्यन्ति च; but they are written in an inverse order for the sake of the metre. विवृद्धि गताः—grown or swollen into a mass or heap. ऋचः—having the appearance of.

सर्वाशुचिं—Cf. V. 23 *infra*. See स्तनो मांसग्रन्थी &c. Vair. 17. where Bhar. points out the loathsomeness of a woman's body. कृतग्रस्य—For, if not fed properly one day, it undoes the effect of previous good feeding and exposes a man to the charge of niggardliness; or it wastes away notwithstanding our efforts to preserve it in good order. जरचृपलर्णीयसः—V. l. is accidentally omitted from being mentioned in the foot-notes. It means—extremely worthless or insignificant like old grass; but this is not a good reading as the idea of worthlessness is expressed by the affix शरीरक. शरीरकस्य—worthless or contemptible body; here क has the sense of कुत्सितत्व; see Pân. V. 3. 74.

कष्ट—अहो कष्टपर्यवसाना ॥ ८. ८.—कष्टं पर्यवसानं यस्याः which it is difficult to bring to an end. विपत्ति—(1) destruction; (2) calamity, misery.

कर्णे कथयति—He whispered the message in Mitrāvasu's ear as it referred to the presents to be given to Jimūtavāhana and it would have been indecorous to communicate it openly. अपि नाम—See *supra* p. 67. फणभृतः—फणं फणान् वा बिभर्ति इति । also फणाभृत् as फण is both *m.* and *f.*

P. 77. बहुप्रत्यवाये—Abounding in, full of, obstacles or dangers. कुतूहलिना—supplies the reason why he was expected to linger there; also, why Mitrāvasu did not ask him to return along with himself, which we might expect him to do. Jimūtavāhana's curiosity to see the scenes there was not fully satisfied, and so he was not expected to return so soon. Mitrāvasu, therefore, leaves him with a warning. The poet thus manages to have the Hero left alone on the beach, which is necessary for the further development of the plot.

यावद्—See p. 4. पुत्रक—Here क may be अनुकम्पायाः (poor son); or अन्तपार्थे a small child; hence, one more to be loved; dear boy. अये—indicates surprise. व्यापायमानः—Pass. pres. p. of the Cau. of पद with वि and आ. गोपायित—Concealed. He carried the garments concealed from view in order that their sight may not add to the mother's affliction. अनेन सुखचन्द्रेण &c.—Although the nether world or Pātāla is shrouded in perpetual darkness, the mother fondly thinks that there was the light of the moon of her son's face and that it would be deprived of it now. The idea has occurred before; cf. रसातलं शशभृता शून्यं मुखेस्याः सति । *supra* I. 15. Or this may mean—The nether world will be full of darkness (totally void of interest) to me, &c.

अस्त्र—Mark the voc. sing.; अस्त्रा, 'the goddess,' has अस्त्रे. अतिविक्षवा—overwhelmed with grief. विक्षु �fr. कु to go with वि + अ (अन्) means 'quite unnerved'. अहस्तसूर्यः—This (not being exposed to the heat of the sun) is a sign of great delicacy; cf. असूर्यपश्या राजदाराः । Sid.—Kau. She is grieved to see that Garuda will have the cruelty to cut off flesh from a body not exposed to the least fatigue. Cf. for a similar expression of the abhorrence of the act—ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् । वपुषिं वधाय तत्र तेव शशमुपक्षिपतः । Māl.—Mād. V. 31. परिदेवितं—lamentation, bewailing; cf. अथ तैः परिदेविताक्षरैः । Kum. IV. 25.

P. 78. क्रोडीकरोति &c.—यदा—Since. क्रोडीकरोति presses or clasps to the bosom; from क्रोड the bosom. The second cons. given in the com. is better. Mortality takes possession of a creature as soon as born and then does the mother, as though

she were a nurse or foster-mother. The first const. given in the com. is after S'ivarāma. Mortality, like a midwife (a sense given in M - W.'s Dic.) first clasps a child and then its real mother. S'aṅkha. means—since अनित्यता ever closely follows a being, death may take place at any time; so there is no occasion for sorrow. Cf. विपदुत्पत्तिमतामृपस्थिता । Rag. VIII. 83; जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः.... । तस्मादपरिहार्येऽन त्वं शोच्चितुमर्हसि ॥ Bg. II. 27 and the s'l. quoted by Messrs. B. and P. मृत्युर्जन्मवता वीर देहेन सह जायते । अयैवाव्दशतान्ते वा मृत्युर्व पाणिनां ध्रुवः ॥

०मोहिता—infatuated, having her reason clouded; i. e., unable to know what is right and what is wrong. वायचिह्नं—Victims, it seems, had to wear red garments or red decorations before they were taken to the place of execution. Chārudatta similarly wears red garments when being led to the stako; see Mṛich. X; also Mālati, in Māl.-Mādh. V when about to be offered as a victim to Chāmunda.

P. 79. प्रसक्तः—is being carried on, is opened up; cf. supra III. 18. इति कृत्वा—With the thought that, because it is (and not of my own accord or will). शिरस्यअलिं &c.—Such was the formal way of receiving the master's order, showing profound respect on the part of the receiver of the order; cf. गुणानुरागेण शिरोभिरुद्धते नराधिपैर्माल्यमिवास्य शासनम् । Kir. I. 21; कः शकेण कृतं नेच्छेदधिमूर्धानमञ्जिलिम् । Bhāṭṭi. VIII. 84. ०पलक्षितं—Marked out or characterized by the signs or emblem of. गहत्मत—may be taken as गहत्मत dat. to be taken with दृतः or गहत्मतः gen. going with आहाराय. संभाव्यते—is felt or found to be like. येन बिभेति मे हृदयं—v. l. At the sight of which my heart is affected with fear or is frightened.

P. 80. जात—one newly born, i. e., one deserving to be most loved; hence, dear child. मनोरथशतः—Constantly occurs in literature and is used when a person or thing is obtained after a great deal of earnest longing and prayer. cf. मनोरथसहस्रप्रापदर्शनं सप्तहमीक्षमाणस्तनयानन्म सुसुदे । Kād. p. 122.

मूढायाः &c.—मूढा—stupified, bewildered, at a loss to know what to do. संतति—a ceaseless or continuous flow; cf. रिपुनारीनयनाम्बुसंततिः । Kir. II. 24. कृपण—Pitiably, miserably; Adv. modifying क्षिप्त्या. कृपणः v. l. qualifies दृशं, casting piteous glances. अङ्के—lit., on the lap; hence, in close proximity of; cf. सिंहो जम्बुकमङ्कमागतमपि त्यक्त्वा निहन्ति द्विपम् । Bh. Nīt. 30. शिशुं—Jīmūta, also calls S'aṅkha. शिशु out of pity. हृदयं—supply अपि after this. दुःखातिशयात् &c.—This is not a stage-direction

as it is difficult for an actor to indicate by gesticulation the breaking of the heart, but is intended by the author for the information of the reader and not of the spectator. The portion मातरं पति is unnecessary as there was not a third party before S'aṅkhachūḍa, the Hero being yet out of sight.

P. 81. अत्यन्तः—Wholly in the power of compassion; extremely compassionate; cf. अप्यसुप्रणयिनां रथोः कुले न व्यहन्यत कदाचिदर्थिता । Rag. XI. 2; आप्नार्तिपश्मनकलाः संपदो द्युत्तमानाम् । Meg. I. 55. कारुण्यपरिप्रहात्—Having undertaken the vow of kindness or mercy; having given themselves up to the acts of mercy. न गणितः &c.—cf. एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थं परित्यज्य च । Bh. N. 74.

०धियः—धी—The mind; sympathizing with sufferers. कस्याश्रतो रुद्यते—What S'aṅkha. means is this—Her crying will be of no avail, as no one will be found who will comfort her in her bereavement by acting the part of a son towards her. He does not wish to imply, as we shall see further on, that no one would be found who would save him by offering up his body in his stead. He is too noble-minded to entertain such a thought. But after all this s'loka does not harmonize well with the other ideas expressed by S'aṅkhachūḍa. What he wants his mother to do is that she should man her heart and bear the loss patiently like a brave mother, as the sacrifice was to be made for the good of others. The Triv. edition omits this s'loka along with its introductory portion. वैकृव्य—mental agitation (properly, weakness of mind leading one to yield to grief readily). Cf. for this sense वैकृव्यं मम तावदीहशमिदं ज्ञेहादरण्यौकसः । S'āk. IV. 6.

किं एक एव &c.—निवारितः prevented from going as a prey to Garuda. Supply इति समाश्वसिमि after वासुकिना, which follows from the context. Am I to console myself because you were detained from going &c. The reading of the Triv. Ed.—किमेकः पुत्र इति कृतात्मकम्पेन निवर्तितोसि नागराजेन also supports the reading adopted in the text. Messrs B. and P. adopt the reading... न निवारितः, translating it by an oversight as “how is it that you are not excluded by Vāsuki, the lord of serpents, out of compassion that you are the only son of your mother!” For such a question is quite out of place here. In this case the sentence must be taken as ironical. ‘Am I to take courage because you were not prevented from &c.’ The reading ‘इति कृत्वा सातुकम्पेन नागराजेन प्रेषितोसि’ must also be similarly explained.

स्मृतः—Remembered (for being taken away to your world). अविच्छन्ने जीवलोके मम पुत्रो न विस्मृतः means—How could you not forget (how did you single out) my son only, when the mortal world is quite safe (*i. e.*, from which you could have selected one very easily).

P. 82. आर्ते &c.—आर्ते—*in distress, afflicted* (p. p. p. of क with आ). कण्ठगतप्राणं—lit., whose life has come to the throat; hence one on the point of or in the jaws of, death. परित्यन्तं &c.—These three epithets are meant to justify his resolve to sacrifice his life for the sake of a Nâga.

संस्तम्भयात्मानं—Steady your mind, compose yourself; hence take heart. परित्राणं करिष्यति—add येन आत्मानं संस्तम्भयामि !

गरुडभ्रान्त्या—We should have omitted this from the stage-direction, following the Tri. Ed. which reads संस्तम्भमुत्तरीयण &c. For it is not possible for a character to show भ्रान्ति by gesticulation. But before this stage-direction the poet should have used, as remarked by Messrs B. and P., a sentence like अंय कथं गरुडः प्राप्तः—without which the audience remains in total ignorance as to why she should have concealed her son and addressed the Hero as विनतानन्दन. Labouring under distraction and with her eyes bedimmed with tears there is no wonder that she should have mistaken the sudden appearance of the Hero for that of Garuda.

विनतानन्दन--This epithet is significant; she wishes to touch Garuda's heart by calling him the 'delighter of his mother'; she means—As you are the source of delight to your mother, so is my son to me. You should, therefore, spare him.

वात्सल्यम्—Mark the derivation of वत्सल. वत्स + ल which is added to वत्स in the sense of 'love for' and to अंस in the sense of 'strength'; see com.; so वत्सल means 'fondly loving;' 'affectionate towards'; one having a child is वत्सवान्.

इं—Of this nature; so great. भुजङ्गशत्रुरपि—*is significant; even he, the inveterate foe of the serpent race.*

P. 83. महाहि० &c.—S'aṅk. should have drawn her attention to the immensely great size of Garuda. मतिष्क—*the brain.* रक्तच्छटा—streams of blood. See com. चण्डचञ्चुः—He refers to Garuḍa's beak, because that at once distinguishes him from other men. क क when repeated in co-ordinate sentences implies great disparity or incongruity; cf. क सूर्य-प्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः । Rag. I. 2. क बत हरिणकानं जीवितं

चातिलोलं क च निशितनिपाता वज्रसाराः शरास्ते । S'ak. I. 10. असौ—generally refers to a person or thing at a distance; cf. अदस्तु विप्रकर्षं तदिति परोक्षे विजानीयात् । सः would have been better.

सत्त्वस्वभावः—is best taken as सत्त्वानुरूपा in keeping with his internal goodness; i. e. whose disposition and external form bear testimony to his सत्त्व. The Triv. Ed. reads सोमसौम्यस्वभावाकृतिः where सोमसौम्य means pleasing and gentle like the Moon; but here सोम has no propriety. सौम्यस्वभवरूपाकृतिः—i. l., means ‘Having a mellow disposition, general appearance and form.’

साधुः—A kind-hearted or good man (ready to relieve the distress of others); cf. तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो । Rag. II. 62, and below s'1. 15.

मा भैर्वः—The augment अ of the Aor. is dropped after the prohibitive particle मा. धीरा—One who has taken up courage; calm; composed. चिरं जीव—She gives this blessing as necessary at the time; for he was to save her son from the jaws of Garudda, which meant peril to his life. She does not know as yet how he was to save her son.

प्रावृत्य—Having covered; the object to this is स्वदेहं. यावत्—has the sense of ‘determination’ here; I will *assuredly* give &c.; or, it may go with ददामि, and give it the sense of immediate futurity.

P. 84. प्रतिहतम्—May the evil be averted. This like शान्तं पापं (see page 96) is used in dramas when one hears something unpleasant and which one likes to see averted. Mark how the noble-minded mother dislikes to hear the very proposal; much less she would like to see its execution. निर्विशेषः—निर्गतः विशेषः यस्मात् not differing in anyway from, just like. Cf. संवर्धितानां सुननिर्विशेषं Rag. V. 6; अपत्यनिर्विशेषाणि सत्त्वानि । S'ak. VII. सविषादम्—He was sorry to see that Jimuta. was ready to sacrifice his life for himself. जगद्विपरीतं—Against the ways of the world; extraordinary, quite unique.

विश्वामित्रः—see com.; विश्वस्य मित्रं विश्वं मित्रमस्येति वा; the अ of विश्व is lengthened before मित्र when the whole refers to the Rishi of that name; otherwise विश्वामित्रो माणवकः. श्वर्मांस—i. e., the condemned of the condemned. See Manu quoted in the com.

Allusion—Once a terrible famine visited the land, and food became so scarce that men thought of eating men. The sage Vis'vāmitra feeling the pinch of hunger wandered about in quest of food. In the course of his wanderings, he came across a small

village inhabited by the Chāṇḍālās. There at a certain house his eyes caught sight of a piece of dog's flesh. After deep consideration he came to the conclusion that there was no sin in stealing flesh for the preservation of one's life, and with that intention lay down there, watching it. At dead of night when all the Chāṇḍālās were asleep, the sage got up, and tried to take away the flesh, when a Chāṇḍālā, who was awake caught him in the act. On coming to know, however, that the stealer was no less a person than the great sage Vis'vāmitra, he remonstrated with him on the impropriety of such an act; but Vis'vāmitra was too much oppressed by hunger to listen to him and persuaded him to allow him to take away the flesh. But before he ate it, he thought of offering a portion of it to the gods after due worship. As he kindled the fire for that purpose and called down the gods, Indra sent down fertilizing showers. See com., and Mb. Sāntiparvan, ch. 141.

नार्दोजङ्कः—Name of a king of cranes also called Rājadarman, who was renowned for his benevolence and lived on a banyan tree in a forest near the modern Allahabad.

निजस्त्रे—Pass. perf. of हन्.

Allusion—Once there lived in a village in mid-India a poor and illiterate Brāhmaṇa, named Gautama. Unable to earn his livelihood in his village he wandered about for a time and coming to a forest joined a band of Sābaras and got from their chief much wealth, a house and a Sābara female slave. He lived there giving up the duties of a Brāhmaṇa, by killing birds and beasts. Once wishing to trade by sea he joined a body of merchants all of whom were killed by a wild elephant while they were passing through a dense forest. Gautama, thus left alone, wandered about for many days eating raw meat got by hunting. At last he came to a beautiful wood and rested under a banyan tree, which was the residence of Nādījangha. Nādījangha received him with hospitality due to a guest, and learning from him that he was travelling for the sake of wealth, sent him to his friend, Virūpāksha, a Rākshasa prince ruling near Ayodhyā. Gautama, having obtained immense riches from Virūpāksha, returned, and on his way halted under the same banyan tree. Nādījangha again received him hospitably, fanned him with his own wings and gave him food to eat. The ungrateful Gautama, however, seeing that he had no provisions for his journey, killed and roasted the crane and went away with him. He was, however, soon caught by Virūpāksha, highly incensed at this act of ingratitude, and put to death on the same spot where the crane was killed. When Indra heard of the fate of Nādījangha he came down with nectar and revived him. Nādījangha then requested Indra to restore to life Gautama also, and the latter granted his wish. Nādījangha then treated Gautama affectionately and sent him

away with presents. For a fuller account see Mb. S'āntiparvan, chapters 168-176.

कश्यपः—So called from his having drunk कश्य or wine; cf. कश्यपस्तस्य पुत्रोऽभूत्कश्यपानास्त्वं कश्यपः । Mārk.-P. He was the son of Marīchi, son of Brahman, one of the Prajāpatis. By his wives Aditi and Diti he was the father of the gods and the demons; and Vinatā and Kadrū the father of Garuḍa and the serpents. See A. Dic. also.

उरगाद्—उरसा गच्छतीति उरगः fr. उरस् + गम् + इः (अ); the स of उरस् is dropped irregularly; see Vārtika on Pāṇ. III. 2. 48. **तार्थ्यो यदर्थं**—This third instance is not as strong as the first two. In killing serpents Garuḍa was simply following the course of nature (जांबो जीवस्य जीवनम् । Mb. S'āntip.). **तृणमिव-**—This is used when a person sets very small or no value on a thing. Jīmītavāhana's magnanimity lies in this that he holds life so cheap, while the rest of the world cannot do it. Cf. तृणमिव वने शून्ये त्यक्ता न चाप्यनुशोचिता Uttar. III. 32. तृणमिव लघुलक्ष्मीर्नवं तान्संरुणद्वि । Bh. Nit., राज्यं येन पटान्तलघृतृणवर्त्यकं गुरोराज्ञया । &c.

P. 85. **द्यवसाय**—determination; for a slightly different meaning cf. *supra* p. 44. **निर्व्यजा**—निर्गते व्याजः यस्याः; without any deceit about it; sincere (read guileless for guiltless in the trans.). **निर्बन्ध**—persistence. **परार्थ**—For the benefit or interest of others **बद्धकक्षणां**—Who have girdled their loins, i. e., determined always to make a strenuous effort for. **परार्थदत्त-** **देहानां** v. l., who have given up their bodies to the cause of others, i.e., taken off their ममत्व over their bodies. This reading is perhaps preferable as better agreeing with the Hero's words at p. 9, मया हि शरीरतः प्रभृति &c. The gist of the S'l. is—you should therefore leave an insignificant being like myself to die, and save a life so noble as yours.

P. 86. **अःयवसायः**—Determination, firm resolve; this refers to the Hero's words कर्मणैव हि संपाद्यामि &c.; see *supra* p. 83. **अन्तरायः**—Lit., what comes between (अन्तः + अय् to go); hence, an obstacle. **विकल्प**—optionality of thought; hence hesitation. **शङ्खधवलं**—A comparison that would suit in the mouth of Śakāra alone. शङ्ख is put in merely for alliteration with शंखचूड and शंखपाल. Cf. the comic verse अस्थिद्विधिवच्चैव शंख-वद्धकवत्तथा । &c. **शंखपालकुलं**—शंखपाल is one of the eight principal Nāgas; cf. अनंतं वासुकिं शेषं पद्मनाभं च कंबलम् । धृतराष्ट्रं शंखपालं तक्षकं कालियं तथा । where अनंत and शेष are the same. (*Navanāga-*

stotra). अथानुकम्पनीयाः—Here अथ has the force of ‘ But if ’; cf. अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः । Veñi. III. C. अथ गृह्णाति S'âk. VII. खदायतः—In your power; lit., depending upon you (your will); it rests with you ; cf. दैवायतं कुले जन्म मदायतं तु पौरुषम् । Veñi. III. 37. भाग्यायत्तमतः परं । S'âk. IV. 17.

P. 87. जननी पुरस्कृत्य—Taking your mother with you; lit., placing her in the front (out of respect); cf. पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन । Rag. II. 20; वसिष्ठाधिष्ठिता देव्यो गता राघवमातरः । अरुधतीं पुरस्कृत्य यज्ञे जामातुराश्रमम् ॥ Uttar. I. 3. स्त्रीस्वभावकातरता—timidity or nervousness natural to women. कङ्काल—A skeleton; कं happiness, or कं head, कालयति (dissipates) इति; fr. कल् + अन्. The comp. should rather have been विपञ्चनेकपत्रगकङ्काल &c. इमशानं—१मानः शवाः शेरते अत्र; a comp. of the पृष्ठोदरादि class. चञ्चत् &c.—In this Sl. the poet delineates the बीमत्स रस or sentiment of disgust, with a shade of ‘the Terrible (रौद्ररस); त्रुगुप्ता or aversion is its principal mood. Stinking flesh, fat &c. are its आलम्बनविभावः or substantial excitants; the presence of hideous birds &c. are the enhancing excitants (उद्दीपनविभावः). The poet’s delineation of this *Rasa* is far inferior to that of Bhavabhûti for which see Mâl.-Mâd. V. The description here is greatly exaggerated; and it is hard even for the oriental mind to conceive how such a great stream of marrow and blood could have been flowing there, although the poet calls the cemetery a महाइमशान, as no great city is mentioned as existing in its neighbourhood. The cemetery here spoken of is the vast forest-tract round the वश्यशिला referred to above. Garuda, as is the habit of birds, seized his victim and flew to some part of the forest to feast upon him, leaving each time a skeleton there. In the fifth act we are told that Garuda flew with Jîmûtavâhana to a summit of the Malaya mountain. चञ्चत्—Moving about, as they (the vultures) nibbled off pieces of flesh. Some take the चचञ्चत् to refer to Garuda, but that does not seem possible, as Garuda was not then feeding on any serpent, and so चञ्चत् cannot refer to his beak. The पिण्डितलब्धः were probably those dropped about as Garuda cut off flesh from his victim’s huge body, as also those that remained sticking to the skeleton after it was left there by him. (Cf. the next verse पतिदिनमशून्यमहिना). As soon as Garuda finished his meal and departed, these carrion-birds gathered there and feasted on the remnants of flesh. When the vultures seized the pieces of flesh and flew up, parts of them dropped down as they

closed their beaks, and the greedy creatures darted down to catch them again. The reading ० चञ्चुधृतार्धच्युत० means ‘the parts of the pieces of flesh held in their beaks that are dropping down in the middle.’ Here the word is चञ्चू S'ivarāma reads चञ्चुदृतार्ध० which he explains as चञ्चन्त्या चञ्चवा उद्धृतादर्धादेशात् च्युतस्य उद्धृतादर्धच्युतस्य वा । अर्धमार्गे व्यावर्तते इतिवत् अर्धपथे च्युतस्य वा । चञ्चुचाच्चल्येन भ्रष्टस्य पिशितलवस्य ग्रासे ह० । गृंभः &c.—cf. गृंभैराबद्धचक्रं वियति विचलिते दीर्घनिष्कम्पपक्षैर्धूमैर्वर्तार्कभासां सघनमिव दिशां मण्डलं दर्शयन्तः । Mud. III.

वक्त्रोद्वान्ताः &c.—The reading of this line here adopted from the Triv. ed. is the best that is available. Some jackals are described as उल्कामुखः, i. e., emitting flames of fire from their mouths (see Māl.-Mad. V. 13, where Jagaddhara gives शृगालभेदाः as an optional meaning of उल्कामुख). As these flames came in contact with the stream of blood they merged into it with the sound छिम् and got extinguished; see com. The reading शमितशिखिशिखाः makes the meaning obscure. In this case the construction is अस्मिन् शमशाने शिखानां वक्त्रोद्वान्ताः विस्ते अस्मिन्नानसि पतन्त्यः अत एव शमिताश्च ताः शिखिशिखाश्रेणयः श्व ताः स्वनन्ति । In which the rows of the flames of fire of the female jackals that are extinguished as they fall in the stream of blood.....being vomited forth from the mouths of female jackals, are making a sound. The reading यक्त्रोद्वामं भ्रमन्त्यः शमित(स्थगित)शिखिशिखाः श्रेणयः &c. means—where the rows of female jackals, wandering at will (lit. unchecked) with the flames of fire (emitted from their mouths) extinguished (by the stream) are howling in the stream &c. But this, as remarked by Messrs B. and P. looks like an emendation of some editor; for here यक्त्र does not agree well with अस्मिन्. अजस्र—न जस्याति (which leaves no break; जस्तिर्त्पूर्वः कियासातत्ये वर्तते । Sid.-Kam.) fr. जस्र to set free 4th Conj. with the negative particle prefixed, and aff. र which is added to denote habit (ताच्छील्ये) to roots नम्, कम् and others; so नम्र, कम्प, स्मर &c.; see Pāṇ. III. 2. 167. वसा—fat. विष्ट—stinking of raw and stale flesh.

P. 88. प्रतिदिनं &c.—In this S'1. the cemetery is described as resembling the body of S'iva by means of expressions common to both शमशान and वृः. Thus अहिनाहरेण—means (1) आहिना आहारेण (not void of) a serpent serving as food to Garuḍa; (2) आहिना हरेण of a serpent forming the necklace of S'iva is described as wearing serpents as ornaments on his body;

cf. करेण शम्भोर्वलयीकृताहिना । Kum. V. 66; यथाप्रदेशं भुजगेश्वराणा करिष्यतामाभरणान्तरत्वम् । *Ibid.* VII. 34. For a similar expression yeilding हार and आहार, comp. स्तनयुगमशुस्नाते समीपतरवर्ति हृदय-शोकाग्नेः । चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥ Kād. I.

विनायकाहितः—(1) वीरा नायकस्य (see com.) विनायके वा आहिता प्रीतिर्येन which has produced a liking in the mind of the lord of birds; or विनायकस्य आहिता प्रीतिर्येत्र on which Garuda has fixed his affection; or where Garuda the enemy of the serpent-race (see com.) delights to be; (2) विनायेकनाहिता प्रीतिर्यस्य to which Gajānana brings delight; or विनायकस्याहिता प्रीतिर्येत्र on which Vinā. has fixed his affection; विनायकस्याहिता प्रीतिर्येन which produces delight in Vināyaka. शशिधवला—(1) see com.; (2) wearing the moon, white bones and skulls or white bones and skulls lit up by (shining in the light of) the moon.

सामोपन्यासैः—साम्नः उपन्यासास्तैः conciliatory proposals or speeches. He refers to the Hero's words कुमार शंखचूड न मे &c. p. 86. and s'1. 17. उपन्यास is lit. what is placed before one for consideration, &c.; *cf.* अहो उपन्यासशुद्धिः । Māl.-Mād. III. p. 69; hence a proposal about &c. त्रासोपन्यासैः—*v.* 1. means talking about or mentioning things inspiring fear or calculated to strike terror, referring to the fearful aspect of the cemetery. But the word उपन्यास does not fit in well with त्रास, as neither intended to strike terror into the other. The Calcutta editions read नायकः—शंखचूड तद्रच्छ &c. assigning the speech from आसन्नः खलु &c. to S'aṅkhachūḍa. But the word अपि used after त्रे by S'aṅkhachūḍa shows that he must have asked some other person to go away before he requested his mother to do so, and hence the speech तद्रच्छ &c. ought also to form part of S'aṅkhachūḍa's speech.

गतै—birth or species of life. प्रियसुता—see com.; also सुतविद्या, as प्रिय optionally takes पर्वनिपात (comes second) in a Bah. comp. माता खूयाः &c.—this virtually means that he should have the good fortune to be born as son her alone. Compare the similar wish expressed by Makaranda—प्रियस्य सुहृदो यत्र मम तत्रैव संभवः । खूयादसुत्य खूयोपि खूयासमनुसंचरः ॥ Māl.-Mād. IX. 41. It is difficult to see why शंखः speaks about himself in the plural.

अपश्चिमं—Lit., that after which there is to be no other, i. e., which is the last; means the same as पश्चिमं (which the Triv. Ed. reads); *cf.* अयमत्र ते जन्मन्यपश्चिमः पश्चिमावस्थापार्थितो मकरन्दवाहृपरिवंगः । Māl.-Mād. IX.; and तात अम्बायं मे पश्चिमः प्रणामः । *infra.* p. 118.

Compare the similar use of the word अनुज्ञम् which means the samething as उत्तम्.

P. 89. यावदहमपि &c.—This speech of S'āṅkha comes on rather abruptly after that of his mother in which she expresses her resolve to die along with him. For, we should naturally expect S'āṅkha, to say something by way of dissuading her from such a course; but he does not do that. The Triv. Ed. reads the last part of the preceding speech, as तत्त्वया सह गमिष्यामि; but this also does not help us out of the difficulty.

यावदहमपि—Some read अस्मादुत्तरेणादूरे where the abl. is ungramatical. For by the *sūtra* एनपा द्वितीया Pāṇ. II. 3. 31, words indicative of direction formed by the affix एन (एनप) govern either the acc. or the gen., and not the ablative. The line तत्रागारं धनपतिश्चादुत्तरेणास्मदीयं (Meg. II. 15) can not be cited in support of the abl.; for commenting on it, Malli. himself adopts the reading श्वहानुज्ञरेण, though he finds some defence for the viriant श्वहाद्; see his com.

दक्षिण०—गोकर्ण is the name of a place which lies 5 miles south-east of the Gangavali river, close to the sandy shore, in the Canara District, and which is the site of a temple of S'iva, of great celebrity and popularly known as गोकर्णमहाच्छ्रवर. Cf. श्रितगोकर्णनिकेतमीश्वरम् । Rag. VIII. 33. Here it is used for the *liṅga* itself (which is said to be of the form of a cow's ear). It is called दक्षिणगोकर्ण because it is in Southern India, but more probably for alliteration with प्रदक्षिणीकृत्य. For in the Kathā. or Bh.-M., the simple name गोकर्ण is used. We have already seen the poet's fondness for alliteration. Cf. *supra* note on शंखधवलं. Messrs B. and P. say it is one of the 12 Jyotirliṅgas (Intro. p. xxvi) and it is called *Dakshina* to distinguish it from the northern one in Nepal. But we do not find the name of Gokarṇa among the 12 Jyotirliṅgas mentioned in the S'iv.-P. or in the Jyotirliṅga-Stotra. प्रदक्षिणीकृत्य—going round the *liṅga* or the shrine in such a way as to keep it to the right side, as a mark of reverence.

कष्टं न संपन्नं &c.—He did not gain his object as he did not get the pair of red garments, without which Garuda could not have eaten him. The reading नाय०—संपन्नं मे &c. will not do as it leaves no room for the next portion, तत्को नामा०.

इदं रक्षांशुकयुगलं—While the Hero is thinking of how he should achieve his object, the Kañchukin unexpectedly enters

and wishing to offer the garments sent by Mitrávasu's mother begins his speech by saying इदं &c. This portion of the Kañch.'s unfinished speech is so introduced as to be at once taken in connexion with the query तत्को नाम &c. and understood as an answer to that. This is technically called Patákasthána. According to S.-D. (VI. 48) this is the third kind of Patákasthána. For another instance see infra p. 95, and notes.

देवया मित्रायसुजनन्या &c.—is to be read with the preceding इदं रक्ताशुक्युगलं. It is rather strange that the Kañchukin should hand over the garments to the prince in the cemetery, instead of leaving them with his parents. In the first place it is difficult to understand how the Kañch. directed his steps to the cemetery. We see from the *Vishkambhaka* to the present act that the Kañchukin had approved of the Pratihára's suggestion to go to the Princess who then stayed with her father-in-law, and we should expect him naturally to go there, which however he does not appear to have done. It was necessary for the further development of the plot to furnish the Hero with red garments at the proper time and the poet manages to do it somehow.

सफलीभूतः &c.—Because he got the red garments owing to the marriage custom, at a time when he badly wanted them; for these could serve as the emblems of a victim. The garments serve a different purpose under different circumstances in Mrich.; cf. रक्तं तदेव वरवस्त्रमियं च माला कान्तागमेन हि वरस्य यथा विभाति । X. 34. मद्वचनात्—मद्वचनमिति कृत्वा । ल्यब्लोपे पञ्चमी । Malli. on Rag. XIV. 61; speaking for me; in my name; cf. तां चायुष्मन्म च वचनात् &c. Meg. II. 41.

P. 90. परार्थे &c.—परार्थकदृशो मम v. l. means (1) परार्थ एव एकः मुख्यः तत्र दृग् यस्य whose eye is directed only to another's interest; or (2) परार्थे एका दृष्टिरूपस्य whose eye is solely directed to another's interest.

चलित—occasioning the shaking of &c., see com.; 'which has shaken &c.' is not an accurate translation as that will require चालित in the text.

संवर्तकाखे—These are a class of clouds (one of the four mentioned in the com.) which pour their inexhaustible stores at the destruction-time of the world and produce a deluge. पक्षतीनां—पक्षति means 'the root of a wing', ति is added to पक्ष in this sense by 'पक्षात्तिः,' Pán. V. 2. 25. Here it is used for the quill feathers which grow in rows and form the wing.

कल्पान्तः—कल्प is a day of Brahman, equal to the four Yugas rolling over a thousand times (i. e., covering a period of 4,320,000,000 solar sidereal years) which is also the time of the duration of the world; the night or the interval between the destruction and the re-creation of the world is also of the same length. उद्योगत—shining lustre; resplendence. कपिशयाति—Because Garuda has a body of a golden complexion. सुहुर्द्वादशा०—The Triv. Ed. reads शिशुद्वादशा० which the Com. Sivarâma explains as शिशुरल्पा द्वादशादित्यानां प्रलये समुदितानां समुचिता दीप्तिर्येण । ततोऽप्यधिक इत्यर्थः । But this is twisting the meaning of the word शिशु Nor can the comp. be explained as शिशुनां उदितमात्राणां द्वादशादित्यानां दीप्तिः इव दीप्तिर्यस्य, as the comparison then becomes meaningless. Compare with the description here that of the advent of Jatâyu, Aruna's son, in Mv. पर्यायक्षणदृष्टनष्टककुभः संवर्तविस्तारयोनीहारीकृतमेघमोचितधुतव्यक्तस्फुरद्विगृहः । आरात्कीर्णकणात्कणां कृतगुरुग्रावोचयश्रेणयः शैनेयस्य बृहत्पत्रधुतयः प्रख्यापयन्त्यागमम् ॥ V. 1.

P. 91. मन्ये—The variant मनः violates the metre.—मलयचन्दनः—Because that is the best. अभिवाजितार्थः—This explains why the touch of the दद्यातीला gladdened him. The one thought that dominated his mind then was to do good to others. He lived for that and that alone. So any thing calculated to bring that about would please him. स्पृष्टा—as also आश्लिषा प. l. is to be construed with मलयवती as well as with शिला.

शायितेन &c—This shows that the happiness he derived from lying in his mother's lap was to him greater than that derived from Malayâvatî's embrace. दृष्टा &c.—As Garuda descended from the sky he saw in the distance the disc of the moon; this put him in mind of the form of S'esha coiled into a circle through terror at his sight when he used to visit Pâtâla for devouring the Nâgas. क्षिप्त्वा—V. l. for दृष्टा means—having cast aside, or discarded in scorn. संहरन्—causing to contract for संस्नरन् is not a good reading; for it is not possible for Garuda to see शेष in the sky.

सानन्द—Because it proved the might of his brother. ओविच्छलिते—As the horses took fright and shied, they gave a jerk to the chariot causing the sun to shake thereby. अपसर्पत् moving away from. As Garuda flew through the clouds they receded from his extended wings, appearing to a looker-on from a distance to extend them yet further. The reading अवसज्जत् will not do, as the clouds could not have remained sticking to the ends of his wings. महीध्रं—महीं धरतीति fr. धृ + अ

(कः). शृणु—शृण्यतीति तच्छीलः fr. शृ॒णु + तु (क्तुः) by त्रसिशृष्टिशिक्षिपे: क्तुः । Pāṇ. III. 2. 140; so त्रस्तु, शृणु, and क्षिप्तु.

Here Garuda is described as having seen the moon, crossed the sun and passed through the clouds in his flight from heaven to mount Malaya. Now properly speaking he ought to have seen the sun first, as it is was nearer to him than the moon in his downward passage. Here two explanations are possible. The poet, although he knew that the sun was considerably at a greater distance from the earth than the moon, followed the popular notion that the moon was more distant than the sun (cf. the verse गिरो क्लाणी गगने पथोदा लक्षान्तरेऽक्षय जलेषु पद्म । इन्दुद्विलक्षे कुमुदस्य बन्धुर्यो यस्य मित्रं न हि तस्य दूरम् ॥), as he did that of making the sun drive in a chariot. Or, and which is more probable, the poet may not be taken as going against his knowledge of the relative distances of the planets. That day was the first day of Kartika, (see *supra* p. 72, अस्मिन्द्विप्रतिं, where the reading of the Triv. Ed., viz., अस्मिन्द्विप्रतिं corroborates our supposition; and Introd., Time-Analysis) when the moon was present in the sky along with the sun for almost the whole day. Now Garuda as soon as he came to the sun, saw also the moon further towards the earth. The cons. is सानन्दमग्रजेन हटः (a past action) अहं हिमांशोः विश्वं हट्टा शशमूर्ति संस्मरन् (a present action) एष वेलामहाध्रं प्राप्तः ।

P. 92. पन्नगः—a serpent, पन्नं पतितं यथा तथा गच्छति इति, fr. पन्न + गम् + अ (हः, i. e., अ before which the अम् of गम् is dropped) by the Vārtika सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम् । so सर्वत्रग also.

भवे भवे—In each succeeding birth. एवमेव &c.—There is nothing strange in Jimūta's wishing to be born again and again if only his body can be of service to others; for birth solely for doing good to others is more covetable than simple Nirvâna in his estimation. The question, with persons truly benevolent, is not who is saved; we have similar instances in king S'ibi's offering his flesh to save a bird or Dilipa's offering his body to save Vasishtha's cow.

निपत्तिं—Lying motionlessly or steadily and not restlessly like the other Nâgas. शेषानहीन् &c.—From this it appears that the punishment for the breach of the agreement was wholesale slaughter of the Nâgas. Here we have the *Bîja* of the principal event of the next Act, viz., the saving of the Nâga race by the Hero. अशनिदण्डः—The compound must be taken as a Karm. (see com.) तर signifying mere excess; चण्डतर

means 'very hard', and the meaning is—with a beak extremely hard like the thunder-bolt (and not 'harder than' &c., though the poet might have intended it in that sense).

हिर्घं &c.—By an Utprekshā he fancies that the victim was not covered with red garments, but with his own blood, as it were, gushing from his heart split open through his fear. Cf. जयत्युपन्दः स चकार दूरतो विभित्सया यः क्षणलव्धलक्षया । दृशैव कोपारुणया रिपोरुः स्वयं भयाद्विभिवास्तपाटलम् ॥ Kad. Intro. s'lokas.

नेपश्ये दुन्दुभिध्वनिः &c.—The stage-direction नेपश्ये is used simply to show that the drums were sounded by, and the flowers fell from, unseen hands. Or better read नेपश्यात् as the Triv. Ed. does. Whenever any act of extraordinary benevolence, valour, &c. is done a shower of flowers is represented as falling from heaven, sometimes accompanied by sounds of drums; cf. Rag. II. 60; अप्या जुष्टं दिव्यैः सपटहरवैरन्वितं पुष्पवर्षः &c. S'is'. XX. 79.

आमोदः—extremely sweet fragrance.

P. 93. **आ ज्ञातं &c.**—Garuda, ignorant of the true fact, accounts for the shower of flowers by supposing that it came from the Pârijâta in heaven being violently shaken by the wind arising from his velocity and thinks that the drum-like sound he heard was nothing but the rumbling of the Saumvartaka clouds apprehensive of the destruction of the world. **कवलयन्**—means here 'seizing by the beak.'

नागानां रक्षिता &c.—This verse has two meanings, one वाच्य or applicable to the present case, the other व्यंग्य or suggesting the subject-matter of the next Act, by अभिधामूलकशाब्दीव्यञना.

युरुः—(1) heavy, having profuse flesh and blood in his body. **आकांक्षा**—desire to eat. He means—on account of the abundance of flesh and blood in his body, I shall have my desire to eat serpents entirely satisfied i. e. I shall eat his flesh to my satisfaction to-day.

In the second case युरु means 'adviser, preceptor,' and **आकांक्षा** doubts as to whether it is good to eat serpents or not. He means—I instinctively feel that this protector of serpents will be my adviser and entirely remove my desire to eat serpents making me thereby take to अहिंसा. Here we have the fourth kind of पताकास्थान which is defined as द्वार्थो वचनविन्यासो यत्र स्यात्काव्ययोजितः । उपन्याससुयुक्तश्च तच्चतुर्थमुदाहृतम् ॥ S.-D. VI. This is the sprouting of the seed cast in s'l. 26 supra.

Act V.

P. 94. प्रसीहार—see *supra* p. 76. स्वगृहोद्यानः—this is a general statement. When a person whom one loves (स्मिग्ध) is absent, even though he might have gone merely for a stroll in his garden, one feels anxious about his safety, owing to one's affection (ज्ञेह) for him. If, therefore, when one knows him to have gone to a forest, and that too beset with many dangers, one's anxiety for him would be very great indeed. The prolonged absence of Jímútaváhana, therefore, is a source of anxiety to his father-in-law; cf. अतिस्त्रेहः पापशङ्की S'ák. IV. किसु—i. e., किसु वक्तव्यम् । दृष्टबद्धपायः—qualifies स्त्रिये supplied from the first line, ‘when he is in the midst of a forest which is dangerous (प्रतिभय) as it is known to be full of many mishaps (अपाय) (to the casual visitor).’ अपाय—cf. भवत्यपायं परिमोहिनी मनिः Kir. XIV. 19. प्रतिभय *adj.* ‘full of fears, dangerous’ (भयंकरं प्रतिभयं Ak. I. 6. 20).

जलधिः—having a curiosity to see (1) the sea-shore or (2) the tide flowing in. चिरयति—tarries (in coming back home); Denom. fr. चिर; cf. *supra*, p. 26. दुःखं—*adv.* ‘in a sorrowful mood.’ संनिहितः—*adj.* to उद्देशं (*m.* a region). It is best to explain this as संनिहितः गरुडः तेन प्रतिभयं; it is also equally correct to explain as संनिहितः गरुडः यत्र तत्त्वं तत्प्रतिभयं च. Messrs B. and P. proposo to take प्रतिभय as a noun in the sense of ‘fear’ and to explain the comp. as संनिहितं गरुडात् प्रतिभयं यत्र, on the plea that it is the fear, and not Garuda, that is ‘always’ present there. But to us this insertion of ‘always’ seems gratuitous as the text does not give सदासंनिहितः, and there is no impropriety in describing Garuda as संनिहित, when it was well known that he was present there *every day* (प्रतिदिनं अहिपतीनिह भक्षयति पक्षिराजः p. 75); and thus there is no need to strain the meaning of प्रतिभय and take it in a sense which, though authentic, is not so common.

शङ्कितः—afraid (शङ्का अस्य संजाता). राजर्षिः—Royal sage, one who being a king, had taken to the life an of ascetic (राजा चासौ ऋषिश्व). उटज—fr. उट *m.* leaves, grass etc. (तृणपर्णादिः), उटाजायते इति.

सहधर्मचारिणी—is a familiar word for one's wedded wife, (also called धर्मपत्नी) as she ‘shares in all the husband's religious duties’; cf. सह धर्मं चरत इति प्राजापत्यः A's'valāyana-grihya-S. I. 6. 1. उपास्यमानः—attended upon, accompanied by.

क्षौमे etc.—He describes Jîmîtaketu as he appears to him, comparing him to the ocean. अयं जीमूतकेतुः तोयनिधेः (genitive) सुसदृशीं अर्थं धने ‘has a beauty very similar to that of the ocean.’ The descriptive clauses are so worded as to be construed both with Jîmîtaketu and with the ocean, to sustain the simile. क्षौमे—acc. dual of क्षौम, a silken garment (so called because it was made of the fibres of a plant named क्षौमा)—object to वहन्. The next three words describe the two silken garments that Jim. wore. भङ्गवती—having folds; तरङ्गितदशे—with their ends—or hems (दशा) wavy or tremulous (तरङ्गित); फेनाम्बुतुल्ये—(and thus) resembling the waters (of the ocean) with foam (overspread on it). The क्षौमs resemble फेनाम्बु, because the latter is भङ्गवत् ‘with waves’ and तरङ्गितदश ‘in a state in which its surface is always rippling.’ It will thus be seen that these two adjectives, though distinct, mean the same thing, as भङ्ग and तरङ्ग are synonyms. For this reason the reading तरङ्गितचलफेनाम्बुतुल्ये (where the whiteness of फेनाम्बु is similar to the whiteness of क्षौमs) is preferable. तरङ्गितचलत् (wavy, and hence rippling) corresponds to भङ्गवत्. जाह्नव्येव etc.—Just as the ocean has जाह्नवी (the river Ganges), Jîmîta has his wife. The rivers are often spoken of as so many wives of the ocean; cf. सरितां पतिः Kum. II. 37. देवी—his wife. सप्तयस्—(1) of the same age as himself, समानं वयः यस्याः, when taken with the Queen; (2) full of aquatic birds (वयम् n. a bird सहिता वयोभिः), when taken with the river. The variant सुप्तयस् means—having plenty of (1) milk, (2) water in it. But this is not appropriate in the case of the Queen who is old. महापुण्या—(1) having a great treasure of puṇy; (महत् पुण्यं यस्याः gen. cf. महार बाहुः यस्य स महाबाहुः), exceedingly holy; (2) greatly sanctifying (महत् पुण्यं यस्याः abl.); highly purifying. महत् becomes महा in a Bahuvrihi comp. by आन्महतः समानाधिकरणजातीयोः ॥ Pâṇ. VI. 3. 46.

P. 95. यस्य—जीमूतकेतोः अन्तिकवर्तिनी being near (अन्तिक निकटे—Medinî. अन्तिक n. vicinity) मलयवती वेला यथा (=वेलेव) आभाति—Malayavatî, who is near Jîmîtaketu, appears like the sea-beach, which is near the ocean. The likeness of Malayavatî to वेला is made manifest by the suggested sense of मलयवती, which, when understood with वेला, would mean ‘having the Malaya mountains adjoining.’

The Pratîhâra first saw Malayavatî (looking like the वेला), beyond her the Queen (looking like Gaṅgâ joining the

ocean), and then the King clad in white garments and having a well-proportioned body, and hence the simile.

विकीर्णम्—‘spread’ everywhere, expressing in one word the idea beautifully expanded by Kâlidâsa in आस्तदमद्रीनुदधीन्वतीर्णं भुजंगमानां वसति प्रविष्टम् । ऊर्ध्वं गतं यस्य न चानुबन्धं यशः परिच्छेनुभियतयाऽलम् ॥ Ragh. VI. 77. **स्थिरधिया**—with a firm mind; by काकाक्षिगोलकन्याय this may be taken both with स्थितं and चरितम्. **सुसदृशान्वयजा**—born of a family in every way resembling our own (in wealth, nobility, etc.). For अन्वय cf. सिद्धान्वयजा supra p. 18.. **चिन्त्यो मया &c.**—I have enjoyed everything, and performed all my duties as a king and as a householder; what now remains for me is to wait quietly for death, with a full consciousness of having fulfilled my mission in this world (कृतार्थतया). As explained in the com., Jimâtaketu had achieved all the four पुरुषार्थs, and was now ready to face death, whenever it would come, with an untroubled conscience.

जीमूतवाहनस्य—This is the first word of a sentence which the प्रतीहार utters to explain his business (see next page जीमूतवाहनस्य वार्तामन्वेष्ट &c.;) but before he completes it, he is suddenly interrupted by Jimâtaketu, to whom the word जीमूतवाहनस्य seems immediately connected with his own word मृत्युः, and the sense जीमूतवाहनस्य मृत्युः चिन्त्यः at once comes to his mind (instead of his original one of मया मर्मैव मृत्युश्चिन्त्यः). The poet has deliberately used the word जीमूतवाहनस्य in immediate sequence to मृत्युः to create this effect, and also to hint prophetically at the coming events. This is technically called a Patâkâsthâna, which is thus defined—“When instead of the thing thought of or expected, another of a like character is indicated by some unexpected circumstance—etc.”; see com., next page; see also supra p. 89. This is a favourite device with Sanskrit poets and is found resorted to in several plays. Cf. दुर्योधनः—अद्यासितुं करभोरु ममो-रुपगमम् ॥ (प्रविश्य संप्रान्तः) कञ्चुकी—देव, भग्नम् । which are the first words of the incomplete s'l. भग्नं भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम् &c., but which coming after ऊरुपगमम् seem to mean something quite different and sinister. Venî. II. p. 47. For other instances see Uttar. I. p. 38; Mâl.-Mâdh. II. p. 52.

P. 96. **कर्णा पिधाय**—as he could not bear to hear of his own son's death. **प्रतिहतः**—see supra p. 84. **दृद्धा**—Jimâtaketu's Queen-wife is meant; the student should not confound her with शङ्कुचूड's mother who was also called दृद्धा above, but she does not appear in this Act. The Triv. Ed. reads देवी

throughout for वृद्धा in this Act, which seems to be better.

दुर्निमित्त—The ominous sense ‘Jimútaváhana’s death’ was understood by all except the door-keeper. वामाक्षिस्पन्दनं—the throbbing of the *left* eye in the case of males, and that of the *right* in the case of females, suggests something evil happening to one’s self or one’s relations in the near future. Cf. अश्वत्थामा—(वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा ।) आः कर्थं ममापि नाम अश्वत्थामः अनिमित्तानि समरगमनविप्रसुत्पादयन्ति । Ven. III. भद्र—‘Good Sir !’ A term of address. नियतम्—Surely. प्राणयात्रा—‘the sustaining of life’; प्राणयात्रार्थ—to search for and bring the means of livelihood (कन्दमूलफलादि). आर्यपुत्र—see p. 5. अन्यदेव क्रिमपि—i. e., some accident or mishap happening to him; the sentiment here is the same as in स्वयुहोयानगतेऽपि स्तिंग्धे &c. *supra*.

P. 97. आकुल—distressed, confused. स्फुरसि etc.—addressing his left eye which has again been throbbing. अदक्षिण—left; न दक्षिणः (right) अदक्षिणः; the meaning ‘unkind’ is also suggested, as its throbbing was inauspicious. हतचक्षुः—Voc. sing., ‘O you wretched eye.’ अयं भानुः—‘This sun’, looking up towards the sky. ते स्फुरितं अपहतं करिष्यति—will nullify the effect of your throbbing. As a Madras commentator explains, सूर्यदर्शनं अशुभनिमित्तानि दूरीक्रियन्ते इति शास्त्रप्रसिद्धत्वादिति भावः । सहस्रदीधितिः—an epithet of the sun; cf. *supra* p. 25. स्फुरन्—with its throbbing lustre. The word is intentionally used to suggest the idea of one स्फुरण counteracting the effect of another स्फुरण.

आलोक्यमानं—sc. एतत् (line 4). अतिलोचनदुःखदायि—exceedingly painful to look at, because of its bloody appearance. विसुज्ज्ञत—giving out. रक्तच्छटाः निजमरीचिरुचः can be taken in three ways—(1) (dropping) streaks of blood (छटा f. mass), whose colour is the same as that of its own rays ; (2) (emitting) red streaks of the lustre of its own rays (ऋचः being gen. sing.); (3) (sending forth) the lustre of its own rays, whose colour is red (ऋचः acc. plu., रक्तच्छटाः being explained as रक्ता छटा यासां ताः). We follow the first (see com.), because it is clear from the words लग्नसरसमांसश्वडामणिः on the next page that the thing he saw was Jimátaváhana’s crest-jewel with blood trickling down from it. उत्पातवात् etc.—उत्पात means any portentous phenomenon causing serious disturbance of any of the five Mahābhūtas (महाभूतविकारः) such as an earthquake, &c. It is believed that at the time of an उत्पात violent hurricanes blow across the globe, causing tremendous

confusion and damage; shooting stars or meteors also fall at such times.

P. 98. लभसरसमांसः—with flesh, from which blood is dripping (सरस), sticking to it; सरस lit. means ‘moist, wet’ and here by implication it should be understood to mean ‘wet with blood.’ पुत्रस्थेव—Jímútaváhana wore a चूडामणि, and naturally his mother in her over-anxiety suspects that this might be her son’s. अपवार्य—‘aside’, i. e., intended to be heard by the वृद्धा only, and not by others. Note how the poet represents the daughter-in-law behaving modestly in the presence of elders. मैवं भज—do not say so; let us hope that it is not his. This speech should rather have been स्वगतम्.

विक्रवः—see p. 77. अभूः—Perhaps the King betrayed some sign of pain on hearing the Queen’s suspicion; and hence the door-keeper’s suggestion. He says this as some consolation to them, that they might not fall victims to grief prematurely. It is believed that serpents of the best species carry jewels on their heads; cf. ब्रस्तेन ताक्ष्यात्किल कालियेन मणिं विसृष्टं यमुनौकसा यः। वक्षःस्थलत्यापिरुचं दधानः सकौस्तुमं हेपयतीव कृष्णम् ॥ Ragh. VI. 49. See Malli. on Kum. I. 6 (करीन्द्रजीमूत्, &c.). अनेकशः—may be taken either with (1) पतन्ति or with (2) उत्खाताः, since Nágas are described as possessing not only one, but often five, ten, or more heads. नखमुखोत्खाताः—torn off by Garuda’s nails and beak. In the verse read here in the Triv. Ed. (see foot-notes) उल्कारूपाः means ‘resembling meteors’; cf. supra उत्पातवाततरलीकृततारकाम् p. 97.

सोपपत्तिं—what stands to reason; उपपत्ति—reasoning, explanation, argument. इयत्या वेलया ‘by this time’, as it is so late. अपि नाम—‘can it be that’, ‘let us hope that it is’; cf. our note on अपि नाम supra p. 67.

P. 99. ततः प्रविशति &c.—The poet does not tell us how S'āṅkha. comes back alone, whether having succeeded in persuading his mother to go back or by using the miraculous power which the chief Nágas possessed of suddenly vanishing from view; cf. नागराजस्ततो राजस्तत्रैवान्तरधीयत । Nalopákhyána. मुषितः ‘robbed’; ‘fate has robbed me’. S'āṅkha. blames his fate which did not allow him the credit of having done his duty by offering himself to Garuda; for, by the time he returns from making his obeisance to Gokarṇa, he finds that Garuda has taken off Jímútaváhana, instead of himself, his proper victim.

गोकर्ण etc.—ता॒ वध्यभूमिष्. He uses the word ता॑, and not एता॑, because he had left the वध्यभूमि and entered here, following the track of blood. Hence the reading तामिह is to be rejected. Cf. तदिति परोक्षे विजानीयात् । H. S. Gr. § 136. विद्याधरं—i. e., Jimūtavāhana.

In this stanza Messrs. B. and P. understand च in a disjunctive sense, and translate it by 'but'; अहं वध्यभूमि प्राप्तः, गरुत्मान् गगनं उत्पत्तितश्च, 'I came, but Garuda has flown away with him'. It seems, however, that the च is here used to denote the simultaneous or undelayed occurrence of the two actions (यौगपथ S'ivarāma); 'no sooner did I come.....than Garuda' It is generally used together with a second च in the preceding clause (as in ते च पापुरुदन्वन्तं बुबुधे चादिपूरुषः Ragh. X. 6); but here we have only one च used loosely; or खलु in the first half may be understood to be filling the place of च. Saṅkha-chūda must have gone there just in time to see Garuda lifting off Jimūtavāhana; and thus in नस्तमुखक्षतवक्षसं he describes what he actually saw.

निष्कारणबान्धव—'a friend without a cause', i. e., a disinterested friend. कार्सणिक—see note on the word, p. 1. विपद्वारिनिधि० etc.—you who are a boat, as it were, to take in and save people who are fallen into the ocean of misery, and who would otherwise be drowned in it; पोत m. a boat. परोपकारदृष्टिकृत—see com.; cf. प्राणात्तानेष साधुस्तृणमिव कृपया यः परार्थं जहाति supra p. 84. प्रयच्छ मे प्रतिवचनं—give me a reply (and thus assure me of your safety).

नाहित्राणात् etc.—एका कर्तिः 'excellent fame,' एक being taken in the sense of 'chief' (एके मुख्यान्यकेवलाः Ak. III. 3. 16). If he had offered himself as part of the protective measure adopted to save the Nāgas (अहित्राण), he would have earned permanent fame as a martyr in the cause. एकाहं, v. l., means 'one day', i. e., on that particular day when he was to serve as Garuda's food; on the next day another would get that sort of fame, and so on.

नापि भ्रात्या etc.—For this आज्ञा see p. 79. शोच्यः—'one to be pitied.' He uses this epithet with reference to himself, because it was in his opinion a very ignoble thing that he should allow his own life to be saved by the sacrifice of another's; it was too selfish and mean—so the people would judge. शक्तितः—'deceived', i. e., by fate; cf. supra मुषितोऽस्मि दैवेन.

P. 100. एवंविधः—i. e., शोच्यः, as he described himself in the last verse. उपहास्य—For people would take him to be a coward shrinking from death and so treat him with contempt and ridicule. नाहं &c....करोमि—he means that he would follow the track of blood, and discovering Garuda by that means, would offer himself; he does not wish to live a life stained by ignominy.

आदावृत्पीडपृथ्वी etc.—In this verse he describes the line of the blood of Garuda's victim, which he is following in order to come upon Garuda. The line is in the beginning thick because a large amount of blood gushed forth in a stream at first. Then it consisted merely of a few big drops fallen at intervals (from the sky, as the victim was rapidly carried through space). On rocks the falling drops were shattered into many minute spray-like specks of blood. On the bare ground ants and vermin, as is their habit, had occupied the line (blood being their food). In places abounding with red mineral dust, the line was almost invisible, as the redness of blood was not apparent there. On the leaves of trees the drops of blood had become congealed.

उत्पीडपृथ्वी-scil. रक्तधाराम् पृथ्वी *fem.* of पृथ्वे *adj.* 'large.' उत्पीड
m. bursting out into a stream; cf. नयनसलिलोत्थीदुर्द्वावकाशां
Megh. II. 31 (where Malli. paraphrases उत्पीड by प्रवृत्ति).
आपातशीर्ण०—As the blood fell on the stones, its stream
was broken (शीर्ण) as it dashed against them, and small
particles (ततुकणः) flew off (प्रसृत) from it in all directions.
स्थली—*fem.* of स्थल, in the sense of 'a natural piece of
ground;' the other *fem.* form स्थला means 'a piece of ground
artificially prepared' by draining, raising &c. धातुपीठ—
slab-like solid stretches of land abounding in red mineral
ore. We have preferred the reading घनतरुशिखरे गह्वरे to
वनतरुशिखरे स्थाननील० for two reasons: (1) In the first place
it was not possible for S'aṅkha., walking on the ground, to
see what was on the tops of the trees; (2) secondly there could
not have been a line of the blood-drops on the tops of the
isolated trees, as there could be on the tops of the trees in a
cavern where they grow in a cluster and have their top
branches thickly intermingled. घनतरुशिखरे स्थान०—v. l. also
will not do, as the top of a single tree although it may be घन
can not have such an even surface as to have a line on it. In
our reading such a गह्वर is taken as is close-packed with trees.
स्थान—p. p. p. of स्थै I. P. to mass together. Read स्थानं for
समानं in the com. निपुण *adv.*, 'carefully'.

रुदितवदनः—explain रुदितं (crying, lamentation) वदने यस्य सः; or to avoid a व्यधिकरणबहु० we may explain रुदितं as रुदित-मस्यास्तीति रुदितं by adding अ which is added to words of the अर्थआदि group, as in the case of पीता गावः, भुक्ता ब्राह्मणाः (see Mallinātha on विदितः Kir. I. 1) and take the comp. as रुदितं वदने यस्य. **आकृलीकरोति**—he seemed to her to bring bad tidings.

P. 101. **त्रिभुवनैकचूडामणे**—Mark the wording of the passage here. Saṅkha. is lamenting for Jīmūta. who is figuratively called the one Chāḍāmaṇi (the best ornament) of the three worlds. But the word चूडामणि is understood literally by Jīmūtaketu, who understands Saṅkha. as mourning the loss of his own gem. **मांसलोभात्**—this can be explained in two ways; (1) attracted by the flesh, i. e., mistaking it for flesh, because of its bright-red colour; cf. a similar mistake in आमिशष्टङ्किना मृगेणाक्षिप्तः । Vikr. V. p. 117. (2) ‘to partake of the flesh which was already sticking to it’ as the gem was लग्नसरसमांस (p. 98). **हा परार्थश्चत्रेह**—is omitted ; from this speech as going against the context; for the speech is so worded as to make Jīmūta believe that the Nāga is in search of his crest-jewel only.

अविधवे—O you who are ‘not-a-widow,’ i. e., whose husband is alive (there is an implied blessing in this). The word is very old in Sanskrit literature; it is generally used in the voc., and in a context where the life of the husband is supposed to have been in danger, and then his safety is to be assured. Cf. भर्तुमित्रं पियमविधवे &c. Megh. II. 39 (अविधवे इत्यनेन भर्तुजीवनसूचनादनिष्टाशङ्कां वारयति Malli.). **ईदृशी आकृतिः**—Such a beautiful form as yours could not have been intended by fate to suffer widowhood; cf. ताहशा आकृतिविशेषाश्विरं दुःखभागिनो न भवन्ति । Vik. IV. p. 95. **युष्माकं** etc.—as behoves a well-bred and modest daughter-in-law. Malayavatī attributes her good luck to the blessings of the elders. **बाष्पोपरुद्धकण्ठः**—Cf. कण्ठः स्तम्भितवाष्पवृत्तिकलुषः etc. S'âk. IV. 6; निरुद्धबाष्पोदयसञ्जकण्ठं उवाच कुच्छादिति राजपुत्री । Kir. III. 38.

आवेदय—tell; used with the gen. मम (cf. राज्ञ आवेदयत्वं मां संपास्तं Rāmāyaṇa); it is more commonly found with the dat. as in सा किमावेदयते तुम्यं Kum. 6. 21. See Apte's *Guide*, §68. **मयि संक्रान्तं**—‘transferred to me’, for I shall be sharing it with you when you tell me about it. The idea that grief loses its poignancy when shared by others who are friendly, is common in literature; cf. लिंगधजनसंविभक्तं हि दुःखं सहवेदनं भवति

Sâk. III. p. 70. कस्मै तावदेतं बृन्तान्तं निवेद्य सहवेदनमिव हुःसं कारयिष्यामि Priy. III.

P. 102. अवसरप्राप्तः—diss. अवसरं प्राप्तः (Acc. Tatp. by प्राप्तापत्ते च द्वितीयया Pâñ. II. 2. 4), ‘whose turn had come’ (to become Garuda’s food). The comp. could have also been प्राप्तावसरः; see H. S. Gram. § 204 (a). किं वा विस्तरेण—He says that it would not do to give the story at great length, as that would mean loss of time and the track of blood would be lost or become indistinct. पद्धति—track (fr. पद् + हति).

केनापि—‘Some one,’ i. e., whose name or other particulars Sâṅkhachûda did not know.

परहितव्यसनी—Passionately devoted to the good of others. ते पुत्रेण जीमूतवाहनेन—scil. संरक्षिताः प्राणाः.

दुर्निमित्तं—It does not appear from the context that there was any special ill omen to which Malayavati could refer by her मे दुर्निमित्तं; the word मे must, therefore, either (1) mean some omen which she experienced but which is not distinctly mentioned, as appears from her speech अहं पुनरार्थपूत्रमेष्टमाणा &c. at p. 96, or (2) it might be loosely intended for ‘ours’ ‘belonging to our party,’ as Jîmûtaketu’s वामाक्षिस्पन्दन is alluded to on p. 97, which Malay. could understand as applicable to every one of them.

नूनं etc.—till Jîmûta mentioned it, Sâṅkha had no idea that they were relatives, or parents, of his benefactor; otherwise he would not have broken the news to them so bluntly and unceremoniously. अथ वा विषधरः—विषधर् lit. possessor of poison, also a general term for a Nâga. The student will notice the play upon the word विषधर in its rûdha (established by usage) and yaugika (etymological) senses. अहो प्राणप्रदस्य—this is ironical, ‘well have I repaid the obligation conferred by Jîmûta.’—meaning that he has repaid it very ill, indeed, inasmuch as he has been the direct cause of causing pain to his benefactor’s parents.

P. 103. गुरुजनशुभ्रूषाभिज्ञ—as the old father and mother well knew from personal experience. चूडामणि etc.—When alive Jîmûtavâhana in his act of dutifully bowing down to the feet of his father caused his crest-gem to come in contact with them; now also it so happened that the चूडामणि fell down from the sky on his father’s feet. This is poetically conceived as a deliberate act of the son, who, though in another world, wished

still to salute his father in the usual way as it were. विनयक्रमः—Here क्रम means a proper course of action; cf. Bhāsa—द्वोणः—अयमक्रमः । दुर्योधनः—अथ कः क्रमः । Pañcharātra I. इदमतुचित्मकमश्च पुंसः &c. Bh. S'r. 27. For a different meaning see supra IV. 8. एतावन्मात्रवृद्धर्णः—‘who is visible only in this much’, i. e., the only thing visible, which can be called a part of him, is this crest-jewel. Compare similar expressions as कथाशेष, नामावशेष, अस्थिशेष (p. 120) &c.

श्वभवत्—always, regularly. मस्तुणोपि &c.—The gem, being every day rubbed against his feet, had become smooth and glossy. But when Jīmūta. held it to his heart, it forcibly reminded him of his lost son, and exceedingly (गाढ़ ind. deeply) pained him (विघट्यु to scratch, to pierce). Here the smooth jewel is inconsistently spoken of as proving hard, which is a rhetorical figure called विरोध (apparent inconsistency). The sensations are due to Jīmūta.'s two states—when he was alive, and now that he is so no longer ; also, the smoothness was a physical attribute, while the suggested hardness is a mental image only.

P. 104. वर्जयित्वा—‘leaving out, except’; gerunds are often used with an adverbial force; cf. supra क्लेशान् विहाय p. 69. देहि मे चूडारत्नं—She means that, in the absence of the body of her dead husband, she would mount the funeral pyre with that gem, as being a part of him or something belonging to him. किं प्रतिपाल्यते—cf. दर्शनावसरं प्रतिपालयावः p. 15; प्रतिपालय क्षर्ण p. 112. आहितामः—of one who, like Jīmitaketu in the third (बानप्रस्थ) ास'rama, had kept the three sacred fires, गर्हणपत्य, आहवनीय, and दक्षिण. The comp. is usually आहिताग्नि (आहिताः अग्नयः येन); see Rag. II. 44. But it is one of a class of compounds whose members can change places ; hence we can have आन्याहित also. See Pāṇ. II. 2. 37. About the keeping of the sacred fires, compare वलीपलितसंयुक्तस्तृतीयं तु समाश्रयेत् ॥ गच्छेदेवं वनं प्राज्ञः स्वभार्यो सहचारिणीम् । यृहीत्वा चाग्निहोत्रं च होमं तत्र न हापयेत् ॥ कुर्याच्चैव पुरोडाशं वन्येमेष्येयथाविधि । भिक्षा च भिक्षवे दद्यात् शाकमूलफलानि च ॥ कुर्यादध्ययनं नित्यं अग्निहोत्रपरायणः । Sañivarta-Smr̄iti, 97-100. No other fire except those of the Agnihotrin himself could be used for his cremation; cf. आहिताग्निर्थान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ॥ अनाहिताग्निर्द्युष्येण लौकिकेनेतरो द्विजः । Us'anas-Smr̄iti, VII. 6-7 संस्कारः—i. e., the funeral rite, known as antyeshṭi. अग्निहोत्रशारण—the hall (शारण n. a place) where the sacrificial fires are kept. आत्मानं—the reflexive pronoun आत्मन् is always used

in *m. sing.*, though the noun to which it refers be of any gender or number; cf. Rag. X. 60; see Apte's *guide*, § 140. Here it is *m. f.* in gender and *plural* in sense.

एवं तावत्—he now means to dissuade them from their purpose by holding out some hope to them. विधिविलसितानि—the pastimes or sportive doings of fate; cf. अहो दैवगति-श्वित्रा; विधेविचित्राणि विचेष्टितानि Subhā.

P. 105. दुर्लभं खलु—The Heroine is naturally timid and is pessimistically doubting whether she could be so fortunate; the parents are more sanguine. अवितथा—true; न वितथा; वितथ *adj.* ‘false’ (विगतं तथा सत्यं यस्मात्).

कुर्वाणः etc.—In this s'l. Saṅkha. describes Garuda as seen by him from a distance. सघिराद्दृ०—by scratching his beak against the rocks, as is the habit of birds of prey when eating, Garuda made deep pits in them; they looked like so many water-troughs (द्रोपी *f.*). कषण—rubbing; cf. निकषण *supra* s'l. 12. The student should notice the play of fancy leading to exaggeration in this as well as in the next statement. लुष्टोपान्त०—By the successive flames (शशा—श्रेणयः) of the fire (ऊयोति: lit. lustre) proceeding from his eyes, he (Garuda) had burnt (लुष्ट) the interiors (अन्तराणि) of the adjoining forest (उपान्त-वन). सज्जद्वज्ज०—his nails, being much longer than his victim's body, came in hard contact with the earth, which they tore up as he moved him with them to one side or to another. The reading सज्जद्वज्ज० is preferred to मज्जद्वज्ज० as Garuda was then merely holding the body of his victim with his claws. नखरप्रान्त—*the ends of the claws.*

P. 106. प्रत्युत—‘and more, on the contrary.’ प्रहृष्ट इव किमपि v. 7.—In this case किमपि ought to be construed with प्रहृष्टः.

ग्लानिः—etc.—He describes the signs by which he could see the quiet pleasure with which his victim treated his wounds, etc. ग्लानिः—‘exhaustion’; he is such a great tower of fortitude that although his blood is almost entirely drunk off, he shows no exhaustion. मांसोत्कर्तनजा रुजः—acc. plu., object of वहतः; उत्कर्तन *n.* tearing up, from उत्तु+कृत् 6 P. to cut. गांत्र—his limb; it can also be taken to mean ‘body’ here. गांत्र अङ्गे कलेवे *Medini*. न विलुप्त—*not disappeared (by being eaten up by me); cf. विलुप्तशोषाङ्गतयाः infra s'l. 22.* पुलकः—the hair of the body standing on end. This is occasioned by either भासि or हर्ष, but here it is due to the latter sentiment. The whole

body of Jímútaváhana had become पुलकित् (horripilated) owing to his joy; but since a large portion of his skin had already disappeared, the पुलक was visible only on the remaining portion. हृष्टः etc.—Although I am doing him an injury, on me (अपकारिणि मयि loc. sing.) his eye rests with an expression, not of fear or hatred, but of delight and gratitude, as though I am conferring some favour on him (उपकारिणि इव मयि). The mind (will-power) of the hero was so overpoweringly swayed by his desire to do good to others as to make his body quite insensible to pain.

क्रतुहूलं—Garuda is curious to know the reason of such extraordinary behaviour in the very face of death.

शिरामुखैः—through the openings (*lit.* mouths, *i. e.*, the places where they are cut) of the veins of the body. किं भक्षणात्वं &c.—‘why then do you stop from eating?’ Jímûta here urges Garuda to go on and finish his meal; such a request whets Garuda’s curiosity and enhances his admiration. This s’l. is quoted in the D.-R. as an illustration of धीरोदात्त नायक and further again as an instance of औदार्य (प्रियोक्त्याऽजीवितादानमौदार्य); also quoted in the S.-D. as an instance of दयावीर.

P. 107. एवं ऊर्जितं—thus nobly; cf. उपपत्तिमद्वर्जिताश्रयं नूप-मूचं वचनं वृकोदरः Kir. II. 1 (where Malli. paraphrases ऊर्जित by उदार). आवर्जितं—taken. Garuda says—while I have taken blood by my beak from your heart, you on the other hand have taken (*i. e.*, made captive, won to your side) *my heart itself* by thus displaying fortitude. While I could only take a part, you have taken the whole, and have thus proved yourself to be greater than your assailant (myself). It will be noted that Garuda’s action was physically true, while he is referring to that of Jímútaváhana in a moral or spiritual sense. The poetical contrast of the two adds rhetorically to the effect of Garuda’s speech.

विफलीकृतः—Mark the magnanimity of heart underlying these words; he fears that his high ideal may not be fulfilled now. अस्थाने एव—‘at a wrong place’; *i. e.*, there was really no room for doubt—he explains in the next s’l. how.

P. 108. आस्तां etc.—In this s’l. Saṅkha. describes the various marks etc. on his own body from which Garuda ought to have recognized him as a Nága. आस्तां स्वस्तिकलङ्घम वक्षसि—I have the *svastika* mark on the chest, but let it stand, let it pass (*i. e.*, I will tell you of more). The स्वस्तिक is a mystical

religious symbol of the Hindus denoting good luck. According to some it was originally a symbol connected with sun-worship, but according to the late Sir. A. Cunningham, it represents a monogram or interlacing of the letters of the auspicious word सु अस्ति (स्वस्ति) in the As'oka characters. It appears that the Nâgas had this mark on their bosom; even in our days we find a sort of figure on the hoods of cobras, though this is not exactly the Svastika mark. The Com. S'ivarâma takes the first line as referring to Jim., "let go the Svastika mark on his chest, no slough over his body is to be seen"; the Brîhatk. mentions this mark on Jim.'s chest (अस्मिन्नवसे शंखचूडोऽप्येत्य तमब्रवीत् । हा हा मा मा रुथास्ताक्ष्यं साहसं किं न पश्यासि ॥ अरय विद्याधरेन्द्रस्य स्वस्तिकाङ्क्षुस्तनम् ।). This explanation may be accepted on the authority of Kshemendra. But the general drift of the S'loka requires the line to be taken as referring to S'aṅkha., as we have done. If it be urged that it will not be right to do so, as a serpent is not known to have the *svastika* mark, we might as well reply that a serpent, as known to us, does not possess also three or more hoods, as stated in lines 3 and 4. It is obvious that the race of the Nâgas to which S'aṅkha. belonged was not in every respect identical with the present-day snakes; secondly, it is not necessary for the mark to resemble a *svastika* exactly, to be called a *svastika*; thirdly, it was possible for Garuda to see the mark on the person on S'aṅkha. alone, as he held up his bosom before him, while the bosom of the Hero was then pierced through and mangled. नालोक्यते—'do you not see', i. e., you ought to have marked it. कञ्चुक *m.* the skin of a serpent, slough; cf. भोगिनः कञ्चुकविष्टः Pt. I. 65. जन्मपत एव—just as I spoke. न गणिते नाम—How possibly you omitted to count them? (नाम has the sense of संभावना). तिक्षः फणाः—The ancient Nâgas are described as having three, five, or even more hoods (S'esha, their King, has a thousand), and gems in them which shed their lustre all round; cf. तत्कणामण्डलोदर्चिर्मणियोतित्विष्महम् । Rag. X. 7. तीव्र...त्विषः adj. of फणाः. व्याजिङ्गा—lit. distorted (cf. व्याजिङ्गाङ्गाः कुरङ्गाः p. 13), not proceeding straight, refracted and hence (their brilliance) dimmed by the mass (पटल *n.*) of smoke issuing from the fire of deadly poison. दुःसह...स्फीताः also adj. of फणाः. In his great agony he was breathing heavy sighs (फूलत) which caused the hoods to expand still more. स्फीत—p. p. p. of स्फाय् I Ā. to increase, to expand. फूलकृत—the emitting of the sound *Phût*; hissing; an onomat-

poetic word. Observe that in this verse Sāṅkha enumerates four marks distinguishing a Nâga from a Vidyâdhara—the Svastika, the slough, the forked tongue, and the three-branched hood.

अकारुणिक—Cruel; cf. मिद्याकारुणिक, *supra* I. 1. असौ—That (Vidyâdhara youth); असौ being connected with यस्य in the next s'loka.

मेरो etc.—Construe (असौ जीमूतवाहनः) यस्य तत् यशः शृङ्खशः मया श्रुतम्। Jimūtvâhana had already become so well-known from his benevolence that his fame had spread far and wide, and Garuda, who had access everywhere, had heard it in all places. So he recognizes him at once by the name Jimūtvâhana. मेरु—Meru is a fabulous mountain in the centre of the earth, and wholly consisting of gold and gems. It is sometimes identified with the Himalayas. According to some it is the terrestrial North Pole, see ‘Arctic Home in the Vedas,’ pp. 67, 69; see also *supra* II. 13, note on मेरु. मन्दरकन्दरासु—in the valleys (कन्दर *m.*, कन्दरा *f.*, a valley) of the Mandara mountain. The Mandara is the mountain which the gods used for churning the ocean; it is supposed to be a hill of that name in Blâgalpur, which is held sacred. महेन्द्राच्चले—The Mahendra range is said to be identical with the northern part of the Ghâts. According to the Vishnu. P. Meru and Himavat are वर्षपर्वतेः, while Mahendra and Malaya belong to the class of कुलपर्वतेः. प्राग्भार—*m.* ‘the slope of a mountain;’ cf. Mâl.-Mâdh. V. 19, IX. 15.

P. 109. लोकालोकविचारि—traversing as far as the Lokâloka mountain (which is the furthest limit of all worlds); i. e., filling the whole universe; cf. Ragh. VI. 77 quoted at p. 78 (Notes); कथं मम कारणात्समस्तलोकालोकान्तरालविरुद्यातनिर्मलकुलैकमङ्गलभूतमात्मानं &c. Mâl.-Mâdh. X. विचारि is *neut. sing.* qualifying यशः; it may also be taken as connected with चारणगणैः, the whole being one word,—‘by Châraṇas, who wander as far as the Lok. [mountain]’. But the first way is better. The Lokâloka is a mythical range of mountains surrounding the sea of fresh water, outermost of the seven seas, which itself surrounds पुष्कर, the last of the seven Dvîpas, and dividing the visible world from the region of darkness. As the sun is within this wall of mountains, there is light within, and darkness without. परेण पुष्करस्याथ आदृत्यावस्थितो महान्। स्वादूदकसमुद्रस्तु स समन्तादवेष्टयत् ॥

स्वादूदकस्य परितः शैलस्तु परिमण्डलः । प्रकाशश्वापकाशश्च लोकालोकः स उच्यते ॥ आलोकस्तत्र चार्वाक्यं निरालोकस्ततः परम् ॥ Māt. P. Ad. 122. लोकयते इति लोकः (light); न लोकयते इत्यलोकः (darkness); लोकश्च अलोकश्वात्र स्त इति, लोकश्वासौ अलोकश्च इति वा, लोकालोकः । Malli. on Ragh. I. 68; cf. also अन्तलोक्यते बहिश्च न लोक्यतेऽनर्कत्वात् लोकालोकः । Kshīra. on Ak. II. 3. 2. चारणगणैरुद्दीयमानं—sung by groups of Chāraṇas, the heavenly bards whose duty it is to sing of the glorious deeds of gods or god-like heroes. Cf. ततो वयमन्तरा चारणेभ्यस्त्वदीयं जयोदाहरणं शुत्वा &c. Vik. I. p. 21.

अंहःपङ्क—*in the mud of sin*; अंहस् *n.* sin. उद्विग्म—distressed. अस्थानं—‘not a proper place;’ he means that there was abundant reason why he should wear a distressed look.

स्वशरीरेण etc.—Sāṅkha, considered it below his honour to shirk the duty of sacrificing himself which was assigned to him, as well as to save his own life at the cost of that of another person. He thought he would be consigned to hell for such heinous conduct, and Jīmūtavāhana was instrumental in bringing it about. Sāṅkha asks him—is it proper for you to send me to hell? (or, proper indeed it is for you!) Construe मदीयं इदं शरीरं स्वशरीरेण ताक्ष्यात्परिरक्षतः भवतः (gen. sing.) मी पातालनलादपि तलं नेतुं युक्तम् (किं, or युक्तमिदं). Note that the root मी governs two accusatives. पातालतलात् तलं is a faulty expression; what is meant is पातालतलात् अधस्तरं तलं—a place lower than Pātāla. Pātāla is the region where the Nágas ordinarily reside; below that, according to the ancient conception of the universe, is *naraka* or hell. मद्रासगोचरपतितस्य—‘come within the range of being my food;’ about to become my prey. अकृत्य—अप्रशस्तं कृत्य an evil deed. बोधिसत्त्वः—in his remorse Garuḍa calls Jīmūtavāhana a Bodhisattva on account of his greatness. बोधिसत्त्व (*lit.* one whose essence is *bodhi* or perfect knowledge) in Buddhistic literature means a Buddhist saint who has only one birth to undergo before attaining to the rank of a supreme Buddha. Cf. v. l. बोधिसत्त्वचरितं p. 4. द्यापादितः—killed; p. p. p. of the causal of पद् with वि and आ ‘to perish.’ महापातक—a great sin. प्रायचित्त—atonement. In the Hindu religion every sin has a corresponding Práyaschitta assigned to it, and heinous sins have death. The word प्रायचित्त is derived from प्राय+चित्तः ‘permanent or fixed thought,’ स् coming in by Pāṇ. VI. I. 157 and the Vártika thereon (पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् । प्रायस्य चित्तिचित्तयोः ।). The popular derivation is given in Hemādri as प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय

उच्यते । तपोनिश्चयसंयोगात्पायश्वित्तमितीर्यते ॥ अमी केचिद्गृहीताम्रयः—He means Jimūtaketu and the others who now come into his view.

P. 110. धारय मां—He does not want that his parents should see him in that half-eaten, mangled condition; otherwise they would receive a terrible shock and may even die.

आत्मीयः etc.—It is true that Jimūtavāhana's action in taking pity on a fellow-being in distress was highly laudable in a universal sense. His father urges, however, that Jimūtavāhana might have shown more discretion. He need not have shown consideration for his parents *as parents*, because relationship or otherwise is not allowed by the noble to influence them in the exercise of compassion. However, he ought to have reflected that by saving Saikha, he saved one life, but destroyed four—viz. himself, his two parents, and his wife. And hence true wisdom would lie in not making such an illogical sacrifice. The arithmetic of Jimūtakētu's argument is unanswerable; but it does not consider the selfishness that underlies it. Compare how in Ragh. II. 48, the Lion urges a similar half-truth upon Dilipa's consideration—भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरेका भवेत्स्वस्तिमती खदन्ते । जीवन्पुनः शश्वदुपलबेभ्यः प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ॥. **आत्मीयः** etc.—(अयं) आत्मीयः (अयं) परः इत्यर्यं क्रमः कृपायां द्रुतः खलु । सत्यम् । For the sentiment in this line compare अयं निजः परो वेति गणना लघुत्तेतसाम् । उदारचरितानां तु वसुधैव कुदुम्बकम् ॥ Pt. V. 38. **आत्मीयः**—lit. ‘one's own’, i. e., a relative. क्रमः—order. बहुवः—i. e., आत्मा, पितरो and वधुः (line 4). एकः—i. e., शब्द चूडः. **चिन्ता**—Consideration. येन त्वया—the corresponding antecedent to येन is ते in line 2. निःशेषं can be taken in two ways—(1) adj. of कुलम्, or (2) adv. to हतम्; the ultimate sense is the same—of our family none will now be left behind.

अविरताभ्युधारा:—in the com. read अभ्युधाराश्च for ज्वालाश्च. **विज्वालः**—a gen. Bahuv.; विगताः ज्वालाः यस्य सः, ‘whose flames have disappeared,’ i. e., extinguished. **अग्निः**—which they are carrying with them; cf. अमी केचिद्गृहीताम्रयः &c. *supra* p. 109.

P. 111. पर्याकुल—troubled, in a fix. तटस्थः—is used here in the literal sense—‘stand on the bank (or shore) of’ the ocean (जलनिधिः); fig. it means ‘standing aloof’ ‘neutral’; cf. तटस्थः स्वानर्थान्वयत्यति च मौनं च भजते Māl.-Mādh. I. 14. In N.-Ch. III. 55, the word is used in both these senses.

ज्वालाभौः etc.—The constr. is अस्मिन् वाङ्वायो पतमि, the locatives इशे, धुक्षिते and °भयकरे being epithets descriptive of the

वाहवाग्नि. Garuda, being on the shore, remembers the submarine fire in the sea and decides to immolate himself therein, instead of seeking fire elsewhere, or taking it from Jimūtaketu. The existence of volcanoes in mid-ocean probably gave rise to the belief, common in Hindu mythology, in the existence of submarine fire. It is supposed never to be extinguished ; on the contrary it helps to keep the ocean within its limits by consuming its surplus waters ; at the end of a Kalpa it assists in the universal destruction. It is called वाहव, 'belonging to a mare' (fr. वहवा. f. a mare, a female horse), as it is supposed to be a personified being with the face of a horse; cf. विदियुते वाहवजातवेदसः शिखाभिराश्लिष्ट इवाभमसा निधिः । Sis'. I. 20; also, Veni. V. 19.

ज्वालाभङ्गः—Construe सप्तं सप्तद्रावं कवर्णकर्तुं ईशोः; ज्वालाः भङ्गाः इव तैः. भङ्ग m. a wave; 'by its wave like flames ; ' or ज्वालानां भङ्गाः, the curling flames. त्रिलोकी—resembling the tips of the tongues of Kāla, stretching out (लस्त) with the desire (रस) of swallowing (ग्रसन) the three worlds. Kāla is the God of Death, the spirit of Destruction personified, who destroys the worlds at the end of a Kalpa. अजिह्वाभकल्पे—*the affix कल्प is added in the sense of हेषत्यून 'a little less than,' 'almost equal to,' 'like, resembling;* cf. कषिकल्पे राजनि Sák. II. सप्तं सप्तद्रावं—*the seas are stated to be seven in Hindu mythology, as consisting of लवण, इक्षु, सुरा, धृत, दधि, क्षीर, and जल;* cf. सप्तार्णवजलेशयम् Ragh. X. 21; more usually their number is given as four; cf. चतुरुदधिमालामेखलाया भुवो भर्ता Kad. I. कवर्णकर्तुं—*to make a monthful (कवर्ण) of.*

उत्पातः—(The winds or breezes produced by the flappings of his wings) which were swifter (पट्टतर) in movement (प्रसर m.) than the hurricanes accompanying portentous phenomena (उत्पात). For उत्पातवात see note on उत्पातवात &c. supra p. 97. धृक्षित—'kindled', p. p. p. of धृक्ष 1. Ā. Caus. कल्पावसान—For Kalpa see p. 96; at the end of each Kalpa the world is annihilated by terrible divine fires. Cf. कल्पाग्निः पाण्डवानां द्रुपद्सुनचमूघस्मरो द्वैर्णरस्मि Veni. V. 37. भयकर—the word is more commonly met with in the form भयंकर.

P. 112. अध्यवसाय—m.; see supra p. 86. प्रतीकारः—remedy, expiation, something that will make atonement for it. दिष्ट्या वृथ—lit. 'to prosper by reason of one's good fortune (दिष्टि f.);' the idiom is often used in the sense of congratulating a person upon his (or her) good luck; cf.

समाश्वसिहि कल्याणि दिष्ट्या वैदेहि वर्धसे । Uttar. VII. 3. ध्रियते—*is alive; fr. पृ. 6 A.; cf. ध्रुवं न सीता ध्रियते यथा न मे विचिन्वतो दर्शनमेति मैथिली Rām. V. 12. 2.* ध्रिये अर्थुत्र एषा ध्रिये । Uttar. III. पर्युपास्यमानः—being waited upon. The idea here seems to be borrowed by the poet from Ragh. X. 13 (उपस्थितं प्राञ्जिलिना विनीतेन गरुदता). अक्षत—*not wounded, whole.* यत्सत्य—used adverbially in the sense of ‘to tell the truth,’ ‘as a matter of fact.’ झटिति कृत्वा—quickly; some indeclinables form compounds optionally with the gerund in त्वा; so we can have झटितिकृत्य also. The words in the text, ought to have been printed separately as झटिति कृत्वा as they are not compounded. See H. S. Gr. § 237. न प्रत्येति—does not feel confidence. This shows her extreme sensitiveness.

P. 113. वाङ्मात्रक n.—*mere words (even); वागेव वाङ्मात्रम्* with the affix क added स्वार्थे. संभावित—honoured; cf. त्वत्संभावितमात्मानं बहु मन्यामहे वयम् । Kum. VI. 20. परात्मरक्षितजीव—‘You who have saved your own life at the expense of that of another’. गर्भस्थः एव—*i. e., while unborn.* विपन्न—dead; cf. supra p. 87 (विपन्नपन्नगणिक० etc.). मरणातिगं दुःखं—grief (the agony of) which exceeds even that of death itself. नृशंसः—नृदं शंसति हिंसतीति नृशंसः । fr. शंस् to kill and aff. अ (अण्). असमीक्ष्यकारिता thoughtlessness (समीक्ष्य having considered करोतीति समीक्ष्यकारी, स न भवतीत्यसमीक्ष्यकारी, तस्य भावः अ० कारिता). विज्ञमितं—appearance, manifestation, consequence. एवं तावत्करोमि—*i. e., before immolating himself he wishes first to restore the fainted persons by fanning them with his wings.*

प्रत्युत्थितोपविष्टः—recovered and sitting up; diss. आदौ प्रत्युत्थितः पश्चादुपविष्टः; a Karm. comp. अमङ्गल्य—*adj.* मङ्गले साधु मङ्गल्यं fr. मङ्गल + यत्; न मङ्गल्यमम० (अमङ्गलं occurs just below); cf. अमङ्गल्यं शीलं तव भवतु नामैवमखिलं Mahimnahstotra. ध्रियते—See supra p. 112.

P. 114. इयर्थां वेलायां—after such a (long) time. वरं भर्तुस्ते मुखं दृष्टम्—*i. e., You might thank your good luck in so far that you could see your husband’s face (at least).* This is a half-hearted assurance, as they are not at all sure of his living, he being all mangled and torn. विघ्नः—This word which is *masc.*, in Prākrit becomes विघ्नं *neuter*, which is its gender in the vernaculars.

विलुप्त—His other limbs having disappeared, being already eaten by Garuda. निराभ्यस्वादिव—*as they had lost their substratum.* कण्ठ०—The life of Jīmūt. was ebbing fast; he

was in his last moments and the only sign of his life then was the breath passing in and out of the throat. Sometimes the meaning is metaphorical (as at IV. 11. p. 82). Construe कण्ठदेशं प्रयातान् प्राणान्वहन्तं तत्यं निरीक्ष्य etc. प्राण is used in the plural, as the vital airs are supposed to be five. कथं न पापः &c.—He means—since I do not break off into a hundred pieces, I am a sinner (i. e., destined to suffer prolonged grief). Cf. दीर्घे किं न सहस्रधाहम् । Uttar. VI. 40.

परामृशान्ती—touching. आभरणानामापि कुतशोर्भ—So beautiful that when ornaments are put upon it it is the ornaments, and not his body, which appear brightened. The idea is the same as in आभरणस्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः । उपमानस्यापि सखे प्रत्युपमानं वपुस्तस्याः ॥ Vikram. II. 3; cf. also इयमवयवैः पाण्डुक्षामैरलंकृतमण्डना Māl.-Mādh. VI. 6.

P. 115. अनेन—sc. गरुडेन. एतद्—sc. शरीरम्. पूर्वम्—adv. ‘formerly’, before it was mangled by Garuda. परमार्थतः—‘in truth, if the fact were considered.’

मंदोऽस्थि० etc.—Compare with this s'l. the previous one सर्वशुचिनिधानस्य etc. IV. 7. Construe अस्मिन् सदाचीभृत्सदर्शने (of a disgusting sight) त्वगावृते शरीरनामि मंदोऽस्थि...संघाते का शोभा. चीभृत्स (adj.) is derived from the desider. of बध् I. A. to loatho.

नरकञ्जवाला०—At the thought of having committed a heinous crime the same prospect of hell rises before the mind of Garuda as did before that of S'āṅkha. (युक्तं नेतुं भवतः पातालतलादपि तले माम् V. 19). He considerd himself as already in the grip of (अवलीढ lit. touched by) hell-fires. दुःखं—adv.; cf. दुःखमास्ते विश्वावसुः supra p. 94.

प्रतिपक्ष—the usual sense of this word is ‘an opponent, or adversary’; cf. supra मतङ्गहतकस्ते प्रतिपक्षः p. 8, अयि प्रतिपक्षपातिनि p. 59; here, however, it is used in a secondary sonse, as equivalent to ‘remedy,’ ‘atonement’ (i. e., something that will act like an enemy towards the sin by annihilating it).

नित्यं—goes with अभिधात in the comp., ‘from thus daily killing the Nāgas’. प्रतिविरम—desist; governs the abl. by छगुप्तसाविरामप्रमादार्थानां उपसंख्यानम् Vārtika. पुण्यप्रवाहं—lit. ‘a stream of holiness’, hence a continuously growing store of merit. अभीति—safety (lit. freedom from fear); दिशन् granting. These two lines contain three of the principles of Buddhistic creed, viz., (1) अहिंसा (2) अनुताप and (3) पुण्यसंचयन by granting protection from fear.

P. 116. येन—If you follow the course of conduct thus marked out. अन्न मम् एनः—अन्न sc. पुण्यप्रवाहे. The student should observe the words प्रवाह and मम् which have been intentionally used to accord with the simile in the last line. परिणतं (सत्) न फलति—will not bear fruit by being ripened, i. e., will not ripen so as to be ready to give fruit. According to the theory of Karman those actions only give fruit, which are ready for it; others being consigned to the domain of संचित. Messrs. B. and P. say ‘पापत्वाभावेन परिणतं सत्’ ‘losing its characteristics of a sin’; but it does not mean that; nor does the simile support this meaning. For the salt thrown into the water is not destroyed; it is made imperceptible: so the sin is made ineffective, i. e., is not allowed to bring on its punishment. परिणाम according to the Vedânta philosophy means a change in which the proper form (स्वरूप) of the Prakृti is destroyed, as of milk when changed to curds; while दिवत् is a change in which the प्रकृतिस्वरूप remains unchanged, as in the case of water and bubbles. The reading लवणकणमिव although it makes the simile more forcible is grammatically wrong as the word कण is mas.; and even though it be changed to कण इव it will not do, as we require a word in the neu. gen. here to keep symmetry with अहः which is neu. दुर्गाधे etc.—You should accumulate so much merit that your sin, being comparatively small in mass, will become submerged in it and become ineffective, just as a handful of salt thrown into a big reservoir of water is quite lost therein and is unable to make it salt in taste. दुर्गाध—unfathomable, same as अगाध (गाध means ‘shallow’ water, where it can be forded). लवणपलं—lit. ‘salt measuring a *pala* in weight,’ ‘a handful of salt’. A *pala* is a measure weighing about $1\frac{1}{2}$ oz.

अद्य प्रभृति—from to-day; cf. अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः Kum. V. 86. अद्य प्रभृति—अस्मात् दिनात् आरभ्येत्यर्थः। प्रभृतियोगात् अद्यति सप्तम्यर्थवाचिना पञ्चम्यर्थो लक्ष्यते। Malli. *ad loc.*

क्वचिद्दृष्टिपात्—In this s'l. he describes the Nâgas as they would appear to a looker-on when, being safe from Garuda, they would sport at pleasure in the ocean. क्वचित्—क्वचित् ‘in this place—in that place’; cf. क्वचित्पथा संचरते सुराणां क्वचिद् घनानां पततां क्वचिच्च। Ragh. XIII. 19. द्वीपाकारः—in some places the Nâgas would appear like islands on account of their huge and long bodies floating when moving together over the surface of water. आवर्तब्रान्तिः—in some places their coiled bodies would

make one think them to be so many whirlpools. ब्रजन् etc.—in going from one part of the beach to another through creeks they would resemble bridges. प्रतिसम् *adj.* ‘equal to, resembling.’ समाज—assembly. The word समज is used in speaking of brute-animals, and समाज of men and such higher beings in creation; hence it may be used with propriety of Nâgas as well. Cf. पश्चनां समजोऽन्येषां समाजः Ak. II. 5. 43. महोदन्वति—in the great ocean. उदन्वत् *m.* ‘ocean’ is formed from उदक+ the poss. affix वत्, उदक being changed to उदन् by Pân. VIII. 2. 13. The change takes place only when the derivative is to be used to signify the ocean, or as a Proper Name; otherwise we must use उदकवत् (उदन्वान् समुद्र कृषिश्च । उदकवान्द्वपः).

P. 117. सस्तान्—etc.—The principal sentence is उरग-युवतयः तव कीर्ति गायन्तु. The Nâga damsels would sing of the glories of Jimûta, as the benefactor who saved their husbands. रागात्—passionately, devotedly. The first line describes their hair, which they wore loose (स्त्रत्). Messrs. B. and P. remark—“The reference to the hair being let loose indicates the safety of the lives of their husbands.” We think it indicates quite the contrary. It is to indicate the *insecurity* of their lives or fear of danger to their lives, that the hair is so worn (चिरं मद्भयेन शिथिलबन्धात् say S'ivarâma); cf. Ragh. VI. 23. We think the word is here used without any such intention; there is no special significance underlying it. घनतिमिरनिभात्—(in colour) resembling dense darkness; dark tresses of women are often compared to a mass of darkness; cf. अलकसंयमनादिव लोचने हरति मे हरिवाहनदिङ्गम्भुखम् । Vik. III. 6. केशपाश—mass of hair. The words पाश, पक्ष and हस्त are used in combination with a word meaning ‘hair’ in the sense of ‘thick mass;’ cf. पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्याः कच्चात्परे Ak. II. 6. 98. कपोलैः—supply उपलक्षिताः ‘distinguished by,’ i. e., having cheeks etc. For this use of the instr. see Apte's *Guide*, § 56. पथम—‘first’, i. e., those of the early morning. The cheeks would be tinged red by the rays of the morning sun and would thus appear as if they were painted with *Sindura* (red) dye; for सिन्दूर see *supra* II. 13. Some take पथम with स्पर्श on the ground that the Nâga damsels were confined to the nether world for a long time through the fear of Garuda, and that as they were to come up to this world for the first time, they would also be touched by the sun's rays for the first time. But that does not seem to be intended. Garuda does not mean that the damsels should sing the glories

of the saviour of their husbands one day only, but always. If we take पथम as above, the description would not apply to them the next day, as the स्पर्श would not be पथम then. आयासिताङ्गः—with their bodies fatigued. The fatigue is due to their journey from Pâtala to Malaya; or rather to their wanderings in the garden and gesticulations while singing. अवगणितहृजः—they would not mind the fatigue partly owing to their राग (line 4), and partly owing to their being in the grove of the sandal trees.

अनुमोदामहे—I approve of it. This should be understood as referring to s. l. s 25, 26, and not to 27. दृढसमाधिः—here समाधि has the sense of ‘resolution’ (निश्चय).

अधोमुखस्तिष्ठति—Mark the nobility of S'âṅkha.'s character. He does not wish to leave, while his benefactor is in pain.

नायकः—शंखचूडं पश्यन्—He is trying now to send away S'âṅkha., so that he may not be present at his approaching death, and thinks that a reference to his mother to whom, he well knew, S'âṅkha. was deeply attached, would draw him away.

उत्प्रेक्षमाणा—Imagining, conceiving. He means—she is in pain; won't you go and comfort her ?

धन्या खलु etc.—The mention of S'âṅkha.'s mother sorrowing for her son brings vividly to her mind her own condition, which was worse; for while S'âṅkha. was alive and his mother would be glad for the same, her own son Jîmûta.'s death was imminent. She, therefore, calls S'âṅkha.'s mother ‘blessed,’ a blessedness which, to all appearance, is denied to her.

P. 118. **सद्यमेतत्** etc.—The compliment given to his mother is utilized by S'âṅkha. for a clever turn of speech. “What you said is true enough, provided your son Jîmûta. lives.” He suggests that his mother would hardly feel happy while Jîm., who to her must be like another son, was in danger. The sentence also can bear the ordinary, straightforward meaning, viz., “you too would be similarly happy if your son would live”—but this is not evidently what the poet would put in S'âṅkha.'s mouth at such a time. The suggestion put forth by B. and P. that सद्य may also be taken to hint स्वः + स्थ—‘gone to heaven’, ‘dead’, has missed fire, since such a sense is entirely unwarranted by the context.

रसाक्षेपाद—‘My attention being drawn away by the desire’ etc. **समानय मे हस्ती**—Mr. Paranjpe would prefer the *s. l.*

समानय जलम् , as the latter is common in the plays of Bhāsa. We think, however, that if the poet had written समानय जलम् , he would have given the stage-direction as अअळि रुक्षा, and not अअळि कर्तुमिच्छन्. The latter is here quite appropriate, since Jīm. was too exhausted even to exert himself to the extent of folding his hands, in doing which he requires another's help.

मे पश्चिमः प्रणामः—‘My last salutation’; the words can also be divided as मे अपश्चिमः प्रणामः (मे अपश्चिमः). अपश्चिम which is a Bah. comp., ultimately means the same as वर्षिम. See note on the word *supra*, at p. 88; it is very common in plays. Cf. the numerous quotations given in Apte's Dict. under that word. अपश्चिम can also be used as a neg. Tatp. meaning ‘not last’, i. e., ‘first’, as at अतवतामपश्चिमः Ragh. XIX. 1.

न वहन्ति—‘do not move.’ Mark the intrans. use of वहन्ति—*the ears*; cf. श्रोत्रं शुतेनैव न कुण्डलेन Bh. N. 62. स्फुटाक्षरपदां—even when its syllables (अक्षराः) and words (पदाः) are quite distinct.

P. 119. प्रलपित—Lamentation. संरक्षता पत्रग—*the s'l. in Act IV.* p. 92.

निराधारं धैर्ये—Fortitude is supportless; he means that, with the death of Jīmīta, who was the greatest among brave men, fortitude has lost its great pillar. Jīm. is herein described as possessing the various virtues, धैर्य, विनय etc., in the highest degree. क्षमः etc.—construe क्षान्तिं वोहुं कः क्षमः (able). विरता—dead; lifeless. हते सत्यं सत्यं—one सत्यं is an adv., meaning ‘truly, indeed’, and the other a substantive, meaning ‘truth.’ कृपणा—helpless. With this s'l. compare असारं संसारं परिसुषितरम् त्रिभुवनं निरालोकं लोकं मरणशरणं बान्धवजनम् । अदर्पं कन्दर्पं जननयननिर्माणमफलं जगजीर्णारणं कथमसि विधातुं व्यवसितः ॥ Mal.-Mādh. V. 30.

P. 120. निष्कारणपरोपकारब्रत—cf. निष्कारणबान्धव *supra* p. 99. वल्लभतरं जनं—may refer to Malayavati only, who was the immediately preceding speaker; or it may refer to all three (parents and wife) combined. उपरत—dead. It should be noted that the poet has gone against the canons of Sanskrit dramaturgy in showing death on the stage. The fact that it is temporary, reviving following in immediate future, may be taken in justification. लोकपालः—Each of the four principal and four intermediate directions is believed to be presided over by its own special guardian deity. For their

names see Ak. I. 2. 4 quoted in the com. They are known as दिक्षालू, or लोकपाल, as the duty of guarding the worlds is assigned to them. Three of these, viz., इन्द्र, कुबेर and यम are mentioned in s'l. 31 below.

संकीर्तन—mention. प्रभृति—wiped off. The use of the p. p. part. shows certainty of the act coming to pass. The mention of *amṛita* suggests to Garuḍa the idea of restoring Jīmūta. to life by its means, and hence he feels that his ignominy (consisting in having taken the life of an innocent person) can be removed in that way. निश्चपति—the chief of the gods, Indra. विस्तु—‘given.’ Indra, as the sovereign of the gods, had it in his charge, and he alone could give it.

पश्नोत्क्षिप्ता—He describes how he would forcibly bring down *amṛita* if Indra were to refuse his request for the same. पश्नोत्—The wind set in motion by the movement of his wings would cause a storm in the sea and raise billows therein; cf. स्वपक्षपवनापात्तसमस्तसागरजलः p. 74, and s'l. 22 p. 90. पदुत्तर—swifter. पतन—his flying up in the heaven. समीरि—*the instr.* is connected with उत्क्षिप्त in the preceding comp. नेत्रार्चिः etc.—the whole line is an epithet of Garuḍa; see com. for diss. He means that the fire proceeding from his wrathful eyes would overpower even Fire and the twelve suns. अर्चिन्—a flame of fire. प्लोष—burning. विधुरं *adv.*, (falling down) ‘helplessly’. द्वादशार्के—cf. द्वादशादित्य p. 90, *supra*.

P. 121. संचूर्ण्य—were Indra, Kubera or Yama to oppose him, he would pound their weapons with his beak. अशनि or the thunderbolt is the special weapon of Indra; गदा or the mace of Kubera; and धनुष or the staff that of Yama, “the lord of the world of the dead”, as he is here called. Cf. दण्डधर, an epithet of Yama. Cf. also Kum. II. 20, 22, 23.

साटोपद्म—proudly, haughtily. सर्वम—make ready, prepare. भासा से—i. e., Jīmūtavāhana, who was like a brother to you. अप्यग एवाहृ—I will precede you in this matter of self-immolation; I shall not be lagging behind. Cf. the similar scene in Veni. VI.

उच्छीषः etc.—Jim. here draws attention to all the marks on his son's body which proclaimed him as destined to become the sovereign-ruler (चक्रवर्ती) of the Vidyādharaś, and laments how he came to die without the prophetic marks having borne fruit. The major portion of this s'l. is repeated from I. 17, p.

२३. मे दुःकृतैः—in the excess of his grief he attributes the non-fulfilment of the promise of the marks to his own sins. विभास्यसि—You cease to exist, i. e., die (without attaining it).

P. 122. गोरि—She is now addressing Gauri, who, it may be remembered, had given her a boon to the effect that the Chakravarti of the Vidyâdhara would be her husband (p. 19 Act I.). अलीक—false. साहसं—viz. that of immolating yourself on the funeral pyre. अमोघ—'not fruitless', i. e. always sure to bring some good in its train; cf. अमोघाः प्रतिशृहन्तावद्धर्यातुपदमाशिषः । Rag. I. 44.

P. 123. अभिलिपित्राधिकवरदा—One who grants a boon which bestows much more than what is desired; cf. दत्तो दत्तमनोरधिकफलः *supra* p. 8. शरण्या—one who protects (diss. शरणे रक्षणे साधुः, with the affix यत् by Pân. IV. 4. 98).

अनभा बृष्टिः—'a shower (of rain) when there are no clouds (in the sky)'; a proverbial expression to indicate the unexpected occurrence of something which is welcome. Cf. इयमनभा बृष्टिः Ratn. III.; अनभ्रबृष्टिः श्रवणामृतस्य । Vikr. Ch. I. 9. बृष्टेऽद्विवो वीतचलाहकायाः Kir. III. 5; अनभ्रः सुधावर्षः Mâl.-Mâdh. X. 10 etc.

संप्राप्ताखण्डदेहाः etc.—The S'l. vividly describes the movements of the Nâgas now restored to life and with their bodies fully regained as they are fast speeding away to the ocean. अखण्ड—'whole' (lit. not in pieces). स्फुटमणिकिरणैः adj. to उत्तमाङ्गः—jewels emitting bright or clear (स्फुट) rays. भासुर—'brilliant'; fr. भास् 'to shine' with the affix उत् (शुरच्) by Pân. III. 2. 161. उत्तमाङ्ग—n. 'the head'; lit. 'the best limb in the body'; उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम् Ak. II. 6. 95. अमृतरसास्वादलोभात—There had been a shower of nectar, and they were trying to lick off whatever remained of it on the ground. It would be remembered that it was exactly a similar action of theirs which, as the myth goes, originally gave them forked tongues.

P. 124. मलयगिरिसरिद्वारिपूरा: इव—As though they were so many flooded rivers of the Malaya mountains running down to the sea. वक्रैः प्रस्थानमार्गैः—The snake always travels in a zigzag way, whence it is named जिङ्गग. विषधर—See *supra* p. 102.

हंसासाहत०—She now formally installs him as a Chakravartin. The principal item in the installation ceremony is the sacred bath or अभिषेक, which is to be done with hallowed

waters kept in golden jars; cf. अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः प्रारब्धमानन्दजलैर्जनन्योः । निर्वत्यामासुरमात्यवृद्धास्तीर्थाहृतैः काञ्चनकुम्भतोयैः ॥ सरिंसमुद्रान्सरसीश्व (मानसादीश्व Malli.) गत्वा &c. Ragh. XIV. 7. 8; also Bhatti. IV. 4. हंसांसाऽ—The waters used by Gaurī were mixed with the pollen of the golden lotuses in the Mānasa-lake) shaken by swans with their shoulders. For the presence of golden lotuses in the Mānasa lake cf. हेमास्मोजप्रसवि सलिलं मानसस्याददानः । Megh. I. 64. रजःसंपर्कपञ्चोक्षितैः—रजःसंपर्क means संपृक्तरजः स एव पञ्चः as in the com.; or better still रजःसंपर्केण हेतुना पञ्चोक्षितैः; or संपर्कजः पञ्चः तेनोक्षितैः. मम मानसात् उत्पन्नैः is used in a double sense—(1) “produced in my Mānasa lake” she says मम, because the lake is situated on the top of the Kailāsa Mountain which is the abode of S'iva and Gaurī—(2) “produced by my mind's effort”. There was no Mānasa lake at that place, and she had the waters produced then and there by the exercise of her mental power of working miracles. The word मानसात् occupies a middle position between उत्पन्नैः and उपनतैः, and by काकाक्षिगोलकन्याय it can be taken with the latter as well; ‘brought from the Mānasa lake, and having been produced there.’ महापावन—very holy; cf. महापुण्या supra p. 94. The lake Mānasa is so called, being created by Brahman by an effort of the mind and hence also its purity. Cf. कलासपर्वते राम मनसा निर्मितं परम् । ब्रह्मणा नरशार्दूलं तेनेदं मानसं सरः ॥ Rāmāyana, Ādi.-K. XXIV. For the use of water brought from lakes at coronation time see Ragh. quoted above and Malli. thereon. स्वेच्छानिर्मित—cf. the second meaning of मम मानसादुत्पन्नैः supra. एषा—goes with अहं in the fourth line.

अपेसरीभवतु—‘let it be the first or chief, (among the gems I am giving to you).’ काञ्चनचक्ररत्न—‘the gem called the golden discus.’ धृवलो द्विषः—a white elephant. White elephants are even to this day honoured by Buddhists (in Siam, China and other countries). चतुर्भिः—having four tusks; his रत्नत्व dies in this, as ordinary elephants have only two tusks. इषाम—dark-green. हरि m. ‘a horse’; the word is generally used of Indra's horses; cf. हरिभिरचिरभासां तेजसा चाहुलिसैः S'āk. VII. 7. अलयवती—is called a ल्लारल here to imply that she was endowed with exquisite beauty and excelled all women by virtues. रत्नानि से &c.—“this verse contains only four of the seven jewels which a universal sovereign, according to the Buddhistic notions, is said to possess; cf. तस्येमानि सप्त रत्नानि भवन्ति । तथा । चक्ररत्नं हस्तिरत्नं अश्वरत्नं ल्लारत्नं मणिरत्नं गृहपतिरत्नं परिणायकरत्नमेव सप्तमम् । Lalitavistara III.” (B. and P.)

P. 125. शारदशशाङ्खवल—‘white like the autumnal moon’; the moonlight is especially clear and brilliant in the *s'arad* season; cf. चन्द्रे च विशदप्रभे Ragh. IV. 18; परिणतशरच्छन्दिकासु क्षपासु Megh. II. 50. बालव्यजन—fans or Chauries made of hair (बाल m.) of Chamaris and other animals; such Chauries were part of the paraphernalia of kings. Cf. नृपतीनिव तान्वियोज्य सद्यः सितबालव्यजनैर्जगाम शान्तिम् । Ragh. IX. 66. यस्यार्थ-युक्तं गिरिराजशब्दं कुर्वन्ति बालव्यजनैश्चमर्यः । Kum. I. 13. मणिमरीचि—The rays proceeding from the jewels of various colours worn by them in their crowns. ऋचितेन्द्रचापभक्तयः—‘who have produced an arrangement of rays (of various colours) giving the appearance of the rain-bow.’ For भक्ति meaning ‘arrangement’ cf. भङ्गिभक्त्या विरचितवतुः Megh. I. 62 (where Malli. paraphrases भक्ति by रचना). भक्तिनमित—bent in devotion; here भक्ति is used in its common sense. पूर्वकाय—*mas.* ‘the fore-part of the body’, i. e., the head, neck, and chest. Diss. पूर्वं कायस्येति पूर्वकायः by Pāṇ. II. 2. 1. Cf. पञ्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्युयसा पूर्वकायम् । S'ak. I. 7. मतङ्गादयः—Mataṅga was a hostile relation of Jīmūtavāhana. See *supra* p. 8. मतङ्गहतकस्ते प्रतिपक्षः. Delete the note on Mataṅga there; for the name of Mataṅga, though not found in Tarāṅga 90, is found in Tarāṅga 22, in the s'1.—नतः प्रीतिपक्षामरनिकरमागत्य गरुडं प्रणेमुस्तं विद्याधरतिलकमयेत्य सभयाः । स्वदायादाः सर्वे हिमिगिरिसुतानुश्वरवशात् मतङ्गार्थ्याद्या ये सुचिरमभजन्त्य विष्टिम् ॥

अतः प्रत्यपि etc.—He means that what she has already given is more than sufficient to satisfy his wishes, and that he does not really need anything further.

विनीतः—*lit.* ‘subdued,’ i. e., made to follow a humane course of conduct. शुरुभिः—‘by the elders’, i. e., by his parents. साक्षात्—in bodily form. Cf. साक्षादिव पिनाकिनम् । S'ak. I. 6. प्रार्थ्यते यद्—which is sought or desired.

भरतवाक्यम्—is the technical title given to the last verse in a play which must contain an expression of general peace and good will, and is sung by an actor, but not in his capacity as a member of the dramatic party. The name भरत is put in instead of नट, as all acting is over. प्रस्तावनानन्तरं नटवाक्याभावाद्वा भरतवाक्यमित्युक्तिः । See Rāghavabhaṭṭa's com. on भरतवाक्य, S'ak. VII. According to some it is so called after the sage Bharata, who is traditionally believed to have been the founder of the Dramatic science.

हट...कृतः—*masc. plu.*, going with अमृदाः. The appearance of clouds in the rainy season causes the peacocks to dance

with joy, a phenomenon which is constantly referred to in Sanskrit literature. Cf. प्राभारेषु शिखण्डताण्डवविधौ मेघेर्वितानाम्यते Māl.-Mādh. IX. 14. गायति हि नीलकण्ठो नृत्यति गौरी तडित्तरलतारा। आस्फालयति मृदङ्गं तदनु घनोऽयं महाकालः ॥ Subhā. See also *supra* note on ताण्डव III. 7. शिखण्डन् *m.* a peacock (fr. शिखण्ड, his tail). काले—‘at the proper time,’ whenever wanted. प्रतिरूपः—the thickly (संतत) grown (प्रतिरूप) green (इरित्) corn-crops (शस्य) are spoken of as if they were the garments (उत्तरीय) worn by the earth conceived as a lady. Cf. काशांशुका विकचपद्ममनोज्ञवक्त्रा...प्राप्ता शरन्नवधूरिव रम्यस्त्वा ॥ Ritus. III. 1. A prayer for timely and copious rain and the consequent production of abundant corn marked the closing part of most of the Sanskrit plays; cf. भवतु वसुमतीं सर्वसंपन्नशस्या । पर्जन्यः कालवर्षी Mṛich. X. उर्वासुदामशस्या जनयतु विसृजन् वासवो वृष्टिमिष्टाम् । Ratn. IV. तत्र भवतु बिहौजाः प्राज्यवृष्टिः प्रजासु । S'āk. VII; ते कालवर्षा वार्षाहाः सन्तु रात्रं पुनरस्तिलमपास्तेति संपन्नशस्यम् । Mv. VII.

P. 126. चिन्वान—collecting; pres. part. Ā. of चि to collect. वीतविपदः—whose difficulties have been removed. मानसैः—may be construed with चिन्वानाः as in the com., or it may be taken as उपलक्षणे त्रुटीया. बान्धवः—taking delight in holding conversation or meeting (गोष्ठी) with relatives and friends. With this cf. the very similar lines of the Bharata-vākyā of Māl.-Mādh.—काले संततवर्षिणो जलमुचः सन्तु क्षितौ पुण्यतो मोदन्ता धनवंधुबान्धवसुहृदोषीपमोदाः प्रजाः ॥

शिवमस्तु etc.—(Stanza given in the ft.-note) भूतगणाः—all living creatures. This s'l., which is only found in the Triv. Ed., is also given as the Bharatavākyā of the Māl.-Mādh. by a southern Ms. collated by Dr. Bhandarkar for his edition (See *ibid.* p. 460).

The Subhâshitas Occurring in the Play.

(The figures refer to the pages of this Edition).

I. SENTENCES.

कन्यका हि निर्देषदर्शना भवन्ति ।	P. 17
किं स्वजनः प्रियं वर्जयित्वा अन्यज्ञपितुं जानाति ।	P. 31
वन्द्याः खलु देवताः ।	P. 14
विचित्राणि हि विधिविलसितानि ।	P. 104
विषधरवद्नाद्विषमन्तरेण क्रिमन्यज्ञिष्कामति ।	P. 102
सर्वस्याभ्यागतो गुरुः ।	P. 23

II. S'LOKAS.

अन्योन्यप्रीतिकृतः समानरूपानुरागकुलवयसाम् ।	
केषांचिदेव मन्ये समागमो भवति पुण्यवताम् ॥	P. 48
क्रोडीकरोति प्रथमं यशा जातमनित्यता ।	
धार्मीत्वं जननी पश्चातदा शोकस्य कः क्रमः ॥	P. 78
मेरोस्थिमांसमङ्गात्स्वर्गातेऽस्मिस्त्वगावृते ।	
शरीरनान्नि क्रा शोभा सदा बीभत्सदर्शने ॥	P. 115
शाश्वता शाहूलमासनं चुचिशिला सद्य द्रुमाणामधः	
शीतं निर्झरवारि पानमशनं कन्द्वाः सहाया मृगाः ।	
इत्यप्रार्थितलभ्यसर्वविभवे दोषोऽथमेको वने	
दुष्प्रापार्थिनि यत्परार्थघटनावन्धैर्वृथा स्थीयते ॥	P. 72
सर्वाद्युचिनिधानस्य कृतम्भस्य विनाशिनः ।	
शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वते ॥	P. 76
स्वगृहोद्यानगतेऽपि त्रिग्रन्थे पार्यं विशङ्गधते लेहात् ।	
किमु दृष्टबद्धपायप्रतिभयकान्तारमध्यस्थे ॥	P. 94
स्वशरीरमपि परार्थे यः खलु इयाद्याचितः कृपया ।	
राज्यस्य कृते स कर्थे प्राणिवधकौर्यमनुमनुते ॥	P. 68

The Metres used in the Play, their Definitions and Schemes.

1. Sanskrit verse is regulated by quantity, and not, as in English, by accent. A पद (stanza) consists usually of four चतुर्दश (quarters). A पाद is regulated either by the number of syllables (अक्षरस) or of syllabic instants (मात्रास). When the चतुर्दश are all similar, it is called a समवृत्त, to which type most of the metres conform; there are अर्ध-सम वृत्तs, wherein the first quarter corresponds with the third, and the second with the fourth, called respectively the odd (विषम) and even (सम) quarters. A third class comprises विषम वृत्तs, but these are very seldom met with.

2. The vowels अ, इ, उ, ऋ and ल् are short, and the rest long. The quantity of a syllable is determined by its vowel. A syllable with a short vowel is called लघु ('light'), and one with a long vowel is called गुरु ('heavy'). But a लघु syllable is considered गुरु if it is followed by an Anusvāra, or a Visarga, or a conjunct consonant, or when it comes at the end of a पाद.¹

3. A set of three syllables is called a गण (foot). Marking a short syllable as ~ and a long one as —, the different गणs, which are eight in number, may be exhibited² as follows:—य ~ — —; र — ~ —; त — — ~; भ — ~ ~; ऊ ~ — ~; स ~ ~ —; म — — —; and न ~ ~ ~. In the definitions which are given below a short syllable is indicated by the letter ल, and a long one by ग.

4. Excepting five stanzas (I. 18; II. 1; III, 1, 2, 3) of Prakrit verse, the Nâgânanda has 115 stanzas, distributed over 12 different metres, which we give below in the alphabetical order of their names. The metre is also named in the com. in this edition, except in the case of अनुष्टुप्.

अनुष्टुप्—(also called श्लोक). Def. श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम्। द्विचतुःपादयोर्हस्यं सप्तमं दीर्घमन्ययोः॥ This is the shortest metre in ordinary use. There are many varieties of this metre, but the one defined is the most common. Each Pâda of it consists of 8 syllables of which the sixth is long and

1 साक्षात्सारस्य दीर्घश्च विसर्गी च गुरुभवेत्। वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि वा॥

2 आदिमध्यावसानेषु परता यान्ति लाघवम्। भजसा गौरवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम्॥

the fifth short, and the seventh is *short* in the second and fourth pâdas and *long* in the first and third. The rest of the syllables may be either short or long. *Examples*—I. 4, 9, 19; II. 7, 9, 12; III. 11, 12; IV. 7, 8, 11, 16, 17, 20, 21, 29; V. 9, 10, 11, 16, 19, 23, 25, 28, 33. And the stanza on p. 98 (footnote).

आर्या—Def. यस्याः पथमे पादे द्वादश मात्रास्तथा तुर्तीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सात्त्वर्या ॥ This belongs to the class of metres which are regulated by the number of मात्रास or syllable instants. The four pâdas contain respectively 12, 18, 12 and 15 Mâtrâs. *Examples*—I. 13; II. 4, 5, 8, 14; III. 10, 14, 17; IV. 4, 12, 19, 23, 24; V. 1, 4, 34. And the stanzas on pp. 4, 69, 126 (footnotes).

इन्द्रवज्रा—Def. स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः । Each quarter has 11 syllables. Scheme of Ganas—त, त, ज, ग, ग. Ex.—IV. 5.

उपजाति—Def. [स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ।] अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयाहुपजातयस्ताः ॥ इथं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम । An उपजाति is a mixture of one or more pâdas of इन्द्रवज्रा (see above) with one or more of उपेन्द्रवज्रा (11. Syll., Sch.—ज, त, ज, ग, ग), so as to form one stanza. A mixture of other metres also, in this manner, is called an upajâti. The student is recommended in each case to scan and find out whether a pâda is in Indra. or Upendra. Ex.—IV. 11, 13, 14, 26; V. 15, 22.

[उपेन्द्रवज्रा—See उपजाति above].

द्रुतविलम्बित—Def. द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरो । 12 Syllables. Sch.—न, भ, भ, र. Ex.—I. 16.

मालिनी—Def. ननमययुतेयं मालिनी भौगिलोके । 15 Syllables. Sch.—न, न, म, य, य. The pause occurs after the eighth syllable. Ex.—I. 11; II. 11.

वसन्ततिलका—Def. उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः । 14 syllables. Sch.—त, भ, ज, ज, ग, ग. Ex.—III. 16; IV. 6; V. 3, 5, 6, 12, 29, 37.

शार्दूलविक्रीडित—Def. सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगः शार्दूलविक्रीडितम् । 19 Syllables. Sch.—म, स, ज, स, त, त, ग. The pause occurs after the twelfth syllable. This metre is used very frequently in this play. Ex.—I. 1, 3, 5, 6, 7, 8, 10, 14, 15,

17, 20; II. 2, 3, 10; III. 4, 5, 6, 9; IV. 2, 3, 9, 10, 27; V. 2, 13, 14, 17, 18, 20, 32, 36, 39.

शालिनी—Def. मातौ गो चेच्छालिनी वेदलोकैः । 11 Syllables. Sch.—म, त, त, ग, ग. The pause occurs after the fourth syllable. Ex.—V. 7.

शिखरिणी—Def. रसै रुद्रशिष्ठना यमनसभलागः शिखरिणी । 17 Syllables. Sch.—य, म, न, स, भ, ल, ग. The pause occurs after the sixth syllable. Ex.—III. 8; V. 26, 30.

ऋधरा—Def. प्रग्रेर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता ऋधरा कीर्तितेयम् । 21 Syllables. Sch.—म, र, भ, न, य, य, य. The pauses occur after the seventh and the fourteenth syllables. This is the longest metre in ordinary use. Ex.—I. 2, 12; II. 13; III. 7, 15, 18; IV. 15, 18, 22, 25, 28; V. 8, 21, 24, 27, 31, 35, 38.

हरिणी—Def. नसमरसला गः षट्कद्वयैर्हरिणी मता । 17 Syllables. Sch.—न, स, म, र, स, ल, ग. The pauses occur after the sixth and the tenth syllables. Ex.—II. 6; III. 13.

Bombay University Examination Paper.

Previous Exam., 1893-94.

1. Translate into English :—(a) न खलु न खलु मुग्धे etc., II. 11; (b) क्षौम भङ्गवती etc., V. 2; (c) अभिलषिताधिकवरदे etc., V. 34.
 2. Briefly sketch the character of जीवूतवाहन, citing passages to illustrate the sketch.
 3. State briefly what you know about श्रीहर्ष.
 4. Explain the derivation of the following words :—(1) विश्वावसु (विश्वं वसु यस्य ; the अ of विश्व is lengthened before वसु and राद् by विश्वस्य वसुराटोः । Pāṇ. VI. 3. 128); (2) अनुष्ठित; (3) आहिताग्नि; (4) गरुत्मन् (गुरुतः large wings सन्त्यस्य); (5) ब्रह्मसूत्र; (6) कन्धरा (कं शिरः धारयति इति ; fr. धृ 10 conj. + खच् i. e. अ ; or कं धरतीति fr. धृ + अच्).
-

Index of Important Words.

(The figures refer to the Pages of this Edition).

अंस 124	अपवारित 37, 43
अंहस् 109	अपश्चिम 88
अक्षत 112, 117	अपहत 97
अखण्ड 128	अपाय 94
अभिशरण 105	अपास्थन् 70
अभिहोत्र 104	अभिघात 115
अग्रहस्त 17, 44, 46	अभिपत् (verb) 75
अङ्गन 94	अभिपात 75
अच्छु 56, 62	अभिधू (verb) 51
अज्ञ 87	अभिरम् (verb) 31
अजिन 33	अभिहन्यमान 14
अतर्कितोपनत 89	अभ्यन्तर 70
अतिमुक्त 42	अभ्यागत 23
अतिवाहय् (verb) 35	अभ्युपाय 86, 89
अतिशय 19	अमोघ 122
अतुल 40	अम्बुनाय 120
अदक्षिण 31, 97	अम्बुराजि 73, 90
अधिक्षिप् (verb) 19	अर्चिस् 120
अध्यवसाय 86, 112	अलक 30
अध्यास् (verb) 25	अलक्षक 10
अनभ्र 123	अलीक 53, 122
अनहं 15	अवकृष्ट 68
भनिश 70	अवगाढ 105
अनुगत 16	अवगुण्ठन 51, 52
अनुदिन 74	अवचय 27
अनुबन्ध 73	अवबन्ध 70
अनुभाव 21, 23, 31	अवलीढ 115
अनुरञ्ज् (verb) 21	अवितथ 105
अनुरोध 9	अविधवा 101
अन्त 60	अविनीत 22
अन्तराय 86	अविरत 32
अन्तराल 13	अशन 93
अन्तरेण 102	अशनि 92, 121
अन्तिक 95, 96	असमीक्ष्यकारिता 113
अन्वय 18, 41, 95	असंभावनीय 29
अपराद्ध 29, 45	असित 33

- असु 118, 125
 असूज् 92, 115
 अम् 87, 99
 आकर्णना 12
 आकारय् (verb) 3, 23
 आकुल 97, 100
 आकूत 37, 44
 आक्षिप् (verb) 35, 43, 44
 आक्षिस 69
 आक्षेप 118
 आघात 87
 आजि 68, 121
 आत्मंभरित्व 28
 आपात 100
 आपान 61
 आपानक 50, 57, 62
 आभोग 24
 आमृष् 66
 आयतन 28
 आयत्त 86
 आयल्क 25
 आयासित 117
 आरात् 68
 आराव 48
 आर्त 77, 82
 आर्ति 123
 आद्रोद्र्द 12
 आलवाल 12, 60
 आलाप 39, 58
 आवर्जित 4, 107
 आवर्त 116
 आवल्मिक् 2
 आवेग 35, 109
 आशङ्का 37
 आशा 90
 आसन् 36
 आसार 10
 आस्काल 73
 आस्कालित 10
 आहिताभि 104
 इन्द्रीयर 34
 इन्द्रियाप 125
 इन्द्रोस्सव 3
 ईक्षण 33, 97
 उक्षित 124
 उच्छलित 10
 उच्छिति 67
 उज्ज्व (verb) 89, 90
 उटज 94
 उताहो 72
 उत्कम्प 2, 36
 उत्कर्तन 106
 उत्थात 98
 उत्तमाङ्ग 2, 123
 उत्तरीय 51, 54, 82, 112, 125
 उत्पतित 99
 उत्पात 97, 111
 उत्पीड 60, 100
 उत्फुल 15
 उत्सङ्ग 9, 91
 उदन्वत् 116
 उद्वार 74
 उद्धीत 48
 उद्वाम 11
 उद्देश 94
 उद्योत 90
 उद्धत 73
 उद्धन्य् (verb) 42, 43
 उद्धन्धन 43
 उद्धासित् 63
 उद्धहन 5
 उद्धान्त 87
 उद्धाह 48
 उद्धृत 67
 उन्माधित् 73
 उपन्यास 88
 उपपत्ति 98
 उपवीणय् (verb) 114
 उपालभ् (verb) 35
 उरग 84, 117
 उरस्ताड 79
 उल्का (ft.-notes) 98
 उष्णीष 23, 121
 ऊर्जित 107

ऊर्णा 23, 121
 एक 99
 एनसू 115, 116
 ओघ 16, 33, 68
 कक्षा 85
 कङ्गल 87
 कञ्चुक 108
 कण्ठमह 10
 कन्दर 10, 108
 कन्धरा 13
 कपाल 88
 कपिल 54, 64
 कपिशय् (verb) 90
 कलय् (verb) 43
 कल्प 111
 कल्पान्त 90
 कवल 13
 कवलय् (verb) 93
 कवलित 74
 कवलीकृ (verb) 111
 कषण 10, 105
 काकली 14
 काश्ची 60
 कातर 87
 कान्तार 94
 कारुणिक 1, 99, 108
 कुञ्जर 10
 कुहिम 60
 कुल 65, 72
 कुलपति 22, 24
 कूट 76
 कूल 116
 कूते 76, 104
 कूच 11, 87
 कूषण 80, 119
 कू (verb) 12
 केसर 15, 66
 कोटि 117, 123
 कोश 70
 कन्द्र 10
 क्रम 78, 103, 110
 क्रोडीकृ (verb) 78

कण् (verb) 14
 क्षौम 94
 खलीकृत 55, 65
 गण्ड 10
 गमक 13
 गरुत्मत् 99, 102
 गर्भा 87
 गह्वर 10, 100
 गान्धवं 46
 गुल्मक 15
 गृधु 91
 गोकर्ण 89, 99
 गोचर 18, 109
 गोपायित 77
 गोपुच्छा 16
 गोष्ठी 126
 ग्रावन् 100
 ग्लानि 106
 घटना 73
 घटय् (verb) 23
 घृणा 80
 घृष्ट 25
 चक्र 23, 92, 121, 124
 चक्रवर्तिन् 19, 22, 121, 124
 चञ्चल 87
 चन्द्रकान्त 38
 चन्द्रमणि 27, 29, 35, 36
 चन्द्रिका 36
 चषक 49, 56
 चारण 108
 चित् 125
 चिन्मान 126
 चिबुक 77
 चिरय् (verb) 26, 37, 94, 97
 चूडामणि 98
 छटा 83, 97
 छिमिति 87
 छोड 13
 जडर 24
 जरद् 11
 जज्जरित 9
 जातक 3

जिन 1	द्रोणी 105
जीवन्मृत 7	धनद 121
जीवलोक 81, 83	धमधमाय् (verb) 24
जीवापित 64	धातु 15
झंकार 34	धाची 78
झटिति कृत्वा 112	धारण 25
स्टस्थ 111	धारागृह 60
तटाक (ft.-notes) 4	धारित 42
सत्त्व 16	धुक्षित 111
सन्नी 13, 14	धृ (verb) 112, 113.
तपस्त्रि 69, 79	धृति 7
तम् (verb) 60	धर्मस्त्रि 6
तरङ्गित 94	नन्दिन 59
तरल 20, 97	नखर 105
तरस् 92	नति 12
तर्जय् (verb) 54	नन्दन 63
तामरस 23, 121	नभस्त् 90
तार 13	निकषण 103
ताह्य 84, 100, 107	निपुण 100
ताल 25	निमित्त 96, 102
बुलय् (verb) 35	नियोग 5
बुहिनशैल 76	निर्बन्ध 7, 85
दृणीकृत 99	निर्विण 7
चिदश 120	निर्विशेष 84
चिलोकी 111	निर्वृत 31
चै (verb) 82	निर्वृति 13
त्वच् 11	निर्वृत्त 46, 50
इण्डनीति 71	निर्वैद 5
दर 13	निव्याज 34, 85
इदा 94	निर्वासिन् 14
दारिका 18	निर्वीडय् (verb) 32
दारु 121	निर्व्यन्द 60
दास्याःपुत्र 47, 51, 53, 54, 65	निर्खिश 68
दीधिति 25, 68	नीलकण्ठ 60
दीपप्रतिपद् 72	नीली 64
दीर्घिका 57	नीवार 9
दुन्दुभि 92	नैद्वार 11
दुर्जनीकृत 46	न्याय 8
देवतायतन 14	पक्षाति 90
दोलाय् (verb) 24	पञ्चजातीय 38
दौर्भाग्य 42	पञ्चर 75
द्रुतम् 15	पटल 74, 91, 108

- पटवास 61
 पटह 2
 पटाक्षेप 66
 पटु 2, 111, 120
 पह 12, 13, 118
 पहड़ी 23, 121
 पद्धति 102
 परवश 53, 57
 पराग 15
 परिक्षिप्त 27
 परिच्छिन्न 15
 परिणत 70
 परिदेवित 77
 परिपाटल 66
 परिभोग 9
 परिमलन 9
 पर्यवसान 76
 पर्यास 61
 पल 116
 पञ्चिम 88, 118
 पांसुल 23
 पाणिमह 89
 पाप्मन् 112
 पाश 43, 117
 पिञ्जर 60
 पिधा (verb) 90
 पिंचित 87
 पिष्टातक 47
 पीठ 100
 पुरस्कृ (verb) 87
 पुलक 106
 पूर 70, 124
 पूर्वकाय 125
 पूषब् 91
 पृथु 100
 पोत 99
 प्रकाश 23
 प्रकृति 8
 प्रच्छादय् (verb) 30
 प्रतिमह (verb) 41, 42
 प्रतिभवानिर् 73
 प्रतिपक्ष 8, 59, 115
 प्रतिपत्ति 21, 31
 प्रतिपद् (verb) 29, 35, 43
 प्रतिपत्ति 75
 प्रतिपालय् (verb) 15, 104, 112
 प्रतिभय 94
 प्रतिवचन 99, 119
 प्रतिसम 116
 प्रतिहत 84, 96, 113
 प्रती (verb) 38, 45, 112
 प्रतीष्ट 46
 प्रतीहार 76
 प्रत्यय 69
 प्रत्यवाय 77
 प्रत्याख्यान 42
 प्रत्याचक्षण 42
 प्रदोष 34
 प्रसृष्ट 120
 प्रवण 70
 प्रसन्न 70, 79
 प्रहृ 2
 प्राभार 108
 प्राणयाना 96
 प्रालेयाचल 74
 प्रावृ (verb) 83
 प्रावृत 74, 92
 प्रेहृत् 73
 प्रेतलोकेश 121
 प्लावन 90
 प्लुष 105
 प्लोष 120
 पर्णभृत् 76
 पूर्वकृत 108
 वद्धकक्ष 85
 बहल 9
 वालव्यजन 125
 विम्ब 39
 वीभत्स 115
 वोधिसत्त्व 4 (v.l.), 109
 ब्रह्मसूत्र 56
 भन्ति 125
 भङ्ग 94, 111
 भइक 50

- भरित 56
 भव 92
 भागधेयता 31
 भाष्ड 49
 भारती 105
 भासुर 68, 123
 भिन्नि 10
 भोग 116
 मक्रध्वज 30
 मतङ्गज 68
 मधुकर 52, 66
 मधुलिहू 34
 मधुसूदन 31
 मध्य 15
 मध्यांदिन 22, 24
 मनःशिला 38
 मनाकृ 37, 45
 मन्थर 24
 मन्दर 108
 मन्द्र 13, 93
 मन्यु 37
 मरीचि 97, 125
 मर्षय् (verb) 57
 मस्तण 103
 मस्तिष्क 83
 महीभ्र 91
 माणिक्य 62
 मायत् 10
 मार 1, 2
 मुखर 70
 मुखरय् (verb) 92
 मुद्रा 70
 मुधा 33
 मुनीन्द्र 2
 मुषित 99, 101
 मौञ्जी 12
 यति 16
 यथावत् 3
 यथामुख 23
 यान 67
 योगपीठ 2
 रक्ष (verb) 71
- रक्षा 8, 76
 रञ्जित 74
 रस्नाकर 45
 रमस 68, 73
 रसज्ञा 75
 रसित 93
 राजक 67
 रामणीयक 10
 रुत 13
 रोमाश्वय् (verb) 10
 लक्षित 29, 31
 लक्ष्मन् 108
 लतु 26, 35, 47, 98
 ललम्ब 117
 लम्बित 15
 लय 15
 लव 87
 लसत् 111
 लोकपाल 120
 लोकालंक 109
 वशित 99
 वर्णक 38, 51
 वर्णय् (verb) 63, 64
 वर्णित 65
 वलित 13
 वसा 87
 वस्तु 3, 9
 वाचामात्र 31
 वाडव 111
 वाकय् (verb) 38
 वास 40, 58, 87
 वासित 49
 विकल्प 86
 विक्रव 77, 82, 86, 98
 विघडय् (verb) 103
 विजृम्भित 113
 विज्ञान 17
 विज्वाल 110
 विटपिन् 60
 विधुति 87
 विधुर 34, 120
 विनायक 88

- विपञ्ची 13
 विपाण्डुर 37
 विलक्ष 29, 42, 56
 विलुप्त 106, 114
 विवश 118
 विवस्वत् 70
 विअब्ध 91
 विषधर 102, 124
 विस्पष्ट 15
 विष 87
 वीत 126
 वीथिका 52, 62
 वेला 72, 73, 95, 118
 वैकल्य 81
 वैतालिक 47
 वैनतेय 102, 104
 व्यन्ति 15
 व्यजन 125
 व्यञ्जन 15
 व्यतिकर 61, 62, 70
 व्यवसाय 44, 85
 व्यवसित 44
 व्याज 1, 34, 85
 व्याजिह्न 13, 108
 शहूपाल 86
 शारण 104, 105
 शारण्य 123
 शालक (v. l.) 25
 शाशाभृत् 18
 शाशाङ्क 125
 शाशिमणि 37
 शादवत् 103
 शादूल 72
 शारद 125
 शावक 11
 शिखपिण्ड 125
 शिखा 87, 105
 शिखिन् 87
 शिवा 87
 शीकर 10, 25
 शीर्ण 100
 शुभ्र् (verb) 35
- शेखर 51
 शोरक 50
 शेण 87, 105
 शोन्त्रपरंपरा 3
 श्वप्न 84
 संरक्ष 67
 संरम्भ 67
 संवर्तक 90, 93
 संवाहय् (verb) 7
 संवीजय् (verb) 25
 संसन्च 25
 संस्तम्भ 82
 संह (verb) 81
 संकल्प 39
 संकुल 87
 संकान्त 46, 101
 संगीतक 4
 संघात 74, 115
 सज्जत् 105
 सज्जर्जाक् (verb) 27, 52
 सदा 68
 सद्र् 72
 संतति 80
 संतानक 51, 62
 संत्रास 75
 संनिकृष्ट 87
 सपत्न 67
 सपर्या 12
 समधिष्ठित 8
 समाज 116
 समाधि 117
 संबन्धिक 55, 57
 संभावय् (verb) 22, 31
 सर्पिस् 111
 सवन 22, 24
 सवयस् 94
 सहधर्मचारिणी 94
 सहस्रदीधिति 25, 97
 साकृत् 44
 सादीप 121
 साध्वस 17, 20, 100
 सामाजिक 4

साहसिक	86	स्मारित	28
सीधु	57	स्यन् (verb)	103
सोपपत्तिक	98	मु (verb)	75
स्थलित	71	स्वस्तिक	108
स्थ्यान	100	हञ्जे	17
स्थगित	67	हतक	8, 67, 68, 81, 99
स्थली	100	हताशा	41, 47
स्थविर	5	हरि	18, 23, 68, 121, 124
स्थान	13	हरिचन्द्र	62
स्नपनक	47, 48	हरित	125
स्पन्दन	96	हस्त	25
स्फीत	108	हारिं	4
स्फोट	80	हेला	60

TRANSLATION.

ACT I.

“Whom are you thinking of, under the pretext of (being engaged in) contemplation? Open your eyes (even though it be) for a moment and look at these persons (*i. e.* ourselves), pained by the arrows of Love. You are not protecting (us) although you are (called) a Protector. You are falsely (called) compassionate. Where can there be another man who is more cruel than you?”—May the victorious Buddha (the enlightened one), whom the women of Mâra thus addressed in jealousy, protect you! (1) Moreover,

May the lord of contemplators (Buddha) grant his protection to you!—he who was beheld with wonder, as one who, while in contemplation, could not be moved from his posture of meditation, by Kâma though he had drawn his bow; by Mâra’s heroes although dancing about in unison with the well-sounding drums beaten (by them); by (his) host of celestial damsels casting glances lovely on account of the contraction of the eye-brows, tremor, yawning, and smiles; by the Siddhas with heads bent (in reverence); and by Indra with his body having the hair standing on end. (2)

(*After the recital of the Benedictory Stanza.*)

Sûtradhâra :—Enough of prolixity. To-day at (this) festival (in honour) of Indra, I was called with great honour and addressed by the host of kings, who are dependent on the lotus-like feet of the illustrious King, Sri-Harsha, and who have come together from various parts of the country:—(they said) that they had learnt, from hearsay, of a play, called Nâgânanda, written by their respected lord, Sri-Harsha, which was based on the Vidyâdhara-jâtaka, and adorned with a novel arrangement of plot; but they had not seen it put upon the stage. And that, out of high respect for that same King, the delighter of the hearts of all people, and out of a desire to oblige them, I should bring it on the stage with proper

representation. Now, therefore, I will just make arrangements about dress etc., and do as desired (by them).

(*Walking forth and looking about*)

And I am sure I have won (already) the minds of all the spectators (here). For,

The poet, Sri-Harsha, is skilful (in his art); and this assembly knows how to appreciate merit; the deeds of the king of the Siddhas are attractive to the people; and we are skilled (experts) in the actors' lore. Even each one of these things is by itself the means of the attainment of the desired result; how (much more) then, when here have come together, by the accumulation of my good luck, all the merits (favourable circumstances) in their fulness. (3)

I will then just go home, and calling my wife, commence the musical entertainment. (*Walking about and looking towards the tiring room*). Here is our home. I will just enter. (*Entering*) Wife, (come) here at once.

(*Entering*)

Nati :—(*With tears*) Sir, here am I, the luckless one. May your honour command what order is to be executed.

Sûtradhâra :—(*Looking*) Wife, when we are to stage the *Nâgânanda*, how is it that you are thus weeping without any (apparent) reason?

Nati :—Sir, how can I help not weeping, when truly the father-in-law, with the mother-in-law, being disgusted (with life) owing to old age, has gone to the penance-grove, judging in his mind that you are now able to bear the burden of the family?

Sûtradhâra :—(*Sorrowfully*) Ah! how is it that the parents have left me and gone to the penance-grove? What is then proper for me to do now? (*Reflecting*) Or rather, how should I stay at home, giving up the happiness of waiting upon the feet of the elders?

I, too, like this Jimûtavâhana here, will now go to the forest, abandoning the riches descended to me lineally, to render service to my parents (there). (4)

(*Exit Both.*)

(*End of the Prastâvâna*)

(*Then enter the Hero and the Vidûshaka.*)

Hero :—(With dejection). Friend Âtreya !

I am aware that youth, which is the slave of the senses, is the abode of passion ; and it is not that I do not recognize it to be evanescent ; (and) who, indeed, in this world, does not know that it is not inclined to reflect upon what is good and what is bad conduct ? Although it is thus contemptible, (still) this youth of mine would please me (or would secure me the desired object, *v. l.*), if in this same manner it passes away while I am devotedly serving my parents. (5)

Vidûshaka :—(Angrily) O friend, you are not at all tired of suffering the misery of a forest-life for such a long time for the sake of these old people who are as good as dead ; please, therefore, even now at least abandon this insistence on serving your parents' feet, and enjoy the happiness of (accruing from) royalty, attractive because it yields whatever pleasures one may wish for.

Hero :—Friend, you have not spoken rightly. Because,

Does one shine as well on a throne as when seated on the (bare) ground before one's father ? And is there the same pleasure in the kingly office, as one feels when shampooing the fathers' feet ? Is there that satisfaction in enjoying the three worlds which is derived from the partaking of the food left by the father ? Truly, to one abandoning parents, kingdom is a worry. Is there any good in it ? (6)

Vidûshaka :—(To himself) O his passion for serving the feet of the parents ! (*After Reflecting*) Well then, I will just say this. (*Aloud*) O friend, I did not, indeed, speak only with sole reference to royal pleasures. Surely, there are other duties for you as well.

Hero :—(Smiling) Friend, surely I have already done all that is to be done ; just note—

I have led (my) subjects to the path of virtue ; the good have been well-placed ; similarly, the kinsmen have been raised to a position equal to mine ; the protection of the kingdom has been well ensured. I have even given to

supplicants (the) Wish-granting-Tree, which gives fruit exceeding one's desires. What further duty is there left beyond this? Friend, speak out whatever is in your mind. (7)

Vidushaka :—O friend, the wicked and highly enterprising Matanga is your enemy. And it does not seem to me that, while he is close by, your kingdom can be quite safe without you, although it is governed by your chief ministers.

Hero :—What? Do you fear that Matanga will snatch away my kingdom?

Vidushaka :—Certainly.

Hero :—If so, what does that matter? Surely, everything, including (even) my own body, is intended by me only to be of service to others. That I myself do not give it (the kingdom) away, is (only) out of consideration for my father. What then is the good of thinking about this (insignificant) thing, viz., (my) kingdom? It is better then to obey my father's command. He has thus ordered me—“Son, Jîmâtavâhana, this place, owing to our having used it for many days, has been deprived of sacred fuel, Kuśa grass, and flowers; and the roots, fruits, bulbs, and wild rice in it have been nearly all used up. Go, therefore, from here to the Malaya hills and find out there some spot for a hermitage suited for residence.” Come, then, we shall at once go to the Malaya mountain.

Vidushaka :—As you order. (*Both walk on*).

Vidushaka :—(*Looking in front*) See, see! O friend, here, indeed, does this breeze from the Malaya mountain, removing the fatigue of the journey, cause the hair of you, my dear friend, to stand on end, as does the first embrace of one's beloved eagerly longing for union, deeply laden as it is with fragrance by having forcibly come in contact with the tops of the forests of juicy and dense *chandana* trees, and wafting showers of cool spray, flying up from streams shattered as they dash against rugged banks.

Hero :—(*Looking with surprise*) Oh! we have, indeed, reached the Malaya mountain. (*Looking around*). O the beauty of this! For,

This Malaya mountain here, as I look at it, makes my heart yearn very much : the mountain with its sandal trees exuding (their juice) being injured by the rubbings of the broad (lit. wall-like) temples of elephants in rut ; with its defiles and hollows resounding, as it is struck by the ocean's billows ; and with its crystalline (lit. pearl-like) rocks reddened with the lac-dye of the feet of the Siddha women moving about. (8)

Come, then. We shall ascend it and seek some site for a hermitage suited to (our) residence.

Vidushaka :—We shall do so; (*Stepping before him*) Come along.

(*Both show that they ascend*).

Hero :—(*Showing that his right eye throbs; thoughtfully*) Friend,

My right eye is throbbing, and there is nothing that I wish for which may be its fruit. But the words of sages cannot be false; what possibly can this signify ? (9)

Vidushaka :—O friend, it tells of some thing good for you at hand.

Hero :—Yes, indeed, it must be as you say.

Vidushaka :—(*Looking*) O friend, see, see. Here truly it looks like a penance-grove, which is adorned with very dense and juicy trees, from which is issuing smoke in a thick mass mixed with the fragrant odour of oblations, and wherein the young deer are squatting at ease and without fear.

Hero :—You have observed well. This is surely a penance-grove. For,

The barks of trees have been cut off in not very large pieces—as though in compassion—for making garments. The sky-clear water of streams has in it numerous old broken water-pots. And in some places are seen girdles of the *muñja* grass thrown by the young students when broken. And here is a parrot singing words of the Sāma Veda (which it has picked up) by constant hearing. (10)

Come, then; we shall enter and see.

(*THEY show that they enter.*)

Hero :—(*Looking on with wonder*) O the serene beauty of the penance-grove, wherein are cheerful sages discussing the numerous doubtful Vedic texts; wherein many young boys, busily reciting (the *Veda*), are cutting very tender and juicy holy sticks (*samidhs*), (and) wherein the hermits' daughters are filling (with water) the basins round the roots of young trees. And here,

How these trees even are taught to accord hospitality due to guests! They are, as it were, uttering a sweet welcome with the hummings of bees; they are as though making an obeisance (to me) with their tops bent down with the (burden of) fruit; and shedding a profusion of flowers, they are as though offering an *arghya* to me. (11)

This penance-grove then is fit for residence. I think when we live here we shall be extremely happy.

Vidushaka :—(*Looking here and there*) O friend, what may it be that these deer are seen to be listening to, with their necks slightly turned, their half-chewed mouthfuls of the *darbha* grass falling out of their motionless mouths, with one attentive ear lifted up, and with their eyes closed in ecstasy?

Hero :—(*Listening*) Friend, you observed truly. For,

These deer, bending their bodies, and stopping the noise produced in chewing the mouthfuls of grass between their teeth, are listening to a song whose words are clear and sweet,—a song which by attaining the proper places (the throat, the palate &c.) possesses a harmonious combination of the *Mandra* (bass) and *Tara* (treble) notes, with the *gamakas* displayed therein, and which is blended with the notes of the strings of a resounding lute as though with the hum of bees. (12)

Vidushaka :—O friend, who may be singing here in the penance-grove?

Hero :—Since the strings sound not too loudly, struck as they are with the tips of delicate fingers, and since the chief tone in the song is a low and sweet one, I conclude that—(*Pointing in the front with the tip of the*

finger)—in this temple some celestial damsel is playing on a lute and (thereby) waiting upon the deity.

Vidushaka :—O friend, come, we too shall see this temple.

Hero :—You have proposed well. Surely the deities must be saluted. (*Moves on, but stops suddenly*) Friend, perchance this lady may be one whom we ought not to look at. We shall, therefore, just remain hidden behind this cluster of *tamala* trees and wait for a (suitable) opportunity to visit the deity.

(*THEY do it accordingly*).

(*Then enters, with a maid, Malayavati, seated on the ground and playing on a lute*).

Hero :—(*Sings in Sanskrit*)—

O divine Gauri, whose complexion is white like the pollen of the filaments of a full-blown lotus ! May my desire be fulfilled by your grace. (13)

Hero :—(*Hearing the song*) Friend, how exquisitely beautiful is the singing, how marvellous the playing ! For, see—

In this song distinctness has been attained by all the ten kinds of melody (or modes of playing on a musical instrument) and here is this *laya* clearly marked in its three varieties of quick, intermediate and slow. All the three pauses, *gopuchchha* and the rest, have been done in due order, and the three modes of playing—*tatva*, *ogha*, and *anugata*—have been properly exhibited. (14)

Maid :—(*Lovingly*). Princess, you have really been playing for a long time. May I ask if your fingers are not aching.

Heroine :—(*Reproachingly*). O Chaturikā, how can my fingers ache when I am playing on the lute before the goddess ?

Maid :—Princess, I say, what is the use of playing on the lute before this pitiless divinity, since she does not confer the boon upon you, who have been for such a long time propitiating her with vows and fasts which are difficult for maidens to observe ?

Vidushaka :—O friend, she is surely a maiden ; why should we not then look at her ?

Hero :—There is no harm (if we do so); for to look at maidens is not an objectionable thing. But possibly, if she were to see us, she might not stay here long, owing to the bashful timidity natural in young age. We shall, therefore, see through this very space between the *tamala* trees.

(Both *look in that way*,)

Vidushaka :—(*Beholding, with wonder*) O friend, see see wonder, wonder ! She not only pleases the ears by her skill on the lute, but she gratifies the eyes, too, by this beauty of hers, which is on a par with her lute-skill. Who then may she be ? Is she a goddess, or a *nâga* maiden, or a *Vidyâdhara* girl, or one born of the *Siddha* race ?

Hero :—(*Gazing with eagerness*) Friend, I cannot find out who she is. But this I know—

If she is a goddess (from heaven), then Indra's thousand eyes have got their reward. If she is a *nâga* maiden, then the lower regions are not without a moon, so long as her face is there. If she is a *Vidyâdhara* girl, then our race has triumphed over all other races. (And) if she is born in the family of a *Siddha*, then have the *Siddhas* become most renowned in all the three worlds. (15)

Vidushaka .—(*Looking at the Hero; to himself with joy*) Good luck ! After a long time he has fallen into the power of Cupid. (*Pointing to himself, gesticulating dinner*)—or rather, of me only, a Brâhmaṇa.

Maid —(*Lovingly*) Princess, here I say—what is now the use of playing before this cruel goddess who won't be satisfied ? (*Snatches away the lute*).

Heroine—(*Angrily*) Girl, don't you reproach the goddess, Gaurî. To-day, indeed, she has shown me favour.

Maid :—(*With joy*) Princess, tell me pray, what (sort of favour) it is.

Heroine :—Friend, to-day, I remember, while I was playing, in a dream, upon this very lute, the divine Gaurî spoke to me thus—

" Child, Malayavati, I am quite pleased at this your extraordinary knowledge of (playing upon) the lute, and by this devotion to me, devotion which is uncommon and difficult to be shown by women. Therefore, the sovereign (prince) of the Vidyádhara will, of his own accord, accept your hand in marriage before long."

Maid:—(With joy) Princess, if so, then why do you say it was a dream?

Has not the revered goddess in sooth bestowed upon you the very boon (*husband*) you had cherished in your mind?

Vidushaka :—O friend, this is truly the time for us to see the goddess,—come, then, we shall go forth.

Hero :—No, I won't come.

Vidushaka :—(*Forcibly drags the Hero, though the latter is unwilling*).

(Both enter the Temple).

Vidushaka :—(*Approaching*) Hail to you, Madam! My lady, what Chaturikâ says is quite true; this is, indeed, the boon (*husband*) granted to you by the goddess.

Heroine :—(*Gets up in a flurry; referring to the Hero, aside*) Friend, who, indeed, is this (person)?

Maid :—(*Looking at the Hero, aside*) From his extraordinary form, I think he must be the boon granted to you by the divine Gauri.

Heroine :—(*Looks at the Hero with bashfulness and longing*).

Hero :—

O you, whose long eyes are tremulous (through timidity), and whose stout and compact breasts are heaving with (your) breathing! This body of yours has been already sufficiently exhausted with penance; why then, O flurried one, is it again being (thus) troubled (by you, at my sight). (16)

Heroine :—(*Aside*) O friend, I am so nervous that I am unable to stand before him. (*She stays with her face slightly turned aside, and looking askance and bashfully at the Hero*).

Maid :—Princess, what is this ?

Heroine :—Friend, I am not able to stand very close to him. Come, then, let us go elsewhere. (*Wishes to go away*).

Vidūshaka :—O Friend, I will now hold (detain) her here for a short while, as I do (retain) my knowledge obtained by study.

Hero :—What harm is there ?

Vidū. :—My lady, is such the custom in this hermit-grove of yours, that a guest who has come is not to be honoured even by so much as mere words ?

Maid :—(*Looking at the Hero, to herself.*) It appears that her eyes feel delight in (looking at) him. Well, I will then say this—(*Aloud*) Princess, the Brāhmaṇa speaks rightly. Really it is proper that you should honour guests. Why then are you standing so helpless as to how to behave towards this great personage ? Or rather, you remain (where you are), I myself will do what is proper. (*Addressing the Hero*) Noble Sir, you are welcome. May your honour adorn this place by taking a seat.

Vidūshaka :—O friend, this Chaturikā speaks well; we shall sit and rest for a while.

Hero :—You say well.

(*Both Sit down*).

Heroine :—(*To the Maid*) O you who are (given to) jesting ; don't do it ; if by chance some sage sees (us), he might think that I am immodest.

(*Then enters a sage*).

Sage :—The Kulapati (Prince of preceptors), Kausīka has ordered me thus—“ O Śāṇḍilya, by his father's command, Mitrāvasu, the heir-apparent of the Siddhas, has to-day gone to see Prince Jimūtavāhana, the future sovereign of the Vidyālharaś, who is here somewhere on this very Malaya mountain, to seek him as a husband for his sister Malayavatī. And while Malayavatī is

waiting for him, the time of the mid-day bath may perhaps pass away. Call her, therefore, and come back." I will then immediately go to Gauri's temple and call Malayavati and then go (back). (*Walks about. Looking at the ground; with surprise.*) Ah ! whose foot-prints, bearing visible marks of the disc, are these on this sandy soil ? (*Pointing to Jimūtavāhana before him*) Surely it must be the path by which this magnanimous person has gone. For,

The linear mark clearly visible is such as is left by the royal turban on his head ; here is a downy line between the eye-brows ; his eye resembles a lotus ; his broad bosom rivals (that of) a lion. And since both his feet here bear the mark of the disc I conclude that this great person cannot remain without attaining the imperial sovereignty of the Vidyādhara. (17)

Or, there should be no (ground for a) doubt. Surely this must be Jimūtavāhana himself. (*Looking at Malayavati*), Ah ! here is Princess Malayavati also ! (*Looking at both*). After a long time, Fate (or, the creator) would be doing the proper thing if it would unite this couple so worthy of each other. (*Approaching the Hero*) Hail to you, Sir !

Hero :—Revered Sir, I, Jimūtavāhana, salute you. (*Wishes to get up*).

Sage :—No, you need not get up. In truth, you yourself are to be honoured by us, according to (the text which lays down that) "The guest is to be worshipped by every one." Be seated, therefore, consulting your pleasure.

Heroine :—Sir, I bow (to you).

Sage :—(*To the HEROINE*). Child, may you get a suitable husband ! Princess, the Patriarch Kausika has asked you to come soon, since the time for the mid-day devotions is passing away.

Heroine :—As His Reverence orders (*Gets up and sighs. To herself*).

On the one hand is the command of the Preceptor and on the other the pleasure of the sight of the beloved person : thus my heart sways (as if placed on a swing) uncertain as to whether I should go or not. (18)

(*Exit along with the Sage, looking askance with bashfulness and love at the HERO.*).

Hero :—(*Sighs with yearning, looking at the Heroine*).

Although going in another direction, she, whose gait is slow owing to the weight of her expansive hips, has placed her foot in my heart. (19)

Vidushaka :—Sir, you have seen what is worthy of being seen and heard what is fit to be heard. Now, then, the fire of my appetite is blazing as if with its fury doubled by the heat of the mid-day sun. Come, then we shall go away, so that I, as a Brâhmaṇa, shall go as a guest and support my life at least with the bulbs, roots and fruits obtained from the hermits.

Hero :—(*Looking above*) Oh ! This divine thousand-rayed Sun is occupying the centre of the sky. For,

Owing to the heat at this time, this lord of the (herd of) elephants here-with his cheeks whitened with the juice of sandal-trees rubbed against (by him) at the very moment (the heat was felt); with his face fanned with the incessant breeze produced by the flappings of his own ears, and his breast-region profusely besprinkled with the sprays from his trunk—is, as it were, in a condition unbearable owing to deep longing (or, like that of the withering *sallaka* tree, *v. l.*). (20)

Come then ; we too shall depart.

(*Exeunt Both*)

END OF ACT I.

ACT II.

(Enter a Maid-Servant).

Maid-Servant :—I have been ordered by the Princess Malayavati, thus—“Maid Manoháriká, my brother, the noble Mitrávasu, tarries. Go, therefore, quickly, and see if he has come back or not”. So I will go as ordered. (Walks on; then looking at the curtains). But who may this be that is advancing in this very direction in great haste?

(Then enter another Maid-servant).

The First :—(*Going up to her*) Friend Chaturíká, why are you going with such haste?

The Second :—Friend Manoháriká, I am ordered by the Princess Malayavati, saying—“My body has been quite unnerved owing to the fatigue of gathering flowers; and this my suffering caused by the autumnal heat afflicts me all the more. Go thou then, and make ready (for me) the marble-seat in the sandal-wood house, surrounded (shaded) by the leaves of young plantain trees.” And I have executed her order. I will, therefore, go and inform the Princess accordingly.

The First .—If so, then go at once and tell her, so that when she goes there her suffering might be relieved.

The Second :—(*Smiling, to herself*) Her suffering is not such (of this nature) that it can be thus relieved. I think her torment will increase as she will look at (at the sight of) the lovely and pleasant Sandal-house. (*Aloud*) Go thou then. I, too, will go and inform the Princess that the marble-slab has been got ready.

(*Exeunt Both*).

END OF THE PRAVÉSAKA.

(Enter Malayavati in a lovesick state and a Maid).

Heroine :—(*Sighing, to herself*) O thy selfishness, my heart, since having made me turn back from that person in that manner thou hast thyself gone over just to the very person! (*Aloud*) Maid, show me the way to the temple of the goddess.

Maid :—Did not your ladyship start for the Sandal-house ?

Heroine :—(*With abashment*) Maid, you have well reminded me ; let us go just there.

Maid :—May the Princess come along (*Starts ahead*).

Heroine :—(*Goes in a different direction*).

Maid :—(*Looking behind, sorrowfully, to herself*) O her absent-mindedness ! She has started towards the very temple of the goddess ! (*Aloud*) Princess, I say, in this direction lies the Sandal-house. So come this way, please.

Heroine :—(*Does accordingly with a smile of embarrassment*).

Maid :—Here is the Sandal-house. Your ladyship may enter and sit on the moonstone-slab.

(*Both sit down*).

Heroine :—(*Sighing, to herself*) O revered god of love, you have done nothing to him by whom you are surpassed in beauty. How are you not ashamed to strike me again who have given no offence, thinking that I am a woman (and therefore powerless to retaliate) ? (*Looking at herself and exhibiting signs of being affected by love, aloud*) Girl, how is it that the very same Sandal-house, wherefrom the rays of the sun are kept off by dense foliage, does not remove the torment caused by heat ?

Maid :—(*Smiling*) I know the cause of this. But the Princess will not accept it (as true), thinking it to be impossible (or, unreasonable).

Heroine :—(*To herself*) Oh ! She seems to have known my secret (lit. my real state). (*Aloud*) Girl, what does it matter to you ? Tell me that cause.

Maid :—Here this *Vara* (favour, husband) cherished in your heart.

Heroine :—(*Joyfully rising in confusion and advancing two or three steps*) Where, where is he ?

Maid :—(*Rising, with a smile*) Whom do you mean by your “ he ” ?

Heroine :—(*Sits down bashfully and remains with her face hung down*).

Maid :—Princess, I meant to say this—“Here is just the person whom you loved at heart, granted to you by the goddess”—the person, who presented himself before your ladyship, just as I made this remark, while the dream was being related, as though he were the god of love that had shot his flowery arrow—was the cause of your affliction. Owing to this, this Sandal-house, though naturally cooling, does not allay the pain caused by your suffering.

Heroine :—(*Touching the forehead of Chaturikā*), Maid, you are, indeed, Chaturikā (*the clever one*) ; why should I any more conceal this from you ? I will therefore, tell you (*the real cause of my suffering*).

Maid :—Princess, it was just told me by the confusion produced (in you) by the mere talk about your lover. Away with agitation then ; be no more tormented by love. If I am really Chaturikā (*clever in divining things*), then I have also marked this, that he too, not seeing the Princess, will not feel happy even for a moment.

Heroine :—(*Tearfully*) Whence could such good luck visit us ?

Maid :—Say not so, my lady. Can Vishṇu (lit. the killer of Madhu) feel happy when not having Lakshmī resting on his bosom ?

Heroine :—Does a friendly person know how to say things other than pleasant ? Friend, the affliction troubles me yet more, for this, that the noble one, not being welcomed by even so much as word of mouth, will consider me discourteous. (*Weeps*).

Maid :—Princess, do not weep. (*To herself*) Or why should she not weep ? The anguish of her heart troubles her excessively. What shall I do then to relieve (her torment) ? I will just put the juice of sandal leaves on her bosom. (*She rises, takes up sandal leaves and squeezing them smears her bosom with the juice*). Princess, do I not say “do not weep” ? This sandal juice will not, indeed, remove the fever of your heart, being warmed by these tear-drops falling ceaselessly. (*Takes up a plantain-leaf and fans her*).

Heroine :—(*Prevents her with the hand*) Friend, do not fan me. The breeze of the plantain-leaf is indeed, hot.

Maid :—Princess, do not find fault with it.

You yourself make with your sighs the wind of the plantain-leaf hot, though cool by its contact with the tender thick-laden sprouts of the sandal-trees. (1)

Heroine :—(*With tears*) Is there any remedy that will allay this fever (heat) ?

Maid :—Princess, there is, if he himself comes here.

(Enter the Hero and Vidūshaka).

Hero :—

O god of flowery arrows, why do you hurl in vain these shafts at me when I have been already struck by the arrows of her very glances, inasmuch as I was looked at by her in the hermitage in the very presence of the sage, by turning back, making by the bright and blue lustre of her eyes the trees (therein) look as if possessing numbers of the flashing skins of antelopes suspended from their boughs. (2)

Vid. :—Friend, where is all that firmness of your mind gone ?

Hero :—Friend, surely I am firm of mind. For,

Have I not passed the nights bright (delightful) with moon-light ? Have I not smelt (inhaled the fragrance of) the blue lotus ? Have I not endured (stood the effect of) the evening breezes charged with the perfume of the full-blown Mālatt flowers ? And have I not heard (unafflicted) the hummings of bees in a lotus-pond, that you should unreservedly call me a coward among lovesick persons (or, wanting in firmness in my moments of mental anguish) ? (3)

Or rather, my friend has rightly spoken.

How can I call myself a man of fortitude, when, before you to-day, I, woman-hearted that I am, could not withstand even the flower-arrows (and those, too) shot by the bodiless one ? (4)

Vidū :—(*To himself*) By him, thus admitting the want of firmness on his part, has been betrayed the great

anguish of his mind. How shall I then divert him now? (*Aloud*) Friend, why is it that you have come here to-day having hastily served your parents?

Hero :—Friend, appropriate, indeed, is your question. To whom else, indeed, can I communicate this? To-day, indeed, as I know, I saw in a dream that very beloved, seated on the moonstone-slab (*pointing by the finger*) in this Sandal-house, reproaching me in her love-anger for something, and weeping. I, therefore, wish to pass the rest of the day in this very spot charming on account of my having enjoyed the company of the dear one there in my dream. Come, then; we shall go (there).

Vidū :—Come, come, your honour. (*Both move on*).

Maid :—(*Listening, hurriedly*) Princess, the sound of footsteps, I think, is heard.

Heroine :—(*In confusion, looking at herself*) Maid, one should not get a clue to the state of my heart by observing these my features; get up then; hidden by this red *asoka* tree we shall see who this is. (*Both act accordingly*).

Vidū :—O friend, here is the Sandal-house; let us enter.

(*Both show that they enter it*).

Hero :—(*Beholding*)

This Sandal-house, though furnished with a marble-slab, does not please me, being destitute of the moon-faced one, like the forepart of the night destitute of moon-light. (5)

Maid :—(*Observing*) Princess, good luck smiles upon you. This is the very person, the darling of your heart.

Heroine :—(*With joy and trepidation*) Maid, beholding him I cannot stand just here near him through extreme timidity. Perchance he might see me. Come, then; we shall go elsewhere. (*Setting her foot with tremor*) Maid, my left thigh trembles.

Maid :—(*Smiling*) O timid one, who will see you stationed even here? Surely you have forgotten this red *asoka* tree standing in front of you. Then let us sit here and wait. (*The two do accordingly*).

Vidū. :—(*Observing*) O friend, here is that marble-slab.

Hero :—(*Sighs with tears*).

Maid :—Princess, a conversation also is heard. So let us hear it attentively. (*Both listen*).

Vidū. :—(*Shaking by the hand*) Friend, I say, here is that marble-slab.

Hero :—You have well observed, my friend. (*Pointing with the hand*)

This is the very moonstone-slab whereon I saw my beloved sighing with heavy breathing, having rested her pale face on her tender left hand and weeping, as I delayed, with her lower lip quivering a little and the anger of her heart suppressed, betraying thereby the feeling of her mind. (6)

We shall therefore sit on this very moonstone-slab.

(*Both sit down*).

Heroine :—(*Reflecting*) Maid, who, again, can this be ?

Maid :—Princess, just as we are observing him unseen, so it may be that you too might have been seen by him.

Heroine :—This may be so. But then who is this beloved person, thinking of whom as angry with him through love, he is speaking ?

Maid :—Princess, do not entertain such doubts. Let us hear further.

Vidū. :—(*To himself*) He takes delight in this tale; well, then ; I will make him relate the same. (*Aloud*) O friend, what did you say to her, while thus weeping ?

Hero :—Friend, she was thus addressed—

The surface of the moonstone-slab, sprinkled over with the drops of tears, seems to ooze, as it were, at the rise of this moon of your face. (7)

Heroine :—(*In distemper*) Chaturikā, is there need to hear anything further ? Come, then, we shall go.

Maid :—(*Taking her by the hand*) Princess, say not so. My heart does not believe that he, who has seen you, will address another lady. Let us, therefore, await the end of the conversation.

Hero :—Friend, I will paint her on this slab and divert myself by looking at her, delineated in a picture. Gather then some pieces of red arsenic from this skirt of the mountain and bring them here.

Vidū :—As your honour desires me to do. (*Moves about, gathers the pieces and comes back*). Friend, you asked me to bring one kind of colour; but I have brought five colours of different kinds, easily to be obtained on this mountain. Your honour should draw the picture. (*He hands over the colours*).

Hero :—Friend, you did well. (*Takes the pieces and while painting experiences horripilation*). See, see, friend,

Even this outline, first beheld (as drawn in the picture), of the face of my beloved, with its lower lip having the beauty of an uninjured (ripened) *himba* fruit, and a festival to my eyes, gladdens me, like the digit of the moon when first seen (after the dark fortnight) possessing beauty by virtue of its disc not being clouded and giving delight to the eyes. (8)

Vidū :—(*Marking with admiration*) O friend, what! Such a form is painted even in the absence (when she is out of sight)! How wonderful!

Hero :—(*With a smile*) Friend,

My beloved is just present here, being placed before me by imagination; and I paint her looking at her repeatedly; if such is the fact where is (the room for) wonder in this case? (9)

Heroine :—O Chaturikā, we have, indeed, known the end of the tale. Come, then; let us see Mitrāvasu.

Maid :—(*Sorrowfully, to herself*) Oh! her words seem to indicate despair of life. (*Aloud*) Princess, I say, Manohārikā has already gone there; so perhaps master Mitrāvasu might come just here.

(*Enter Mitrāvasu*).

Mitrāvasu :—I was thus addressed by my father—“Child Mitrāvasu, prince Jimūtavāhana, on account of his stay in our vicinity, has been well observed by us and fixed upon as a worthy bridegroom. Let, therefore, princess Malayavati be offered to him in marriage.” I,

for myself, however, being entirely overpowered by my affection for her, have been experiencing quite a different state of feeling. For,

Since (on the one hand) he is the ornament of the royal race of the Vidyādhara, pre-eminently wise, esteemed by the good, matchless in beauty, rich in exploit, erudite, well-behaved and young ; and since (on the other hand) he would give up even his life through compassion, when intent on saving a living being, I feel both unbounded joy and sorrow when offering my sister in marriage to him. (10)

I heard that this Jīmūtavāhana was just here in the Sandalwood-house, lying close to the temple of Gaurī. Here is the Sandalwood-house. I will just enter it. (*He enters it).*

Vidu. :—(*Seeing him, in great confusion*) O friend, conceal this girl drawn in the picture with this plantain-leaf. Here is, indeed, Mitrāvasu, the heir-apparent of the Vidyādhara, who, coming here, might chance to see her.

Hero :—(*Conceals the painting with the plantain-leaf*).

Mitrā. :—(*Entering*) Prince, Mitrāvasu bows to you.

Hero :—(*Seeing him*) Mitrāvasu, welcome to you. Please sit down here.

Maid :—Princess, master Mitrāvasu has come.

*Heroin*e :—Girl, I am glad at it.

Hero :—Mitrāvasu, is Viśvāvasu, lord of the Siddhas, quite well ?

Mitrā. :—Father is quite well ; I have come to you at his direction.

Hero :—What does his honour say ?

*Heroin*e :—I will just hear my father's message.

Mitrā. :—Thus says my father—“I have a daughter, Malayavatī by name—the very life, as it were, of the whole race of the Siddha-sovereigns. Her I offer you in marriage : may she be accepted.”

Maid :—(*Smiling, in joy*) Princess, why do you not get angry now ?

Heroine :—(Smiling and hanging down her face in bashfulness) Maid, do not joke. Have you forgotten that his heart is attached to some one else ?

Hero :—(Aside) Friend, we are in a fix.

Vidū. :—(Aside) Oh ! I know that your heart does not delight in any one else than her. So say something or other and send him away.

Heroine :—(Wrathfully, to herself) Wretched man, who does not know this ?

Hero :—Mitrāvasu, who possibly will not desire such a laudable connexion with you ? But it is not possible to make the heart, attached to one object, turn to another. So I am not able to accept her.

Heroine :—(Faints).

Maid :—Take heart, take heart, Princess.

Vidū. :—Sir, this man, indeed, is in the power of others (his parents); so what is to be gained by persuading him ? Go to his parents and solicit them.

Mitrā. :—(To himself) It is well said by him. He (the Prince) does not transgress the words of his parents. His father, too, lives in this hermitage of Gaurī. So I will just go and make his father accept Malayavatī.

Heroine :—(Recovers).

Mitrāv. :—(Aloud) The Prince, rejecting us who have thus expressed our wish, alone knows much more (about this matter).

Heroine :—(Angrily) How is it that Mitrāvasu, lowered (insulted) by a refusal, is speaking to him again ?

(Exit MITRA'VASU).

Heroine :—(To herself, looking at herself with tears) What is the use of my still keeping up the body, soiled by the stain of ill-luck and suffering extreme misery ? I shall, therefore, hang myself from this *aśoka* tree here with this Atimukta creeper and destroy myself. I will say this then. *(Aloud, with a forced smile)* Maid, just see if Mitrāvasu has gone far or not, so that I, too, shall go away from here.

Maid :—As the Princess commands. (*Going a few steps, to herself*) I see that her heart is differently disposed (has a different intention from what she says). I will not go away then ; but staying here concealed, will see what she does.

Herione :—(*Looking in the quarters and taking the noose in the hand, with tears*) O Goddess Gaurî, if you have not shown your favour to me in this life, so do it that in my next life at least I should not be subjected to such misery. (*Casts the noose round her neck*).

Maid :—(*Seeing, in alarm*) Help, help ! Here is the Princess putting an end to her life by hanging herself up.

Hero :—(*Stepping forth in great haste*) Where is she, Oh, where ?

Maid :—Here, at the Asoka tree.

Hero :—(*Beholding, joyfully*) Oh, this is the very object of my heart's desire. (*Taking the HEROINE by the hand and casting away the creeper-noose*).

Do not, O foolish (or charming) one, do not, pray, do this rash deed ; take off this tender (lit. sprout-like) hand from the creeper; how can that hand of thine, which, I think, is not able even to pluck a blossom, hold up a noose for hanging you up ? (11)

Heroine :—(*With flurry*) Maid, but who is this ? (*Having well observed snatches away her hand in anger*) Oh, let go, let go my forehand. Who are you to prevent me ? How is it that you are to be solicited even in dying ?

Hero :—

I have caught this hand which cast a noose round your neck worthy of a necklace of pearls and which is thus guilty ; how can it be released ? (12)

Vidû :—(*Coming up to the MAID*) Madam, what is the cause of this lady's attempt to kill herself ?

Maid :—Why, this very dear friend of yours.

Hero :—I, the cause of her laying violent hands on herself ! I do not, indeed, understand this.

Vidû :—Lady, how do you mean ?

Maid :—(*Meaningly*) By your dear friend, strongly attached to some darling of his heart painted by him on the stone-slab, she was not accepted although offered by Mitrávasu; filled with despair at this, she attempted this.

Hero :—(*Joyfully, to himself*) How now, this same one is that Malayavatî, Viśvávasu's daughter! Or why, Whence can the disc of the moon appear, except from the ocean? Pity that I was misled a little.

Vidû. :—Madam, if so, then my friend is free from the charge. This lady, indeed, has been painted. Or, if you don't believe me, go yourself and look (at the painting) on the slab.

Heroine :—(*Gazing on the Hero with joy and bashfulness, draws away her hand*).

Hero :—(*Smilingly*) I won't let it go so long as you do not see the beloved of my heart painted on the slab.

(*All enter the Sandal-House*).

Vidû. :—(*Removing the plantain-leaf*) Lady, behold, behold this, his beloved person.

Heroine :—(*Observing it, aside with a smile*) Chaturikâ, I seem to be painted.

Maid :—(*Observing carefully the figure of the picture and the Heroine*) Why do you say that you seem to be drawn. So (perfect) is the likeness that it cannot be made out whether it is the reflection of your ladyship transferred into the slab, or yourself drawn in a picture.

Heroine :—Maid, I am proved to be wicked (un-generous towards him) by him showing myself represented in the picture.

Vidû. :—O Sir, your love-marriage has now been concluded. Let go, therefore, her hand. Here, indeed, is some woman coming in great haste.

Hero :—(*Smiling, gently lets off the Heroine*).

(*Enter a Maid*).

Maid :—(*Approaching hastily in great joy*) Princess, you are to be congratulated. You have been accepted by the parents of Prince Jimûtavâhana.

Vidû. :—(*Dancing*) Hurrah! Bless me! The wishes of my dear friend are fulfilled; or, no; of your ladyship,

Malayavati ; or rather, not of these, (*jesticulating dining*) of me alone, a Brāhmaṇa.

Maid :—(*Addressing the Heroine*) I have been ordered by the Prince Royal, Mitrāvasu, thus—“ This very day will take place the auspicious rite of the festive marriage-ceremony of Malayavati. Go, therefore, and bring her quickly ”. So let us go.

Vidū :—Ah, so you are going with her, you knavish girl; is my friend then to stay just here ?

Maid :—(*Smiling*) Blockhead, do not be impatient. You, too, may look upon the bathing materials as just sent to you.

Heroine :—(*Exit with her attendants, looking at the Hero with love and bashfulness*).

(*Behind the curtains, a bard*).

Imparting to this Malaya a splendour like that of Meru by the shower of scented (yellowish) powder and at once giving to the morning the beauty of the evening sunshine by means of the powder of red lead (scattered about), the Siddha people announce, by means of the loud songs of their fair ones, charming on account of the jinglings of their foot-ornaments, sounding as they move about (lit. from their moving feet), the time of your bathing for the marriage-ceremony, that you may be ready for it (or, that you may attain your object). (13)

Vidū :—(*Listening*) Friend, thank God, the bathing materials are arrived.

Hero :—(*With joy*) If so, then why should we tarry here ? Come, then. We both shall bow to my father and go to the bathing-place.

Of a few meritorious persons only, I think, takes place the union which is brought about by mutual love—persons who are on an equality with each other as regards beauty, affection, family and age. (14)

(*Exeunt omnes*)

END OF ACT II.

ACT III.

(Enter *Vita*, intoxicated, in a motley and disordered dress, and with a drinking cup in his hand, and *Cheṭa*, with the liquor-pot placed on his shoulder).

Vita :—(*Gleefully*)

He who incessantly drinks wine and he who brings about a man's union with his beloved;—these two, respectively, *viz.*, *Baladeva* (*Balaráma*) and *Kámadeva* (the god of love), I consider as gods. (1)

(Reeling) Blessed (lit. fruitful) is the life of me, *Sekharaka*,

On whose bosom his beloved, in whose mouth liquor scented with the blue lotus, and on whose head a wreath of flowers, almost always rest. (2)

(Stumbling) Oh! Who is pushing me? (With joy) Surely *Navamáliká* is playing a joke upon me.

Cheṭa :—Master, *Navamáliká* has not yet come.

Vita :—(*Angrily*) The auspicious nuptial ceremony of *Malayavatī* took place just in the first watch of the night. Why then does she not come even though it is dawn now? (Reflecting, with joy) Or rather, on this festive occasion of *Malayavatī*'s wedding, this day, the whole bulk of the *Vidyádhara*s, I think, have been enjoying along with their beloveds, the pleasure of drinking wine in the *Kusumákara* garden; and there *Navamáliká* must have been waiting for me. So I, too, will go just there. For, what is *Sekharaka* (*also*, a wreath) like, without *Navamáliká* (jasmine)? (Walks falteringly).

Cheṭa :—This way, this way, master. Here is the *Kusumákara* garden. Master may enter it.

(Both gesticulate entering).

(Enter *Vidúshaka* with a pair of garments placed on his shoulder).

Vidúshaka :—I heard that my dear friend was to go to the *Kusumákara* garden to-day. Thither then I will just go. (Walking on and observing) Here is the *Kusumákara* garden. I will enter it. (Entering and representing

molestation by bees) Ah, why do these wicked bees assail me alone? (*Smelling his person*) Well, I know it. That I, as the dear friend of their son-in-law, was besmeared, with great respect, with sweet-smelling unguents and a wreath of Santānaka flowers fastened on my head, by the kinsmen of Malayavatī—it is this extreme regard (shown to me), indeed, that has become the source of this misfortune (annoyance). What then shall I do in this case? Or rather, I will put on the guise of a woman with this very pair of red garments obtained from Malayavatī and veiling myself with the upper garment, go forth. I will just see what these bastard sons of bees can do to me. (*Does accordingly*).

Vita :—(*Observing rejoicingly*) O Chēṭa! (*Pointing with the finger, laughing*) Here, to be sure, is Navamálikā, who, seeing me and being angry that I come late, is going in another way, having covered herself with a veil. I will embrace her (lit. take her by the neck) and propitiate her. (*Advancing with haste and clasping Vidūshaka by the neck, wishes to offer tamhūla (the chewed betel-leaf roll) into his mouth*).

Vidū. :—(*Showing that he smelt wine*) Away, fellow, away! How now, escaped from one class of Madhukaras (bees) have I fallen into the hands of another kind of wicked Madhukara (a drunkard)!

Vita :—How is it that she has turned her face away in anger? Well, I shall fall at her feet and conciliate her. (*Bowing and placing Vidūshaka's feet on his head*) Be pleased, Navamálikā, be pleased.

(*Enter Maid*).

Maid :—I am ordered by the mother of Princess Malayavatī, thus—“ Girl Navamálikā, go to the Kusumákara garden and tell the garden-keeper Pallavikā—Decorate with special care the Tamāla avenue; our son-in-law is to go there with Malayavatī.” And I have communicated the order to Pallavikā. I will then, in the first place, seek my dear friend Šekharaka, who must be feeling uneasy on account of my separation from him during the night. (*Looking forth*) Here is Šekharaka.

(*Angrily*) How is it that he is trying to win the favour of some other woman? Standing here, then, I shall find out who she is.

Vita :—He, who, in his pride (lit. the proud one), does not know how to bow down even to Hari, Hara and Brahman, that Šekharaka, () Navamáliká, falls at your feet. (3)

Vidú. :—Son of a whore, you drunken fellow, whence can there be Navamáliká here?

Maid :—(*Observing with a smile*) Ah! Šekharaka, who is beside himself with liquor, is propitiating the revered A'treya, mistaking him for me! Then feigning anger I will make fun of both.

Cheṭa :—(*Seeing NAVAMA'LIKA', seizing him by the hand and shaking him*) Master, let go, let go, her. This is not Navamáliká. She (Navamáliká), however, looking with eyes red with anger, is coming just hitherwards.

Maid :—(*Advancing*) Šekharaka, who is this woman whom you are conciliating?

Vidú :—(*Removing the veil*) It is I, an unlucky woman's son.

Vita :—(*Observing VIDU'SHAKA and rising in anger*) Thou brown monkey, thou also playest a joke upon me, Šekharaka? O Cheṭa, seize him, while I conciliate Navamáliká.

Cheṭa :—As the master commands.

Vita :—(*Leaves off VIDU'SHAKA and falls at NAVAMA'LIKA's feet*). Be pleased, Navamáliká, be pleased.

Vidú :—(*To himself*) This is, indeed, the time to get off. (*Wishes to run away*).

Cheṭa :—(*Catches hold of VIDU'SHAKA by his sacred thread, which breaks*) Where can you run to, you brown monkey? (*He binds him by his upper garment at the neck, and pulls him*).

Vidú . :—Lady Navamáliká, be pleased, and release me.

Maid :—(*Smiling*) If you will place your head on the ground and bow at my feet, I shall set you free.

Vidū. :—(*Angrily, with tremor*) Ho, am I, the friend of the King of the Gandharvas and a Brāhmaṇa, to bow at a whore's feet?

Maid :—(*Threatening with her finger and smiling*) I shall make you bow presently. Šekharaka, rise; I am pleased with you. (*Clasps him at the neck*) But here you have insulted this dear friend of the son-in-law and a Brāhmaṇa. On hearing this, master Mitrāvasu might perhaps get angry. So honour him with respect.

Vita :—As Navamālikā desires. (*Embracing Vidūshaka by the neck*) Sir, because you are a relative (by marriage) I jested with you. (*Shaking his head*) Is Šekharaka really a drunken child?

Vidū. :—No, no.

Vita :—Enough of joking then. (*Rolling his upper garment into a circle offers it to Vidū. for a seat*) May our kinsman sit on this.

Vidū. :—Thank God ; he seems to be free from the effects of intoxication. (*Sits down*).

Vita :—Navamālikā, you, too, sit by him, so that I will pay my respects to both of you.

Cheṭa :—(*Smiles and sits down.*)

Vita :—O Cheṭa, fill up fully this bowl with liquor.

Cheṭa :—(*Gesticulates filling the bowl*).

Vita :—(*Takes off some flowers from the wreath on his head, puts them into the bowl and kneeling before Navamālikā, offers it to her*) Navamālikā, sip this and present it to him.

Maid :—(*Smiling*) As Šekharaka says. (*Does accordingly*).

Vita :—(*Presenting the bowl to Vidūshaka*) The flavour of this is enhanced by its contact with Navamālikā's mouth, and has not been tasted before by any one except Šekharaka ; so drink this. What further respect can I show to you ?

Vidū. :—(*With a smile of embarrassment*) Šekharaka, I am, as you know, a Brāhmaṇa.

Vita :—If you are a Brāhmaṇa, where is your sacred thread ?

Vidū. :—(*Not finding the sacred thread on his person*) That was snapped while being pulled off by this Cheta.

Maid :—(*Smiling*) If so, then at least repeat some words from the Veda.

Vidū. :—Lady, my Vedic words have been held up by the smell of the liquor. Or rather, why dispute with you? Here this Brāhmaṇa falls at your feet. (*Wishes to fall at her feet*).

Maid :—(*Preventing him by her hands*) Let not, let not, the revered one do so. (*To Śekharaka*) Śekharaka, this one is really a Brāhmaṇa. (*Falling at Vidūshaka's feet*). Revered one, you should not be angry. It was a joke that I thus played upon you, as is proper (allowable) in the case of a relative.

Vita :—I, too, will propitiate him. (*Falling at his feet*) Your honour should forgive me for the offence I gave you under the influence of liquor, which being lone I shall go to the drinking booth with Navamālikā.

Vidū. :—I have forgiven everything. You may go. I too shall wait on my dear friend.

Vita :—Revered one, so we shall do.

(*Exeunt Vita with Navamālikā and Cheta*).

Vidū. :—By good luck the Brāhmaṇa has escaped an untimely death. I, too, polluted by contact with the drunken fellow, will bathe in this tank and see my friend. (*Does so; then looking towards the curtains*) Here, indeed, is my dear friend coming in this very direction, taking by the hand Malayavati, the beauty of choice-marriage incarnate, as it were. I shall, therefore, go and attend by his side.

(*Enter the Hero decked with his nuptial dress, and Malayavati, and retinue according to rank*).

Hero :—(*Surveying Malayavati*)

When looked at she casts down her eyes; when addressed she gives no reply; on the bed she lies with her face turned away; when embraced forcibly (against her will) she trembles; and when her friends depart from the bed-chamber, she tries just to go away; (thus) by her very perversity my newly-married wife delights me all the more to-day. (4)

(*Looking at Malayavati*) My darling Malayavati,

Since I observed the vow of silence giving a reply (to a question) with the sound *hum*; heated the body with the rays of the moon having the burning heat of the wild fire; and practised contemplation for many days and nights with a mind not devoted to anything else;—it is the fruit, O dear one, of that penance (which I thus underwent), that I now behold this face. (5)

Heroine :—(*Aside*) Chaturikā, girl, he is not only handsome to look at, but knows also how to speak agreeably (flatteringly).

Maid :—O you who take (lit. speak out) the opposite view, this is all truth; what is flattering in this?

Hero :—Chaturikā, lead the way to the Kusumākara garden.

Maid :—This way, this way, my lord.

Hero :—(*While walking, to the Heroine*) With gentle, gentle steps your ladyship should walk. For,

The weight of your breasts itself is sufficient to weary your waist; what to say then of the additional (lying over them) necklace of pearls? Your pair of thighs groans under the weight of your hips, why say then that it will do so with this gold belt (worn over them); your two feet have not the strength to bear your two thighs; how can they bear the two (additional) anklets? You are sufficiently adorned with your limbs: why do you wear ornaments that cause you fatigue (only)? (6)

Maid :—Here is the Kusumākara garden; my lord may enter.

(*Enter all*).

Hero :—(*Looking around*) O the enchanting beauty of the Kusumākara garden! For,

The juice exuding from the sandal trees cools the paved grounds of the bower of creepers; on hearing the loud sound of the fountains the peacock is dancing in response to it; and this stream of water here, ejected by the fountains, and reddish-brown by the pollen of flowers wantonly shaken by the flood of water suddenly rushing forth, is rapidly flowing, filling the basins of trees. (7)

Moreover,

These bees, making their drinking grounds, the bowers of creepers, resound with their songs, appearing to be smeared with fragrant dust owing to (being covered with) the pollen of flowers, and drinking to their fill the floral juice in the company of their males, seem all round to be enjoying the drinking-festival. (8)

Vidū. :—(*Approaching*) Victory to your Honour ! My blessing to your ladyship !

Hero :—Friend, you have come after a long time.

Vidū. :—Friend, I started to come quite quickly. But I was delayed all this while as I wandered about, led by the curiosity to see the drinking parties of the Siddhas and the Vidyādhara gathered together at the great festival of this auspicious marriage-ceremony. So my dear friend, too, should enjoy this sight.

Hero :—Yes, just as you say. (*Looking all round*) Friend, behold, behold.

With their bodies smeared with the paste of Harichandana, wearing garlands of Santānaka flowers and having their bright (or white) garlands variegated owing to their contact with the rays of their ornaments made of rubies, these Vidyādhara along with the Siddhas, mixing together, are drinking wine left after it is drunk by their beloveds in the shades of the sandal trees. (9)

Come then, we too shall go to the Tamāla-avenue.

(*All walk on*).

Vidū. :—Here is the Tamāla-avenue. This face of your ladyship appears to be languid by the autumnal heat. So your ladyship should sit here on this crystal-slab.

Hero :—You have well observed.

Having surpassed the moon by the splendour of its cheeks, this face of my beloved, now glowing with heat, is surely trying to surpass a lotus tinged red with sunshine. (10)

(*Taking Malayavati by the hand*) Dear one, let us sit here. (*All sit down*).

Hero :—(*Raising up the Heroine's face and gazing at it*) Dear, in vain were you put to this trouble by us led by the curiosity to see the Kusumākara garden. For,

This your face is the Nandana garden itself—bristling with the creepers of the eyebrows and having the tender foliage in the form of your red lips ; any other garden (such as this) is but a wilderness. (11)

Maid :—(*Smilingly, addressing the Vidūshaka*) Did you hear how the Princess was described ?

Vidū. :—Chaturikā, don't you be thus proud. Even in our midst there do exist persons worthy of sight (and deserving to be thus described). It is only through jealousy that nobody describes them.

Maid :—(*With a smile*) Revered Sir, I will describe (paint) you.

Vidū. :—(*Exultingly*) Oh, new life has been infused into me. Let your ladyship do me the favour then, so that this (my friend) will not say any more—"Oh, you look like a brown monkey of this sort or that."

Maid :—Sir, you appeared beautiful when I saw you sleeping with eyes closed owing to your wakefulness during the marriage-ceremony. So resume the same posture and I will describe (paint) you.

Vidū. :—(*Does accordingly*).

Maid :—(*To herself*) While he remains with eyes closed I shall blacken his face with the juice of the Tamāla leaves resembling the indigo dye. (*She rises and represents taking tamāla leaves and squeezing them*).

(*The Hero and the Heroine look at the Vidūshaka*).

Hero :—Friend, you are indeed fortunate, since, while we are here, you alone are to be described (painted).

Maid :—(*Darkens the face of Vidūshaka with the Tamāla juice*).

Heroine :—(*Smiles on looking at the face of Vidūshaka*).

Hero :—(*Looking at the Heroine's face*) Here is seen the flower of a smile springing upon the tender leaf of your lower lip ; but the fruit (thereof) O lovely-eyed one, is seen elsewhere, on the eyes of me beholding it (the smile). (12)

Vidū. :—Churlish girl, what is this that you have done ?

Maid :—Why, you have just got the colouring.

Vidū :—(*Wiping his face with the hand, looking at the hand and angrily raising his stick*) Ah base-born girl, this is, indeed, the royal house. So what shall I do to you? (*Turning to the Hero*) Oh, in your presence I have been thus disfigured (or, insulted) by this bastardly girl. So why should I stay here? I will go elsewhere. (*Departs*).

Maid :—The revered A'treya seems to be really angry with me. I will then follow him and appease him. (*Wishes to go*).

Heroine :—Maid Chaturikā, how do you leave me alone and go away?

Maid :—(*Looking at the Hero, with a smile*) May you be thus alone long! (*Exit*).

Hero :—(*Looking at the Heroine's face*) O charming one, this face of thine is really like a lotus bearing a red flush, being touched by the rays of the sun and displaying filaments in the shape of the shooting rays of the teeth; but why is the bee, drinking the honey herein, not seen?

Heroine :—(*Smiles and turns away her face*). (13)

Hero :—(*Repeats the same*).

(Enter Maid with a toss of the curtain).

Maid :—(*Advancing hastily*) Here is master Mitrāvasu, come to see the Prince on some business.

Hero :—My dear, go to your residence. I, too, will immediately follow you after having seen Mitrāvasu.

Heroine :—(*Exit with the Maid*).

(Enter Mitrāvasu).

Mitrāvasu :—While I have not yet slain the enemy, with what grace, shall I, shameless one, tell Jimūtavāhana that his kingdom is seized by his enemy? (14)

Still it is not proper to go without having informed him; so I will apprise him (of my intention) and go. (*He advances*).

Hero :—(*Seeing Mitrāvasu*) Mitrāvasu, please sit here.

Mitrāvasu :—(*Sits down*).

Hero :—(*Observing*) Mitrāvasu, you appear to be excited.

Mitrāvasu :—What need of excitement, against that wretch of Mataṅga?

Hero :—What has Mataṅga done ?

Mitrā. :—He has seized your kingdom, I hear, only to court his own destruction.

Hero :—(*Rejoicingly, to himself*) Would that this were true !

Mitrā. :—The Prince should, therefore, give the order for his extirpation. Why waste words ? —

On receiving your order these Siddhas will have at once gone forth for battle, imparting a darkish hue to the day and shutting out the rays of the sun, as in the rainy season, by their aerial cars moving on all sides and passing through all the avenues of the sky, and your kingdom as won back forthwith, with all the tributary princes bowing to you (humbled) through the fear inspired (in them) by the destruction of the rebellious foe. (15)

Or rather, where is the need for the army-corps ? —

Look upon that cursed Mataṅga as slain in a fight at close quarters by me, bright with the meshwork of the rays of my sword drawn in a fury, even though alone, as is a lordly (huge) elephant with a sudden sally by a lion, formidable on account of his huge mane resembling the mass of rays of a sword &c. (or, huge mane and the rays of his swords-like nails suddenly thrust forth). (16)

Hero :—(*Stopping the cavities of his ears, to himself*) Alas ! Very cruelly spoken ; or, let it be thus— (*Aloud*) Mitrāvasu, of what significance is this (in your case) ?

Exploits far greater than this it is possible for you, possessed of mighty arms, to accomplish. But

How will he, who through pity will assuredly give, unsolicited, even his body for another, consent to the cruelty of the slaughter of living beings ? (17)

Moreover, excepting pain I regard nothing else at all as an enemy. So if you desire to do me a favour, then pity this poor fellow who has become a slave to *klesa* (desire causing pain).

Mitrâvasu :—(*Laughing, with resentment*) How should pity be not shown to such a benefactor of ours and one so grateful !

Hero :—(*To himself*) It is not at all possible to dissuade this fellow, whose mind is overpowered by fresh anger. Let it be thus then. (*Aloud*) Mitrâvasu, rise ; let us enter the inside of the palace. I will enlighten you on the subject just there. The day has drawn to its close now. And,

This sun, who ever removes from the lotus-bud its contact with the seal of sleep set thereon (*i. e.*, opens the lotus-buds); who gives pleasure to the whole universe by his *karas* (rays, hands) intent on doing the sole duty of *ásápûra* (filling up the quarters—fulfilling the desires of men), and who is now seen by the Siddhas with their mouths resounding with uninterrupted praises, is all paise-worthy, though about to set ;—he whose toil is solely for the good of others. (18)

(*Exeunt omnes*)

END OF ACT III.

ACT IV.

(Enter Chamberlain with a pair of red garments,
and a Door-keeper).

Chamb. :—

Attending to the affairs connected with the inner apartments, and avoiding stumbling at every step, I, who am now led by (have to support myself on) a stick, being overpowered by old age, imitate in all his actions a King, who, following the science of Government, regulates the internal affairs of the cities and avoids errors of policy at every step. (1)

Door-keeper :—Revered Vasubhadra, where are you going to ?

Chamb. :—I have been ordered by the Queen, the mother of Mitrâvasu, thus—“ Chamberlain, you should be taking red clothes to Malayavatî and my son-in-law, for a period of ten days ”. Now Princess Malayavatî is at her father-in-law’s house. And I hear that

Jīmūtavāhana has gone to-day, accompanied by the heir-apparent, Mitrāvasu, to see the sea-coast. So I do not know whether to go to the Princess or to the son-in-law.

Door-keeper :—It will be better (for you) to go to the Princess. For, very likely the son-in-law also might have returned there by this time.

Chamb. :—Sunanda, you have counselled well. But then, where are you going ?

Door-keeper :—I, too, have been ordered by the great king Viśvāvasu, in the words—Sunanda, go you and say to Mitrāvasu—“On the occasion of the Dipāvali festival some present must be given to Malayavati and to our son-in-law, appropriate to the festival. Come, then, and make choice of it.” So you may go to the Princess. I, too, will go to call (lit. bring) Yuvarāja Mitrāvasu.

(*Exeunt Both*).

END OF THE VISHKAMBHAKA.

(Enter Jīmūtavāhana and Mitrāvasu).

Hero :—

A grassy plot serves as a bed ; a pure stone-slab is the seat ; underneath the trees there is an abode ; the cool water of the rivulets forms the drink ; the roots form the food and the deer are the companions :—in a forest where all objects of enjoyment are thus obtained without being sought, there is one drawback, *rīc.*, that one has to stay in it where a suppliant is difficult to be found, uselessly, being unable to accomplish another's object (to do good to others). (2)

Mitrā. :—Prince, make haste, make hasté ; it is time for the flood-tide to set in.

Hero :—(*Hearing*) Rightly observed.

Since there arises a loud noise overpowering the power of hearing, swollen with the continuous violent splashing (of the water) by the huge sea-elephants emerging from it (water), and making all the interiors of the mountain-caverns reverberate, very probably it is the surging tide that is coming up, white with countless conch-shells floating therein. 3)

Mitrā. :—Why, it has already come up. Behold—

With its water scented with the eructations of the sea-elephants and sharks that have eaten the leaves of the clove-trees, the tide shines, tinged with the lustre of the gems (cast about). (4)

Come then ; leaving the tide-way, we shall walk along the path by the side of the table-land.

(*Both walk on and see*)

Hero :—Mitrāvash, look, look ! Covered by the veils of clouds white on account of autumn, these peaks of the Malaya mountain possess the beauty of the summits of the Himālayas.

Mitrā. :—Prince, these are not the peaks of the Malaya mountain. These, indeed, are the heaps of the bones of the serpents.

Hero :—(*With sorrow*) Alas ! What, then, were these wholesale deaths due to ?

Mitrā. :—Prince, these are not at all (the results of) wholesale deaths. Hear, how this happened. In days of yore, it is said, Garuda (the son of Vīmatā) used to devour serpents day after day, forcibly lifting them up from the nether world, having tossed up the entire bulk of the water of the ocean by the wind of his wings.

Hero :—(*With horror*) Alas ! It was an execrable deed that he did. What then ?

Mitrā. :—Then Garuda was addressed by Vāsuki, the King of serpents, apprehensive of the destruction of the whole Nāga race.

Hero :—(*Eagerly*) What ? Did he say “ Eat me first ” ?

Mitrā. :—No, no ; not that.

Hero :—What else then ?

Mitrā. :—He said this—“O Garutman, through the fear of your onset, the embryos of the Nāga-women drop off in thousands. And young serpents also perish. Thus our progeny is destroyed ; and your own object too will be defeated. So to fulfil the object for which you dash down upon the nether world I will send one serpent every day to you, who will stay on the sea-shore (for that purpose).”

Hero :—Pity, that the Serpent-King should have thus protected the serpents !

Out of his two thousand tongues was there not even one such by which he could say—Here do I offer myself up to the enemy of the serpents for saving the serpents ? (5)

What then ?

Mitrā :—That was agreed to by the King of birds.

These are the heaps of bones resembling (peaks of) the snowy mountain, of those lordly (huge) serpents whom the King of birds, having entered into this agreement, eats here, one per day—heaps which have attained, are attaining, and will yet attain, great growth as days pass on. (6)

Hero :—O wonder !

How persons under infatuation commit sins for the sake of even this cursed body, the abode of all impurities, thankless and perishing ! (7)

How is it that this misery (or slaughter) of the Nāgas is endless ! (To himself) Would that I should be able to save the life of one serpent at least by offering up my body !

(Enter the Door-keeper).

Door-keeper :—I have ascended the summit of the mountain. I will then find out Mitrāvasu. (Walking forth) Here is Mitrāvasu near the son-in-law. (Advancing and bowing) Victory to the Princes !

Mitrā :—Sunanda, what brings you here ?

Door-keeper :—(Tells in the ear).

Mitrā :—Prince, father has called me away.

Hero :—You may go.

Mitrā :—The Prince too should not loiter, through curiosity, in this region fraught with many dangers. (Exit with the Door-keeper).

Hero :—I too will descend from the mountain-peak and take a view of the sea-shore. (Walks down).

(Behind the scenes)

Ah my poor boy, S'āṅkhachūḍa ! How am I to see you to-day being slaughtered ?

Hero :—(Hearing) Oh ! it seems to be the cry of distress of some woman. I shall then just approach

and make it clear who she is and whence her fear.
(*Walks on*).

(Enter S'āṅkhachūḍa, followed by his old Mother in tears and a Servant with a pair of clothes concealed).

Old Woman :—Ah my son, S'āṅkhachūḍa, how can I look at you to-day while being killed ?

(*Taking hold of his chin*) Deprived of the moon of this face the nether world will be darkened.

S'āṅkha. :—Mother, why do you pain me and yourself sorely by yielding so very much to sorrow ?

Old Woman :—(*Surveying him long and touching the limbs of her son*) Alas, my darling ! How will Garuda have the cruelty of heart to feast upon this tender body that has not seen (been exposed to) the rays of the sun ?

(Embraces him at the neck and weeps).

S'āṅkh. :—Mother, away with lamentation. Lo, When transitoriness first clasps (takes possession of) a being that is born, and then the mother like a nurse, where is the room for sorrow ? (8) (*Wishes to go*).

Old Woman :—Dear child, wait only for a short while so that I shall gaze at your face.

Servant :—Come, Prince Sāṅkhachūḍa. What have you to do with your prattling mother ? Infatuated by her love for son, she does not know (remember) the duty to the king.

S'āṅkha. :—Here I come.

Servant :—I have verily brought him to the rock of slaughter. I will now give him the pair of red garments, the sign of a victim and show him the slaughter-stone.

Hero :—(*Seeing*) Ah, this is the woman. (*Seeing Sāṅkhachūḍa*) Certainly this must be her son for whom she has been wailing. (*Casting a glance around*) I do not, indeed, see any cause of fear to her. Shall I advance and ask her what the occasion of her fear is ? Or rather, here is a conversation already commenced. Perhaps it might be clear from it. I shall in the meanwhile hear it, concealed by the trees. (*Does accordingly*).

Servant :—(*With tears and with hands folded*) Prince, S'aṅkhachūḍa, you are addressed these cruel words, as it is the king's order.

S'aṅkha. :—Good man, speak out.

Servant :—Vásuki, lord of the nether world, commands you—

S'aṅkha. :—(*Placing his folded hands across his brow, respectfully*) What does his Majesty order?

Servant :—Put on this pair of red garments and mount the rock of slaughter; so that Garuḍa will seize you, marked out by the sign of the red garments and make you his meal.

Hero :—Pity! This is the poor soul, abandoned by Vásuki and offered as prey to Garutmat.

Servant :—S'aṅkhachūḍa, take these. (*Hands over the pair of garments*).

S'aṅkha. :—(*Eagerly*) Bring them to me. (*Taking them*) I have borne on my head the royal command.

Old woman :—(*Seeing the two clothes in her son's hands and beating her bosom*) Alas, chib! This comes upon me as the fall of the thunderbolt. (*Fall's down in a swoon*).

Servant :—The time of Garuḍa's arrival is at hand. So I shall quickly depart. (*Exit*).

S'aṅkha :—Mother, take heart, take heart.

Old woman :—(*Recovering, with tears*) Alas, my child! Ah my boy! O you obtained with hundreds of desires! O you full of devotion! O ocean of modesty! When shall I behold again this your face which resembles the full moon? (*Embraces him by the neck and weeps*.)

Hero :—(*With tears*) O the cruelty of Garuḍa! Moreover,

Methinks not only the beak but also the heart of the King of birds is made of adamant—of him, who will be eating, setting aside all compassion, this child, standing near his mother, who is bewildered, who is constantly shedding a stream of tears after having lamented very much, and who is piteously casting a glance in all directions, saying. “Who will be your saviour, my son?” (9)

S'āṅkha. :—(Fearing the bursting of his mother's heart through the excess of grief, to his Mother).

Those good men have ceased to exist, by whom, extremely compassionate, the request of supplicants was never refused (lit. rendered fruitless), by whom, being given to (acts of) mercy, their own interest was never reckoned above that of others, and whose minds were always pained at the misery of others. So check this outburst of tears, mother; before whom can you cry ? (10)

(*Wiping off his mother's tears with his own hand*).
Mother, why are you grieved ? Take courage, take courage.

Old woman :—Dear son, how can I take courage ? (Can I do it) because you were excused from going by Vāsuki, the Lord of serpents, his compassion being roused at the thought that you were an only son ? Ah, wicked Destroyer, how could you, who are hard-hearted, think of my son only, from the midst of an extensive world of mortals ? I am ruined in every way, luckless that I am ! (*Swoons again*).

Hero :—(*Pitifully*).

What is the use of my body if I do not save him, who is in distress, whose life has nearly passed away and who is cast off by his relatives ? (11)

I will approach then.

S'āṅkha . :—Mother, take consolation.

Old woman :—Ah my son, Śāṅkhachūḍa, consolation is difficult for me now. When you have been abandoned by Vāsuki, the protector of the serpent-world, himself, who else will save you ?

Hero :—(*Hastily going forward*) Why, I, I will.

Old woman :—(*Covering her son, in great confusion, with her upper garment, mistaking him for Garuḍa, and approaching the Hero*) Son of Vinatā, eat me up. I have been designed as food for you to-day by the King of serpents.

Hero :—(*With tears*) O her affection for her son !

On seeing her affliction of this kind, on account of her affection for her son, I think even the Enemy of serpents, cruel-hearted as he is, will show pity. (12)

S'āṅkha . :—Mother, away, away with fear. This is not, indeed, the foe of serpents. See,

Where is (what great difference there is between) Garuda, whose fierce beak is smeared with streaks of blood gushing forth as it splits open the brains of huge serpents, and where this gentle-looking saintly person whose form and disposition are in keeping with his goodness (or virtue). (13)

Old woman :—Son, seized by the fear of your death I see the whole world of the living as of the form of Garuda.

Hero :—Mother, do not be afraid. I say, I am a Vidyâthara, come here solely for the purpose of saving your son. So take courage.

Old woman :—(*With joy*) Son, repeat these words again and again.

Hero :—What is the use of repeating them again and again? I will prove them by actual deed.

Old woman :—(*Folding her hands on the head*) Dear son, may you live long!

Hero :—Hand over to me, O mother, those marks of a victim, covered with which I shall offer my body to the son of Vinatâ for being made a meal of, in order to save the life of your son. (14)

Old woman :—(*Stopping the cavities of her ears*) May the evil be averted! Child, you too are a son to me, just like (*lit. without any difference from*) S'âṅkhachûda; or even superior to S'âṅkhachûda, since you thus wish to save my son, who is abandoned by his relatives, by offering your body.

S'âṅkha. :—(*Sorrowfully*) O the action of this magnanimous person, so opposed to the practice of the world! For,

This good man is going to abandon for another, through pity, as though it were mere straw, that very life, to save which Viśvâmitra, in olden days, ate (was ready to eat), like a Chandâla, the flesh of a dog; for the sake of which Gautama killed Nâdîjaṅgha, who had laid him under obligations, and for which this son of Kaśyapa, Garuda, eats serpents every day. (15)

(*Addressing the Hero*) O Magnanimous one, you have shown your kindness to me, sincere (*lit. guiltless*),

by reason of your resolve to give up your life for me. Away then with persistence in this. See,

Insignificant creatures like myself are born and die (without number); but where (how rare) is the birth of persons of your type who are ready (lit. have girt up their loins) to do good to others ? (16)

So why persist in this ? Give up this your resolve.

Hero :—(Taking S'āṅkhachūḍa by the hand) Prince S'āṅkhachūḍa, it does not behove you to (please, do not) put an obstacle in the way of my desire to do good to others, an opportunity for which has been obtained after a long time. Do not hesitate then. Hand over to me that mark of victims.

*S'āṅkha. :—*O noble one, foremost of those that seek adventures, why this vain trouble ? Never, indeed, can S'āṅkhachūḍa blacken (bring a stigma on) the race of S'āṅkhapāla, white (spotless or pure) like a conch. If on the other hand, I deserve pity at your hands, then think of some remedy by which this my mother afflicted by my calamity, will not give up her life.

*Hero :—*What is there to be thought of? The remedy has been already devised ; and that is in your power.

*S'āṅkha. :—*What sort of remedy ?

Hero :—

If you wish her (your mother) to live who dies when you die, but lives if you live, then save yourself at the cost of my life. (17)

This is just the remedy. Give me quickly then that mark of a victim. I will just cover myself with it and mount the rock of slaughter. You, too, return from this region placing your mother in the front. Seeing the place of slaughter near at hand she might perhaps abandon her life owing to the timidity natural to womanhood. Don't you mark this vast cemetery packed with numerous skeletons of serpents that have met their death here? For,

In this (cemetery), where dense darkness is given rise to by vultures, flapping the pairs of their wings and having their greediness increased for devouring the pieces

of raw flesh that are dropped down, cut by the end of the beak (of Garuda) moved about—(or, dropping down, cut by their beaks actively moved about), the rows of the flames of fire ejected from the mouths of the female jackals, as they fall with a ‘*chhim*’ sound into the stream of blood stinking of the abundant marrow constantly flowing therein, are sounding.¹ (18)

S'ankha. :—How can I not see it ?

This cemetery on which the King of birds has fixed his liking (or which has produced a liking for itself in the mind of &c.), as it is furnished, every day, with a snake forming his food and which has in it (scattered about) bones and halves of skulls white like the moon, is like the body of S'iva, which, on no day, is void of (is always adorned with) a snake serving as a necklace, on which Ganapati has centred his affection, and which has on the crescent of the moon, white bones and skulls (or bones and skulls bright with the rays of the moon). (19)

Go, then. What is the use of the conciliatory speeches advanced ? Verily the time for Garuda's arrival has approached. (*Falling on his knees before his Mother and placing his folded hands on the head*) Mother, you too go back now.

In whatever class of beings I may have to be born, in that may you yourself, so loving to your son, become my mother. (20)

(*Falls at her feet*)

Old woman :—(*With tears, to herself*) Alas, how are these to be his last words ! (*Aloud*) Dear son, my legs will not, indeed, move to any other place leaving you. So I too will die just with you.

S'ankha. :—(*Rising*) I shall just go round the divine (S'ampkara) in the Southern Gokarna, keeping him on the right side, and then execute my lord's command.

(*Exit with his mother*).

¹ With the reading यत्रादामं भ्रमन्तः शमितः &c. the trans. will be—the bands of jackals wantonly moving about with the flames of fire from their mouths extinguished (as they proceed to drink the blood), are howling in the stream of blood, etc.

Hero :—Alas ! I have not gained my object.
What possibly is the remedy now ?

(*Entering suddenly*).

Chamb :—This pair of red garments—

Hero :—(*Seeing it, joyfully to himself*) Thank God ;
my desired object is fulfilled on account of this pair of red
clothes coming unexpectedly to me.

Chamb. :—Has been sent by the Queen, the mother
of Mitrávasu. May the Prince put it on.

Hero :—Chamberlain, bring them to me.

Chamb. :—(*Hands over the pair of red garments*).

Hero :—(*Taking it, and putting it on, to himself*)
My marriage with Malayavati has borne fruit. (*Aloud*)
Chamberlain, you may go. Bow (pay my respects) to the
Queen, at my request.

Chamb. :—As the Prince commands. (*Exit*).

This pair of red garments come to my hands at the
proper time greatly gladdens me, giving up my body for
another. (21)

(*Looking in the directions*) Since there is this terrible
wind, at which the ranges of rocks on the Malaya moun-
tain are shaking, I think the King of birds is at hand. For,

The rows of his wings that resemble the Sañvartaka
clouds overcast the sky ; the wind, caused by his velo-
city, hurls the water of the ocean upon the shore as if for
deluging the earth ; and giving rise to the apprehen-
sion that the world was going to be destroyed, and looked
at at once with terror by the elephants of the quarters,
he, having the resplendence of the twelve suns, is giving a
reddish brown appearance to the directions by the flash-
ing lustre of his body. (22)

Then before that Śaṅkhachūḍa arrives, I will, with the
greatest haste, ascend the rock of slaughter. (*Doing ac-
cordingly, he sits and gesticulates the touch of the rock*).

O the touch of this !

I think that even Malayavati, cool (lit. wet) with the
juice of the sandal of the Malaya mountain, does not
gladden me when embraced, so much, as does this rock of

slaughter, closely touched (lit. embraced) by me for the fulfilment of my desired object. (23)

Or, why talk of Malayavati?

The pleasure which I did not feel when lying in full confidence in childhood on the lap of my mother, I have derived to-day, sitting on the lap of this rock. (24)

But here comes Garuda. I shall then cover myself and wait. (*Does accordingly*).

(Enter *Garuda*)

Garuda :—Remembering vividly the body of S'esha coiled round through fear on seeing the orb of the moon ; looked at with delight by my elder brother (Aruna), as the Sun himself received a jerk owing to the fright of the horses of his chariot (at my sight) ; and with my wings (appearing to be) extended by the trains of clouds moving away from both sides, here in a moment have I come, eager to devour a serpent, to Malaya, the mountain situate on the sea-shore. (25)

Hero :—(*With satisfaction*).

By virtue of the merit I have gained to-day by saving a serpent by offering up my body, may I obtain a body in every birth only for being thus used for others. (26)

Garuda :—(*Closely observing the Hero*),

I will now forcibly lift up, for devouring, the serpent covered with red garments, as if covered with the blood gushing from his heart splitting up through fear of me and lying on the slaughter-stone-slab for saving other serpents, having pierced him at the breast with my beak as formidable as the thunderbolt. (27)

(*With this he swoops down and takes up the Hero. The flourish of drums and the showering of flowers behind the scenes*).

Garuda :—(*With astonishment*) Ah, there is the flourish of drums and the showering down of flowers.

(*Looking up and hearing*).

Why does this shower of flowers fall from the sky delighting the bees with its sweet fragrance? And why does the sound of kettle-drums in heaven make the circle of directions resound with its noise? (*Smiling*)

Ah, I have it ; it is I think even the Párijáta that is shaken by the wind of my speed (whence this shower of flowers), and this is the gentle rumbling of the Samvartaka clouds apprehensive of this being the time of Destruction (of the world). (28)

Hero :—(To himself) Bless me ! My object is attained.

Garuda :—(Seizing the Hero with his beak) Since I find this saviour of (other) serpents bulky (or heavy) he will evidently to-day satisfy my desire for devouring serpents. (*Side-meaning*)—Since this saviour of serpents appears to be a *guru* to me he will surely put an end to-day to my desire to feed on serpents. (29)

(*Exit, carrying off the Hero*)

END OF ACT IV.

ACT V.

(*Enter a Door-keeper*).

Door-keeper :—When a beloved person happens to be even in the garden attached to one's house, evil is apprehended (as having overtaken him) owing to affection ; how much more it is so then, when he is in the midst of a forest dreadful on account of its being known to be full of many dangers ! (1)

For, the great King Viśvávasu has been feeling uneasy (anxious) as Jimūtaváhana, who went out through the curiosity to see the sea-shore, has not returned (lit. is delaying) yet. And I am ordered by him thus—“ Sunanda, I hear that my son-in-law, Jimūtaváhana, has gone to the place which is dreadful on account of the presence of Garuḍa, and that he has been tarrying there. And I am alarmed at this information. Learn quickly then whether he has returned to his house or not, and come back.” I shall then first go there. (*Walking on and looking all round*) Oh, here is that royal sage, Jimūtaketu, the father of Jimūtaváhana, sitting in the court-yard of his cottage in the company of his Queen

(lit. partner in religious duties) and the Princess, his daughter-in-law. Thus—

Wearing two silken garments having earls and with their hems waving and resembling foam-water (in whiteness), and looking splendid with his Queen, of corresponding age and possessed of great sanctity, as with the Ganges having birds (on its banks) and possessed of great holiness, this Jîmûtaketu here possesses the majestic appearance of the sea, seated near whom this Malayavatî appears like the coast-line. (2)

I shall then approach him.

(Enter Jîmûtaketu seated, accompanied by his wife and Daughter-in-law).

Jîmûta. :—I have enjoyed the pleasures of youth ; had my good name spread all round ; administered the kingdom and then practised penance with a firm mind ; my son is praiseworthy ; and this my daughter-in-law here is descended from a family quite worthy (of ours) : so (having attained all my objects) I should now surely think of death. (3)

(Advancing suddenly)

Door-keeper. :—Of Jîmûtavâhana—

Jîmûta. :—(Stopping his ears) God forbid ! God forbid !

Old Lady. :—May the evil be averted !

Malaya. :—My heart trembles at this evil omen.

Jîmûta. :—(Showing that his left eye throbbed) Good man, what of Jîmûtavâhana ?

Door-keeper. :—Of Jîmûtavâhana, I have been sent to you by the great King Jîmûtaketu to learn the tidings.

Jîmûta. :—What, is not my dear son (present) there ?

Door-keeper. :—No.

Old Lady. :—(With dejection) Great King, if my dear boy is not (present) there, where could he have gone then ?

Jîmûta. :—Surely he must have gone to a great distance to procure the necessities of our sustenance.

Malaya. :—(Despondently, to herself) I, for myself, not seeing my husband, apprehend something quite different.

Door-keeper :—May Your Majesty command—what should I say to my master ?

Jimūta :—(*Exhibiting the throbbing of the left eye*) While I am thinking, being distracted, why Jimūtavāhana should tarry—

Why do you, left (unkind) eye, throb again and again to tell me of an evil ? O cursed eye, the divine luminary (Sun) here will make thy throbbing ineffective. (4)

(*Looking upwards*) This divine sun, the one eye of the three worlds, shining with bright rays, will bless (lit. do good to) Jimūtavāhana.

(*Observing with wonder*)

Giving excessive pain to the eyes at its sight (lit. when looked at), shedding streaks of blood looking like its rays, and resembling a star shaken off (from its place) by a portentous wind, what is this that is suddenly falling before us from the sky ? (5)

How now ! It has just fallen on my feet !

(*All look at it with wonder*)

Jimūta :—Ah, how is it that it is a crest-jewel, with flesh, full of blood, sticking to it ! But to whom can it belong ?

Old Lady :—(*With dejection*) Your Majesty, this crest-jewel looks like my son's.

Heroine :—(*Aside*) Do not say so.

Door-keeper :—Great king, do not thus yield to sorrow, without ascertaining the truth. For here do often fall such crest-jewels of the serpent-lords eaten by Garuda, being torn off by his claws and beak.

Jimūta :—Queen, Sunanda has spoken what stands to reason. Perchance it may also be so.

Old Lady :—Sunanda, go ; perhaps by this time my son might have returned to his father-in-law's house. Go then ; know it, and come back quickly to inform us.

Door-keeper :—As the Queen commands. (*Exit*)

Jimūta :—Queen, may it be that this is the crest-jewel of a serpent ?

(*Enter Śāṅkhachūḍa, covered with red garments*)

S'āṅkha :—(*Sorrowfully*) Woe me ! O pity ! I have been deceived by fate.

Having bowed with haste to Lord Gokarna (whose shrine stands) on the sea-shore, I have, indeed, come back to the place of slaughter of the serpents ; but Garuda has flown into the sky, having seized that Vidyádhara, with his bosom pierced by his claws and beak. (6)

O you my disinterested friend ! O you of great compassion ! O you afflicted with another's sorrow ! O you, the boat for saving those that have fallen into the sea of distress ! O you who gave up your body, treating it as mere straw, for doing good to another ! Where have you gone to ? Give me a reply. (*Referring to himself*) Ah, I am undone, an unlucky creature ! O hapless Śaṅkhachūda ! What is this that you have done ?

I have not obtained unique fame by having saved the serpents ; nor have I executed the laudable command of my master ; while I have been saved by another by offering up his body, and thus rendered execrable. (7)

Fie upon me ! O pity ! Alas ! Deceived, deceived have I been ! I, reduced to this plight, will not then live even for a moment and make myself contemptible. I shall then first try to follow this track of blood. (*Walks on, his sight bent on the ground*)

Desirous of finding out (lit. seeing) Garuda, I proceed, carefully following this line of blood, which is thick in the beginning on account of the gushing flow of blood, which, thereafter, is composed of big drops of blood fallen at intervals, which has small drops scattered about as it was shattered having fallen on stones (stony ground), which on level sites is clustered round with insects, which is difficult to be discerned on red mineral spots, and which, lying on dales packed with dense tops of trees, is congealed. (8)

Old Lady:—(*In alarm*) My lord, here is some one with a weeping mien, who, coming in this very direction, distracts my heart. Please know then who he is.

Jimita. :—As the Queen says.

S'āṅkha:—O crest-jewel of the three worlds ! Where can I find you ? I am robbed, Oh, I am robbed ! (*Weeps*)

Jimûta.—(*Hearing, with joy*) Queen, give up your sorrow. This crest-jewel is his, which was surely snatched away by some bird through greed of meat and which fell down in this spot while being carried away.

Old Lady :—(*Joyfully embracing Malayavat*) O you who are not a widow, have courage. Such a form cannot, indeed, experience the grief of widowhood.

Heroine :—(*With joy*) Mother, this by the power (virtue) of your blessings. (*Falls at her feet*)

Jimûta.—(*Approaching Sañkhachûda*) Son, what has your crest-jewel been taken away ?

S'ankha.—Not only mine, but of the triple world too.

Jimûta.—How do you mean ?

S'ankha.—With my throat choked owing to the very heavy burden of grief I am not able to tell.

Jimûta.—

Communicate to me, my son, your excessively unbearable grief ; which done, it will be bearable to you, being transferred to (shared by) me. (9)

S'ankha.—May you hear it. I am a Nâga, Sañkhachûda by name. I was sent by Vâsnî, it being my turn, to serve as food for Garuda. But why give details? The track of the line of blood may perhaps be difficult to be perceived being covered with dust. So I will tell you in brief.

By some Vidyâdhara, with his mind overpowered by compassion, my life has been saved by offering up his body to Garuda. (10)

Jimûta.—Who else is thus entirely devoted to the good of others ? Dear son, do rather say plainly—‘ By your son, Jimûtavâhana.’ Alas, I am undone, hapless that I am.

Old Lady :—Alas, son, what is this that you have done ?

Heroine :—Woe me ! The evil omen I had has come true.

(All swoon away)

S'ankha.—(*Tearfully*) Surely, these are the parents of that noble soul ! How have I brought them to this

plight by communicating the unpleasant (painful) news ! Or rather, what else but poison can come out of the mouth of one possessed of poison ? Oh, S'āṅkhachūḍa has very well repaid the kindness of Jīmūtavāhana, the saviour of his life ! What then ? Shall I kill myself just now ? Or rather, I shall restore them to life. Father, take heart ; may mother take consolation.

(Both regain sense)

Old Lady :—(*To Malayavati*) Daughter, rise ; do not weep. Shall we, even, live, without Jīmūtavāhana ? So take heart first.

Heroine :—(*Recovering*) Alas ! Husband ! Whence can I see you now ?

Jīmūta :—Alas, dear son, who knew well how to serve your parents,

Causing the crest-jewel to fall on my feet, the path of dutiful conduct was not forsaken by you, even when gone to the next world. (11)

(*Taking up the crest-jewel*)

Ah dear child, how is it that you have come to be one whose sight is reduced to this much only ! (*Placing it on his bosom*) Alas !

How is it that this crest-jewel, though rendered smooth by its rubbings (against my feet) as you always bowed at my feet with your head bent far down to the ground through devotion, deeply scratches (or pierces) my heart ? (12)

Old Lady :—Alas, my son, Jīmūtavāhana, how, indeed, have you, to whom no pleasure, other than that of attending on your parents, had attraction, left your father, and gone to enjoy the pleasures of heaven ?

Jīmūta :—(*With tears*) Queen, can we live without Jīmūtavāhana (you think), that you should talk thus ?

Heroine :—(*Falling at Jīmūtaketa's feet, with folded hands*) Father, give me the crest-jewel, the relic of my husband, so that placing it on my besom I shall enter blazing fire and find relief from the pain of affliction.

Jīmūta :—O you *Pativrata'* (devoted to your husband), why are you thus distracted ? Surely this is the resolve of us all.

Old Lady :—Great King, what are you waiting for then ?

Jimûta.:—Queen, for nothing. But of one who has maintained the sacred fire, cremation by no other fire is allowed. So we shall bring the fires from the sacrificial chamber and light ourselves up.

S'ankha.:—(*To himself*) O pity ! For the sake of me, one individual and a sinner, this whole Vidyâdhara family is going to be destroyed. I shall say this then. (*Aloud*) Father, without ascertaining the truth, it is not, indeed, proper to do such an adventurous deed. Strange are the pastimes of Destiny. Perchance it may be that the Enemy of serpents might let off Jîmûtavâhana alive on discovering that he is not a Nâga. So we shall follow up Garuda, guided by this line of blood.

Old Lady :—May I see my son alive wholly by the favour of the deities !

Heroine :—(*To herself*) This is difficult for me, an unlucky woman, to obtain.

Jimûta.:—Child, may these words of yours prove true ! It will be proper for us, however, to go, taking the fires with us. You may, therefore, follow (the line of blood). We, too, shall quickly follow you, having taken the fires from the fire-sanctuary.

(*Exit with Wife and Daughter-in-law*)

S'ankha.:—I shall then follow (the track of) Garuda. (*Walking on and closely observing in front*).

Here is seen from afar on the top of the summit of the Malaya mountain the enemy of serpents, turning, by the scratchings of his beak wet with blood, the rocks of the mountain into troughs (or, boats), as it were ; burning the adjacent regions of the forest by the rows of the flames of the fire of his eyes, and digging into the earth by the points of his terrible claws, hard like adamant, coming into close contact with it. (13)

(*Enter Garuda seated, with the Hero lying before him*)

Garuda :—(*To himself*) (Although) eating lords of serpents from the time of my birth, never was such wonder witnessed by me before. For, this mighty one

not only does not feel pain, but, on the contrary, seems to be greatly pleased. For,

No languor is seen coming upon him, the ocean of firmness, although his blood is being sucked up excessively; his countenance is bright with joy, although he has been suffering pains caused by the tearing off for the flesh; (here on the limb which is not destroyed) is distinctly seen the hair standing on end; and his eye-sight falls on me as on a benefactor, although doing injury. (14)

My curiosity has, therefore, been roused by this, his act of patient bearing. Well, then, I will not devour him. (Further), I shall just ask him who he is.

(Desisting from eating, he stands before him)

Hero :—

Blood does flow from the openings of my veins and there is yet flesh in my body; and I do not see that you are fully satisfied: Why have you desisted, O Garudman, from feasting upon me? (15)

Garuda :—(To himself) Wonder, Oh, wonder! How does he talk so nobly even in such a state? *(Aloud)* O you with mighty power of endurance!

I have drawn off blood from your heart by my beak; but you have drawn to you my very heart by this firmness of your mind. (16)

I, therefore, wish to know who you are.

Hero :— While you are thus troubled by hunger, you are not in a position to hear it; so first satisfy yourself by my flesh and blood.

S'añkha :—(Approaching in great haste) Garuda! O Garuda! Let not this rash deed be done. This is not a Nāga. Let him go; eat me. I was sent by Vásuki to become your food. *(Offers up his bosom)*

Hero :—(Seeing Śankhachūda, to himself) How now, my object has been frustrated by S'añkha-chūda coming here!

Garuda :—(Eying both) Both of you carry the signs of a victim. I do not, indeed, know which of you is the serpent.

S'āṅkha.—How is it that you have a doubt, quite out of place?

Let aside the *svastika* mark on my bosom; is not the slough over my body seen? It may be that you did not count my two tongues while I spoke; but do you not (at least) see these three hoods, the lustres of the gems in which are distorted by the mass of smoke issuing from the fire of my deadly poison, and swollen with the wind proceeding from my sighings on account of unbearable grief? (17)

Garuda.—(*Observing the hoods of S'āṅkhachūḍa, and looking at the Hero*) Then, indeed, who is this that I have killed?

S'āṅkha.—Jīmūtavāhana, the ornament of the race of the Vidyādhara. How had you the pitilessness (cruelty) to do this?

Garuda.—(*To himself*) Ah, this is that Jīmūtavāhana, the prince of the Vidyādhara,

Whose fame, spreading as far as the Lokāloka mountain, I have often heard loudly sung by the bands of heavenly choristers on Meru, in the caverns of Mandara, on the peaks of the Himālayas, on the mountain Mahendra, on the surfaces of the rocks of Kailāsa, in the regions of the summits of Malaya, and in various bowers in the directions. (18)

In every way I am plunged in the deep mud of sin.

Hero.—O chief of serpents, why are you dejected in this way?

S'āṅkha.—What, is this no ground for being dejected?

It is proper for you, protecting this body of mine from Garuda by offering your own body, to take me to the world (of hell) which is lower than the nether world! (19)

Garuda.—Ah! How was it that this noble one offered up his body for being fed upon (by me) to save the life of this serpent doomed to be (lit. come within my reach as) my prey? So this is a highly execrable deed that I have done. In a word, this is Bodhisattva himself that I have killed. I, therefore, see no expiation for this

heinous sin other than (dying by) entering the fire. Where possibly then can I find fire? (*Looking in front*) Ah, here are some persons, who have taken fire with them, coming in this very direction. I shall then wait for them.

S'ankha.:—Prince, your parents have come.

Hero :—(*In haste*) *Sāṅkhachūḍa*, come here; and sitting down, cover my body with my upper garment and support me. Else, beholding me all of a sudden in this condition, my parents may, perhaps, give up their life.

S'ankha.:—(*Takes the upper garment lying by his side and does accordingly*) (*Enter Jimūtaketu with Wife and Daughter-in-law*)

Jimūta.:—(*With tears*) Alas, son, Jimūtavāhana!

True (I admit) that when mercy is to be shown, whence can there be such a way of action (such consideration) as—this is mine, this is a stranger? But how did the thought not occur to you, *viz.*, whether many should be saved or only one? For by you giving up your life to save a serpent, has been destroyed to a person (lit. leaving no survivor) this family, *viz.*, yourself, your parents and the daughter-in-law. (20)

Old Lady :—(*To Malayavati*) Daughter, desist for a moment (from weeping); the flame of the fire is put out by your ceaselessly flowing tears. Do not weep then.

(All move on)

Jimūta.:—Alas, son, Jimūtavāhana!

Garuda :—(*Hearing it*) He cries—‘Alas, son, Jimūtavāhana?’ Clearly, then, he is his (Jimūtavāhana’s) father. So enough of having fire from him. I am not able to show my face to him owing to the shame caused by my slaughter of his son. Or why should I be in anxiety about procuring fire? I am just standing on the shore of the sea. So then now,

I will throw myself into this submarine fire, kindled (into flames) by the wind of my wings more sweeping in its motion than the portentous hurricanes, and thus able to consume the seven seas, as though they were a drop of clarified butter, by its spreading wave-like flames almost resembling the tip of the tongue of Kāla lolling forth

through the desire of lapping up the three worlds, and terrific like the fire spreading at the destruction-time of the world. (21)

(*He wishes to fly up*)

Hero :—O king of birds, have done with this resolve; this is not the remedy to expiate the sin.

Garuda :—(*Falling on the knees and with folded hands*) O noble one, what is the remedy then? Tell me.

Hero :—Wait for a moment. My parents have come. I shall just bow to them.

Garuda :—Do, so.

Jimūta :—(*Seeing with joy*) Queen, luck favours you. Here is dear Jimūtavāhana. He is not only alive, but, on the contrary, is waited upon with folded hands by Garuda, as by a pupil.

Old Lady :—(*Joyfully*) Great king, I am blessed. I shall see the face of my son sound and whole in body.

Heroine :—In sooth, although I behold my husband, my heart does not believe it all at once.

Jimūta :—(*Advancing*) Dear son, come, come; embrace me.

Hero :—(*Trying to rise, faints, with his upper garment dropping down*)

S'āṅkha :—Prince, bear yourself up, bear yourself up.

Jimūta :—Ah child, how is it that you have left (us) even after seeing me, and gone away?

Old Lady :—Alas son, how have you not honoured (or welcomed) me even by mere word of mouth!

Heroine :—Alas husband, how have you disregarded even your parents!

(*All swoon away*)

S'āṅkha :—Ah? cursed S'āṅkhachūda, who hast saved thy life by that of another, why didst thou not die while yet in the womb, owing to which thou art suffering pain, more agonizing than (that of) death, every moment?

Garuda :—All this is the result of the rash act of me, a cruel fellow. I will then do this much at least: (*Fanning the Hero with his wings*) O noble one, revive, revive!

Hero :—(*Reviving*) S'aṅkhachūḍa, restore to life my parents.

S'aṅkha :—(*Going up to them*) Father, take courage ; mother, come back to life. Jīmūtavāhana has revived. Do you not see that he is sitting up after reviving, just to see that you are brought back to life ?

(Both *regain consciousness*)

Old Lady :—My boy, how is it that you are being taken away by that destroyer from our very presence ?

Jīmūta :—Queen, utter not such inauspicious words. The long-living one does live : Call the daughter-in-law to life.

Old Lady :—(*Covering her face with her garment and weeping*) The evil is averted. I will not weep. (*To Malyavati*) Daughter, take heart, take heart. Rise, you had better look at the face of your husband at such a time.

Heroine :—(*Reviving*) Alas, my lord ! What can I do, unlucky that I am !

Old Lady :—(*Passing her hand round Malyavati's face*) Daughter, do not act thus. The evil is tided over.

Jīmūta :—(*With tears, to himself*) Why do I, a sinful wretch, not pass into a hundred pieces, on looking at my son quitting his life, which has, as it were, come to the region of the throat, having lost its support owing to the rest of the body being eaten up. (22)

Heroine :—I am surely destined to suffer exceedingly great misery, since, beholding my husband even in this state, I do not relinquish life yet.

Old Lady :—(*Gently touching the limbs of the Hero, to Garuda*). O cruel Garuda, how have you reduced to this plight the body of my son that lends a charm even to ornaments ?

Hero :—No, mother, say not so. What has he done ? Surely even before (it was reduced to this state) it was such if really considered (or, by its real nature). Behold,

What beauty can there be in this structure of fat, bones, flesh, marrow and blood, covered with skin, and

going by the name of body, and always of a loathsome sight? (23)

Garuda :—Magnanimous one, I feel miserable, considering myself as if enveloped by the flames of the fire of hell. Instruct me then by which I shall be purged of this sin.

Hero :—Father should permit me, so that I shall tell him the remedy to expiate his sin.

Jímûta. :—Child, do so.

Hero :—Son of Vinatá, listen.

Garuda :—(*Resting on his knees and placing his joined palms across his head*) You honour may command me.

Hero :—Hear, then.

Desist, for ever, from destroying life; repent for what is done already; and store up with effort religious merit flowing in a stream (continuously growing), so that the sin arising from the slaughter of animals being sunk into it, (the stream) may not ripen and bear fruit, like an ounce of salt thrown into the fathomless quantity of the water of a pond. (24)

Garuda :—I will act as you command.

Sunk (till now) in the sleep of ignorance (but now) roused from it by you, here I cease from this day forward from killing all kinds of living beings. (25)

And now,

Let the multitude of Nágas sport at ease in the great ocean—having in some places the shape of an island, on account of the multitude of their bodies expansive like a sandy bank, lying in some places with their bodies coiled round and producing thereby the illusive appearance of whirlpools, and in some (other) places resembling a bridge while passing from one shore to another. (26)

Moreover,

Let the young Nága damsels, not minding the fatigue although their limbs be wearied, ever sing, passionately, this your glory alone in the groves of the sandal trees, having their tresses, black like dense darkness, dishevelled and hanging down to their feet, and with their

cheeks red on account of their contact for the first time with the rays of the Sun, as if they were smeared with red lead. (27)

Hero:—Excellent, noble one, excellent ! I approve of this. Be firm in your resolve by all means. (*Addressing S'ankhachūda*) You, too, go to your house.

S'ankha.:—(*Heaves a sigh and sits with a down-cast face*)

Hero :—(*Sighing and looking at Saṅkhachūda*) Saṅkhachūda, go quickly, and see your mother who is overwhelmed with grief.

Looking upon you as slain by the end of Garuda's beak, that your mother has been surely afflicted with grief on your account. (28)

Old Lady :—(*With tears*) Blessed, indeed, is that mother, who will see thy face with body quite unscathed, though fallen into the mouth of Garuda.

S'ankha.:—Mother, this will be true (my mother will be happy) if the Prince will be restored to health.

Hero :—(*Exhibiting agony*) Alas ! Agonies cutting the vital parts, not felt until now owing to my mind being attracted away by my intense desire to do good unto others, have now begun to affect me.

(*Shows that he is in a dying condition*)

Jimāta.:—(*In alarm*) Alas, son, what is this that you are doing ?

Old Lady :—Ah, why indeed, does he speak thus ? Save, save; here, indeed, is my son dying.

Heroine :—Husband, it is not proper for you to go away leaving me.

Hero :—(*Wishing to join his hollowed palms*) S'ankhachūda, bring together my hands.

S'ankha.:—(*Doing accordingly; with tears*) Pity, the world has lost its protector.

Hero :—(*Looking at his parents with eyes closed a little*) Father, mother, this is my last salutation to you. For,

These limbs being deprived of their vitality do not discharge their functions ; the ear does not hear a speech

so as to catch its letters and words distinctly; O pity! This eye closes up all at once. Alas, father, here is life passing out of me who have lost all consciousness. (29)

Or why should I lament thus? (*Falls, after repeating the stanza*—By virtue of the religious merit &c., IV. 26)

Old Lady :—Alas my son, Ah dear child, O you who loved your parents, where have you gone to? Give me a reply. O you the delighter of the eyes, O Jimūtavāhana, how can you be seen again?

Jimūta :—O son, Jimūtavāhana, O you the lover of all people, O you, the treasure of all virtues! Where are you? Give me a reply. (*Tossing up his hands*) Pity, Oh, pity!

O son, now that you are gone to the next world (dead), fortitude is without its support; whom can modesty (or, good breeding) approach as its protector? Who is (now) able to sustain patience? Love of (lit. devotedness to) charity has ceased to exist; truth is really annihilated; to whom can mercy, helpless to-day, go (for resort)? The whole world is void of interest. (30)

Heroine :—Ah my husband, how have you gone away, abandoning me? Ah Malayavati, cruel-hearted and with a body hard like adamant, how do you yet live without your husband?

Sāṅkha :—O you whose vow was disinterested beneficence, you go away, leaving a person (or, persons, your father &c.) dearer to you than your life? Necessarily then will Sāṅkhachūda follow you.

Garuda :—(*Sorrowfully*) Alas! This noble one is dead. What shall I do now?

Old Lady :—(*With tears, looking up*) O you divine guardians of the regions, somehow sprinkle nectar over my son and restore him to life.

Garuda :—(*Joyfully, to himself*) Ah, well have I remembered it now, at the mention of ‘Amṛita.’ I think my ignominy is wiped off. I will then request the Lord of the gods, and by means of the shower of nectar sent down by him shall bring back to life not only Jimūtavāhana, but even these serpent-lords eaten by me before, and now

remaining only in bones. But if, when requested, he does not give (the nectar), then,

Having tossed up the ocean by my wings by means of the winds generated in my forcible descent, causing the twelve suns, together with fire, to fall down helplessly fainting, being burnt by the flames of my eyes, I shall vanquish the gods in battle, after having broken to pieces with my beak the thunderbolt of Indra, the mace of Kubera and the rod of the Lord of the world of the dead (Yama), and let fall for a moment a shower of nectar. (31)

Here I depart then. (*Exit, striding proudly*).

Jimata.—Child, Saṅkhachūḍa, why do you wait still? Collect pieces of wood and get ready the pyre for my son, so that we, too, shall depart just with him.

Old Lady.—Son, arrange it quickly. Your brother, indeed, is feeling ill at ease without us.

Saṅkha.—(*With tears*). As the elders command. Surely I am ahead of you here. (*Getting up and arranging the funeral pyre*) Father, mother, here is the pyre got ready.

Jimata.—

[See I. 17 for the first two lines]; and your hands are marked with the disc; and yet, my son, how is it that you pass away, owing to my evil deeds, without attaining the rank of the Emperor of the Vidyādharaś? (32)

Queen, why do you weep thus? Get up then; let us mount the pyre.

(*All rise*)

Heroine.—(*Joining her hollowed palms and looking up*) Divine Gauri, you told me—“The Emperor of the Vidyādharaś shall be thy husband.” How is it that you come to be the utterer of a false thing in the case of me, an unlucky creature?

(*Enter Gauri in great haste*)

Gauri.—Great King, Jimūtaketu, let not this rash deed be done.

Jimata.—Oh! Here is Gauri whose sight is never fruitless.

Gauri.—(*Turning to Malayavati*) Child, Malayavati, how can I be one whose utterance is false?

(Approaching the Hero and sprinkling over him water from her gourd)

I am pleased with thee, child, the benefactor of the worlds, even at the cost of thy own life; live, O Jimūtavāhana! (33)

Hero:—(Rises).

Jimūta:—(In joy) Queen, fortune favours you. Our child has revived.

Old Lady:—By the grace of the Goddess, Gaurī.

(Both bow at the feet of Gaurī and embrace the Hero.)

Heroine:—(Joyfully) Luckily my husband is brought back to life.

(Falls at the feet of Gaurī)

Hero:—(Seeing Gaurī, with folded hands) It is the Goddess (Gaurī) whose sight is ever attended with fruit!

O Gaurī, that grantest a boon greater than is desired, that removest the distress of those that bow unto thee, and that art worshipped by the Vidyādhara, I bow to thy feet. (34)

(He prostrates himself at the feet of Gaurī)

(All look up)

Jimūta:—Oh, how now, a shower without clouds! Goddess, what is this?

Gaurī:—King, this shower of nectar is let fall from heaven by Garuda, the lord of birds, being full of remorse, to revive Jimūtavāhana, as well as these serpent-lords, now remaining as bones. (Pointing with the finger) Does not your Honour see—

Restored to their bodies intact (in their perfect shape), marked with heads brilliant with the shining rays of their gems, licking the ground with their double-forked tongues through the greed of tasting the nectar, these serpent-lords, now rushing on with speed, like the floated currents of the Malaya rivers, are entering the sea, following their zigzag courses. (35)

(Turning to the Hero) Child, Jimūtavāhana, restoration to life is not the only thing you are worthy of; so I shall confer this additional favour upon you—

Having consecrated you with the highly holy waters, produced from my mind and come from the Mānasa lake, thinly mixed with mud in the form of the pollen of the

golden lotuses shaken by the shoulders of swans (in the Mānasa lake) and placed in vessels of precious stones produced by my will (mental effort), here I gladly make you the Emperor of the Vidyādharaś in a moment. (36)

Moreover,

Behold, O universal monarch, these your gems ; let the excellent golden disc be the first (of these) ; this white elephant with four tusks, this black horse ; and Malayavati. (37)

Again, here are the chiefs of the Vidyādharaś, Mataṅga and others, paying their homage to you, holding in their hands *chauries* white like the autumnal moon, giving rise to the formation of rain-bows by the rays of their jewels, and bending their heads through loyalty. Say then what further good shall I do unto you.

Hero :—Is there anything further to be desired than this ?—

This Sāṅkhachūda here is saved from the fear of the lord of birds ; Vainateya is humbled ; the serpent-lords that were eaten by him before have all been revived ; owing to my regaining my life, my parents have not given up their lives ; universal sovereignty has been gained ; and thou art seen, O Goddess, in a visible form ; what is there to be coveted beyond this that can be asked for ? (38)

Still may there be this—(*Bharatavākyā*)

May the clouds, causing the peacocks to dance frantically in delight, send down showers at the right season and cover the earth with a mantle of green harvest continually growing ; and may the people, being free from calamities and seeking virtue with minds free from jealousy, ever rejoice (be happy), taking pleasure in the assemblies of relatives and friends ! * (39)

(*Exeunt omnes*) .

END OF ACT V.

End of the Play styled the NĀ'GA'NANDA.

^a Moreover,

May welfare attend all the worlds ; may the communities of men be devoted to the good of others ; may all shortcomings come to an end ; and may the people be happy in all respects !

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी, पुस्तकालय

L.B.S. National Academy of Administration, Library

संस्कृती

MUSSOORIE

यह प्रस्तुक निम्नाँकित तारीख तक वापिस करनी है।

This book is to be returned on the date last stamped

GL SANS 891.22

Sams

891.22

८९१

अवालिं सं० १५०२

ACC. No.....

वर्ग सं.

पुस्तक सं.

Class No.... Book No.....

लेखक

दण्डिप

891.22

LIBRARY

LAL BAHADUR SHASTRI

National Academy of Administration
MUSSOORIE

Accession No. 125588

1. Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.
2. An over-due charge of 25 Paise per day per volume will be charged.
3. Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.
4. Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.
5. Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced or its double price shall be paid by the borrower.

Help to keep this book safe